

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**SON DÖNEM FAKİHLERİNDEN
SİDDİK HASAN HAN VE FİKHÎ GÖRÜŞLERİ**

(DOKTORA TEZİ)

DANIŞMAN

Doç. Dr. Abdullah ACAR

HAZIRLAYAN

Matiullah SEDIQI

118106043007

Konya-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Matiullah SEDIQI		
	Numarası	118106043007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Abdullah ACAR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	SON DÖNEM FAKİHLERİNDEN SİDDİK HASAN HAN VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **SON DÖNEM FAKİHLERİNDEN SİDDİK HASAN HAN VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ** başlıklı bu çalışma **18/01/2023** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler ¹		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	(Danışman) Doç. Dr.	Abdullah ACAR	X X
2	Doç. Dr.	N.....G.....	X X
3	Doç. Dr.	H.....Ç.....	X X
4	Doç. Dr.	M.....F.....	X X
5	Dr. Öğr. Üyesi	M.....R.....A.....	X X

¹ Türkiye'de, 24/3/2016 tarihli ve 6698 sayılı "Kişisel Verilerin Korunması Kanunu" gereği jüri üyelerinin *adı, soyadı ve imzaları* **gizlenmektedir**. Herhangi bir sorunuz varsa bizimle iletişime geçebilirsiniz: sosbil@erbakan.edu.tr

NOTE: Due to the Personal Data Protection Law No. 6698 and dated 24/3/2016 in Turkey, *the names, surnames and signatures* of the members of the jury **are hidden**. If you have any question you can contact us: sosbil@erbakan.edu.tr

Öğrencinin	Adı Soyadı	Matiullah SEDIQI		
	Numarası	118106043007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bil-İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	SON DÖNEM FAKİHLERİNDEN SİDDİK HASAN HAN VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Matiullah SEDIQI

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Matiullah SEDIQI		
	Numarası	118106043007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Temel İslam Bilimleri		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Abdullah ACAR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	SON DÖNEM FAKİHLERİNDEN SİDDİK HASAN HAN VE FİKHÎ GÖRÜŞLERİ			

Bu araştırmada; Hint alt kıtasında 19. yüzyılda yaşamış, burada Ehl-i Hadisin kurucu âlimlerden biri sayılan Sıddık Hasan Han'ın hayatı ve fikhî görüşleri incelenmeye gayret edilmiştir. Sıddık Hasan Han'ın yazdığı eserler ve te'lif ettiği konular incelendiğinde onun çok yönlü bir âlim olduğu tespit edilmiştir. İslamî ilim dallarının birçok sahasında kıymetli eserler kaleme almış; bunlardan 74'ü Arapça, 45'i Farsça ve 103'ü Urduca olmak üzere toplam 222 adettir. Bunlardan 25 tanesinin henüz neşredilmediği tespit edilmiştir.

Sıddık Hasan Han'ın önemli eserlerinin çoğu derleme, ihtisar(özet) veya çeviridir. O, özellikle Şevkânî'nin eserlerini özetlemiştir. Bu sebeple kendisini eleştirenler hep bu yüzden eleştirmişlerdir. Eserlerinde İngilizlere karşı cihada teşvik etmek, Vehhâbi mezhebini yaymaya çalışmak ve hanımının başını örtmeye zorlamak gibi sebeplerle İngilizler onu merkezi hükümete şikayette bulunmuşlardır. Bunun neticesinde İngiliz hükümeti, verdiği Nevvâb gibi ünvan ve lakabları kendisinden geri almış ve bir sene sonra hükümete girmesini de engellemişlerdir.

Sıddık Hasan Han'ın te'lif ettiği eserlerinde ehl-i hadis olma anlayışının da bir gereği olarak genellikle selefî görüşlerini nakil konusunda daha çok hassasiyet gösterdiği, buna mukabil mezheplerden de bağımsız olarak kendisinin istinbat ettiği bazı şahsına münhasır kanaat ve fetvalarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Hocası Şevkânî'nin bıraktığı yerden o da mezheplere karşı duruşu devam ettirmiş olup bazen şaz

görüş sayılabilecek uç görüşler de serdetmiştir. Hasan Han, en çok Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Hacer el-Askalânî, Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, San‘ânî, Şevkânî gibi âlimlerin görüşlerinden etkilendiği tespit edilmiştir.

İlmî dirayetiyle ahkâm tefsirinde fikhî konulara da açıklık getirmeye çalışmış olan Hasan Han, te’lif ettiği tefsirinde ayetleri izah ederken, Zemahşerî, Ebusuud ve hocası Şevkanî gibi âlimlerde daha çok görüleceği üzere sarf ve nahiv ilimlerinden yararlanmış kelimelerin değişik durumlara göre kazandığı manayı ve vezinleri ile kaide ve prensiplerini yer yer zikir ve beyan ettiği müşahade edilir. Arapça’daki derinliğine güvenerek bazen bir ayetin irabı ile ilgili farklı görüşleri naklettikten sonra onlardan birini diğerine tercih edebilecek dirayeti de gösterir. Sarf ve nahiv ilminin yardımıyla ayet ve hadislerden hüküm elde etme çabasında iken nassların i‘rabının hükme etkisini göstermek için uzun izahlar yaptığı görülür.

Sıddık Hasan Han, meselelerin çözümünü ilk nesillerde olduğu gibi doğrudan Kur’ân ve Sünnete başvurarak çözüme kavuşacağını düşünmektedir. Kur’ân ve Sünnet dışında başka delilleri şer‘î delil olarak kabul etmez. İcmâ‘ ve kıyası reddeder. Fakat bazı yerlerde icmâ‘, maslahat ve örf gibi bazı delillerden kendisi de istifade eder.

Fikhî mezheplerin dörtle sınırlandırılması anlayışına karşıdır ve İbn Huzeyme, Süfyân es-Sevrî ve Taberî gibi mezheplerin de sünnete uydukları açıdan en az dört mezhep kader muteber olduklarını söylemiştir. Fikhî meselelerde imam Ebu Hânife’nin görüşlerinin başka görüşlere tercih edilmesini doğru bulmaz. Fakat bazen kendisinin de Hanefî mezhebinin görüşünü başka mezheplerin görüşüne tercih ettiği olmuştur. Sıddık Hasan Han, mezhepleri eleştirirken imam Ebû Hanife dâhil mezhep imamlarını eleştiri dışında tutmaya çalışmıştır. Aynı şekilde mezheplerin meydana gelmesinde de mezhep imamlarının bunda bir sorumlulukları olmadığını savunur.

Sıddık Hasan Han kendisinin herhangi bir mezhebe bağlı olduğunu kesin bir dille reddeder. Fakat genel olarak baktığımızda Selefî-Hanbelî geleneğine hatta Zâhirî mezhebine daha yakın olduğu, eserlerinde de bu doğrultuda kanaat belirttiği söylenebilir.

ANAHTAR KELİMELER: İslam hukuku, Sıddık Hasan Han, Hindistan, Fıkıh

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Matiullah SEDIQI		
	Student Number	118106043007		
	Department	Basic Islamic sciences / Basic Islamic sciences		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Abdullah ACAR		
Title of the Thesis/Dissertation	SIDDIQ HASAN KHAN'S LIFE AND HIS VIEWS ON ISLAMIC LAW ISSUES			

In this study; The life and jurisprudential views of Siddiq Hasan Khan, who lived in the Indian subcontinent in the 19th century and is considered one of the founding scholars of the Ahl-i Hadith, have been tried to be examined. When the works written by Siddiq Hasan Khan and the subjects he wrote were examined, it was determined that he was a versatile scholar. He wrote valuable works in many fields of Islamic sciences; There are 222 of them, 74 of them in Arabic, 45 of them in Persian and 103 of them in Urdu. It has been determined that 25 of them have not been published yet.

Most of the important works of Siddiq Hasan Khan are compilations, abstracts or translations. He especially summarized Shawkani's works. For this reason, those who criticize him have always criticized him for this reason. The British complained to the central government for reasons such as encouraging jihad against the British in his works, trying to spread the Wahhabi sect and forcing his wife to cover her head. As a result of this, the British government took back the title and nicknames such as Nawab, and prevented him from entering the government a year later.

It is possible to say that in the works written by Siddiq Hasan Khan, as a requirement of his understanding of being ahl-i hadith, he generally showed more sensitivity in conveying the views of the predecessors, and on the other hand, he had some idiosyncratic opinions and fatwas that he deduced independently of the sects. He continued his stance against sects from where his teacher Shawkani left off, and sometimes he expressed extreme views that can be considered weak/against views. Hasan Khan, mostly has been determined that he was influenced by the views of scholars such as Ahmad b. Hanbal, Ibn Taymiyya, Ibn Qayyim, Ibn Hajar al-Askalani, Shah Veliyyullah ed-Dihlavi, San'ani, Shawkani.

Hasan Khan, who tried to clarify the fiqh issues in his commentary with his scientific acumen, explained the verses in his commentary, while explaining the verses in his commentary, as it will be seen more often by scholars such as al-Zamakhshari, Ebussuud and his teacher Shawkani, the meaning of the words that benefited from syntax and syntax sciences according to different situations and their pedestals. It is observed that he dhikr and declared his principles and principles from time to time. Relying on his depth in Arabic, he sometimes shows the acumen to prefer one of them over the other after conveying different views about the recitation of a verse. It is seen that he made long explanations to show the effect of the verses of the verses on the verdict, while he was trying to derive judgments from the verses and hadiths with the help of the science of consumables and syntax.

Siddiq Hasan Khan thinks that the solution of the problems will be solved by directly applying to the Qur'an and Sunnah, as in the first generations. It does not accept any evidence other than the Qur'an and Sunnah as Shari'ah evidence. He rejects ijma' and qiyas. But in some places, he also makes use of some evidences such as ijma', maslaha and custom.

He is against the understanding of limiting the fiqh madhhabs to four, and he said that at least four madhhabs are predestined in terms of following the sunnah of sects such as Ibn Huzeyme, Sufyan al-Sawri and Tabari. He does not find it right to prefer the views of Imam Abu Hanifa to other views on fiqh issues. However, he sometimes preferred the view of the Hanafi sect to the view of other sects. While Siddiq Hasan Khan criticizes the sects, he tried to keep the sect imams, including Imam Abu Hanifa, out of criticism. Likewise, he argues that sectarian imams have no responsibility in the formation of sects.

Siddiq Hasan Khan flatly denies that he is affiliated with any sect. However, when we look at it in general, it can be said that it is closer to the Salafi-Hanbali tradition and even to the Zahiri sect, and that there is an opinion in this direction in his works.

KEY WORDS: Islamic law, Siddiq Hasan Khan, Hindistan, Fiqh,

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
KISALTMALAR	1
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
3. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN YÖNTEM	2
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEM	
1.1. SİDDİK HASAN HAN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE HİNDİSTAN.....	6
1.1.1. HİNDİSTAN HAKKINDA KISA BİLGİ	6
1.1.2. XIX. YÜZYILDA HİNDİSTAN'DA SİYASİ DURUM.....	9
1.1.3. HİNT ALT KITASINDAKİ EKOLLER.....	15
1.1.3.1. Kur'âniyyûn (Ehl-i Kur'ân)	15
1.1.3.2. Ehl-i Hadis Ekolü	16
1.1.3.3. Kâdiyânîlik	18
1.1.4. EĞİTİM KURUMLARI.....	19
1.1.4.1. Dârülulûm-i Diyobend	19
1.1.4.2. Medresetü'r-Riyâset	21
1.1.4.3. Aligarh Koleji	21
1.1.4.4. Dârü'l-ulûmi Nedveti'l-ulemâ	22
1.2. SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI.....	24
1.2.1. İSMİ, DOĞUMU VE NİSBESİ	24
1.2.2. NESEBİ VE AİLESİ.....	26
1.2.2.1. Babası	27
1.2.2.2. Annesi	28
1.2.2.3. Ağabeyi	29
1.2.2.4. Hanımları	29
1.2.2.5. Çocukları.....	34
1.2.3. TAHSİL HAYATI, İLMİ SEYAHATLERİ VE ÜSTLENDİĞİ GÖREVLER.....	37
1.2.3.1. Yetiştirilmesi	38
1.2.3.2. İlmî Seyahatleri	41
1.2.3.3. Hac Seyahati	42
1.2.3.4. Üstlendiği Görevler.....	44
1.2.4. VEFATI.....	50
1.3. İLMİ KİŞİLİĞİ.....	50
1.3.1. FIKIH İLMİNDEKİ YERİ	52
1.3.2. TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ	52
1.3.3. HADİS İLMİNDEKİ YERİ.....	53
1.3.4. DERS VE İCAZET ALDIĞI HOCALAR.....	54

1.3.4.1. Hem Ders Hem İcazet Aldığı Hocalar	55
1.3.4.2. Sadece İcazet Aldığı Hocalar	58
1.3.5. GÖRÜŞLERİNDEN ETKİLENDİĞİ ÂLİMLER	60
1.3.5.1. Muhammed Ali eş-Şevkânî (ö.1250/1834)	60
1.2.5.2. Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö.728/1328)	62
1.2.5.3. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350)	63
1.3.6. ÖĞRENCİLERİ	64
1.3.6.1. Yahya b. Haseni'l-Hâzimî	64
1.3.6.2. Nu'mân Hayrüddîn Âlûsîzade (ö. 1317/1899)	64
1.3.6.3. Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1297/1880)	65
1.3.6.4. Zülfikar Ahmed el-Malevî (ö. 1340/1921)	65
1.3.6.5. Ahmed b. Osman el-Attâr el-Mekkî (ö. 1328/1910)	65
1.3.6.6. Nuru'l-Hasan b. Sıddîk Hasan Han el-Kannûcî (ö. 1336/1918)	66
1.3.6.7. Ali Hasan b. Sıddîk Hasan Han el-Kannûcî (ö. 1355/1936)	66
1.3.6.8. Raşid b. Ali el-Hanbelî (ö. 1298/1881)	66
1.3.6.9. Ubeydullah es-Siyâlkûtî (ö. 1363/1944)	66
1.3.6.10. Mevlevî Muhammed Nizâmü'd-dîn en-Nakavî	67
1.3.7. ÂLİMLERİN SİDDİK HASAN HAN HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	67
1.3.8. SİDDİK HASAN HAN'A YAPILAN ELEŞTİRİLER	69
1.4. ESERLERİ	71
1.4.1. AKAİD	73
1.4.2. TEFSİR	78
1.4.3. HADİS	80
1.4.4. FIKIH	88
1.4.5. FIKIH USULÜ	99
1.4.6. TASAVVUF	102
1.4.7. MENAKIB VE FEDÂİL	108
1.4.8. AHLAK VE İRŞAD	110
1.4.9. EDEBİYAT	111
1.4.10. TARİH	115
1.4.11. MANTIK	116
1.4.12. SİYASET	116
1.4.13. BİYOGRAFİ	118
1.4.15. HATAEN SİDDİK HASAN HAN'A NİSPET EDİLEN ESERLER	123

İKİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN FIKIH ANLAYIŞI .....

2.1.SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE USÛL-İ FIKIH	129
2.1.1. FIKIH USÛLÜNÜN TAFSİLİ TANIMI	130
2.1.2. FIKIH USÛLÜNÜN İSTİLAHİ TANIMI	131
2.2. SİDDİK HASAN HAN'IN FIKIH VE FIKIH USÛLÜ HAKKINDAKİ TENKİTLERİ	133

2.2.1. FIKİH İLMİ İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ	133
2.2.2. FUKAHAYA ELEŞTİRİSİ.....	137
2.2.3. FIKİH USÛLU İLE İLGİLİ ELEŞTİRİLERİ	140
2.3. SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE FIKİH USÛLÜNÜN ÖNEMİ.....	142
2.4. KLASİK FIKİH USÛLÜ ESERLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	143
2.4.1.FUKAHÂ METODU.....	144
2.4.2. MÜTEKELLİMİN METODU	145
2.4.3. MEMZÛC VEYA KARMA METOD	146
2.5. HASAN HAN'IN FIKHÎ MEZHEPLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	146
2.5.1.MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMESİ	146
2.5.2. ÂLİMLERİ MEZHEP TAKLİDİNE SEVKEDEN SEBEPLER.....	149
2.5.3. MEZHEPLERİ DÖRDE İNDİRGEME HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMESİ	150
2.5.4.SİDDİK HASAN HAN'IN HANEFİ MEZHEBİNE KARŞI TUTUMU.....	152
2.5.5. SİDDİK HASAN HAN'IN MEZHEBİ	154
2.5.6. SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE VEHHÂBİLİK.....	156
2.5.7. HASAN HAN'IN MEZHEP MÜNTESİPLERİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER	162
2.5.7.1. Mezhep Mukallidi Müftü ve Kadılarına Eleştirisi	163
2.5.7.2. Mezhep Mukallidlerini Ehl-i Kitâb'a Benzetmesi	165
2.5.8. SİDDİK HASAN HAN'IN EHL-i HADİS HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ	167
2.5.9. MEZHEP İMAMLARI HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ.....	171
2.5.9.1 Kurucu Müctehid İmamlar.....	171
2.5.9.2. Diğer Bazı Müctehid İmamlar	173
2.6. SİDDİK HASAN HAN'IN ŞER'Î DELİLLERE YAKLAŞIMI.....	174
2.6.1. ASLÎ DELİLLER: KUR'AN VE SÜNNET	174
2.6.1.1. Kitap (Kur'an).....	178
2.6.1.2. Sünnet	179
2.6.2. FER'Î DELİLLER.....	180
2.6.2.1. İcmâ	180
2.6.2.2. Kıyas	182
2.6.2.3. Sahâbî Sözü/İctihadı (Kavlî's-Sahâbî).....	186
2.6.2.4.Amelü Ehli'l-Medîne (Medine Halkının Uygulamaları)	190
2.6.2.5. İstihsân	192
2.6.2.6. İstislâh/Maslahat-ı Mürsele.....	193
2.6.2.7. Önceki Semâvî Şeriatler (Şer'u men Kablenâ)	195
2.6.2.8. Örf.....	196
2.6.2.9. Sedd-i Zerf'a	199
2.7. HASAN HAN'IN İCTİHAD-TAKLİD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	202
2.7.1.İCTİHADIN TANIMI.....	202
2.7.1.1.İctihadın Sözlük Tanımı.....	202
2.7.1.2. İctihadın İstilahî Tanımı.....	202
2.7.2. MÜCTEHİTTE BULUNMASI GEREKEN ŞARTLARLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	203

2.7.3. İCTİHADIN BELİRLİ BİR ZAMANLA SINIRLANDIRILMASI MESELESİ	206
2.7.4. İCTİHATTA HATA VE İSÂBET MESELESİ	208
2.7.5. TAKLİD	209
2.7.5.1. Sıddîk Hasan Han'a Göre Taklidin Tanımı	210
2.7.5.2. Mukallidin İmanı	210
2.7.5.3. Belli Bir Mezhebi Taklid Etmek	212
2.7.5.4. Mezhep mukallitleri Eleştirisi	213
2.8. SİDDİK HASAN HAN'IN NÂSİH-MENSÛH HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	213
2.8.1. SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE NESHİN TANIMI.....	218
2.8.2. SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE NESHİN HİKMETLERİ	219
2.8.3. SÛNNETİN KUR'ÂN'I NESHİ	220
2.8.4. NESHİN ŞARTLARI	222
2.9. ÖZEL BİR SEBEBE BİNAEN VÂRİD OLAN ÂMM LAFİZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	225
2.10. HASAN HAN'IN ÇOK KULLANDIĞI BAZI İFADELER.....	227
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SİDDİK HASAN HAN'IN FURU-U FIKHA DAİR BAZI GÖRÜŞLERİ	
3.1. ABDESTLE İLGİLİ MESELELER	229
3.1.1. MÂ-İ MÛSTA'MEL (KULLANILMIŞ SU).....	229
3.1.2. GÜL SUYUNUN TEMİZLİKTE KULLANILMASI.....	231
3.1.3. ABDESTTE BESMELE, NİYET, MAZMAZA VE İSTİNŞAK.....	232
3.1.4. ATEŞTE PİŞEN VE DEVE ETİ YEMEKTE DOLAYI ABDEST ALINMASI	233
3.1.5. MENİNİN TEMİZ OLMASI	235
3.2. NAMAZLA ALAKALI BAZI MESELELER.....	236
3.2.1. İMAMA RÛKÛDA YETİŞEN KİMSENİN DURUMU	236
3.2.2. BAYRAM NAMAZI VE CUMA NAMAZININ AYNI GÜNE DENK GELMESİ.....	236
3.2.3. KASTEN TERK EDİLEN NAMAZIN KAZÂSI.....	237
3.2.4. ÖZÜRLÜNÜN İMAMETİ	239
3.3. ORUÇ.....	239
3.3.1. KASITLI ORUCU BOZMA KEFFÂRETİ	239
3.3.2. İTİKÂFTA ORUÇ.....	241
3.4. ZEKÂT	241
3.4.1. TİCARET MALINDA ZEKÂT	241
3.4.2. YETİMİN MALININ ZEKÂTI.....	244
3.4.3. GAYRİMENKULLERİN GELİRİNİ ZEKÂTA TABİ TUTMASI	248
3.4.4. Fİ SEBİLİLLAH KAVRAMI	248
3.5. NİKÂH VE TALAKLA İLGİLİ KANAATLERİ.....	249

3.5.1. DÖRTTEN FAZLA HÜR KADINLA EVLENME YASAĞI.....	249
3.5.2. MUT'A NİKÂHI	250
3.5.3. ŞİĞÂR NİKÂHI.....	252
3.5.4. BİR MECLİSTE SARFEDİLEN ÜÇ TALAK LAFZI.....	254
3.5.5. MÜKREHİN TALAKI.....	255
3.6. BEY' (SATIM AKDİ).....	257
3.6.1. BEY' Bİ'L-VEFÂ.....	257
3.7. ÇEŞİTLİ MESELELER	261
3.7.1. BULÜĞ ÇAĞI	261
3.7.2. HZ. PEYGAMBER'İN(S.A.V) KABRİNİ ZİYARET ETMEK İÇİN YOLCULUK	262
3.7.3. MEVLİT KANDİLİ VE BAZI KUTLAMALAR	265
3.7.4.TÜTÜN İÇMENİN HÜKMÜ	268
3.7.5. AT ETİ YEMENİN HÜKMÜ.....	269
3.7.6. MÜZİK ÂLETLERİNİ DINLEMENİN HÜKMÜ.....	271
3.7.7. SİDDİK HASAN HAN'IN "ÜMMETİMİN İHTİLÂFİ RAHMETTİR" HADİSİ İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMESİ	271
3.7.8. HASAN HAN'A GÖRE HİNDİSTAN'DA İNGİLİZLERE KARŞI CİHAD ETMEK	274
SONUÇ	280
KAYNAKÇA.....	283

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
a.s.	: aleyhisselâm
b. / bt.	: bin / bint
bk.	: bakınız
c.c.	: Celle Celâlühü
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
km.	: kilometre
m.	: Milâdi
md.	: madde
no.	: hadis numarası
nşr.	: neşir
r.a.	: radiyallahu anh/ radiyallahu anha
s.a.v.	: Sallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
thk.	: tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: tarihsiz
ö.	: vefat
vb.	: ve benzeri
yy.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Bismillâhîrrâhmânîrrâhim.

Bizi yoktan var eden, varlığından haberdar eden Rabbimize sonsuz hamdolsun. Onun sevgili kulu Hz. Peygamber efendimize (s.a.v.), âline ve ashabına da sâlatu selam olsun.

Doktora tez çalışması olarak görüşlerini ve fikhî düşüncelerini incelediğimiz Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890), Hindistan'da XIX. yüzyılda da devam eden İngiliz sömürgeciliği döneminde yaşamış, yaşadığı toplumu ve daha sonraki dönemleri etkileyen eserler kaleme almış olan Hindistan'ın büyük âlimlerinden ve selefi görüşleriyle de bilinen ehl-i hadisin önde gelen isimlerinden birisi olup başta fıkıh ve mezheplere dair eserleri olmak üzere tefsir, hadis, akaid gibi İslamî ilimlere dair birçok alanda Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere 222 eser kaleme almış birisidir. Neredeyse bütün İslamî ilimler sahasında görüşleri bulunan ve eserler kaleme alan Hasan Han'ın fikhî görüşlerinin bilinmesi, İslam hukuku alanına katkı sağlayacağı düşüncesiyle doktora seviyesinde bir araştırma yapılması kararlaştırıldı.

Çalışmamız giriş ve üç bölümde oluşmaktadır. Girişte araştırmamızın konusu, önemi, yöntemi, kaynakları, amacı ve Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı, fikirlerinin oluştuğu dönem ve yaşadığı coğrafya hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde, Sıddîk Hasan Han'ın hayatı, ilmî kişiliği, eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Hasan Han'ın usûl-i fıkıh ile ilgili görüşleri, mezheplerle ilgili değerlendirmeleri, mezhep müntesiplerine yönelttiği eleştirileri, mezhep imamları hakkındaki değerlendirmeleri, şer'î delillere yaklaşımı ile onun selefi görüşlerinin temelini oluşturan ictehad-taklid, re'y, nâsîh ve mensûh hakkındaki görüşleri hakkında detaylı bilgi verilmeye ve yorumlanmaya gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Sıddîk Hasan Han'ın furû-ı fikhî ilgilendiren bazı meseleler hakkında fukahaya, mezhep imamlarına, mezheplerin genel kabul ictehadlarına ve o güne kadar oluşan icmaya muhalif olan bazı görüşleri, yorumları analiz edilmeye ve değerlendirmeler yapılmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında danışman hocam Doç. Dr. Abdullah Acar'a, Tez İzleme Komitesindeki Prof. Dr. Harun Öğmüş ve Doç. Dr. Necmettin Güney'e, tez savunmasındaki tenkidleri ve önemli katkılarından istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi

Muhammet Raşit Akpınar, Doç. Dr. Mehterhan Furkani, Doç. Dr. Huzeyfe Çeker ile Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam hukuku anabilim dalındaki hocalarıma ve bize burs imkânı sağlayan TDV'ye en samimi duygularıyla teşekkür ediyorum. Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Matiullah Sediqi

Konya-2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmada, 19. ve 20. yüzyılda Hint bölgesinde yaşamış ve fikirleriyle yaşadığı asra damgasını vurmuş olan hadis, fıkıh ve kelâm âlimi Sıddık Hasan Han'nın (ö.1832-1890) fıkıh düşüncesinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Çok yönlü bir âlim olması ve bu çalışmanın da İslam hukuku bilim dalında hazırlanması sebebiyle araştırmamızın temel konusu; daha çok "Sıddık Hasan Han'ın fikhî görüşleri"nin incelenmesinden oluşmaktadır. Tabii olarak bu çerçevede Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönem siyasi ve fikri açıdan ele alınıp, müellifin hayatı, şahsiyeti, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Hasan Han'ın usûl-i fıkıh görüşleri ve bazı furû-ı fıkıh görüşleri incelenmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Hindistan'a 19. Yüzyılın başlarında İngilizlerin girişi bölgede siyasi, dinî, sosyal pek çok çeşitli değişikliklere sebep olmuştur. Batılılar çok dinli ve dilli bu bölgeye ticaret amacıyla gelmiş, sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetlerini başlatmışlardır. Bölgede idareyi ele geçirdikten sonra bu faaliyetlerini iktidarlarının gölgesi altında tüm ayrıntılarıyla ortaya koymuşlardır. Onlar, faaliyetlerinin ekseriyetini yoğun bir şekilde Müslümanların üzerinde yapmışlardır. Hıristiyan misyonerlerinin diğer dinlerden daha ziyade İslam aleyhine hem yazılı hem de sözlü meydan okumaları neticesinde dönemin büyük İslam âlimleri bu tür ithamlara aklî ya da naklî delillerle cevap vermeye çalışırken, bir yandan da mevcut fikhî görüşlerin yeniden incelenmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu araştırmanın temel amacı da İngilizlerin Hindistan'daki Müslümanları parçalayarak kendi sömürü düzenlerini kurmak ve devam ettirebilmek için oluşturmaya başladığı dinî politikaların bir yansıması olarak ortaya çıkan dinî, itikadî, fikhî parçalanma dönemindeki ihtilaflar arasında önemli bir şahsiyet olarak temayüz eden Sıddık Hasan Han'ın hayatı, hocaları, öğrencileri, yaşadığı dönemin siyasi ve fikri durumları hakkında bilgi vermektir. Bu önemli şahsiyetin fikhî görüşlerine temas etmek suretiyle derli toplu bir şekilde ve ilmi esaslar çerçevesinde ortaya koymak ve ilim dünyasının istifadesine sunmaktır.

Bu araştırmada Sıddık Hasan Han'ın, doğrudan fıkıhla ilgili kaleme aldığı eserleri ve fikhî açıklamaları detaylı bir Şekilde ele alınıp diğer eserlerinden de fıkıhla ilgili görüşleri derlenerek fıkıh anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sıddık Hasan Han bu alanda önemli Őahsiyetlerden olmasına rağmen araştırmaya başladığında kendisi hakkında Türkiye'de sadece bir tane doktora tez çalışması bulunmakta idi. Şu ana kadar Sıddık Hasan Han'ın fikhî görüşlerinin ayrıntılı bir Şekilde çalışılmamış olması bu alanda önemli bir eksiklik olarak görülmüştür. Çalışmamızın bu eksikliğin giderilmesine katkı sağlamayacağını ve bu alandaki boşluğu kısmen de olsa dolduracağını mit etmekteyiz.

3. Araştırmada Takip Edilen Yöntem

Araştırma esnasında öncelikle Sıddık Hasan Han'a ait olduğu bilinen eserlerin temin edilmesi daha sonra konu ile ilgili olanların analiz edilerek müellifin fikhî görüşlerinin derlenmesi planlanmıştır. Ayrıca müellifin yaşadığı dönem ve bölgenin siyasi ve ilmî hayatına dair bilgi sahibi olunarak, bu bilgiler doğrultusunda müellifin fıkıh anlayışının nasıl Őekillendiđi, ne gibi farklılıklar ve benzerlikler arz ettiği incelenmeye çalışılmıştır.

Sıddık Hasan Han'ın görüşlerini belirleme esnasında özellikle mensubu bulunan dört sünnî mezhebin görüşlerini tespit ederek, ihtilaf konuları ve ihtilaf nedenlerini belirtmeye gayret ettik. Görüşlerini desteklemek için sundukları delilleri, Sıddık Hasan Han'ın tercihi ve sonunda delillerin güçlüğüne bakarak bazen kendi tercihimizi de belirttik.

Elbette bu alışma Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna ve Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına ve isnad atıf sisteme göre kaleme alınmıştır. Arapça kökenli kelimelerin metinde, dipnotta ve kaynakçada gösteriminde ve kısaltmalarında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne göre uymaya zen gösterilmiştir.

Araştırmamızda, konumuzla alakalı bilgileri öncelikle aslı kaynaklardan kronolojik olarak almaya çalıştık. Aslı kaynaklarda bulamadığımız takdirde diğer/talı kaynaklara başvurulmuştur. Bunun yanında modern çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bir eserin ilk geçtiği yerde dipnot göstermede detaylıca yazılmış, daha sonrasında ise anlaşılır ve atıf sistemine uygun bir Şekilde kısaltma yapılmıştır.

Ayetlerin meâli verilirken, Kasım Yayla'nın sadeleştirmek suretiyle hazırladığı Elmalılı Hamdi Yazır *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*'inden yararlanılmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Hasan Han'nın hayatı ve fıkıh görüşlerini tespit için öncelikle müracaat ettiğimiz kaynaklar, müellifin kendi eserleri olmuştur. Bunun yanında Sıddîk Hasan Han'dan bahseden diğer kaynaklardan, hadis, tefsir, fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili klasik ve modern eserlerden istifade edilmiştir.

Araştırmamız esnasında bizzat müellifin kendi eserlerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Özellikle Sıddîk Hasan Han'ın gerek hayatını gerekse usûl ve furû' fikhî görüşlerini belirlemeye çalışırken şu eserlerine diğer eserlerine nispeten daha fazla müracaat edilmiştir: “*Ebcedü'l-ulûm*”, “*el-Hitta fî zikri's-Sihâhi's-sitte*”, “*et-Tâcü'l-mukellel mincevâhiri me'âsiri't-tirazi'l-âhiri ve'l-evvel*”, “*İbkâ'u'l-Minen biilkâi'l-mihen*”, “*Husûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl*”, “*er-Ravdatü'n-nediyye şerhu Düreri'l-behiyye*”, “*Delilü't-tâlib 'ala ercâhi'l-metâlib*”, “*Hidayetü's-sâil ilâ edilleti'l-mesâil*”, “*İfâdetü's-şü'yûh bimikdâri'n-nâsîh ve'l-mensûh*”, “*Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*”, “*ed-Dînu'l-hâlis*”.

Sıddîk Hasan Han'ın hayatını ve ilmi şahsiyetini ele alan akademik çalışmalar olmuştur. Ancak bu çalışmalar Hasan Han'ın tefsir, hadis, akaid, fıkıh vs. belli yönlerini ele alan eserlerdir. Fıkıh merkezli ele alan müstakil bir akademik araştırmaya rastlamadık. Biz doktora eğitimine 2011 yılında başlayıp, bu isimli bir doktora tezine de 2014 yılında başladığımız ve normalden daha uzun bir sürede de tamamlandığı için bu zaman zarfında Türkiye'de ve diğer İslam ülkelerinde farklı çalışmaların yapıldığını tespit etmiş bulunuyoruz.

İşte Sıddîk Hasan Han hakkında yazılmış eserlerin en önemlilerini zikretmek gerekirse: Cüneyt Eren'in *Sıddîk Hasan Han (1832-1890) ve Neylü'l-Merâm min tefsîri âyâti'l-Ahkâm*'ı, Ahter Cemal Lokman'ın, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye ve mevkifuhû min 'akideti's-selef*, Sabğatullah Tayfur'un *Sıddîk Hasan Han ve Tefsiri Fethu'l-beyân*'ı, İrfan Eyibil'in *Sıddîk Hasan Han'a Göre Tevhid ve Şirk*, Mahmud Muhammed el-Hantur'un, *Sıddîk Hasan Han ve menhecuhu fî kitabi fethi'l-beyân fî mekâsidi'l-Kur'ân*, Said Faruk Muhammed Abdurrahman'ın, *el-İmamu'l-Allame Ebu't-Teyyib Sıddîk b. Hasan Han b. Ali el-Hüseyni el-Kannûcî ve Menhecuhu*

fi Tefsirihi Fethu'l-Beyân fi Mekasidi'l-Kur'ân, Beşir Mahmud İsmail Süleyman'ın, *el-İbretü mimmâ câe fi'l-ğazv ve'ş-şehâde ve'l-hicre li Ebi't-Teyyib Sıddîk b. Hasan el-Kinnevcî*, Beşri Sakar el-'Uteybi'nin, *İhtiyaratu'l-İmam Sıddîk Hasan Han el-fıkhihî fi'l-ibadat min hilali kitabihî (er-Ravdatu'n-nediyye) cema ve diraseten*, Şâziye Hâlid Seyf'in, *en-Nevvâb Sıddîk Hasan Han ve cühûdühû el-cebbâre fi hidmeti'l-'Arabiyye*, Mervan b. Muhammed b. Abdulhadî er-Rehilî'nin, *ed-Dînü'l-Hâlis li Şeyh Sıddîk b. Hasan Han el-Kannûcî min bidâyet-i bab fi zikri's-sahâbe ve Ehli'l-Beyt ila nihayeti bab fi zikrî bide'ati'l kubur*, Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Kenânî'nin, *el-Mesâili'l-'akide fi kitabi's-Sirâcu'l-vahhâc li Sıddîk Hasan Han*, 'Ard ve dirâse' dir.

Türkiye'de Sıddîk Hasan Han hakkında yapılan ilk çalışma Cüneyt Eren'in *Sıddîk Hasan Han (1832-1890) ve Neylü'l-Merâm min tefsîri âyâti'l-Ahkâm'ı* adında doktora tezi var. Bu tez Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri tefsir bölümünde, Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu danışmanlığında Erzurum'da 1994 yılında yapılmıştır. 270 yaprak hacindedir. Daha sonra bu çalışma üzerinde önemli bir değişiklik yapılmaksızın *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l Kur'ân Tefsiri* adıyla Ekev yayınları tarafından (Erzurum-2001) yılında kitap halinde basılmıştır. Bu eser doğrudan Hasan Han'ın fikhî görüşleriyle ilgili olmamakla birlikte onunla ilgili bilgileri içermektedir. Her ne kadar ilk çalışma olması açısından önem arzetsede de konumuzla doğrudan ilgisi olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen bu çalışma tezimizde yararlanılan kaynaklar arasında yer almıştır.

Konumuzla yakından ilgili bulunan çalışma, Hameed Mohammed Rashid Raheem'in tarafından kaleme alınan *Şeyh Sedik Hasan Han el-Kannûsi'nin er-Ravdetu'n-Neddiyye kitabından bazı fıkhi meseleler* isimli yayınlanmamış Yüksek lisans tezidir. Bu çalışma Bingöl Üniversitesinde Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku bölümünde, Yard. Doç. Dr. Muhittin Özdemir danışmanlığında Bingöl'de 2017 yılında Arapça olarak yazılmıştır. Başlangıçta sadece Sıddîk Hasan Han'ın kısa bir biyografisi yer verilmiş, tezin metninde ise (bir iki dipnot hariç) Hasan Han'ın ismi dahi geçmemektedir. Kanaatimizce bu tez Hasan Han'ın fikhî görüşlerini hiç yansıtmamaktadır.

Çalışmamızın son tamamlanma aşamasında üzerindeyken Sıddîk Hasan Han'ın Hadis anlayışına ilişkin Dicle Üniversitesinde *Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis*

Şerh Metodu ve yine Sıddık Hasan Han'ın Kıraat ilmi ile ilgili görüşleri Recep Tayyip Erdoğan (Rize) Üniversitesinde *Sıddık Hasan Han'ın Fethu'l-Beyân fî Mekasıdı'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirmesi* başlıklı birer doktora tezlerinin hazırlanmakta olduğunu tespit ettik.

Bütün bu bilgilerden sonra Sıddık Hasan Han'ın fıkhi düşüncesini daha ayrıntılı bir şekilde tahlil ve değerlendirmeye tabi tutulması için yeni çalışmalara ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEM

1.1. SİDDİK HASAN HAN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE HİNDİSTAN

Tezin amacı kısmında da belirtildiği üzere, yaşanan dönemin sosyal, siyasi şartları bilinmeden o dönemde oluşan kanaatler ve hadiseler hakkında sağlıklı yorumlarda bulunmak çoğu zaman isabetli değildir. Bu sebeple kısaca Hindistan'ın o dönemdeki durumu hakkında bilgi takdim etmek istiyoruz:

1.1.1. Hindistan Hakkında Kısa Bilgi

Hindistan kelimesi Farsça bir kelime olup “Hint ülkesi” anlamına gelmektedir. Eski çağda Hindistan'ın kuzeyinde ikamet eden Ârîlerin yerleştiği alanı kapsar. “Hindû” kelimesi eski Farsça'da Ârîlerin kenarında ikamet ettiği büyük nehrin Sanskritçedeki “nehir, ırmak” anlamını taşıyan adı Sindhû'dan meydana gelmektedir. İlk Arap coğrafyacılar Hindistan'ı Hint ve Sind isimleriyle ikiye ayırmışlardır.¹

Hindistan hicretin birinci asrında mücahitler vasıtasıyla İslâmı tanışmıştır.² İlk defa h. 92-93 yıllarında Muhammed b. Kasım es-Sekafî'nin (ö. 96/715) komutasında Hint alt kıtasına giren Müslümanlar, Sind bölgesini fethederek İndus vadisindeki Mülân'a³ kadar ulaşmışlardır. Daha sonra IV. yüzyılın sonlarında Gazneli Mahmud'un akınları, fetihler için bir başlangıç zemini hazırlamıştır. Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) Hindistan'a on yedi sefer tertip ederek birçok şehri fethetmiştir. Gazneliler, ele geçirdikleri Lahor⁴ dışındaki yerlerde daimi bir şekilde kalmayı ve yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Gaznelilerden sonra VI. yüzyılın yarısında İslâm'ı Hindistan'ın başka bölgelerine yaymaya çalışan Gurluların akınları başlamıştır. Gurlu Muizzüddin Muhammed (ö. 602/1206) 1186 yılında Lahor'u ele geçirerek Gaznelilerin Hindistan'daki hâkimiyetine son vermiştir. Kutbüddin Aybeg (ö. 607/1210) VII. yüzyılın

¹ Sayyid Maqbul Ahmad, “Hindistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/73.

² Nedvî, Mesud, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind* (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ts), 3.

³ Mülân, günümüzde Pakistan'ın Pencap eyaletine bağlı idari bir bölgedir. Lahor eyaletinin 320 km. güneybatısında ve ticaret merkezidir. Öngör, Sami, *Coğrafya sözlüğü*, “Multan”md., (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 596.

⁴ Lahor, günümüzde Pakistan'ın ikinci büyük şehri ve Pencap eyaletinin başkentidir. Mimari eserleriyle ünlü olan bu şehir, önemli bir eğitim ve kültür merkezidir. bk. Sayyid Athar Abbas Rızvî, “Lahor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/57-58.

başlarında Gurlu Muizzüddin'in (ö. 602/1206) vefatı üzerine Lahor'da bağımsızlığını ilan ederek Delhi⁵ Sultanlığı'nı kurmuştur. Daha sonra komutan Celâleddin Fîrûz Şah Halacî (ö. 695/1296), 1290'da Delhi Halacîler dönemini başlatmıştır. 1320'de vuku bulan karışıklıklar neticesinde komutan Gıyâseddin Tuğluk duruma hâkim olmuş ve Delhi Sultanlığı'nda Tuğluklular dönemi başlamıştı. Tuğluklular sınırları genişletmeye muvaffak olduktan sonra genişleyen topraklardaki hâkimiyetleri gittikçe zayıflamış ve neticede bazı sultanlıklar ortaya çıkmıştır. Tuğluklar yıkıldıktan sonra 1414'te Delhi'yi Mülta Valisi Seyyid Hızır Han (ö. 824/1421) ele geçirmiş ve Seyyidler hânedanı dönemini başlatmıştır. Bu dönemde de kargaşa ve istikrarsızlıklar devam ederken 1451 yılında Sirhind Valisi Behlûl-i Lûdî (ö. 894/1489) bölgeyi ele geçirerek Lûdîler hânedanını kurmuştur. Bu dönemde yeni fetihler gerçekleşmiştir. Lûdî'lerin Delhi Sultanlığı'nda hâkimiyetleri 1526'da Bâbü'ün (ö. 937/1530), İbrâhîm-i Lûdî'yi (ö. 932/1526) yenmesine kadar sürmüştür.⁶

Hindistan'da Lûdî hânedanının hâkimiyetinden sonra 1526'da Bâbürlü İmparatorluğunun iktidarı başlar. Yukarıda değindiğimiz üzere Bâbü, İbrâhîm-i Lûdî'yi mağlup ettikten sonra Hindistan'a yerleşir ve kısa bir zamanda hâkimiyet alanını genişletir. Bâbü'ün vefatından sonra oğlu Hümâyün (ö. 963/1556) tahta geçer. Hümâyün bazı iç kavgalar ve bir süre sürgün hayatından sonra 1555'te Hindistan'a geri döner ve devletini burada daha da tahkim eder. Hümâyün'dan sonra oğlu Ekber Şah (ö. 1014/1605) tahta geçer ve XVII. yüzyılın sonuna kadar bütün Hindistan'ı Bâbü devletinin hâkimiyeti altına almayı sağlar. Bu sebeple Ekber Şah, Bâbü İmparatorluğunun gerçek kurucusu olarak kabul edilir.⁷

Bâbürlü devletinde Ekber Şah'tan sonra oğlu Cihangir (ö. 1037/1627) devletin başına geçti. Cihangir (ö. 1037/1627) komşu müslüman ülkelerle diplomatik ilişkiler geliştirerek dostluklar kurdu. Avrupalılara ticari imtiyazlar verdi ve Hindistan'da ticaret yapmalarına müsaade etti.⁸

---

⁵ Delhî, Hindistan'ın en meşhur şehirlerinden olup birçok devletin başkenti olarak ev sahipliği yapmıştır. Dünyanın en eski yerleşim birimlerinden ve kültürel bir kimliğe sahiptir. Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu bu şehir, birçok âlimin yetişmesine katkı sunmuştur. Sâmi, Şemsettin, *Kâmûsu'l-a'lâm*, "Delhi" دہلی، (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), 3/2199.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, Azmi, "Hindistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/76.

⁷ Detaylı bilgi için bk. Özcan, "Hindistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/77.

⁸ Özcan, "Hindistan", DİA, 18/77.

Cihangir'den sonra Bâbürlü devletinin başına Şah Cihan (ö. 1076/1658) geçti. Şah Cihan dönemi mimarlık ve sanat alanında Bâbürlü İmparatorluğunun altın çağıdır. Şah Cihan'dan sonra Evrengzîb (ö. 1118/1707) devletin başına geçti. Padişah ilk senelerinde ülke içinde istikrar ve sükûneti temin etmek için siyasî ve idari konularla uğraştı ve daha sonra iktidarını genişletmek için çalıştı. Evrengzîb'in zamanında Bâbürlüler en parlak dönemlerini yaşadılar ve büyük devlet vasfını elde ettiler.⁹

1118/1707'de Evrengzîb'in ölümünden sonra taht kavgaları şehzadeler arasında şiddetli savaşlar meydana getirdi ve iktidara geçmek isteyen kardeşler birbirine düşman oldu. Son derece acımasız bir şekilde birbirinin kanını akıtmaya çalıştılar. İktidara geçen bazı padişahlar içki ve kadın müptelası olmaları sebebiyle memleket işlerinden uzak kaldılar.¹⁰ Devletin sükûnet ve istikrarı bozularak kaynakları israf edilir ve merkezi hükümetten bağımsız ve yarı bağımsız yeni devletçikler ortaya çıktı. Beytûlmâl iç çekişmeler sebebiyle boşaldı ve ülkenin vaziyeti kötüleşti. Zulüm ve yağmacılık güven ortamını ortadan kaldırdı.¹¹ Ülke birçok hükümdarın baskı, zulüm ve saldırısına maruz kaldı. Bunlardan birisi de Nadir Şah Avşar (Afşar)'dır (ö.1160/1747). Nâdir Şah, Delhi'ye ilk defa girerken, güvenin sağlanması, hiçbir şeyin yağmaya uğramaması ve halka karşı kötü muamelede bulunulmaması için kesin talimat verdi.¹² Ancak daha sonra ordusuna Delhi halkının birçoğunun acımasızca katledilmesi talimatını verdi ve bir günde en az 30 bin kişi öldürüldü, din ayrımı yapılmaksızın hepsinin cesetleri yakıldı. Onbinlerce kadın namuslarını kurtarmak için intihar etti.¹³ Nâdir Şah'ın (ö. 1160/1747) bu saldırısı Hindistan'daki İslâmi devletin üzerine çok tehlikeli ve iz bırakan bir saldırı olarak yerleşti.¹⁴

Bu kargaşalar, savaşlar, devlet işlerine önem vermeme, zevk u sefa içinde yaşama, devlet hazinesini kötü kullanma, merkezi devletin zayıflaması, devletin başına ehlini getirmeme ve idarî nüfuzu ve otoritesi kalmayan padişahlar yüzünden Bâbür hükümetinin temelleri sarsıldı. Yıllarca hüküm süren Müslüman Bâbür İmparatorluğu dönemi, 1857'de İngilizler'in bütün Hindistan'ı işgal etmesiyle sona erdi.

---

⁹ Özcan, "Hindistan", DİA, 18/77.

¹⁰ Daudî, Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, (İstanbul: İnsan yayınları, 1995), 97-98.

¹¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 98; Özcan, "Hindistan", DİA, 18/77

¹² Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 3/25.

¹³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 99.

¹⁴ Sâdâtî, Ahmed Muhmûd, *Târîhu'l-müslimîn fi şibhi karreti'l-Hindîyye ve hadâretühüm*, (Kahire: Mektebetü'l-edebe, 1957), 2/266.

1.1.2. XIX. Yüzyılda Hindistan'da Siyasi Durum

Sıddık Hasan Han hicrî 1248-1307, miladî1832-1890 yılları arasında Hint alt kıtasında yaşamıştır. O, hem Bâbüre Devletinin çöküş döneminde hem de sömürgeci İngiliz yönetimi zamanında yaşamış, dolayısıyla da her iki dönemin kargaşalarına şahit olmuştur. Bu bakımdan Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı asırdaki bu iki yönetimin siyasi durumu özet bir şekilde ele alınacaktır.

Bâbüre devletinin son padişahı II. Bahâdır Şah b. Ekber Şah'dır. II. Bahâdır Şah babasının vefatından sonra 1837'de tahta geçtiğinde Sıddık Hasan Han yaklaşık 6 yaşındaydı. II. Bahâdır Şah'ın Hükümdar olduğu yıllar, İngilizler'in Hindistan'da İngilizler'in nüfuzunu artırdığı bir dönemdir. O, 1857'deki büyük ayaklanmaya¹⁵ kadar hiçbir etkisi olmadan tahtta oturan bir kukla görüntülü idareci rolündedir. İngiliz valisi, II. Bahâdır Şah'a bir padişah gibi değil "idarede ortak" şeklinde muamele ederdi. Sanki kendisine ödenek verilen, sarayında oturmasına göz yumulan ve Doğu Hindistan şirketinden (East India Company) maaş alan bir emekli gibiydi. Ancak II. Bahâdır Şah'ın 1857'deki Büyük Bâbüre Devletinin fiilen sona erdiği yıldaki büyük mücadelede gösterdiği liderlik ve cesaretinden sonra, Hindistan'daki özgürlük mücadelesinin bir sembolü ve Müslümanlarla Hindûlar arasında sağlanan birliğin bayraktarı olarak görülmüştür.¹⁶ Buna rağmen yıllarca hüküm süren Müslüman Büyük Bâbüre Devleti'nin hâkimiyeti 21 Eylül 1857'de resmen sona ermiştir.

İngilizler'in hâkimiyetini anlatmak için ise daha önce Bâbürlü padişahların İngilizlerle nasıl temasa geçtiklerini, nasıl diplomatik ilişkiler kurduklarını ve bunun ne gibi sonuçlar doğurduğuna işaret etmek gerekir. 31 Aralık 1600'de Kraliçe Elizabeth'in Hindistan için çıkardığı fermanla Hindistan'da "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi" (East India Company) kurulmuş ve bu şirkete 15 yıl için bütün Hind ve Çin denizlerinde ve

---

¹⁵ İngiliz kaynaklarında "Sipahi Ayaklanması" olarak geçmektedir. Günümüzdeki Müslüman ve Hint tarihçileri ise Marks ve Engels'in tabirine dayanarak "Bağımsızlık Savaşı" olarak adlandırılır. bk. Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, trc. Ahmet Küskün,(İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990), 35.

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/137-140; Ahmet Taşağıl, "Bahâdır Şah II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991),4/456.

Pasifik'te ticaret ve denizcilik satış hakkı verilmiştir.¹⁷ Bu şirket Madras¹⁸ ve Bombay¹⁹ adasını ele alıncaya kadar sadece ticarî bir kurum mahiyetindeydi. Bu iki adayı aldıktan sonra yönetici ve askeri bir varlık haline gelen şirket, XVIII. yüzyılın ortalarında ülkeleri ele geçirme siyasetine başlamıştır.²⁰

Daha öncede işaret ettiğimiz gibi babasının ölümünden sonra 1605'te tahta geçen Bâbürlü padişahı olan Cihangir, dış ilişkilere önem veren biri idi. Bu sebeple İngilizler, İngiltere'de kurdukları Doğu Hint Şirketi vasıtasıyla Cihangir'le (ö. 1037/1627) temasa geçerek ticarî imtiyazlar istemişlerdir.²¹ Bu şekilde İngilizler 1612'de Sûret²² şehrinde bir ticarî üs kurmuş, daha sonra ise Bombay gibi şehirleri de ticarî merkez olarak kullanmışlardır.²³

İngilizler 1757'de Bengâl, Bihâr ve Orissa eyaletleri tarafından ilerlemekteydiler. İki ordu Plasey denilen yerde karşılaştılar ve küçük bir çarpışmadan sonra İngilizler Bengâl'in vatansever hükümdarı Sirâcu'd-Devle'yi (ö. 1170/1756) mağlup ettiler ve böylece küçük kıtayı baskı ile ele geçirmeye başladılar.²⁴

1764'te II. Şah Âlem, Bengâl'de İngilizler'in karşısında (Doğu Hindistan Şirketi) yenilgiye uğradıktan sonra üç güneydoğu eyaleti Bengâl, Bihâr ve Orissa'nın vergilerini toplama hakkını 2.600.000 rupiye²⁵ karşılığında yıllık olarak onlara devretti.²⁶ Böylelikle onlar her ne kadar vergi komisyoncusu olarak vasıflandırılrsa da hukuki manada işbiririci bir konum haline getirdi. İngilizler kendilerini şeriat üzerine temellendirilmiş ve

¹⁷ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/82.

¹⁸ Hindistan'ın Tamil Nadu eyaletinin merkezi ve Hindistan'ın en büyük dördüncü şehridir. Her türlü ulaşımına sahip ve bölgenin geleneksel kültür ve sanat merkezidir. Aynı zamanda önemli bir sanayi merkezidir. bk. Özcan, "Madras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/310.

¹⁹ Hindistan'ın Maharaştra eyaletinin başkentidir. Ekseriyetle Müslümanların yaşadığı önemli bir ticaret merkezidir. Dünyanın en büyük on şehiri arasındadır. Yedi küçük adadan ibarettir. Hindistan'da dış ticaretin çoğu buradan yapılır. Hindistan'ın tüketim maddeleri ve makine üretimi yapan bir şehridir. bk. Ahmad, SayyidMaqbul, "Bombay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/280.

²⁰ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/87.

²¹ Enver Konukçu, "Cihangir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/538.

²² Hindistan'ın Gucerateyaletinde bulunan çok eski bir şehirdir. Nüfusunun bir kısmı Zerdüşttür. Ticareti hareketlidir. bk. Sâmi, *Kâmûsu'l- a'lâm*, "surat"سوراتmd., 4/2677.

²³ Özcan, "Hindistan", DİA, 18/78.

²⁴ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/153; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 100-101.

²⁵ Hindistan'da kullanılan para birimidir. Rupiyenin alt birimi paisa'dır. Bir tane rupiye 100 tane paisa'ya bölünür. Paisa'lar nikel veya bakır külçeden bastırılıyor. *el-Mevsuatü'l-Arabîyyetü'l-alemiyye*, 2. Baskı (Riyad: Müessesetü'l-A'mali'l-mevsuatü'n-neşrve't-tevzi', 1999), "الروية" md., 6/320.

²⁶ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/ 130; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 100.

Bâbürlüer tarafından yerel şartlara uydurulan bir hukuk sisteminin mirasçısı olarak gördüler.²⁷

1813 ve 1833'te çıkarılan ferman ile İngiliz hükümeti şirketin birçok yetkisini üzerine aldı ve 1853'te çıkarılan fermanla kesin egemen oldu.²⁸ Yine 1813 ve 1833'te çıkarılan kanunlarla birlikte misyonerlik faaliyetlerinin Hindistan'da gelişmesini sağladı ve Protestan dini teşkilatını geliştirdiler.²⁹

İngilizler XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hint alt kıtasının büyük bir kısmını ve daha sonraki yıllarda tamamını işgal ettiler. Bâbür devletinin son padişahı II. Bahâdır Şah'ın son günlerinde 1857'de Bengal ordusundaki sipahilerin ayaklanması meydana geldi. Bu ayaklanma kısa bir zamanda II. Bahâdır Şah'ın sembolik liderliği etrafında ırk ayrımı yapılmaksızın İngilizlere karşı büyük bir ayaklanmaya (Sipahi Ayaklanması) dönüştü ve çok geçmeden bütün Hindistan bölgesine yayıldı. İngilizler aldığı katı tedbirlerle ayaklanmayı acımasız ve kanlı bir şekilde bastırdı ve bunun sonucunda binlerce insan öldürüldü veya sürgün edildi.³⁰ Yıllarca hüküm süren Müslüman Büyük Bâbür Devletinin fiilen sona ermiş olan hâkimiyeti 21 Eylül 1857'de resmen sona ermiş oldu.³¹

Bu ayaklamanın ardından II. Bahâdır Şah'ı ve şehzadeleri kandırarak canlarına dokunulmamak bahanesiyle teslim aldılar³² ve padişahın üç oğlunu cezaevine götürürken yolda öldürdüler. Daha sonra ayaklanmanın Sultanın liderliğinde gerçekleştiği için Ocak 1858'de yargılandı, ömür boyu hapse mahkûm edildi ve geride kalan ailesi ve bazı maiyet üyeleriyle beraber 17 Ekim 1858'de Rangoon³³ şehrine sürülerek hapsedildi.³⁴

Sipahi ayaklanması önemini kaybettikten sonra Şubat 1858'de İngiliz hükümeti Hindistan yönetiminin Şirket'ten Londra hükümetine geçmesini sağlayan kanunu meclislere sundu ve uzun tartışmalardan sonra her iki mecliste de kabul edildi.³⁵

²⁷ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, 24.

²⁸ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/288-289.

²⁹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/290.

³⁰ Özcan, "Hindistan", *DİA*, 18/78.

³¹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/313.

³² Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/213.

³³ Rangoon (Yangon) Burma (Myanmar)'nın eski başşehridir. Kalküte'nin 1040 km. güney doğusundadır. Geniş sokakları, büyükmabedleri, hastahane ve fabrikalarıyla meşhurdur. Çok hareketli ticareti vardır. Sâmi, *Kâmûsu'l- a'lâm*, "Rangoun" رانگون md., 3/2258.

³⁴ Sâdâtî, *Târîhu'l-müslimîn fi şibhi karreti'l-Hindiyye*, 2/295; Abdulmun'im en-Nimr, *Tarihul-İslâm fi'l-Hind*, (Kahire: Dârü'l-'ahdi'l-cedidlit-teba'at, 1378/1959), 460-462.

³⁵ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/317.

Londra’da İngiliz meclislerine karşı sorumlu Hindistan ile ilgilenen bir bakanlık kuruldu.³⁶

Bu olaylardan sonra İngilizler’in işgal ettiği Hindistan’da 1880’e kadar çoğunluk olan Müslümanlara büyük zulümler yapılmıştır. Karışıklık ve savaş en çok İngilizler ile Müslümanlar arasında olmuştur. Eğitim ve resmi dilin Farsça yerine İngilizce’ye dönüştürülmesi birçok müslümanı işsiz bırakmıştır. Bu arada Müslüman görevliler arasında İngiliz hükümetine hizmet etmenin küfür sayılıp sayılmayacağı tartışılmaya başlanmıştır. Gün gittikçe İngilizlere karşı cihat etmeye davet eden ulemânın sayısı azalmış, hatta Gulam Ahmed (ö.1328/1908) gibi bazı kişiler, cihadın İslâm’ın özünde ve temelinde olmadığını ve İslam’a sonradan sokulduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Öte yandan, Hindistan’ın “Dârü’l-Harp” değil “Dârü’l-İslâm” olduğunu vurgulama, Osmanlı halifelerinin hilâfet makamının gâsıbı oldukları ve bundan dolayı Hind Müslümanlarının Türklerle ilgilenmemeleri gerektiği yönünde bazı kasıtlı fetvalar da verilmiştir. Zeki ve yetenekli gençleri modern eğitime teşvik etmeye, eğitim görmemiş insanların zihinlerine İslâmiyetin namaz, oruç ve sarıktan ibaret olduğu algısını sokmaya ve naslardaki siyasal ayet ve hadisleri İngilizler’in menfaatine yorumlamaya çaba göstermişlerdir.³⁷

İngilizler, XIX. yüzyılın ortalarında en büyük düşman olarak gördükleri ve kendi sömürülerine karşı çıkan, onlar açısından mutaassıp müslümanlarla mücadele etmek için Hindistan’da Avrupa kültür ve âdetlerini yaymayı uygun bulmuşlardır. Fakat bu kültürle yetişenler, İngilizler’in esareti altında ekonomik sömürgecinin acısını hissederek sonunda onları Hindistan’dan çıkartmışlardır.³⁸

Bu arada yeri gelmişken şunu da belirtmek gerekir ki Hindistan’da XIX. yüzyılın ilk yarısında Seyyid Ahmed Birilvi’nin (ö. 1246/1831) liderliğinde *Mücahidîn Hareketi* ortaya çıkmıştır. Hükümetten çekinenler bunlara *Ehl-i sünnet ve’l-hadis*, İngilizler ise kendi menfaatlerine düşman görmeleri sebebiyle *Hindistani Fanatics* yani “Hindistan Fanatikleri” ve “Vehhabîler” ismini vermişlerdir.³⁹ Bu hareket Hindistan Müslümanları açısından ilk siyasi halk hareketi olduğu için özel bir önem taşımaktaydı. Bu hareket Şah Veliyyullah’ın (ö. 1176/1762) dini-siyasi düşüncelerini uygulamaya koymayı, sünnî

---

³⁶ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/319; Özcan, “Hindistan”, DİA, 18/78.

³⁷ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/355- 356.

³⁸ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/357.

³⁹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/390.

anlayış istikametinde dinamik reformcu bir hareketi canlandırmayı ve ideal bir devlet inşa etmeyi amaçlıyordu.⁴⁰

Daha önce dediğimiz gibi Bâbürlü hükümdarı Evrengzib Alemgir'in (ö. 1118/1707) ölümünden sonra Bâbürlü saltanatı gerilemeye başlamış, bununla beraber ahlaki değerler ve inançlar da bozulmuştur. İlim ve kültür merkezi olan Delhi ilmi etkisini koruyamamıştır. Toplum falcılara ve kehanetlerine oldukça önem vermiş, ümitlerini kabirlere yatanlara bağlamış, padişahlar bile dert, keder ve kötülüklerden kurtulmak için dervişlere sığınmıştır. Şirk, bid'at, hurafe, putperestlik, bozuk Hindu gelenek ve görenekleri bir nevi İslâmî görülür olmuştur⁴¹ Daha sonra İngilizlere karşı başarısız bir Sipahi Ayaklanması meydana gelmiş ve dolayısıyla ortam Müslümanlar için daha da ağırlaşmıştır. İslâm'a zarar verecek yeni hareketler, Kâdiyanîlik gibi hadisi inkâr eden akımlar ortaya çıkmış, toplumu bid'at ve hurafeler kuşatmıştır. Sıddîk Hasan Han eserlerinde bu günlerin zorluğunu dile getirmiştir. *el-İmam Abdülhay el-Leknevî allametu'l-Hind* adlı eserin yazarı Veliyuddin en-Nedvî, Sıddîk Hasan Han'ın gördüğü ortamı ve bununla ilgili sarfettiği sözlerini şöyle nakletmektedir:

“Bugünlerde istikametın metodu ve yolları kırıldı. Âlimlerin tutuklanmasıyla ilmin ortadan kalkması, cahillik ve bilgisizliğin ortaya çıkması ve artması, insanların nefsin arzularına tabi olması, görüş sahibi olanların görüş beyan etme konusunda susması ve şaşması, içki içilmesi, ipek elbiseler giyilmesi, telli çalgılar çalınması, kabilelerin ehil olmayan kişiler tarafından yönetilmesi sonucu kıyametin alametleri ortaya çıkmaya başlamıştır.”⁴²

Bu durumları gören ve ders alan Sıddîk Hasan Han ümitsizliğe kapılmadan Allah'ın kendisine lütfettiği ilim, firaset ve fikir gibi yetenekleriyle toplumu özellikle Müslümanları bu kötü ortamdan kurtarmak için çalışmıştır. Daha önce Şah Veliyyullah ve oğullarının başlattıkları Kurân ve Sünnet ışığında inkılâp hareketinin yollarını tutarak sürekli kitap yazmış ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur.⁴³

---

⁴⁰ Eren, Cüneyt, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, (Erzurum: EKEV Yay. 2001), 42-43.

⁴¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 102-103.

⁴² Veliyuddin en-Nedvî, *el-İmam Abdülhay el-Leknevî allametu'l-Hind ve imamu'l-muhaddisin ve'l-fukehâ*, (Dimeşk: Dârü'l-kalam, 1415/1995), 34.

⁴³ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 41.

Eserlerinde cihada teşvik etmek, Vehhâbi mezhebini yaymaya çalışmak ve hanımların başını örtmeye zorlamak gibi sebeplerle İngilizler onu merkezi hükümete jurnallemişlerdir. Bunun neticesinde İngiliz hükümeti, verdiği Nevvâb⁴⁴ gibi ünvan ve lakabları kendisinden geri almış ve bir sene sonra hükümete girmesini de engellemiştir. Ancak, vefatında İngilizler nevvâb ünvanını geri vermişlerdir.⁴⁵ Ayrıca bağımsızlık savaşı sırasında görevinden uzaklaştırılmış ve birkaç yıl sonra 1860'da tekrar görevine getirilmiştir.⁴⁶

Tezin ilerleyen kısmında hakkında detaylı bilgi vereceğimiz Sıddîk Hasan Han'ın babası Hasan b. Ali el-Kannûcî, Şah Veliyyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz'in (ö. 1239/1824) öğrencisiydi. Sıddîk Hasan Han'ın babası da Kannûc'te Şah Abdülaziz'in Hindistan'da kurduğu medreselere benzer bir hadis merkezini kurdu.⁴⁷ Ayrıca Hasan b. Ali el-Kannûcî, Şeyh Seyyid Ahmed Birîlvî'nin⁴⁸ meclisinde bulunmuş, İngiliz ve Sihler'e karşı Allah yolunda dili, kalemi ve kılıcı ile bizzat cihad etmiştir.⁴⁹

---

⁴⁴ Nâib kelimesinden türetilmiştir. Geçici olarak bir makamın sorumluluğunu üstlenen kimse demektir. Hindistan'da Bâbürlü hükümetinin idari sisteminde siyasi makam ve güç ifade eden bir lakabtı. Hindular ve İngilizler tarafından *nabob* olarak kullanılmıştır. Kelimenin kullanımı İngilizler tarafından yaygınlaştırılmıştır. Nevvâbın hanımına *begüm*, veliahdına *nevvâbzâde* ve diğer oğullarına da *sâhibzâde* denirdi. bk. Özcan, "Nevvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/67.

⁴⁵ Hasenî, Şerif Abdülhay b. Fahrüddîn, *el-İ'lâm bi-men fi Târîhi'l-Hind mine'l-a'lâm el-Müsemma Nüzhetü'l-havâtur ve Behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, (Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 1420/1999), 8/1248.

⁴⁶ Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/92.

⁴⁷ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 42.

⁴⁸ Seyyid Ahmed Birîlvî Seyyid Ahmed eş-Şehid olarak bilinir. İlim ve takva ile meşhur bir ailede 1201/1786'da Leknev'de doğdu. Nesebi Hz. Hüseyin b. Ali'ye ulaşmaktadır. Şah Veliyyullah'ın oğullarından ders okudu ve tasavvufta icazetler aldı. Müslümanları İslâm dinine sarılmamaya, şirk ve bid'atlardan uzak durmaya davet etti. Mücahidîn hareketinin lideriydi. Daha sonra İngiliz ve Sihler'e karşı cihad etti ve 1246/1831'de şehid oldu. Nimr, *Tarihul-İslâm fi'l-Hind*, 418.

⁴⁹ Lokman, Ahter Cemal, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye ve mevkifuhû min 'akideti's-selef*, (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1408), 13-14.

Sıddık Hasan Han, Bopal'ın⁵⁰ hâkimesi olan Şah Cihan Begüm ile evlenerek siyasi yönden; Hindistan'da Ehl-i Hadis ekolünün kurucusu sayıldığından da ilmi yönden bu buhranlı ortamla mücadele etmiş ve Müslümanları sıkıntıdan kurtarmaya çalışmıştır.⁵¹

1.1.3. Hint Alt Kıtasındaki Ekoller

Bu başlıkta Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönemde yaygın olan/yayılmaya başlayan fikrî hareketler içerisinde “*Kur'âniyyûn (Ehl-i Kur'ân)*”, “*Ehl-i Hadis*”, ve “*Kâdiyânîlik*” ekollerinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

1.1.3.1. Kur'âniyyûn (Ehl-i Kur'ân)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abdullah Çekrâlevî (ö. 1334/1916) tarafından İslâm dünyasında *ehl-i Kur'ân* veya *Kur'âniyyûn* olarak bilinen bir akım/ekol ortaya çıkarıldı. Çekrâlevî'nin ölümünden bir süre sonra bu ekolün adı *Ümmet-i Müslim Ehlü'z-zikr ve'l-Kur'ân* olarak değiştirildi.⁵² Bu ekolün kurucusu Seyyid Ahmed Han (ö. 1315/1898) kabul edilir. Ekolün taraftarları hadisi inkâr etmeleri sebebiyle *Ehl-i Kur'ân*, *Kur'âniyyûn*, *Munkirîn-i Hadîs*, *Neçirî (Natüralist)*, gibi isimlerle adlandırılmaktadır.⁵³ Ayrıca kurucularına nispeten *Çakrâlevî*, *Pervîzî* gibi isimlerle de anılmışlardır.

Kur'âniyyûn ekolünün fikirleri bu ekole mensup kişilere göre değişmektedir. Ekolün dikkat çeken bazı fikhî görüşleri şöyledir: “*Hüküm ancak Allah'ındır*” (Yusuf 12/40, 67) ayetini delil olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v) itaatın şirk olduğunu ifade etmektedirler. Bu sebeple hadislerle ve ictihadla amel etmeyi şirk kabul ederler. Namaz hususunda günde iki, üç, dört ve beş vakit namazın farz olduğunu, kişinin çalışmasının namaz olarak kabul edildiğini ve namaz kılarken kibleye yönelmesinin gerekli olmadığını ileri sürerler. Cenaze ve bayram namazları Kur'ân'a dayanmadığı için kılma zarureti

⁵⁰ Orta Hindistan'da Betva nehri yakınında, doğelmanzarası ile ilgi çeken bir yerde kurulmuştur. Bopal, daha önce Hindistan'da İslâm Devleti'nin başkenti idi. 1956'dan sonra Medya Pradeş eyaletinin merkezi haline getirildi. 1984'te Amerikalı bir şirketin depolarının gaz sızdırılması neticesinde dünyanın en büyük kimyevî madde felaketine maruz kaldı. Konukçu, Enver, “Bopal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/283-284.

Bopal kelimesini Şemsettin Sâmî *Kâmûsu'l- a'lâm* adlı eserinde “Bhopal” şeklinde ele almıştır. (bk. Sâmî, *Kâmûsu'l- a'lâm*, “Bhopal” مہال، 2/1421). Hint'liler bu kelimeyi *Bopal* olarak yazarlar. bk. Reşîd Rizâ, “Meleket-i Bopalel-Hindiyeye fi İngiltere”, *el-Menâr* 6/14 (Haziran 1911), 468. Sıddık Hasan Han karısına vekâleten burada hüküm sürdüğü için bu yere nisbet edilerek *Bopalî* olarak da bilinir. Biz tezimizdebu kelimeyi Diyanet İslâm Ansiklopedisinin “Bopal” maddesine dayanarak “Bopal” şeklinde kullanmayı tercih ettik.

⁵¹ Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri*, 44.

⁵² Birişik, Abdülhamit, “Kur'âniyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/428.

⁵³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 275; Birişik, “Kur'âniyyûn”, DİA, 26/428.

yoktur. Zekât ve oruç konusunda çok farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bu ekolün zina, içki, hırsızlık, irtidad, çok eşlilik, miras gibi konularda da yüzyıllarca oluşmuş genel kanaatlere aykırı çok farklı yorumları vardır.⁵⁴

Sıddîk Hasan Han bu ekolü *Neyçrîye* olarak isimlendirmekte ve Seyyid Ahmed Han'ın etrafında toplandığını, Seyyid Ahmed Han'ın da kıyametin fitnelerinden birisi olduğunu eklemektedir. Bunların melekler ve cinlerin varlığını inkâr ettiklerini, nassın anlamını tahrif ettiklerini ve bu grubun fertlerinin kalplerinde bütün kötülüklerin başı olan dünya sevgisinin taht kurduğunu iddia ederek, onlarla mücadele etmiştir.⁵⁵

1.1.3.2. Ehl-i Hadis Ekolü

Ehl-i hadis ekolü, Hind yarımadasında XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu ekolün kurucusu, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin oğlu Muhammed İshak Dihlevî'nin öğrencilerinden olan Nezir Hüseyin ed-Dihlevî (ö. 1320/1920) sayılmaktadır.⁵⁶ Nezir Hüseyin hayatı boyunca hadis okutmak ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuş ve çok sayıda büyük âlim yetiştirmiştir.⁵⁷

Bu ekolün önde gelen ve kurucusu sayılan diğer bir şahsiyeti ise Sıddîk Hasan Han'dır. Bu iki şahsiyetin, hadisi ferdî takva ve toplumsal davranışa ideal bir kılavuz ve hukukun ilkesel kaynağı haline getirdikleri belirtilir.⁵⁸

İleride anlatacağımız üzere, Sıddîk Hasan Han bu ekolün yayılması için farklı yönlerden çok büyük emekler sarfetmiştir. O, bu ekolün yayılması ve kök salması amacıyla hadis ilminde müstakil eserler ve şerhler yazmış, hadis eserlerini tercüme etmiş ve ettirmiştir. Nadir olan bazı hadis eserlerini bastırarak, çeşitli ilim merkezlerine ve öğrencilere ücretsiz olarak dağıtımını sağlamıştır. Eğitim merkezleri ve kütüphaneler açarak, hadis ezberleyenlere ödül verme gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca ilk defa Hindistan âlimlerini Yemenli âlimlerin eserleriyle tanıştırmayı sağlamıştır. Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) öğrencisi olan Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî'yi (ö. 1327/1909) Yemen'den

⁵⁴ bk. Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 276-277; Birişik, "Kur'âniyyûn", DİA, 26/429.

⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *el-İzâ'a limâkâne vemâ yekûnü beyne yedeyi's-sâ'a*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 128.

⁵⁶ Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 88.

⁵⁷ Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî, *ed-Da'vetu'l-İslâmiyyefi'l-Hind ve tetevvuratuha*, (Leknev: el-Mecme'ul İslâmî el-'ilmî, Nedvetü'l-Ulemâ, 1406/1986), 29.

⁵⁸ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, 141.

Bopal şehrine davet ederek çeşitli ilim dallarında özellikle hadis ilminde eserler yazması için imkânlar sağlamıştır.⁵⁹

Bu ekol Hindistan alt kıtasında hadis ilminin canlandırılmasına büyük katkı sağlamış, hadisle doğrudan ilişkileri sebebiyle, hadisi öğrenme, öğretme, te'lif ve tercüme ile meşgul olmuşlar ve müstakil eğitim ve yayın hizmet merkezleri kurmuşlardır. Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere temel hadis eserlerini Urduca'ya çevirmişler ve ayrıca müstakil eserler kaleme almışlardır.⁶⁰

Bu ekole, fıkıh mezheplerini taklid etmeme ve amelde daha çok hadise sınımsız sarılma vurguları nedeniyle *ehl-i hadis*, Allah'ın zâtı, sıfatı ve fillerinde şirke sebebiyet verecek fikirleri ve amelleri kabul etmedikleri için de *muvahhid* şeklinde isimler verilir. Ayrıca kendilerine göre sahih tasavvuf düşüncesine aykırı olan bazı inanışları, bid'at ve hurafeleri kabul etmeme, tevessül ve mevtalardan medet ummayı ve şirke götürecekt işleri reddetmelerinden dolayı da *vehhabîlikle* itham edilmiştir.⁶¹

Ehl-i hadis ekolü, Kur'ân ve Sünneti temel alarak Müslümanların sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Fıkıh mezhepleri ile bid'at ve hurafe içerisinde olduğunu söyledikleri mevcut tasavvuf ekollerini de reddetmişlerdir.⁶²

Bu ekolün en bariz özellikleri, hadisleri mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan ve kıyasa başvurmadan uygulamak, sahih hadisle amel etmek, taklid ve bid'atın her çeşidine ve hurafelere karşı olmak, yeterli bilgisi olan herkesin ictihad yapabileceğini savunmak, ictihad kapısının her devirde açık olduğunu söylemektir. Ayrıca gaybı sadece Allah'ın bildiğini ve tevhid inancını vurgulamaktır.⁶³

Kısaca ehl-i hadis ekolünün temel görüşleri üçe ayrılmaktadır: Bunlar, “tevhid üzerinde önemle durmak,” “dört ana fikhî mezhebin herhangi birini taklit etmeyi reddederek doğrudan Kur'ân ve sünnete dayalı ictihad yapmak” ve “insanlar arasında bulunan İslâm dışı gelenek ve görenek unsurların kökünü kazılmaktan ibarettir”.⁶⁴

⁵⁹ Nedvî, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, 191-192; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 182-185; Nedvî, el-Hasenî, *ed-Da'vetu'l-İslâmiyyefi'l-Hind*, 30.

⁶⁰ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 254; Abdülhamit Birişik, “Hindistan”, DİA, 18/96.

⁶¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 251-252.

⁶² Birişik, “Hindistan”, DİA, 18/95.

⁶³ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, 141-142; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 252; Aydın, Abdullah, “Ehl-i hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507, 508.

⁶⁴ Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, 88.

1.1.3.3. Kâdiyânîlik

Kâdiyânîlik ekolü, Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemde, yani XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Söz konusu ekolün kurucusu, bugün Pakistan sınırları içinde kalan Pencab'a⁶⁵ bağlı Kâdiyân köyünde doğan Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî (ö. 1326/1908) olduğu için ona nispetle bu isimle meşhur olmuştur. Bu mezhep, kurucusunun adından dolayı *Mirzâiyye*, nispet edildiği yer sebebiyle *Kâdiyânîyye* de olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra resmî kayıtlarda belli olmalarını sağlamak için 1900'de Gulâm Ahmed'in yayınladığı bir bildiri sonucunda ismi *Ahmediyye* olarak değiştirilmiştir.⁶⁶

Ekolün kurucusu Gulâm Ahmed'in, İslam akide geleneğine aykırılık teşkil eden itikadî görüşleri vardır. Mesela; 1900'de Kurban bayramı namazında Arapça bir hutbe okumuş ve bu hutbenin Allah'ın vahyine dayalı olarak irticâlen yapılmış bir hutbe olduğunu ve bir benzerinin yapılmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Yine, geleceğe/gaybe dair birçok şeyi haber verdiğini iddia ederek,⁶⁷ vadedilen Mesih, Mehdi, Müceddid, Zıll-i nebî, müstakil nebi olduğunu, bütün peygamberlerden üstün olduğunu iddia etmiş, Beytullah, Ma'muru'm-mine'llah, Nezir, Krişna Avtar (Hindu tanrısı) adlarını almıştır. Davetini kabul etmeyenlerin kâfir olduğunu söylemiş, müritlerine onlarla evlenmemelerini ve cenaze namazlarını kılmamalarını emretmiştir.⁶⁸ Ayrıca doğum yeri olan Kâdiyân'ın Mekke gibi kutsal (harem) olduğunu, kendisine melek (Cebrail) geldiğini ve arkadaşlarının sahabi olduğunu iddia etmiştir.⁶⁹

Gulâm Ahmed Kâdiyânî, İngiliz hükümetine sadık kalmış, yazdığı eserlerinde cihadın yasaklanması gerektiğini, hatta saçma olduğunu iddia etmiştir. Ömrünün çoğunu İngiliz hükümetini desteklemekle geçirmiş, İngilizlere bağlı kalmış, insanların bu

⁶⁵ Günümüzde büyük kısmı Pakistan'da, küçük kısmı Hindistan'da bulunan bir eyalettir. İçinden beş nehir geçtiği için bu isimle adlandırılmıştır. Pencab'a İslâmiyet Emeviler döneminde ulaşmıştır. Toprağı verimli olup buğday, darı, pirinç, mısır, pamuk gibi ürünler yetişir. Özcan, "Pencab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 224.

⁶⁶ Kâdiyânîlik hakkında geniş bilgi için bk. Fırlalı, *Kâdiyânîlik*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 35; Fırlalı, "Kâdiyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/137; Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler tarihi*, 2. Baskı (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 365; Avacı, Galib b. Ali, *Firakun muasiretün ile'l-islâm ve beyanü mevki'î'l-islâm minha*, (Cidde: el-Mektebetü'l-'asriyetü'z-zehebiyye, 1422/2001), 2/744-851.

⁶⁷ Fırlalı, *Kâdiyânîlik*, 55-56; Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/486.

⁶⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 270; Allah Vesaya, *Mir'atü'l-Kâdiyânîyye*, Arapça'ya trc. Muhammed İbrahim Sururî'l-Ganî, (Lahor: Cemiyetü tehffizu hatmü'n-nübüvve, ts.), 174-176.

⁶⁹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 270.

hükümete sadık kalmalarını sağlamaya çalışmış ve bu hükümetin rahmet ve adâletinin övgüye layık olduğundan, ulü'l-emre itaatın vacib olduğu gibi konularda konuşmalar yapmış, eserler kaleme almıştır.⁷⁰

Böylece, onun cihad ile ilgili beyan ettiği görüşleri Hindistan'daki sömürgeci İngiliz hükümetinin politikalarına uygun bulunmuştur. Şöyle ki; Gulâm Ahmed, cihada şiddetle karşı çıkmış, kılıçla cihadın İslâm'da olmadığı iddiasında bulunmuş, Kur'ân'daki cihadın İslâm'ın propaganda hedefi için bir konu olarak değil nefsin terbiyesini esas alan bir mücâhededen ibaret olduğunu, dolayısıyla İslâm'ın temelinde cihadın olmadığını, cihadın sadece kâfirleri iknaya çalışma olduğunu ileri sürmüştür.⁷¹

Yukarıda belirtildiği gibi Gulâm Ahmed, mesih ve mehdi olduğuna dair iddialarda bulunmuştur. Sıddîk Hasan Han bu konuları değerlendirmek ve bir nevi onun gibi düşünenlerin görüşlerinin batıl olduğunu ispatlamaya çalışmak için eserler yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *el-İzâ'a limâ kâne vemâ yekûnü beyne yedeyi's-sâ'a*, *Hucecu'l-kerâme fi âsâri'l-Kiyâme*, *ed-Dureru'l-mendûd fi zikri'l-Mehdiyyi'l-mev'ûd*.

1.1.4. Eğitim Kurumları

Bu başlık altında Hasan Han'ın yaşadığı dönemde oluşan ve toplum nezdinde oldukça etkili olan “Dârülulûm-i Diyobend”, “Medresetü'r-Riyâset-i Nedvetü'l-ulemâ” ve Aligarh Koleji” gibi ekollerden ya da eğitim müesseselerinden özetle bahsedilecek ve o dönemin eğitim kurumları hakkında kısa bir ön bilgi sunulmaya gayret edilecektir.

1.1.4.1. Dârülulûm-i Diyobend

Dârülulûm-i Diyobend, 1857'de meydana gelen bağımsızlık savaşından (Sipahi Ayaklanması) on yıl sonra, Aligarh kolejinden on yıl önce Delhi'ye yakın Sehâranpur'a bağlı Diyobend kasabasında Çatta camiinde bazı hocalar tarafından 1283/1866'da kuruldu.⁷²

⁷⁰ Avacî, *Fırakunmuasiretünile'l-islâm*, 2/759.

⁷¹ Fıglalı, *Kâdiyânîlik*, 204-205; Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/355, 487; Ethem Ruhi Fıglalı, “XIX. yüzyıl sonlarında Hindistan, (Mezhepler tarihi açısından bir bakış)”, *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi 1*, (İzmir 1983), 24.

⁷² Nedvî, *Tarihu'd-da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, 189; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 291.

Mevlânâ Kâsım Nânotevî (ö. 1297/1880) 1866'da medresenin kontrolünü ele alarak medresenin gelişmesi ve başarıya ulaşması için büyük fedakârlıklar gösterdi. Bundan dolayı medresenin kurucusu olarak isimlendirildi.⁷³

Buradan mezun olan öğrencilere, medreseye nispetle *Diyobendî* denir.⁷⁴ Bu medrese İslâm dünyasında en önemli –bir nevi- ilahiyat fakültelerinden birisi haline gelmiş, hatta “Hindistan’ın Kurtuba’sı veya Ezher’i” unvanıyla şöhret kazanmıştır.⁷⁵ Farklı ülkelerden buraya eğitim almak için öğrenciler akın etmiş ve 1947’de öğrencilerin yarısını yabancılar oluşturmuştur. Mezun olan öğrenciler yüksek mevki ve makamlara gelmiştir. Örnek olarak bu medresenin öğrencisi olan Abdürrezzak Diyobendî bir zaman Afganistan’ın başkadısı olarak tayin edilmiştir.⁷⁶

Dârülulûm-i Diyobend medresesi temelde geleneksel eğitim sistemini benimsemiş, Hindistan’da farklı dinî eğitim veren Delhi, Leknev⁷⁷ ve Haydarâbâd⁷⁸ okullarını birleştirmeye ve aralarında denge sağlayarak, farklı ilimleri bir sistem ve düzen içerisinde bir arada ders vermeye çalışmıştır.⁷⁹

Bu medresenin amacı özelde Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ekolünün öğretisinin belli unsurlarını, genelde ise geleneksel öğrenimini muhafaza etmektir. Ayrıca âlimler ve avam arasında bir ilişki kurarak, Müslümanları İslâmî kimliklerine ve kültürlerine yönlendirmektir.⁸⁰

Bu medresenin teşkilât sistemi modern bir düzen arz eder. Çeşitli idari birimlerde belli bir sistem içerisinde uzman görevliler tayin edilmiştir.⁸¹ Ders programı dinî ilimler

⁷³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 291.

⁷⁴ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 291.

⁷⁵ Akpınar, Muhammet Raşit, *Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî ve Fıkıh Düşüncesi*, (Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2013), 19.

⁷⁶ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm*, 135.

⁷⁷ Hindistan’da Uttar Pradeş eyaletinin baş şehridir. Bağımsızlık savaşı sırasında şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Hindistan’daki İslâmî eğitiminin en önemli merkezlerinden biridir. Kuzey Hindistan’ın en gelişmiş ticaret ve sanayi şehirlerinden biri sayılır. Verimli topraklara sahiptir. Özcan, “Leknev”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/133.

⁷⁸ Hindistan’ın Andra Pradeş eyaletinin merkezi ve Bombay’ın 830 km. kuzey batısında bulunan bir şehirdir. Ticaret ve sanayi merkezidir. Mükemmel ulaşım ağına sahiptir. Asırlarca Şark-İslâm kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Sâmî, *Kâmûsu'l- a'lâm*, “تجدید آباد” md., 3/2001; Konukçu, “Haydarâbâd”, *DİA*, 17/30-31.

⁷⁹ Özcan, “Dârülulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/554.

⁸⁰ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm*, 130.

⁸¹ Özcan, “Dârülulûm”, *DİA*, 8/554.

başta olmak üzere, Arapça, Farsça grameri, Yunan ve Arap felsefesi, adâb-ı münazara, orta çağ geometrisi, astronomi, tıp ve hukuk derslerinden ibarettir.⁸²

Muhammed Kasim Nânevtevvî (ö. 1880), Zülfikâr Ali Diyobendî (ö. 1904), Reşîd Ahmed Gengûhî (ö. 1905), Şeyhü'l-Hind Mahmûd Hasan Diyobendî (ö. 1920), Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî (ö. 1933), Eşref Ali Tehânevî (ö. 1943), Muhammed Şafî' Diyobendî (ö. 1976) gibi âlimler bu medresenin mümtaz şahsiyetlerinden bazılarıdır.⁸³

Netice olarak bu medrese gelenekselliği muhafaza eden çok değerli hocalar yetiştirmiştir. Örnek olarak; doğduğum ülke olan Afganistan'daki Kapisa şehrinin Nijrab ilçesinde, yani kendi köyümüzde iki rahmetli âlim buranın mezunlarından idiler. Mezun olduğu yerden ve bilgilerinden dolayı herkes bunlara *Diyobendî* derdi.

1.1.4.2. Medresetü'r-Riyâset

Bopal'da bulunan bu medrese Sıddîk Hasan Han'ın kendi medresesidir. Hindistan'da dini ilimler sahasında özellikle hadis ilminde faaliyet gösteren önemli bir merkezdir. Hindistan kıtasındaki hadis âlimlerinin ve Hindistan dışındaki âlimlerin takdir ve rağbetine mazhar olmuştur. Şeyh Muhammed Beşîr es-Sehsevânî (ö. 1326/1908), Sıddîk Hasan Han'ın hocaları Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1327/1909) ve Bopal kadısı Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1297/1880) bu merkezde ilmi faaliyetlerde bulunanâlimlerden bazılarıdır.⁸⁴

1.1.4.3. Aligarh Koleji

Aligarh Koleji modern Hindistan tarihinin en etkili Batı tipi eğitim-öğretim faaliyeti yapan merkezlerinden birisi olup aslında İngilizlerin hedefleri için görüş geliştiren bir kurumdur. Bu kolej, Batı felsefesi ışığı altında İslâm'ı incelemek ve İngiliz eğitim modeline uygun İslâmî bir eğitim vermek hedefinde olan Seyyid Ahmed Han tarafından kurulmuştur.⁸⁵

⁸² Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, 131.

⁸³ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/1066-1068, 1198, 8/1225; Alam Khan, "Hint Alt Kıtasında Yer Alan Medreselerin Nebevî Sünnete Hizmetteki Rolü: Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-Ulemâ Örneği", *Recep Teyyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2021): 170-171; Akpınar, *Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî ve Fıkıh Düşüncesi*, 20.

⁸⁴ Veliyuddin en-Nedvî, *el-İmam Abdülhay el-Leknevî*, 43.

⁸⁵ Eren, Halit, "Aligarh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/460; Birşık, "Hindistan", *DİA*, 18/97.

1232/1817’de dünyaya gelen Seyyid Ahmed Han, Müslümanların eğitim alanındaki eksiklerini gidermek için öncelikle 1870’de bir dernek kurmuştur. Bu dernek gözetiminde Aligarh’ta Muhammedî Şarkiyat Koleji anlamına gelen *Muhammedan Oriental College*’i kurmaya karar vermiş ve 1877’de bu kolejini temellerini atmıştır. Bu kolej, 1920’de *Aligarh Muslim University* adıyla müstakil üniversite statüsüne kavuşmuştur.⁸⁶ Şuan bu eğitim kurumu Hindistan’ın önemli üniversitelerinden biri olma hüviyetini devam ettirmektedir. Hindistan’daki Müslüman aydınların çoğu bu kolejden yetişmiş ve adeta Hind Müslümanlarının gözünü açan bir kurum haline gelmiştir.⁸⁷

Aligarh kolejinin temel hedefi, Müslümanlar ve İngilizler arasındaki yanlış anlaşılmaları bertaraf etmektir. Müslümanların gelişmek, zengin olmak ve Batı ile rekabet etmek için eğitim alanındaki eksiklerini gidererek modern ilimlerden yararlanmaları gerektiğini savunmuştur.⁸⁸ Aynı şekilde Seyyid Ahmed Han’ın bütün entelektüel çabası, din ve bilim arasındaki çatışmayı hallederek ikisini uzlaştırmaya çalışmaktır. Bunu başarabilmek için hayatını yetenekli genç Müslümanları taassuptan kurtarma ve modern eğitime teşvik etme ve yönlendirmekle geçirmiştir.⁸⁹

Seyyid Ahmed Han’ın 1885’de yaptığı faaliyetlerden biri de Hindistan Müslümanlarını İngiliz hükümeti ile uyumlu hale getirmektir.⁹⁰ Bunun yanı sıra Hıristiyan kültürünün birçok yeniliklerinin İslâmiyete ters olmadığını kanıtlamaya çalışmış, aklın nakle daima üstün olduğunu savunmuş ve Hıristiyanlığı Müslümanlara iyi tanıtmak için bazı eserler kaleme almıştır.⁹¹

1.1.4.4. Dârü’l-ulûmi Nedveti’l-ulemâ

Hasan Han çizgisinde sayılabilecek olan bu ekol, 1892’de Muhammed Ali Mongerî Kanpûrî (ö. 1346/1927) önderliğinde bazı Hindistan âlimleri tarafından Kanpûr’da⁹² *Encümen-i Nedvetü’l-ulemâ* isminde bir kurul oluşturuldu. Bu kurul yayımladığı ilk duyurularında Müslüman toplumunun ve kültürünün varlığını muhafaza

⁸⁶ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 297; Birişik, “Hindistan”, DİA, 18/97.

⁸⁷ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/382.

⁸⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 298.

⁸⁹ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm*, 43; Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/356.

⁹⁰ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/380.

⁹¹ Bayur, *Hindistan Tarihi*, 3/483-484.

⁹² Hindistan’ın UttarPradeş eyaletinde bir kent olup Ganj nehrinin sağ kıyısında bulunmaktadır. Kuzey Hindistan’ın en gelişmiş sanayi ve ticaret merkezi olmasının yanında, aynı zamanda eğitim ve kültür merkezidir. Çok sayıda tapınak bulunduğu için Hindu’larca kutsal kabul edilen bir yerdir. Özcan, “Kanpûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/313-314.

edebilmek için eğitim ve araştırma müesseselerinin açılmasının önemli olduğuna vurgu yaptı. Cemiyet hareketinin 1894’de Kanpûr’da yapılan geniş katılımlı kongresinde Muhammed Ali Mongerî söz konusu hareketin merkezinin ilk başkanı seçildi. 2 Eylül 1898 yılında hareketin merkezi Kanpûr’dan Leknev’e taşındı.⁹³ Cemiyet, eğitim ile ilgili hedeflerini gerçekleştirmek için 26 Eylül’de Dârülulûm-i Nedvetü’l-ulemâ’nın açılışını yaptı.⁹⁴

Kurulduğu dönemde Hindistan’daki önemli ilahiyat fakültelerinden birisi haline gelen bu medrese, Aligarh Kolejinin sekülerizmi ve Diyo bend’in katı muhafazakârlığı arasında orta yolu izleyen bir kurum olarak görünmüştür.⁹⁵ Nedvîlerde başkalarına nazaran mezhebi taassup fazla değildir.⁹⁶ Bu kuruma mensup olanlar, kendilerine Kur’ân ve Sünneti temel olarak kabul edip ihtilafî konuları bunlarla halletmeye çalışmışlar ve aynı zamanda modernistlerin görüşlerinin etkisi altında da kalmamışlardır. Yazdıkları eserlerle Kur’ân ve Sünnete dayalı olarak günün meselelerini çözmeye çalışmışlardır.⁹⁷ Şiblî Numânî (ö. 1332/1914) ve Seyyid Süleyman en-Nedvî’nin (ö. 1373/1953) siyer ve İslâm tarihine dair bıraktığı eserler bu alandaki güzel örneklerdendir.⁹⁸ Arapça eğitimi üzerinde durarak Arapça’yı ehliinden almak için Arap ülkelerinden hocaları Hindistan’a davet etmişler⁹⁹ ve Urduca’nın yanında Arapça edebiyatçı yetiştirmekte dünya çapında meşhur olmuşlardır.¹⁰⁰

Dârülulûm’deki eğitim programı, ders-i nizâmî¹⁰¹ sisteminin biraz değiştirilmiş hali olan Arapça ve Farsça grameri, fıkıh, kelam, tefsir, felsefe, İngilizce ve Orta Çağ matematiğinden oluşmaktadır.¹⁰² Günümüzde bu eğitim merkezinde ilk, orta ve lise öğretimden sonra lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde eğitim verilmektedir.¹⁰³

---

⁹³ Özcan, “Nedvetü’l-Ulemâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/514.

⁹⁴ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 301.

⁹⁵ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm*, 135-136.

⁹⁶ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 303.

⁹⁷ Nedvî, Mesud, *Tarihu’ d-da ‘veti’l-İslâmiyyefi’l-Hind*, 199.

⁹⁸ Nedvî, el-Hasenî, *ed-Da ‘vetu’l-İslâmiyye fi’l-Hind*, 34.

⁹⁹ Nedvî, Mesud, *Tarihu’ d-da ‘veti’l-İslâmiyye fi’l-Hind*, 199.

¹⁰⁰ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 303.

¹⁰¹ Molla Nizâmeddin Sihâlvî (ö. 1161/1748) tarafından hazırlanan ders müfredatıdır. Ders-i Nizâmî programında mantık, felsefe, hesap ve astronomiye büyük önem verilmişti. Küçük değişikliklerle birlikte, programın esasî korunarak günümüzde de uygulanmaktadır. Birişik, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/337.

¹⁰² Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm*, 140.

¹⁰³ Özcan, “Nedvetü’l-Ulemâ”, *DİA*, 32/514, 515

Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ'ya ait Hindistan'da çok değerli bir kütüphane vardır. İslâmî eserler açısından oldukça zengin olan bu kütüphanede, 3000 kadar yazma ve 125.000 civarında matbu eser bulunmaktadır.¹⁰⁴ Sıddîk Hasan Han'ın büyük meblağlar ödeyerek kendisinin oluşturduğu ve çok değerli eserlerden oluşan *Kütübhâne-i Vâlâcâhî* adıyla bilinen zengin kütüphanesi, vefatından sonra oğlu tarafından *Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ* kütüphanesine bağışlanmış ve halen burada muhafaza edilmektedir.¹⁰⁵

Sonuçta *Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ* modernistler ve gelenekçiler arasında, ifrat ve tefrite kaçmayan bir eğitim sistemini benimseyen bir müessesedir. Günümüz tabiriyle en önemli ilahiyat fakültelerinden biridir. Dünyaya iki kültürü bilen büyük âlimler, yazarlar ve davetçiler sunmuştur. Müslümanların içine düştüğü sıkıntıları ve günümüz problemlerini konferanslar ve toplantılar düzenleyerek Kur'ân ve sünnet ışığında çözmeye çalışmışlardır.

1.2. SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI

Sıddîk Hasan Han kendi eserlerinde hayatı hakkında bilgi veren âlimlerden biridir. Hayatı ile ilgili bilgileri kaleme aldığı *el-Hitta fî zikri's-Sihâhi's-sitte*, *Ebcedü'l-ulûm* ve *et-Tâcü'l-mukellel min cevâhiri me'âsiri't-turazi'l-âhiri ve'l-evvel* adlı eserlerinde vermektedir. Sıddîk Hasan Han'ın hayatını incelerken bu eserleri temel alınacak ve konu ile alakalı diğer eserlere de başvurulacaktır.

1.2.1. İsmi, Doğumu ve Nisbesi

Sıddîk Hasan Han'ın eserlerinde tam ismi Sıddîk b. Hasan b. Ali b. Lu'tfullah el-Hüseynî el-Buharî el-Kannûcî şeklinde geçmektedir. Künyesi Ebü't-Tayyib,¹⁰⁶ lakabı ise Kannûcîdir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Özcan, “Nedvetü'l-Ulemâ”, DİA, 32/515.

¹⁰⁵ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, DİA, 37/93.

¹⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, nşr. Abdülcebbar Zekkâr, (Beyrut:Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye, ts.), 3/271; amlf., *et-Tâcü'l-mukellel min cevâhiri me'âsiri't-turazi'l-âhiri ve'l-evvel*, (Katar: Vizâretü'l-evkâf ve şüûni'l-İslâmiyye 1428/2007), 535.

¹⁰⁷ Hindistan'ın en eski yerleşim birimi ve zamanında çok büyük şehri idi. Mahmûd-ı Gaznevî tarafından fethedinceye kadar bir Hindu devletinin başkentiydi. bk. Sâmî, *Kâmûsu'l- a'lâm*, “قَوِّج” md., 5/3699. Sıddîk Hasan Han bu şehir hakkında bilgi verirken “tarihi bir şehir, umut ve arzuların elde edeceği bir yer ve eski zamanlarda darü'l-mulk idi. Sultan Mahmûd-ı Gaznevî burayı fethettikten sonra âlim ve kâmil insanların meskeni haline gelmiştir. Havası yumuşak, insanları güzel ahlaka ve kemâl-i sedakatla meşhurdur. Birçok âlim ve fazıl buradan ortaya çıkmıştır” şeklinde tanımlamaktadır. bk. Sıddîk Hasan Han, *Riyâdu'l-murtâd ve ğiyâdu'l-irbâd*, (Bopal: Metbaa-i Şah Cihanî, 1297), 300. Ansiklopedik mahiyetinde olan *Ebcedü'l-ulûm* eserinde bazı bölgelerin âlimlerinden bahsederken bu şehir ile ilgili “Kannûcî âlimleri” diye ayrı bir başlık açmıştır. bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/161. Rus musteşriki Minorski'ye (ö. 1966) göre *Kinnevc* kelimesi Kanyakubja (كَنْيَاكُوبْجَا) Hintçe kelimesinin

Bazı biyografik eserler Sıddîk Hasan Han'dan bahsederken nispetini lakabından önce veya lakabını nispetinden önce zikretmektedirler.¹⁰⁸ Dolayısıyla tam ismini şöyle zikredebiliriz: es-Seyyid Muhammed Sıddîk Hasan Han Bahadır b. Evlad es-Seyyid Hasan b. Evlad Ali b. Lutfullah el-Hüseynî el-Buharî el-Kannûcî el-Hindi.

Kaynaklar Sıddîk Hasan Han'ın doğum tarihinde müttefiktirler. Sıddîk Hasan Han miladi 14 Ekim 1832 ve hicri 19 Cemâziyelevvel 1248 senesinde şehrin müftüsü olan annesinin babası müftü Muhammed İvaz el-Birelevî'nin (ö. 1220/1806) evinde, Hindistan'ın Uttar Pradeş¹⁰⁹ eyaletine bağlı Bans Bireli'de¹¹⁰ dünyaya geldi. Ancak bazı yazarlar sehven Kannûc'ta doğduğunu¹¹¹ söylemektedirler. Doğumundan birkaç gün sonra annesi onu babasının memleketi olan Kannûc şehrine götürdü. Sıddîk Hasan Han yaklaşık altı yaşlarında babasını kaybetti ve fakir bir yetim çocuğu olarak annesinin bakımında kaldı. Bundan sonra ailesinin maddi sıkıntıya düşmüş olmasına rağmen, annesi

---

Araplaşmış halidir. bk. Himyerî, Muhammed b. Abdilmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fi ahbâri'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1984), 474. Sıddîk Hasan Han kendi eserinde bu kelimeyi kinnevc "كَنْوَج" *sunnevr* vezninde kullanmıştır. bk. Sıddîk Hasan Han, *el-Hutta fi zikri's-Sihâhi's-Sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî, (Beyrut: Dârü'l-cil, ts.), 472. Biz hem oranın âlimlerine uyum sağlamak hem de telaffuzu dile kolay olsun diye tezimizde Kannûc (كَنْوَج "ka") üstün, "nun" harfinin ötreli ve şeddeli ve "vav" cezimli) şeklindeki okunuşunu tercih ettik.

¹⁰⁸ Âlûsî, Nu'mân b. Mahmûd, *Cilâ'ü'l-'ayneyn fi muhâkemeti'l-Ahmedeyn*, thk. ed-Danî b. Münir âl Zehvî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1427/2006, 67; Zeydân, Corcî b. Habîb, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, nşr. Şevkî Dayf, (Kahire: Dârü'l-hilâl ts.), 4/238; Serkîs, Yusuf b. Elyân, *Mu'cemü'l-Matbûâti'l-'Arabiyye ve'l-Muarrebe*, (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, ts.), 2/1201; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin/Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 3/358; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat-İbnü'l-Emin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, (Beyrut: Dâr-ü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1955), 2/388; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-Zeyli alâ keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve-l Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat-Şerefeddin Yalçınkaya, (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/9; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/167; Kettânî, Abdülhay, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve Mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşehât ve'l-müselâlat*, nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 1/362, 3/1055; Nuveyhid, Adil, *Mu'cemü'l-mufessirin min Sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-Hâdir*, nşr. Hasan Halid, (Beyrut: Müessesetü Nuvayhid es-Sekâfiyye, 1409/1988), 2/539; Baytâr, Abdürrezzâk b. Hasen b. İbrâhîm, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlis 'aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, (Beyrut: Dâr-ü sadr, 1413/1993), 2/738; Ed Van Dyke, *İktifau'l-kanû' bimahuvematbû'*, thk. Muhammed Ali el-Biblâvî, (Kahire: Metbe'atü't-talifi'l-hilâl, 1313/1896), 327; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'an Tefsiri*, 63; Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", DİA, 37/92.

¹⁰⁹ Hindistan'ın kuzeyinde bulunan bir eyalettir. 1991 yılının istatistiklere göre 138.760.417 milyon nüfusu olup çoğunluğu Hindulardan oluşmaktadır. Agra en büyük şehridir. Halk ziraatla özellikle pamuk, pirinç, buğday gibi ürünleri ekmekle meşguldurlar. bk. *el-Mevsuatü'l-'Arabiyyetü'l-alemiyye*, "تفصیر ادش", 1/131.

¹¹⁰ Hindistan'ın en meşhur ve en eski şehirlerinden biridir. Ganj nehrinin kuzey sahilinde bulunur. Hindistan'ın tarihi, kültürel ve ticari önemli şehirlerindedir. Asya'nın en büyük mücevherat ticaretinin merkezidir. bk. Sâmi, *Kâmûsu'l-'a'lâm*, "Benares" بنارس md., 2/1356.

¹¹¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/358; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 2/ 739; Nuveyhid, *Mu'cemü'l-mufessirin*, 539.

onun himayesini ve eğitimini üslenip, özel çabasıyla Sıddîk Hasan Han'ın eğitimini sürdürmeyi başardı.¹¹²

Sıddîk Hasan Han'ın nesebi baba tarafından Zeynelabidin Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib'e, anne tarafından ise Hz. Osman'a ulaştığını belirtir.¹¹³ Nitekim soyu Hz. Hüseyin'e dayandığı için "Hüseyinî" nisbesi ve Hz. Osman'a dayandığı için "es-Seyyid" lakabıyla anılır. Sıddîk Hasan Han'ın atalarından Celâleddin Cihaniyan Cihangeşt (ö.785/1384) Buhara'dan 653/1253 senesinde Mültan şehrine göç ettiği için "el-Buhârî" nispetiyle anılır. "Kannûcî" olarak anılması ise yetişip büyüdüğü Kannûc şehrine nispetlidir.¹¹⁴

Sıddîk Hasan Han, *Kadâu'l-ireb, Lüktatü'l-'aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân* gibi eserlerinde neseb şeceresinin Hz. Peygamber efendimize dayandığını şu silsile sıralamasıyla nakleder:

"Sıddîk b. Hasan b. Seyyid Evlad Hasan Kannûcî b. Seyyid Ali (Nevvab Ali Han Bahadur Enver Cang) b. Seyyid Lütfullah b. Seyyid Azizullah b. Seyyid Lütfullah b. Seyyid Ali Aşğar b. Seyyid Kebir b. Seyyid Taceddin b. Seyyid Celal Rab'ı b. Seyyid Racu Şehid b. Seyyid Celal Salis Buhârî b. Seyyid Ebu'l-Feth Rukniddin Sucad b. Seyyid Hamid Kebir b. Seyyid Mahmud (Nasuriddin) b. Seyyid Ebu Abdillâh Hüseyin (Mahdum Cihanyani Cihangeşt) b. Seyyid Ahmed Kebir b. Sayyid Hüseyin Ebu Abdillâh (Seyyid Celal A'zam Buhari) b. Seyyid Ali Mueyyid Buhari b. Seyyid Ca'fer b. Seyyid Muhammed Buhari b. Seyyid Mahmud b. Seyyid Muhammed Bağdadi b. Abdullah b. Ali Aşkar b. Ca'fer Zeki b. Ali Huda b. Muhammed Cevad b. Ali Riza b. Musa Kazım b. Ca'fer Sadık b. Muhammed Bakır b. Ali (Zeynelabidin) b. Hüseyin b. Fatimatu'z-Zehra bt. Muhammed Mustafa (s.a.s)".¹¹⁵

1.2.2. Nesebi ve Ailesi

Aşağıda Sıddîk Hasan Han'ın ailesini oluşturan babası, annesi, büyük kardeşi hanımları ve çocukları hakkında bilgi verilmiştir.

¹¹² Sıddîk Hasan Han, *el-Hutta*, 473; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1247; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/92.

¹¹³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/ 271; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", dia, 37/92.

¹¹⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 64; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/92.

¹¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Kadâu'l-ireb fî tahkîk mes'ele'ti'n-neseb*, (Kanpur/Metbaa-i Nizâmî, 1283), 137. Bu eser müellifin *el-Hutta fî zikri's-Sihâhi's-Sitte* adlı eseriyle birlikte basılmıştır; *Lüktatü'l-'aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân*, (İstanbul: Metba'atü'l-Cevâib, 1296), 121-123.

1.2.2.1. Babası

Sıddîk Hasan Han'ın babasının ismi Hasan b. Ali b. Lütfullah el-Hüseyni el-Buharî el-Kannûcî'dir.¹¹⁶ 1210/1795 yılında Bans Birelli'de dünyaya gelmiştir.¹¹⁷ Babası, Hindistan'ın âlimlerinden biri olup takva ve ibadet hususunda örnek alınacak kişilerden olmuştur. Râfizi¹¹⁸ fırkasında yüksek bir mevkiye sahip olmasına rağmen, Hasan b. Ali o fırkayı reddedip Ehl-i sünnet mezhebinin çizgisine yönelmiştir.¹¹⁹ İlk eğitimini Şeyh Abdulbasit Kannûcî'den (ö. 1223/1808) almıştır. Kendini geliştirmek için Leknev'e yolculuk yapmış ve burada Mevlana Nuru'l-Hak'tan¹²⁰ (ö. 1238/1822) bazı dersler almıştır. 1233/1818 yılında Delhi'ye gitmiş ve Şah Veliyyullahed-Dihlevî'nin çocukları: Şeyh Abdülkadir (ö. 1230/1815), Şeyh Refiuddin (ö. 1233/1818)ve Şeyh Abdülazîz'den (ö. 1239/1824) tefsir, hadis ve diğer ilimlerin derslerini almıştır. Şeyh Seyyid Ahmed Biriylevî'nin (ö. 1246/1831) meclisinde bulunmuş, ona biat etmiş ve İngilizlere karşı Allah yolunda bizzat cihad etmiştir. Sonra memleketi olan Kannûc'e dönmüş ve hayatının sonuna kadar insanların Allah'ın dinine sarılmaları, şirk ve bid'atten uzak durmaları hususunda vaaz etmeye, eser yazmaya ve ders vermeye devam etmiştir.¹²¹ Yaklaşık 42 yaşlarında ve genç sayılabilecek bir yaşta 1253/1837 yılında Kannûc'te vefat etmiştir.

Sıddîk Hasan Han'ın babası Arapça, Farsça ve Urduca olarak üç ayrı dilde eserler kaleme almıştır. Kendisinden sonra oğluna bir kütüphane bırakmış ve Sıddîk Hasan Han da kütüphaneye kitaplar ekleyerek zenginleştirmiştir.¹²² Te'lif ettiği eserlerinin bazıları şunlardır:¹²³

1) *el-İhtisas bi beyani'l-Hududi ve'l-Kısâs*

2) *Nuri'l-Vefa min Mirâti's-Sefa*

¹¹⁶Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/266.

¹¹⁷Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 65.

¹¹⁸Şîa'nın bir fırkasıdır. İmâmîyye olarak da bilinir. Zeyd b. Ali'yi (ö. 122/740) terk ettikleri veya Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini kabul etmedikleri için bu isimle adlandırılır. Abdürrezzak el-Eru, *Mevâkıfu'l-eimmeti'l-erbaa ve a'lami mezâhibihim mine'r-Râfıza ve mevkifi'r-Râfızati minhum*, (Riyad/ Edvâu's-selef, 2005), 2/86-90.

¹¹⁹Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 7/931.

¹²⁰Mevlana Nuru'l Hak b. Envaru'l-Hak el-Leknevî, Leknev'de doğmuş ve büyümüştür. Akli ve nakli ilimlere vakıf olduğunu söylenir. Eğitimini tamamladıktan sonra memleketi olan Leknev'de ders vermeye başlamıştır. Hicri 1238 yılında vefat etmiştir. bk. Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 7/1128.

¹²¹Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 13-14.

¹²²Nedvî, Muhammed İctiba, "el-Emir Sıddîk Hasan Han", *Mecelletu Sekâfeti'l-Hind* 52/2, (New Delhi 2001), 28.

¹²³Detaylı bilgi için bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/267; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1/486.

3) *Tekvîyetü'l-yakîn fi'r-red'ala 'akaidi'l-müşrikîn*

4) *Risâle fi âdâbi'l-bey'at*

5) *Risâle fi ma'na'l-Kelîmeti't-Tayyibe*

6) *Risâle fi Red't-t'aziye ve'd-darîh*

7) *Risâle fi Adabi't-Tezkîr*

8) *Râh-i Sünnet ve Hidayeti'l-Mu'minîn*

Siddîk Hasan Han eserlerinde bazı konulara açıklık getirmek ve desteklemek için babasının bu eserlerindeki görüşlerine başvurmuştur.¹²⁴

1.2.2.2. Annesi

Siddîk Hasan Han'ın annesinin ismi *Necbünnisâ Begüm*'dür. Begüm hanım, Bans Birelli'de ikamet eden ve Müfti-yi İslâm adıyla tanınan Müfti Muhammed İvaz'ın kızıdır. Necbünnisâ Begüm'ün ikisi erkek üçü kız olmak üzere toplam beş çocuğu vardır.¹²⁵

Necbünnisâ Begüm, tanınan bir müftünün kızı ve mücahid bir âlimin dul hanımı olarak yedi yaşında babasız kalan Siddîk Hasan Han'ın yetiştirilmesinde büyük çabalar sarf etmiş, İslâmî terbiye ile yetiştirilmesine ve dinin gerektirdiği görevleri yerine getirmesine özen göstermiştir. Siddîk Hasan Han bu konudan şöyle bahseder: “Yedi yaşındaydım, cami eve yakın idi, sabah namazı için ezan okunduğunda derin bir uykuya dalmış olurdum. Rahmetli annem beni kaldırıp abdest aldırır, namaz kılmak için camiye gönderirdi, evde namaz kılmaya asla izin vermezdi ve uyanmadığım takdirde yüzüme su serperdi.”¹²⁶

Siddîk Hasan Han'ın üzerinde annesinin etkisinin ne kadar büyük olduğu, eğitimi ve ahlakı konusunda ne kadar titiz davrandığı bu cümlelerden anlaşılmaktadır. Bundan dolayı örnek alınacak bir şahsiyet olarak kendisini ortaya koymuştur. Bir diğer yerdeki ifadesinde ise “Bu dünyada ne elde ettiysem, anneme hizmet, saygı ve itaatin göstergesidir” der ve şöyle devam eder: “Küçüklükten beri dine saygılı olmama, ilme ve

¹²⁴ Meselâ bk. Siddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh bimikdârî en-nâsîh ve'l-mensûh*, (Lahor: Metbaa-i Muhammedî, 1318), 92, 94.

¹²⁵ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 66.

¹²⁶ Nedvî, Muhammed İctiba, “el-Emir Siddîk Hasan Han”, 29.

ibadete ilgi duymama ve gönlüme yerleştirmeme annem sebep oldu.”¹²⁷ Necbunnisâ Begüm 1285/1868 yılında vefat etmiştir.

1.2.2.3. Ağabeyi

Sıddîk Hasan Han’ın ağabeyi aynı zamanda ilk hocası olan Seyyid Ahmed b. Hasan b. Ali el-Arşî el-Kannûcî’dir. 1246/1831 yılında Kannûc şehrinde dünyaya geldi. Temel eğitimini memleketinde aldıktan sonra ilmini artırmak için Delhi, Kanpur, Berilli ve diğer yerlere yolculuk yaptı. Hayatı boyunca sünnete tabi olmayı savundu ve delilsiz taklide karşı çıktı. Onun *Sihah-ı sitte*’yi ezberlediğini ve Usul-i Fıkıh ilminde üstad sayılabilecek bir konumda olduğu kaydedilir.¹²⁸ Sünnete tabi olmak ve taklide karşı çıkmak ile ilgili *eş-Şihabus-sakib fi hadisi’l-ezkiya* adında kaleme aldığı harika bir eseri bulunmaktadır.¹²⁹ Arapça, Farsça ve Urduca’ya hâkim olan Seyyid Ahmed, babası ve kardeşi gibi bu üç dilde harika şiirler yazmış ve eserler bırakmıştır. Sıddîk Hasan Han *Şem’i encumen*’de ağabeyinin Farsça şiirlerinden bazı örnekler vermiştir.¹³⁰

Seyyid Ahmed el-Arşî 1276/1861 yılında Kâbe’yi ziyaret etmek maksadıyla yola çıktı. Ancak ishal hastalığının neticesinde Baroda’da¹³¹ 1277/1862 senesinde 30 yaşındayken vefat etti. Seyyid Ahmed’in vefat haberi annesi ve kardeşi başta olmak üzere herkesi derinden etkiledi. Sıddîk Hasan Han üzüntüsünü, başına gelen musibeti ve kendini teslim etmekten başka çaresi olmadığını dile getirirken: “*Bopal’daydım, başıma musibetler, acılar ve üzüntülerden neler geldiğini Allah bilir, fakat ilim ve izzet sahibi olan Allah’ın takdirinden kimse kaçamaz*”¹³² der.

1.2.2.4. Hanımları

Bu başlık altında Sıddîk Hasan Han’ın evlendiği hanımları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Sıddîk Hasan Han 59 yıllık ömründe iki defa kocaları ölmüş dul iki hanımla evlenmiştir. Bunlardan ilki Zekiyye Begüm, diğeri ise Şah Cihan Begüm’dür.

¹²⁷ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 67.

¹²⁸ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ’ühü’l-i’tikâdiyye*, 15.

¹²⁹ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin*, 1/188; Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ’ühü’l-i’tikâdiyye*, 15.

¹³⁰ Sıddîk Hasan Han, *Şem’i Encumen*, (Kalküte: Şah Cihanî, 1293/1876), 323-327.

¹³¹ Hindistan’ın Guzerat eyaletinin 130 km. kuzeyinde bir şehirdir. Güzel limanı, mabedleri ve hastaneleri vardır. 1819 yılında şiddetli depremde çok zarar gördü. Sâmi, *Kâmûsu’l-a’lâm*, “Barode”مداروده, 2/1192.

¹³² Geniş bilgi için bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/268-269.

Evliliğinden bahsetmemizin sebebi, onun ikinci evlendiği kadının üst düzey bir kadın olması, bu kadınla evlendikten sonra Sıddık Hasan'ın isminin sonuna “*Han*”, “*nevvâb*” ve “*Bopal Meliki*”, “*Bopal Emiri*”, “*Nevvab Valacah Emiru'l-Melik*” gibi lakablarıyla anılmaya başlanması, bir eyaletin reisi pozisyonuna yükselmesi, onun ilmî hayatına da etki etmesidir. Şimdi bu hanımları sırasıyla kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.2.2.4.1. Zekiyye Begüm

Sıddık Hasan Han'ın ilk evliliği, kendisi yaklaşık 29 yaşlarında iken 25 Şaban 1277/1861 yılında Zekiyye Begüm ile olmuştur. Zekiyye Begüm, Bopal emirliği baş veziri Şeyh Cemâleddin'in¹³³ dul kızıdır.¹³⁴ Şeyh Cemâleddin, Sıddık Hasan Han'da ilim, takva, sadakat ve eminliği görünce kızıyla evlenmesini istemiştir.

Sıddık Hasan Han, Zekiyye Begüm Hanımı anlatırken onu inançlı, dindar, cömert, yumuşak kalpli, Kur'ân okumaya, namaz kılmaya, oruç tutmaya özen gösteren biri olduğunu dile getirmektedir. Onunla evlenmesinin sebebini söylerken Peygamber Efendimizin “*kadın dört şeyi için nikâh edilir*”¹³⁵ hadisini hatırlatarak bunda o dört özelliğinde bulunduğu belirtmekle birlikte, “*dindarlık yönü kuvvetli olduğu için onunla evlenmeyi tercih ettim. Yoksa bekâr bir hanımla evlenmek daha iyi, rahat ve kolaydır*”¹³⁶ der.

Bu evliliğin neticesinde Allah (c.c.) Sıddık Hasan Han'a iki erkek (Seyyid Nuru'l Hasan ve Seyyid Ali Hasan) ve iki kız çocuk (Safiyye ve Hafsa) nasip etti. En küçük çocuğu olan Hafsa, doğumundan 28 gün sonra vefat etti. Sıddık Hasan Han çocuklarına “*gözümün nuru*” diyerek, Allah'tan âlim, salih, muhlis kullarından, dünya ve ahirette bol kazanç ve bereket, hayırlı evlat olmaları için Mekke ve Medine gibi yerlerde dua ettiğini dile getirmektedir.¹³⁷

Zekiyye Begüm'ün vefatıyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır.

¹³³ Cemâleddin b. Vehiduddin 1217/1800 senesinde Kutane'de doğmuş, Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin ailesinden dersler almıştır. 30 yaşındayken Bopal emiresi İskender Begüm ile evlenmiştir. 1263'te İskender Begüm onu devletin önemli işlerinde idareci makamına getirmiştir. 1299 senesinde vefat eden Şeyh Cemâleddin, kendi parasından Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin eserlerini basılması, Türkçe ve Farsça dillerinde Kur'ân tefsirinin yazılarak Afganistan ve Türkistan'da basılması için büyük paralar harcamıştır. bk. Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 7/946.

¹³⁴ Sıddık Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 123; Birşık-Eren, “Sıddık Hasan Han”, 37/92.

¹³⁵ Buhârî, “Nikâh”, 15; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 2; Nesaî, “Nikâh”, 13.

¹³⁶ Sıddık Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 122, 124, 234; Ensârî, Es'ad A'zemi b. Muhammed, “es-Seyyid Navâb Sıddık Hasan Han fi Hayatihi'l-'Ailiyye”, *Savt'ul-umme* 44/10, (Ekim 2012), 3-4.

¹³⁷ Sıddık Hasan Han, *Ebcüdü'l-ulûm*, 3/ 283; a.malf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 531.

Birinci görüş Zekiyye Begüm'ün eşi Sıddîk Hasan Han'a aittir. Sıddîk Hasan Han'a göre ilk hayat arkadaşı Zekiyye Begüm, yaklaşık 60 yaşında Ramazan ayının 1301/1884 yılında vefat etmiştir. Cenaze namazı iki kez kılınmış ve birçok kişi cenaze namazına katılmış ve hatta her safta 85 kişi durmuştur. Definden sonra tahıl, nakdi para ve diğer başka şeylerin sadaka olarak verildiğini nakleder.¹³⁸

İkinci görüş ise Zekiyye Begüm'ün küçük oğlu Ebu'n-Nasr Mir Ali Hasan Han et-Tahir'e aittir. Ali Hasan Han *Ma'âsır-ı Sıddîkî* adındaki kendi eserinde "Merhume Zekiyye Begüm'in kısa hayatı" başlığı altında babasının annesinin vefatı hakkında verdiği bilgileri aynen tekrarladıktan sonra¹³⁹ devamında ayrı bir başlık altında annesinin Muharrem ayının yirmisinde ve 1285/1868 yılında fani dünyaya veda ettiğini zikretmiştir.¹⁴⁰ Bize göre oğul Ali Hasan Han'ın verdiği bilgiler tutarlı ve makuldür. Çünkü Sıddîk Hasan Han birinci hanımı Zekiyye Begüm vefat ettikten sonra, 1288/1871 yılında ikinci hanımı Şah Cihan Begüm ile evlendiğini beyan etmiştir.¹⁴¹ Bu hanımıyla yaklaşık 23 sene evli kaldığı anlaşılmaktadır.

1.2.2.4.2. Şah Cihan Begüm

Sıddîk Hasan Han'ın ikinci evliliği 1288/1871 yılında kocası ölmüş Bopal emîresi Şah Cihan Begüm ile oldu. Şah Cihan Begüm Afgan kökenli olup 1254/1838 yılında Bopal'a 14,5 km. uzaklıkta İslâmnagar şehrinde doğdu. Babasının ismi Cihangir Muhammed Han ve annesinin ismi ise İskender Begüm'dür (ö. 1284/1868). Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920), lakabını "İffet" olarak zikretmektedir.¹⁴² Babasının vefatından sonra yedi yaşında iken 1261/1845 yılında Bopal eyaletinin nevvâbı ilan edildi. Eyalet işleri annesinin nezaretinde ve annesi tarafından yürütüldü.¹⁴³ Annesi yanında yazı yazmayı, hat sanatını, Fars dilini, şiir yazmayı, hükümet ve idare işlerini, siyasetin usulü ve yöntemini, Kurân'ın tercümesini, dini mektupları yazmayı ve kısaca birçok şeyi öğrendi.¹⁴⁴ Bu arada annesinin hac farîzasını yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmesi ve

¹³⁸ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 235.

¹³⁹ Han, Ebü'n-Nasr Seyyid Muhammed Ali Hasan, *Ma'âsır-ı Sıddîkî*, 2/57-62.

¹⁴⁰ Han, Ebü'n-Nasr, *Ma'âsır-ı Sıddîkî*, 2/65.

¹⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 127.

¹⁴² Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/415.

¹⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/284; Özcan, "Şah Cihan Begüm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/252.

¹⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/ 284; a.mlf., *Şem'i Encümen*, 241; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1245.

orada hastalığının uzamasından dolayı birikmiş 4086 davayı hanım olmasına rağmen ciddiyle yerine getirmeye çaba gösterdiği görülmektedir.¹⁴⁵

İlk defa 1271/1855 yılında Bâkî Muhammed Han ile evlendi. 1276/1860 yılında Şah Cihan Begüm'ün onayıyla annesi İskender Begüm İngilizler tarafından Bopal reisi olarak kabul edilip kendisi veliahdı oldu. Annesinin ölümünden sonra Şah Cihan Begüm 1285/1868 yılında resmi olarak Bopal'ın başkanlığını ve hükümetin işlerini ele aldı.

Bâkî Muhammed Han 1284/1867 yılında vefat edince 1288/1871 senesinde dönemin İngiliz hükümdarının rıza ve onayıyla Sıddîk Hasan Han ile evlendi.¹⁴⁶ Bu evlilikle birlikte Şah Cihan Begüm'ün gücüne güç katması, bilgi ve birikiminden istifade etmesi, hükümet işlerinde kendisiyle istişarede bulunması, devlet işlerinin birlikte yürütülmesi ve en önemlisi kendisine güvendiği için Sıddîk Hasan Han'ı yetkisine ortak etmesi ve kendisine senelik 75.000 rupi maaş bağlanmasını onayladı.¹⁴⁷ Bu evlilikle birlikte Sıddîk Hasan Han'ın şan ve şöhreti, sevgisi ve muhabbeti her tarafa yayıldı. Eyalet başkanı, emirî, reisi veya valisi anlamına gelen “*nevvâb*” ve “*Bopal Meliki*”, “*Bopal Emiri*”, “*Nevvab Valacâh Emirü'l-Melik*” vb. unvanlarına sahip oldu. İngilizler'in hâkimiyeti altında olduğu bölgelere girdikleri ve çıktıklarında kendilerine saygıda bulunmaları amacıyla, zamanın İngiliz kraliçesi tarafından 17 top atışı tahsis edildi.¹⁴⁸

Şah Cihan Begüm, Bopal'ın başkanı, zengin ve hep üst makamdan gelen bir ailenin kızı olmasına rağmen, Sıddîk Hasan Han kendisine 10 kilo altın değerinde 25.000 rupiyeyi mehir olarak peşin şeklinde verdi. Bunun dışında nafakanın kocanın üzerinde olduğunu bildiği için kendisine aylık 6.000 rupiye geçim parasını ödüyordu.¹⁴⁹ Konuyla ilgili Cüneyt Eren, Sıddîk Hasan Han'ın *İbkâ-ul-Minen* adlı eserinden şöyle nakletmektedir:

“Ben geçimimi sağlamadan, kendi ayaklarım üzerine durmadan ve yeterli para kazanmadan evlenmeye kalkışmadım. Evlendikten sonra da herhangi bir ihtiyaç için

---

¹⁴⁵ Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lamu'n-nisa fi 'Alemeyi'l-'Arabve'l-İslâm*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 2/283.

¹⁴⁶ Özcan, “Şah Cihan Begüm”, 38/252.

¹⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 128; a.mlf., *Şem'iEncumen*, 478; Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

¹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/285; Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

¹⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 128.

kazandığım parayı harcadım. Hanımım zengin bir aileden olmasına rağmen ne onun servetinden tek kuruş aldım ne de kayınpederimden para talep ettim. Bunu da geçim nafakasının kocaya ait olduğunu ve eğer görevi yerine getirmezsem bu hareketin doğru olmadığını bildiğimden...yaptım”.¹⁵⁰

Şah Cihan Begüm göreve geldikten sonra ülke içinde dolaşmış, halktan gelen şikâyetleri dinlemiş, durumlarını yakından öğrenmiş, insanların işleriyle günlük olarak bizzat kendisi ilgilenmiştir. Aldığı malî tedbirlerle gelen vergileri düzenlemiş, ordu ve emniyette modernleştirme çabalarına devam etmiş, hukuki ve malî alanlarda reformlar ve nüfus sayımında çalışmalar yapmıştır. Melike, Mekke’de Hindistan hacıları için konaklama yerleri yaptırmış, demir yolları inşa edip Bopal’ı demir hattına bağlamıştır. Fakir ve ihtiyaç sahibi olanlara elbise ve erzak yardımında bulunmuş, büyük camiler ve medreseler inşa ederek öğrencilere ücretsiz dini kitaplar ve Kur’ân-ı Kerim dağıtmıştır.¹⁵¹ Sıddîk Hasan Han, Şah Cihan Begüm’ün hükümetini hayır ve bereket açısından çağın gelinine benzetmiştir.¹⁵²

Anlaşıldığı gibi Şah Cihan Begüm gerçek bir hükümdarın yapması gereken işleri yapmış, halkıyla yakından ilgilenmiş, onların dertleriyle dertlenmeye çalışmıştır.

Bu arada Şah Cihan Begüm, Sıddîk Hasan Han ile evlendikten sonra başını örtmüştür. Kehhâle *A ‘lamu ’n-nisa* eserinde Lepel Griffin¹⁵³ gibi batılı bir araştırmacının Şah Cihan Begüm hakkındaki verdiği bilgileri şöyle aktarmaktadır: “Zamanında Hindistan’da en güçlü bir kadın yönetici, aktif, çok çalışkan, zeki, çabuk hatırlayabilen, tesettürlü olmasına rağmen hükümet ve devletin işlerine vakıf ve memleketin bütün olaylarından haberdar olan biri idi.”¹⁵⁴

İleride de anlatacağımız üzere Şah Cihan Begüm, yaptığı hizmetler ve gittiği farklı bölgeler sebebiyle İngiliz yöneticileri tarafından nişanlar ve madalyalarla

---

¹⁵⁰ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 72.

¹⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/ 286; Özcan, “Şah Cihan Begüm”, 38/252-253.

¹⁵² Sıddîk Hasan Han, *Şem’iEncumen*, 242.

¹⁵³ 1838’de İngiltere’de doğdu ve 1908’de öldü. Afganistan’da büyük Britanya’nın baş diplomat memuru ve Hint konusunda iyi bilinen bir yazar idi. bk. “Lepel Griffin”, Wikipedia, Thefree Encyclopedia, accessed/ 15 Mart 2014, https://en.wikipedia.org/wiki/Lepel_Griffin

¹⁵⁴ Kehhâle, *A ‘lamu ’n-nisa*, 2/284.

mükâfatlandırıldı.¹⁵⁵ Bu arada İngiliz kraliçesi tarafından *Hindistan'ın yüksek sınıf yıldızının yüce cesur başkanı* şeklinde hitap ediliyordu.¹⁵⁶

Yeri gelmişken şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı devleti maddi sıkıntıya düştüğünde Sıddîk Hasan Han tarafından Osmanlılara destek vermek için maddi ve manevi yardımlar sunuldu. Hizmetlerine karşı Abdulhamit Han tarafından da Sıddîk Hasan Han'a 1296/1878 senesinde ikinci dereceden Mecîdî nişanı ve Şah Cihan Begüm'e de Şefkat nişanı verildi.¹⁵⁷

Şah Cihan Begüm ve eşi, muhalifleri, hasımları ve bunların hayatta olmasını istemeyenler tarafından ölümle tehdit edilmiş hatta yemeklerine zehir katılarak öldürülmeye çalışılmıştır.¹⁵⁸

Şah Cihan Begüm şiir yazma ve söyleme hususunda çok yetenekli olup Farsça ve Urduca şiirler yazmış, Bopal tarihiyle ilgili *Tâcü'l-ikbâl fi târîh-i Bopal* adlı Urduca eseri ve farklı dillerin bazı kavramlarını ve istilahlarını ihtiva eden *Hizânetü'l-Luğâ* sözlüğü ve *Tehzibu'n-Nisvan* isimli eserler kaleme almıştır.¹⁵⁹ Bopal'da 34 sene hüküm süren Şah Cihan Begüm, Sıddîk Hasan Han'dan birkaç yıl sonra, 1319/1901 senesinde 65 yaşında iken vefat etmiştir.¹⁶⁰

1.2.2.5. Çocukları

Daha öncede belirtildiğimiz gibi, Sıddîk Hasan Han'ın birinci hanımı olan Zekiyye Begüm'den iki erkek çocuğu vardı. Biz de bu iki erkek çocuğunu burada kısaca anlatmaya çalışacağız:

1.2.2.5.1. Seyyid Nuru'l-Hasan Han

Sıddîk Hasan Han'ın büyük oğlu Seyyid Ebu'l-Hayr Nuru'l-Hasan Han'dır. Nuru'l-Hasan 1278/1862 yılında Bopal'da dünyaya gelmiştir.¹⁶¹ Farsça ve Urduca şiirleri olan Nuru'l-Hasan Han gayet güzel, fasih ve edebi konuşma yeteneğine sahiptir.

¹⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/285.

¹⁵⁶ Fars, Selim b. Ahmed, *Kurretü'l-a'yân ve meserretü'l-ezhân fi me'âsiri'l-meliki'l-celîl en-Nevvâb Muhammed Sıddîk Hasan Han*, (İstanbul: Matba'atü'l-Cevâib, 1298), 4.

¹⁵⁷ Eren, Cüneyt ve Yılmaz, Nurullah, "Hindistan Bopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 19, (Erzurum, 2002), 237.

¹⁵⁸ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannüci Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 32-33.

¹⁵⁹ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/415.

¹⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 534.

¹⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 123; a.mlf., *Ebcedü'l-ulûm*, 3/281.

Babasının zengin kütüphanesinde bulunan değerli eserlerden istifade etti.¹⁶² Nuru'l-Hasan'ın üvey annesi olan Şah Cihan Begüm vefat ettikten sonra Leknev'e giderek yerleşti ve geri kalan ömrünü burada geçirdi. 1336/1918 yılında Leknev'de vefat etti.¹⁶³

Nuru'l-Hasan Han küçüklükten itibaren kendini ilme, kitap okumaya ve yazmaya vermiştir.¹⁶⁴ Akli ve naklî ilimlerle meşgul olduğunu dile getiren babası, bundan dolayı şiir söylemeyi kendisine yasakladığını, buna rağmen doğal zekâsı ve yeteneğiyle ne kadar güzel ve vezinli şiirler söylediğini bize örneklerle aktarmıştır.¹⁶⁵

Nuru'l-Hasan, Bopal'ın tanınmış hocalarından ders alarak kendini geliştirdi. Ders aldığı hocalar arasında babası Sıddîk Hasan Han başta olmak üzere, babasının hocası Kadı Hüseyin b. Muhsin Yemânî, Müfti Muhammed Eyyub, Mevlevî Enver Ali Muradabadî, Mevlevî İlahî Bahş Feyzabadî, Kadı Muhammed Beşiruddin Osmanî Kannûci, Şeyh Muhammed Beşir Sahsevanî gibi isimler yer almaktadır.¹⁶⁶

Nuru'l-Hasan Han değerli hocalarından aldığı dersler ve kendini geliştirmesi neticesinde faydalı eserler meydana getirdi. Bu eserler hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bazılarına göre Nuru'l-Hasan Han'a aittir ve bazılarının da onları Nuru'l-Hasan Han'ın babasına nispet eder. Ancak Sıddîk Hasan Han, Nuru'l-Hasan Han hakkında bilgi verirken bu eserlerin oğluna ait olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca elimizde bulunan eserlerin kapak kısmında Nuru'l-Hasan Han'ın ismi açıkça geçmektedir. Kaleme aldığı eserlerin bazıları şunlardır:

- 1) *er-Rahmetü'l-muhdâtü ila men yürîdü ziyâdete'l-ilmi 'ala ehâdisi'l-Mişkât.*¹⁶⁸
- 2) *Müntehab-i 'ameli'l-yevmve'l-leyle,*
- 3) *Müntehab-i meşâriku'l-envâr,*
- 4) *Müntehab-i 'avârifü'l-me'âarif.*¹⁶⁹
- 5) *en-Nehci'l-Makbûl min şerâi' i'r-Resul,*

¹⁶² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1395.

¹⁶³ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1396.

¹⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/281; *et-Tâcu'l-mukellel*, 529.

¹⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Şem'iEncumen*, 486-487.

¹⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/212, 282.

¹⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/282; a.mlf., *Budûru'l-ehille minrabtu'l-mesâili bi'l-edille*, (Bopal: Metbaa-i Şah Cihanî, 1298), 5.

¹⁶⁸ Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye*, 2/1875.

¹⁶⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1396.

6) *'Arfu'l-cadi min cinâni hedyi'l-hâdî.*

7) *Nigâristan-i suhân*

8) *Tûr-i kelîm*

9) *el-Cevaiz ve 's-sılât min cem 'ilesâmive's-sıfât.*

10) *et-Tarîkatü'l-müslâfi'l-irşâdi ilâ terki'd-taklîd ve ittibâ'umâhü ve'l evlâ.*

11) *Sultani'l-ezkar min ahâdis seyidi'l-ebrâr.*¹⁷⁰

12) *er-Ravdu'l-bessâm min tercümeti büluğî'l-merâm ve tercümeti muellifihi'l-imâm.*

1.2.2.5.2. Seyyid Ali Hasan

Siddîk Hasan Han'ın küçük oğlu Seyyid Ebu'n-Nasr Mir Ali Hasan Han et-Tahir'dir. Ali Hasan Han 1283/1866 yılında Bopal'da doğdu.¹⁷¹ Rahat, bolluk ve müreffeh bir hayat içinde yaşadı. Şefkat, merhamet ve sevgisinden dolayı üvey annesi Şah Cihan Begüm ona "Han" diye seslenirdi ve geçimini sağlamak için kendisine yetecek kadar maaş verirdi. Zamanın mütedavil olan *Şerh-i kâfiye*, *Şerh-i mirkât* ve Süyûtî'nin *el-Camiu's-sağir* gibi eserlerini, Bopal'ın âlimlerinden okuyarak özellikle kendini Fars ve Urdu edebiyatında geliştirdi. Farsça ve Arapça şiirler ezberledi. Ali Hasan Han 72 yaşında 1355/1936 yılında Ramazan ayında Leknev'de vefat etti.

Hocaları arasında Mevlevî Muhammed Ahsan Bilgiramî ve Mevlevî İlahi Bahş Feyzabadî gibi âlimler sayılmaktadır.¹⁷² Ali Hasan Han babasının ve abisinin eserlerine haşiyeler yazmış ve eserler kaleme almıştır. Eserlerin bazılarının Seyyid Ali Hasan tarafından yazılmadığı ve bundan dolayı kendi eseri olmadığı iddia edilmiştir.¹⁷³ Eserlerinin bazıları şunlardır:

1) *Subh-i Gülşen.*

2) *Bezm-i suhân.*

¹⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 4/42; Ziriklî, *el-A'lâm*, 9/29.

¹⁷¹ Siddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 123.

¹⁷² Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/283; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 531.

¹⁷³ Mesela *Subh-i Gülşen*. Bu eser Farsça yazılmıştır. 12 yaşındaki bir çocuğun yapabileceği bir iş olmaması sebebiyle bu eserin saraydaki birinin yazıp Siddîk Hasan Han'ın oğluna nisbet ettiği belirtilir. Nakavî, Seyyid Ali Rıza, *Tezkire nevisi Farsî der Hind ve Pakistan*, (Tahran: Müessise-i Metbuati Elmi, 1968), 606.

3) *el-İklid li edilleti'l-İctihad ve't-Taklîd*

4) *el-Kavlu's-Sedîd fî edilleti'l-İctihadi ve't-taklid.*

5) *Ma'âsır-ı Siddîkî*. Bu eser Siddîk Hasan Han hakkında dönemin âlimlerinin verdiği bilgileri içermesi sebebiyle önemli bir kaynaktır. Eser 1343/1925 yılında Leknev'de, Urduca olarak 4 cilt halinde ve 752 sayfa olarak basılmıştır.

6) *el-Kâid ile'l-'akâid.*

7) *el-Bünyânü'l-mersûs min beyâni'l-fikhî'l-mensûs.*

Siddîk Hasan Han çocuklarıyla ilgilenmiş, güzel ahlak ve eğitimleri için bir baba olarak uğraşmış, onlara nasıl bir vasiyet, öğüt ve eğitim verdiği *Tahrîcü'l-vesâyâ minhebâyâ'z-zevaya*, *el-Mekâletü'l-fasihâfi'l-vasiyyeti* ve *n-nâsihâ*, *Vâsiyetname-i Ebu'l-Vefa*, *Bişnâvîd* gibi eserlerinde görülür. Bu eserlerde bulunan vâsiyet ve öğüt gibi bilgileri, oğlu Ali Hasan Han *Ma'âsır-ı Siddîkî* adlı eserinde özet olarak veya olduğu gibi naklederek bir araya getirmektedir. Vâsiyet ve öğütlerin bazıları şöyledir: “İlim tahsilinde bulunmak, mezhepler arasında tercihte bulunmamak, Kitap ve sünnete bağlı kalmak, helal rızka koşmak ve haramdan kaçınmak, anne babaya iyilik ve duada bulunmaktır. İlimsiz sufiden uzak durmak, kandillerden ve buna benzer bazı veliler için yapılan kutlamalar gibi bid'atlardan ve hurafelerden sakınmaktır. Hiçbir konuda israfa gitmemek ve Allah dışında ehli kubûrdan, velilerden dua ve yardım talebinde bulunmamak, izdivac için dindar ve ahlaklı bir kadın seçiminde bulunmak ve mirası Kur'ân'a göre paylaşmaktır”.¹⁷⁴

1.2.3. Tahsil Hayatı, İlmî Seyahatleri ve Üstlendiği Görevler

Siddîk Hasan Han farklı sebeplerle pek çok seyahatte bulunmuş ve farklı yerlerde görevler üstlenmiştir. Bunlar genellikle eğitim almak, helal rızık için koşmak, Allah'ın farz kıldığı hac farızasını yerine getirmek ve hanımına refakat etmek amacıyla olmuştur. Biz burada yapılan seyahatlerini ve üstlendiği görevlerini özet bir şekilde anlatmaya gayret edeceğiz.

¹⁷⁴ Ensârî, “es-Seyyid Navâb Siddîk Hasan Han fî hayatihi'l-'ailiyye”, *Savt'ul-umme* 44/11, (Kasım 2012), 8-10.

1.2.3.1. Yetişmesi

Sıddık Hasan Han, Kur'ân ve Peygamber Efendimizin sünnetine sarılan, İslâm dinine bağlı, hurafe, bidat ve şirk konusunda hassas bir ailede yetişti. Babası büyük bir âlim, muhaddis ve mücahid idi. Daha önce de belirtildiğimiz gibi Sıddık Hasan Han'ın babası vefat ettiğinde, Sıddık Hasan Han henüz altı-yedi yaşında idi. Altı yaşından itibaren annesi onun terbiyesini, eğitimini üstlenmiş, onu çocuk eğitim merkezlerine göndererek ona temel dersleri aldırmiştır.

Sıddık Hasan Han'ın ilme ve kitaplara alaka ve ilgisinin küçüklükten beri var olduğunu ve kitapları sonuna kadar okuduğunu anlamaktayız. O bu durumu "Babamın hizmetçisi şeyh Hüseyinî kitaplarını açtığında ben sayfaları çevirir oynardım, bazen okurdum, bazı paragrafları anlar bazıları da anlamaz, buna rağmen kitapları okumaya ve anlamaya, ders ve eğitime kalbim meyilliydi. Dolayısıyla baştan sonuna kadar okumadığım hiçbir kitabı bırakmadım"¹⁷⁵ şeklinde ifade etmektedir.

Sıddık Hasan Han ilk hocası olan abisi Seyyid Ahmed b. Hasan el-Arşî'den (ö.1246/1831) Kur'ân'ın bazı cüzleri, temel Farsça kitapları, mantık, belagat, sarf, nahiv ve *Muhtasaru'l-meânî* gibi bazı muhtasarları okuyarak başladı.¹⁷⁶ Aldığı bu temel derslerden sonra Ferruhabad'a gitti ve burada ikamet eden Mevlevi Muhammed Hüseyin şah cihanpûrî ve Hâkim Asgar Hüseyin (ö.1225/1805) gibi hocalardan temel dersler alarak Farsça ve Arapça eserler okudu.¹⁷⁷

Sıddık Hasan Han Ferruhabad'tan sonra Kanpur'a gitti ve Molla Muhammed Murad Buhâralı ve Mevlevi Muhammed Muhibbullah Panipetti'den ders okudu. Burada *el-Fevâidu'd-diyâiyye* gibi bazı eserler okuyarak akli ve naklî ilimlerde kendini geliştirdi.¹⁷⁸

1269/1852 yılında zamanın ilim, kültür merkezi ve aynı zamanda Hint hükümetinin merkezi olan Delhi'ye gitti. Burada şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin çocuklarından özellikle Hint bölgesinin müftüsü olan Müfti Sadruddin Han Dihlevî'den (ö.1285/1868) düzenli ve sistematik şekilde dersler almaya başladı. Dönemin geleneksel

¹⁷⁵ Ahmed, Ali b. Ahmed, *Da'vetü'ş-Şeyh Sıddık Hasan Han ve İhtisâbüh*, (İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 1420), 37.

¹⁷⁶ Sıddık Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 535; Nedvî, Muhammed İctiba, "el-Emir Sıddık Hasan Han", 29.

¹⁷⁷ Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 68.

¹⁷⁸ Sıddık Hasan Han, *el-Hitta*, 473.

kitapları, *el-Hidayetü'l-fıkha*, *Şerhu'l-vikaye*, *Süllemü'l-'ulûm* ve şerhleri, *Tevzîh* ve *telvîh*, *Meybezî* ve *Sedra*, *eş-Şemsu'l-baziğa*, *Mir Zahid* ve haşiyeleri, *Şerhu'l-mevâkif*, *Sahihu'l-Buhârî*'den dört cüz gibi kitapları ayrı ayrı ders olarak okudu. *Beyzavî* tefsirinden *Bakara* suresi, *'Akaidu'n-Neseftiyye*, *Tahrîru'l-Öklidis*, *Divanu Mütenebbî*, *Makamâtü'l-Harirî* gibi eserlerin ise dinleme yoluyla eğitimlerini aldı.¹⁷⁹ Burada Sıddîk Hasan Han aynı anda hem ders alırken hem de bazı öğrencilere bazı eserleri okuturdu.¹⁸⁰

Bu arada Sıddîk Hasan Han ilim tahsili yanında ediplerin, şairlerin, müridlerin, şehzadelerin ve ülkedeki ileri gelenlerinin meclislerine katılarak onların bilgilerinden istifade etmiş âdâb-ı muaşeretini öğrenmiş ve saray adabı konusunda bilgi ve tecrübe edinmeye çalışmıştır.¹⁸¹

Böylece dersleri bitirdiğinde yirmi bir yaşında olan Sıddîk Hasan Han için, hocası Müfti Sadruddin Han ed-Dihlevî, mezun olması münasebetiyle kendi kalemi ve imzasıyla özel icazet ve diploma hazırladı. Diğer hocalar da hadis rivayeti ve dirayeti için icazetler verdi.¹⁸² Biz burada Müfti Sadruddin Han ed-Dihlevî'den aldığı icazetin metnini vermek istiyoruz:

“Mevla es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî'nin, sağlam bir zihni, güçlü bir hafızası, keskin bir idraki, kitaba uygun ve mükemmel bir yeteneği vardır. Benden akli eserleri felsefesiyle birlikte elde etti. Şer'î ilimlerden ise *Buhârî*'nin çoğunu ve *Beyzavî* tefsirinin bir kısmını okudu. Buna rağmen yaşlıları arasında hayâ, rüşd, dürüstlük, saadet, gönül hoşluğu, gençlik ve aile bakımından üstün ve başarılıydı”.¹⁸³

Delhi'de kaldığı bu iki senelik süre neticesinde kendini geliştirip olgunlaştırdı ve zamanın mütedavil olan eserlerini tek tek okudu.¹⁸⁴ Burada kaldığı iki senenin kendisine az bir zaman diliminde, ilim elde etmede çok faydalı olduğunu ifade ederek, bu durumu İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye nispet edilen “*İki sene olmasaydı Numan helak olurdu*”¹⁸⁵

¹⁷⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1247.

¹⁸⁰ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 68.

¹⁸¹ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 70.

¹⁸² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1247.

¹⁸³ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 474.

¹⁸⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 68.

¹⁸⁵ “Bu ifade, Ebû Hanîfe'nin hayatının son iki yılında Ca'fer-i Sâdık'tan ders aldığını ve tasavvufa yönelişi ile ilgilidir. Bu ifadenin İmam Ebû Hânîfe'ye ait olup olmadığı hususunda ihtilaf vardır. Şâh Abdülazîz ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) *et-Tuhfetü'l-İsnâ 'aşeriyye* adlı eserini ihtisar eden Iraklı Ehl-i sünnet âlimlerinden Mahmûd Şükrî Âlûsî (ö. 1857/1924) bu ifadenin Ebû Hânîfe'ye ait olduğunu ve onun İmam Cafer-i Sadık'tan iki sene zarfında ilim ve tasavvuf dersi aldığını eserin mukaddimesinde

sözü ile destekleyerek vurgu yapmaktadır.¹⁸⁶ Dolayısıyla Sıddîk Hasan Han'ın Delhi'ye gitmeden önceki ilim hayatının düzenli olmadığı, Delhi'de ise düzenli ve sistematik şekilde eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

Delhi'de eğitim tahsilini bitirdikten sonra ufku geniş, güçlü ve dolu bir hafıza, keskin bir zekâ, elde ettiği ve biriktirdiği ilimlerle genç bir âlim olarak Kannûc'e döndü. Fakat ailesinin maddî sıkıntıya düştüğü ve abisi Seyyid Ahmed el-Arşî'nin de (ö.1246/1831) evden ve aileden uzak olduğu için Sıddîk Hasan Han ailesinin geçimini sağlamak mecburiyetinde kaldı. Dolayısıyla iş bulmak, bu vesileyle helal bir lokma kazanmak, haram lokmadan uzak durmak ve ayrıca “*Haydi onun omuzlarında (dağlarında, tepelerinde) yürüyün ve Allah'ın rızından yiyin*” (el-Mülk 67/15) ayetini kendince delil sayarak 1854 yılında babasının müritlerinden Muhammed Attar ile beraber Bopal'a gitti.¹⁸⁷ Bopal'da kaldığı süreçte Hint ve Yemenli değerli âlimlerden, muhaddislerden ders okudu ve senedler elde etti.¹⁸⁸ Hadis ilmini Şah Abdülazîzed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) torunu Muhammed Ya'kub ed-Dihlevî (ö. 1282/1865), Hadidah kadısı Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Yemânî (ö. 1297/1880), Şevkânî'nin telebesi Şeyh Abdülhak b. Fadlullah Banaresî'den *Sahîhi Müslim, Süneni Tirmizî, Süneni Nesâî, İbn Mâce, ed-Dürâri'l-mudîyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye* gibi hadis kitaplarını okudu. Fıkıh, tefsir, ahkâm ve esmâu'r-ricâl gibi ilim dallarında aşamalı olarak ders alıp icazetler edindi.¹⁸⁹

Hicaz ve Yemen'de 8 ay kalarak Yemenli İmam Şevkânî'nin öğrencisi Şeyh Abdülhak b. Fadlullah Banaresî'den hadis, tefsir, usul ve fıkıh alanlarında dersler ve

---

belirtmektedir.” bk. Âlûsî, es-Seyyid Mahmûd Şükri, *Muhtasarü't-Tuhfeti'l-İsnâ 'aşerîyye*, nşr. Muhibbuddin el-Hatîb, (Kahire: el-Mektebetü's-selefiyye, 1373), 9.

Fakat son asır muhakkik âlimlerinden Zahid el-Kevserî ve diğer âlimler bu sözün imam Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesine karşı çıkmışlardır. bk. Kevserî, Muhammed Zâhid, *İrgamü'l-merîd fî şerhî'n-nazmi'l-'atîd li-tevessülü'l-mürîd*, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-türâs, ts.), 33; Uzunpostacı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/133. Kanaatimizce de, İmam Ebû Hanîfe'nin bütün hayatı züh ve tekva ile geçmiştir. Yoksa bu ifadenin mefhum-i muhalifi anlaşılır. Ayrıca bu sözün söylenmesinin sebebi, Şiîler'in Ebû Hanîfe'yi kendilerine nisbet etmek ve Ca'fer-i Sâdık'ın değerine değer katmak olabilir.

¹⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 474.

¹⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 475.

¹⁸⁸ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

¹⁸⁹ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 476; Hasenî, *Nühzetü'l-havâtır*, 8/ 1247; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri*, 69.

senedler aldı.¹⁹⁰ Kuşkusuz bu dönemin Sıddîk Hasan Han'ın Şevkanî'ye özel önem vermesi, eserlerinde atıfta bulunması, “*Şeyhimiz*” diye işaret etmesi ve görüşlerini merkeze almasında önemli etkisi olmuştur.¹⁹¹ Sıddîk Hasan Han Hicaz yolculuğundan Bopal'a döndükten sonra kendini tedris ve eser yazmağa verip, usul ve furu'da, akli ve naklî ilimlerde imam¹⁹² ve Hindistan'ın en meşhur âlimlerinden biri durumuna geldi.¹⁹³

1.2.3.2. İlmî Seyahatleri

Daha önce aktardığımız gibi Sıddîk Hasan Han hicri 1269/1852'de yani yirmili yaşlarda eğitim görmek için Delhi'ye yolculuk yaptı. Burada eğitimini tamamladıktan sonra iş bulmak için 1271'de ilk kez Bopal'a gitti. Buranın başkanı Cemaleddin ed-Dihlevî (ö. 1299/1882) kendi torunlarını okutmak için Sıddîk Hasan Han'a sahip çıktı.¹⁹⁴ Daha sonra meydana gelen bir fikhî ihtilaf neticesinde ihrac edildi ve 1273'te memleketi olan Kannûc'a dönüp oradan Kanpûr'a yolculuk etti. Burada birkaç gün durduktan sonra 1855'de özgürlük savaşı başladı ve neticede insanlar evlerini terk etmek zorunda kaldı. Sıddîk Hasan Han ailesini alarak babasının arkadaşlarıyla beraber Bilgrâm'a gitti. Savaş bittikten sonra Kannûc'a dönen Sıddîk Hasan Han tekrar ikinci kez Bopal başkanının daveti üzerine yola çıktı. Kısa bir süre sonra bazı sebeplerden burayı terk etmek zorunda kaldıysa da bir müddet sonra 1276'da üçüncü kez Bopal'a gitti.¹⁹⁵

Sıddîk Hasan Han'ın Bopal'a bu gidişi kendisi açısından oldukça önem taşımaktadır. Çünkü nimetler içinde yaşamasına, sıkıntı ve kederli günleri geride bırakmasına, Bopal'ın kadın reisiyle evlenmesine, servet kazanmasına, şöhret elde etmesine, hayırlı işlere imza atmasına, sonuçta hayatını değiştirmesine ve hayatına yeni bir sayfa açmasına sebep oldu. Kendisi de burada ikamet ettiğini, mesken tuttuğunu, evlendiğini, mal mülk sahibi olduğunu, zenginleştiğini, sorumluluk aldığını ve güç kazandığını¹⁹⁶ belirtir. Ayrıca “*Allah'ın emri mutlaka yerine gelecek, yazılmış bir kaderdir*” (el-Ahzâb 33/38) ayetinin gereği olarak “Allah tarafından rızıkım Bopal'da

¹⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen bi ilkâi'l-mihen*, nşr. Mevlânâ Muhammed Hasif ve Karî Naimu'l-Hak Naim, (Lahur: Dârü'd-daveti's-Selafiyye, 1407/1986), 57; Han, Ebü'n-Nasr Seyyid Muhammed Ali Hasan, *Maâsır-ı Sıddikî*, (Leknev: Cem'iyet-i Ehl-i Sünnet Lahur, 1342/1924), 2/17.

¹⁹¹ Birışık-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

¹⁹² Eren, *Sıddik Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 69.

¹⁹³ Heyet, *el-Mevsuatü'l-Arabiyetü'l-alemiyye*, “تصويق خان” md., 15/86.

¹⁹⁴ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1247.

¹⁹⁵ Lokman, *es-Seyyid Sıddik Hasan el-Kannûcî ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 26-28.

¹⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/273.

takdir edilmiş, bundan dolayı burada kaldım, burada evlendim ve rızkıma burada ulaştım¹⁹⁷ der.

1.2.3.3. Hac Seyahati

Hac yolculuğu, Sıddîk Hasan Han için ilmi açıdan çok önem taşımaktadır. Zira bir taraftan hac farızasını yerine getirmiş diğer taraftan ise Yemen, Mekke ve Medine’de birçok ileri gelen İslâmi şahsiyetlerle görüşüp sohbetlerde bulunmuş ve eserleriyle yakından tanışma fırsatı bulmuştur.

Sıddîk Hasan Han hactan dönerken hac menâsiki ile ilgili *Rihletü’s-Sıddîk ile’l-Beyti’l-‘Atîk* adlı “hac hatırası” mahiyetinde bir eser yazmıştır. Bu eserin son kısmında yerine getirdiği hac hakkında ne zaman, nereden ve nasıl bir vasıtayla yola çıktığı, yolda nelerle karşılaştığı, yolda vaktini nasıl değerlendirdiğini yazmıştır. Aynı şekilde Cidde’ye varmadan nerede duraklama yaptığı, kimlere misafir olduğu, hangi eserleri istinsah ettiği, hangi eserleri okuduğu, hangi eserleri satın aldığı ve hangi eserini hediye ettiği vb. konular hakkında detaylı bilgi vermiştir. Biz bu eserine dayanarak hac yolculuğunu ana hatlarıyla anlatmaya çalışacağız.

Sıddîk Hasan Han Pazartesi 27 Şâban 1285/1868 yılında Bopal limanından yelkenli bir gemiyle Bombay’a doğru hareket etmiş, Bombay’da yol hazırlığı yaptıktan sonra *Fethu’s-sultan* adlı gemiye binerek yola çıkmıştır. Bazen kötü hava şartlarına ve hastalığa yakalanmış olmasına rağmen yola devam etmiştir. Böylece 26 Ramazanda Hudeyde¹⁹⁸ denilen yere varmış ve hocaları olan Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî ve Zeynelâbidin el-Ensârî’nin (ö. 1297/1880) evine misafir olmuştur. Burada kaldığı zaman zarfında hadis eserlerini gözden geçirmiş ve bazılarını da kendi eliyle istinsah etmiştir. Bu arada *el-Hitta fî zikri’s-Sihâhi’s-sitte* adlı eserinin bir nüshasını Yemenli âlimlere hediye etmiş ve takdir görmüştür. Hatta *Buharî*’nin şarihi Şeyh Ali b. Abdullah kendisine “Bu zamanda sizin varlığınız Allah’ın nimetlerindendir, eğer bunun değerini bilirlerse” demiştir.

Sıddîk Hasan Han Hudeyde’de toplam 18 gün kalmış, bu süreyi iyi değerlendirmiştir. Bundan sonra Şevval ayının 14’ünde Hudeyde’den Cidde’ye doğru

¹⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 475.

¹⁹⁸ Yemen vilâyetini oluşturan dört sancağından biridir. Bu sancak Yemen’in ortasından ibarettir. Hudeyde dokuz kaza ve on yedi nahiyeden oluşmaktadır. Toprağı çok verimli olup mısır, susam, tütün, pamuk, fasulye, karpuz gibi ürünler yetiştirilmektedir. Sâmi, *Kâmûsu’l- a’lâm*, “حديده” md., 3/1934.

yönelmiş, kötü hava şartlarından dolayı bir haftalık yol mesafesini bir ayda tamamlamıştır. Burada üç gün dinledikten sonra Mekke'ye hareket etmiş ve Yelemlem¹⁹⁹ denilen yerden ihrama girerek umre ibadetini yerine getirmiştir. Bu arada Mekke'ye geç yetişmesinden ve zaman darlığından dolayı Medine'ye ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabrini ziyaret etmeye öncelik verememiş, Mekke'de hac farızasını yerine getirmek için beklemiştir.

Hac farızasını yerine getirdikten sonra 10 Safer 1286'da Medine'ye hareket etmiş ve 12 günlük mesafeyi 20 günde almıştır. Medine'de bir hafta kalıp Mescid-i Nebevî'yi, Hz. Peygamber'in kabrini, Uhud şehidlerinin mezarlığını, Kuba mescidini ve diğer yerleri ziyaret etmiştir. Medine'den Mekke'ye dönerken ihram giyip Mekke'de ikinci umresini yapmıştır. Böylece iki umre bir hac yapmaya muvaffak olmuştur.

Sıddîk Hasan Han 1286 yılında Cemâziyelevvel ayının başında ve Hicaz'dan Bombay'a gitmek üzere *Feyzu'l-barî* adlı gemiye binmiş ve yolda *Süneni Dârimî*'yi istinsah etmiştir. Hac yolculuğunun toplam gidiş dönüşü 8 ay sürmüştür. Mekke ve Medine'de yaklaşık dört ay kalmış, bu zaman sürecinin ömrünün hâsılatı olduğunu ve bunun dışındaki ömrünün uyku ve rüyadan ibaret olduğunu ifade etmiştir.

Sıddîk Hasan Han, hac yolculuğunda ilim tahsilinden uzak durmayıp vaktini iyi değerlendirmiştir. Nitekim *Süneni Dârimî*'yi, İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö.744/1343) *es-Sârimü'l-menkıfî'r-red 'ale's-Sübkî*²⁰⁰ isimli eserini ve İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) *İ'lâmü'l-muvakki'in*, *Hâdi'l-ervâh (Sıfâtü'l-cenne)* ve *Zâdü'l-me'âd* gibi eserlerini kendi eliyle istinsah etmiştir. Ayrıca Muhammed İsmâil es-San'anî'nin (ö. 1182/1768) eserlerinden istifade etmiş ve bazılarını istinsah etmiştir. Bunlar dışında Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *et-Telhîs*'ını, İbn Teymiyye'nin (ö. 622/1225) *İktizau's-sıratı'l-mustakim*'ini, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Ezkâr*'ını, İbnü'l-Hac'ın (ö. 737/1336) *el-Medhal*'ını, Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât*'ını, İbn Hişamen-Nahvî'nin (ö. 761/1360) *Muğni'l-*

¹⁹⁹ Yemen tarafından hacca gelenlerin ihrama girdikleri bir mevkidir. Mekke'ye iki günlük mesafesi bulunur. bk. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3. Baskı (İstanbul: Ensar Yayınevi,2010), "Yelemlem"md., 611.

²⁰⁰ Bu eser Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Ahmed b. Abdilhâdî'ye (ö. 744/1343) aittir. Abdilhâdî, İbn Kudâme el-Makdisî olarak da anılır. Sıddîk Hasan Han bu eseri, *Ebcedü'l-ulûm, Rihletü's-Sıddîk ile'l-Beyti'l 'Atîk* ve *ed-Dînü'l-hâlis* adlı eserlerinde yanlışlıkla *es-Sârimü'l-menkı 'alâ nahr-ı İbn Sübkî* olarak zikreder. Doğrusu metinde yazdığımız şeklindedir. bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326; Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn*, 55; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/127; a.mlf., *Rihletü's-Sıddîk ile'l-Beyti'l 'Atîk*, (Kahire:Mektebetü's-sekâfetü'd-diniyye, 2007), 182; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/402.

Lebîb'ını, el-Âmirî'nin (ö. 893/1488) *er-Riyâzî'l-müstetâbe* ve *behcetü'l-mehâfil*'ini, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara*'sını, Muhammed ez-Zürkanî'nin (ö. 1122/1710) *Şerhu'l-Muvatta*'ını, Şevkanî'nin (ö. 1250/1834) *Îrşadü'l-fuhul*, *Fethu'l-kadir* ve *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr* ve *Tarihu'l-hâmis*, *Mevahibu'r-Rahman* gibi bazı hadis, usûl-i fıkıh, Arapça ve tarih ile ilgili eserlerini satın almıştır. Bununla beraber Ali el-Karî'nin (ö. 1014/1605) *el-Hizbü'l-a'zam*'ını ve Yemenli âlimlerin özellikle hadisle ilgili eserlerini okumuştur.²⁰¹

Sonuçta Sıddîk Hasan Han'ın bu yolculuğu ilim tahsiline yapılan yolculuğa benzemektedir. Çünkü hem Allah'ın emri ve farz olan hac görevini yerine getirmiş hem de orada bulunan Yemenli hocalardan birçok ilim dalında ders almıştır. Özellikle Yemen'li muhaddislerden hadis kitapları okuyup hadis rivayetinde ve dirayetinde icazetler edinmiştir.

1.2.3.4. Üstlendiği Görevler

Sıddîk Hasan Han, eğitimini tamamladıktan sonra ailesinin düştüğü ekonomik sıkıntıdan kurtarmak ve ailesinin geçimini sağlamak için farklı işlerde de çalışmıştır. Bu sebeple yirmi bir yaşında Bopal devletinin mülkiye memurluğuna girdi ve 1271/1855'ten 1285/1868'e kadar Bopal'ın başkanı İskender Begüm'ün yanında farklı görevlerde bulunarak reisin özel sekreterliği, kâtiplik, mütercimlik, eyaletin kaymakam sekreterliği, Bopal tarihi yazıcılığı, eyalet kanunlarının düzenlenmesi gibi görevlerde bulundu.²⁰² Daha sonra hac vazifesini yerine getirdikten sonra kraliyet fermanıyla Bopal'ın eğitim bakanı olarak tayin edildi ve bundan sonra bütün gücü ve gayretini bu yolda harcadı.²⁰³

Hasan Han Bopal'ın reisi olan Şah Cihan Begüm ile evlendikten sonra hükümet işlerinde ortak edildi ve böylece de Sıddîk Hasan Han yönetici konumuna geldi.²⁰⁴

Hasan Han göreve geldikten sonra İslâmî ilimlerin tebliğ ve yayılması, İslâmî bir eğitimle yeni bir nesil yetişmesi için elinde bulunan bütün imkânları seferber ederek ilim müesseseleri kurmaya çalışmıştır. Bopal'ın bir ilim merkezi haline gelmesi, toplumun İslâmî bir hayat ve rahat içerisinde yaşayabilmeleri, insanların dini vecibesini yerine

²⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *Rihletü's-Sıddîk*, 181-191; a.mlf., *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekin bihyâi meâsuri'l-fukahâi'l-muaddisîn*, (Kanpur: Metbaa-i Nizâmî, 1288), 373.

²⁰² Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 70.

²⁰³ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 30.

²⁰⁴ Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 2/45; Bırışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/92.

getirmesi, İslâmî ve sosyal projelerin uygulanması için çaba sarf etmiştir. Burada Sıddîk Hasan Han'ın çeşitli alanlarda yaptığı hizmetleri iki başlık altında anlatmaya çalışacağız.

1.2.3.4.1. İlmî Sahada Yaptığı Hizmetler

1.2.3.4.1.1. Kitaplar Bastırıp Ücretsiz Dağıtması

Sıddîk Hasan Han, özellikle Kur'ân ve sünnete bağlı eserleri neşretmek, insanların yararlanabilmelerine sunmak ve yok olmaktan kurtarmak için çok para harcamıştır. Kendisi bu konu ile ilgili şöyle diyor: “Benim malımın çoğu Kur'ân ve sünnet ilimlerinin neşredilmesi için harlandı. Eserleri bastırmak için çok para harcamama rağmen hiçbir zaman kimseden kitaplar için para istemedim ve almadım. Eserleri yakın ve uzak ilim merkezlerine gönderdim.”²⁰⁵

Kitapların basılması ve neşr edilmesi için kendi parasıyla yüzbin ruپیye harcamıştır. Şevkânî'nin *Neylu'l-evtar*'ının yayınlanması için 25.000, İbn Kesir'in tefsirinin *Fethu'l-beyân* ile birlikte basılması için 20.000 ruپیye ödeyerek Hint, Mısır ve İstanbul'da bastırmıştır.²⁰⁶ Yemen'den mahtut bir nüshasını satın aldığı İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı eserinin Mısır'da basılması için 50.000 ruپیye harcamıştır.²⁰⁷ Hadis ilimlerinin yayılması amacıyla *Kütüb-i Sitte*'nin basılması için büyük paralar harcamıştır. Ayrıca *Süneni Dârimî*, hanımının yardımı ile tabedilmiştir.²⁰⁸ Hasan Han bu eserleri farklı yerlerde ve ülkelerde bulunan temsilcileri vasıtasıyla Hint ve diğer ülkelere, ilimle uğraşan herkese ücretsiz dağıtmıştır.²⁰⁹

1.2.3.4.1.2. Âlimleri Bir Araya Getirmesi

Sıddîk Hasan Han yetenekli ve meşhur âlimleri farklı bölgelerden davet ederek kendileriyle istişare etmek, eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak ve fetva işlerine bakmak için Bopal'da bir araya topladı ve böylece Bopal'ı bir ilim ve kültür merkezi haline getirdi. Bir araya getirdiği hocaların bazıları ise şunlardır: Mevlânâ Muhammed Beşir Sahsavânî (ö. 1326/1908), Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1327/1909), Beşiruddin Muhaddis Kannûcî (ö. 1273/1856) ve Selametullah Ceracpûrî (ö. 1322/1904).²¹⁰

²⁰⁵ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 184.

²⁰⁶ Alüş'seyh, *Meşahîri 'ulema-i Necd*, 457.

²⁰⁷ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1249.

²⁰⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 185.

²⁰⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1249; Lokman, *es-Seyyid Sıddik Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 40.

²¹⁰ Lokman, *es-Seyyid Sıddik Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 42-44.

Hasan Han'ın zamanında Bopal, İslâmî ilim ve sanatların merkezi haline gelmiştir. Bu hususla ilgili allâme Süleyman en-Nedvî şöyle demektedir: “Bopal bir zamana kadar hadis âlimlerinin merkezi olarak kaldı. Çünkü çok yetenekli ilim ehli bu merkezde çalıştı.” Bu sebeple dünyanın farklı bölgelerinden eğitim almak için buraya öğrenciler akın etti.²¹¹

1.2.3.4.1.3. Medreseler ve Kütüphaneler Kurması

Sıddîk Hasan Han'ın zamanında İslâmî ilimlerin öğretilmesi ve yayılması için kurulan medreseler ve kütüphaneler vardır. Onlardan zikre değer *Medrese-i Belkîsî*, *Medrese-i Süleymâniyye*, *Medrese-i Cihangîrî*, *Medrese-i Sıddîkî* (Medresetu'r-Riyaset)²¹², *Kütüphane-i Serkarî* ve *Kütüphâne-i Vâlâcâhî*'dir.²¹³

Kurulan *Kütüphâne-i Vâlâcâhî*, Sıddîk Hasan Han'ın büyük meblağlar ödeyerek bir araya getirdiği nâdir ve mahtut olan eserlerden oluşan şahsına ait zengin kütüphanesidir. Kütüphanede bulunan eserler hakkındaki Hasan Han'ın görüşü şöyle nakledilmektedir: “Kütüphanemdeki bulunan eserler için binlerce para sarf ettim. Birçokları dini ilimlere şevk ve merakımı duyunca kendiliklerinden bazı kitaplar satın alarak bana göndermiş ve bu kitaplara satın aldıkları fiyatın çok üstünde fiyat istemişlerdir. Bunu bilmeme rağmen onlara aldıklarının üstüne fiat ödemişimdir. Burada 400, 600 ve hatta 800 sene öncesine ait olan bazı nüshalar mevcuttur.”²¹⁴

Daha önce belirttiğimiz gibi bu kütüphane vefatından sonra oğlu tarafından Leknev'deki Nedvetü'l-ulemâ kurumunun kütüphanesine bağışlanmış ve halen orada korunmaktadır.

1.2.3.4.1.4. Matbaaların Kurulması

Her zaman ilmin yayılması için en önemli araçlardan biri matbaadır. Bu amaçla kollarını sıvayan Sıddîk Hasan Han Bopal'da dört matbaa kurmuştur. Bunlar *Skenderiyye*

²¹¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 182-183.

²¹² Daha öncede eğitim kurumları başlığı altında *Medresetu'r-Riyaset* adında bu eğitim merkezi hakkında bilgi verdik. Büyük ihtimalla *Medrese-i Sıddîkî*, *Medresetu'r-Riyaset*'tir. *Medrese-i Sıddîkî* Sıddîk Hasan Han'a nisbetle isimlendirilir. bk. Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 47.

²¹³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 183.

²¹⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 75.

matbaası, Şah Cihaniyye matbaası, Sultaniyye matbaası ve Sıddîkiyye adındaki matbaalardır.²¹⁵

Bopal'da ilim ve edebiyatının yayılması ve kitapların bastırılması için gece gündüz çalışan 8 resmi matbaa kurulmuştur. Kurulan matbaalarda başta tefsir ve hadis olmak üzere çeşitli ilim dallarında eserler basılmış, kitaplar basıldıktan sonra ücretsiz olarak ilim çevrelerine dağıtılmıştır.²¹⁶

1.2.3.4.1.5. Eser Yazma ve Yazdırma

Velud bir yazar olan Sıddîk Hasan Han, çeşitli ilim dallarında Arapça, Farsça ve Urduca eser kaleme almıştır. Özellikle fıkıh, fıkıh usulü ve hadis alanında güzide eserler telifetmiştir. Diğer âlimlere eser yazmaları için imkânlar sağlamıştır.

Sıddîk Hasan Han, bazı hadis kitapları üzerine Urduca şerhler yazmıştır.²¹⁷ Başka âlimlere aylık maaş bağlamak suretiyle yardımcı olmuştur.²¹⁸

Yazdığı eserler Hint yarımadasına, Mısır, İstanbul, Mekke, Medine, Beyrut, Irak, Terablus, Yemen, İran, Filistin, Cezair, Tunus, Bulgar ve diğer yerlere yayılmış ve neticede büyük bir rağbetle karşılanarak krallar, emirler, devlet erkânları ve ilimle uğraşanlar bu eserlerden istifade etmişlerdir.²¹⁹

1.2.3.4.1.6. Kitap Tercüme Ettirmesi

Sıddîk Hasan Han bu konuya çok önem vermiş, temel hadis eserlerini, özellikle *Kütüb-i sitte*'yi Arapça'dan Urduca'ya tercüme etmeleri için âlimleri teşvik edip karşılığında mali yardımda bulunmuştur.²²⁰ Böylece *Sıhah-ı sitte*'nin ilk tercümesi ve şerhinin yaptırılması Sıddîk Hasan Han'a aittir. Ayrıca İmam Malik'in *Muvatta* eserinin tercümesini de o yaptırmıştır.²²¹

1.2.3.4.1.7. Hadis Ezberlemeyi Teşvik Etmesi

²¹⁵ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 49.

²¹⁶ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 184; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

²¹⁷ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

²¹⁸ Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti'l-mutahhârâ*, 76; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 184.

²¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/274; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 537.

²²⁰ Aluş'şeyh, *Meşahîri 'ulema-i Necd ve gâyrihim*, 457; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

²²¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 184.

Sıddık Hasan Han, sünnetin yayılması ve muhafaza edilmesi için yeni metodlar geliştirmiştir. Bu metodlardan biri hadis ezberleme yarışması düzenleyip yüksek ödüller verilmesiydi.

Hadis eserlerini ezberleyenleri mükâfatlandıracağını ilan etmiş, mesela; *Bulûğu'l-meram*'ı ezberlemeye başlayanlara aylık 20 rupiye, tamamını ezberledikten sonra 100 rupiye, *Sahih-i Buharî* için 50 rupiye, tamamını ezberledikten sonra 1000 rupiye ve *Mişkâtü'l-Mesâbih*'i ezberlemeye başlayanlara aylık 30 rupiye ve tamamını ezberledikten sonra ise 500 rupiye ödül belirlemişti.²²²

Sonuç itibariyle Sıddık Hasan Han dini ilimlerin yayılması, yaygınlaştırması ve yaşaması için elde ettiği imkânlar dâhilinde her türlü maddi ve manevî fedakârlıklara girip elinden geleni ziyadesiyle yapmıştır.

1.2.3.4.2. Diğer Hizmetleri

Sıddık Hasan Han vazifeye başladıktan sonra Bopal eyaletinin gelişmesi, refaha kavuşması, halkın rahat ve güvenli bir ortamda yaşayabilmesi için çok çalışmıştır. Ayrıca vefatından sonra iyilikle yâd edilebilmek ve eyaleti dünyaya tanıtmak için önemli hizmetler gerçekleştirmiştir. Bu hususla ilgili hanımı Şah Cihan Begüm şöyle der: “Sıddık Hasan Han’ın çabasıyla elimizden öyle işler çıktı ki, her zaman Bopal için hayırla anılacaktır. Bu sebeple Bopal eyaleti dünyaca bilinen bir şehir kimliğine kavuşmuştur”.²²³

Burada Sıddık Hasan Han’ın dönemini genel itibariyle eğitim, sağlık, genel ahlak ve toplumsal alanda yaptığı faaliyetleri ele alacağız.

1.2.3.4.2.1. Eğitim

Bopal’da Sıddık Hasan Han zamanında eğitim kurumlarında daha fazla âlim ve fazıl kişilere görevler verildi. O, halkın sıkıntılarını halletmek için âlim ve fazıl insanlardan oluşan meclis şurasını icat etti. Eğitim alan öğrencilerin maddi sıkıntıya düşmeden ve rahatça eğitimlerini sürdürebilmek için burslar verildi. Dışarıdan öğrencilerin gelmesine imkânlar sağlandı. Yetim olan çocukları eğitmek, barındırmak, eğitimden faydalandırmak ve kimseye muhtaç etmemek için vakıf medreseleri kuruldu.²²⁴

²²² Lokman, *es-Seyyid Sıddik Hasan el-Kannûcî Ârâ’ühü’l-i’tikâdiyye*, 41.

²²³ Eren, *Sıddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 73.

²²⁴ Eren, *Sıddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 74.

1.2.3.4.2.2. Sağlık

Sıddîk Hasan Han, döneminde sağlık alanında halkın sağlık sorunlarını çözmek, saatlerce sıra beklememek, temiz ve yeşil bir ortamda yaşamak, saf ve berrak bir havayı teneffüs etmek için tedbirler aldı. Bu amaçla hastane ve doktor sayısını artırdı. Özürlü insanların maddi zorluk çekmemesi için hükümet tarafından yardım bağlandı. İnsanların su sıkıntılarını çözmek ve temiz su içmelerini sağlamak için kuyu ve havuzlar yapıldı. Yeşillendirmek için şehrin her tarafına ağaçlar dikildi.²²⁵

1.2.3.4.2.3. Genel Ahlak ve Toplumsal Islah Çalışmaları

Sıddîk Hasan Han, Müslümanların ibadetlerini rahat ve sükûnet içinde yapabilmesi için mescid ve camilerin yakınlarında müzik çalmayı engelledi. İyiliği emretmek, kötü ve çirkin olan şeylerden sakındırmak, bid'at ve hurafelerden insanları uzaklaştırmak, toplum düzenini sağlamaya çalışmak için hisbe teşkilatı oluşturdu. Şeriata göre zekât sisteminin düzenlenmesi, yüksek vergilerin sona erdirilmesi, Bopal eyaletinin polis ve ordu teşkilatının yeniden düzenlenmesi ve maaşların rütbeye göre verilmesi gibi islahatlar yaptı.

Ayrıca yargı sisteminin düzenlenmesi ve âdil yargıçların göreve getirilmesi, müftülerin yetkisinin genişletilmesi konularında da çalışma yapıldı. Eyalette, önceleri dul bayanlarla evlenmek hoş karşılanmazken, dul bayanlarla evlenmeye teşvik etti ve insanlara örnek olabilmek için kendisi bunu fiili olarak yaptı. Pahalı mehirler yüzünden evlenemeyen gençler için üstesinden gelinebilecek bir mehir miktarı tayin etti.²²⁶

Bununla beraber sarayda yapılan sazlı sözlü eğlenceler, tören ve merasimlerde İslam'a ters düşen Hindu kaynaklı gelenek ve görenekler yasaklandı. Zina ve ahlaksızlığı önlemek için kötü kadınları şehirden çıkardı. Yolsuzluğa karşı mücadele etmek için rüşvet, riba ve kumarı yasakladı.²²⁷

Önceleri Bopal'da içki açıktan satılırken, bayramlar ve merasimlerde içki içmek ve kadın oynatmak adetti. İçki kullanımı o kadar yaygınlaşmış ki camilerde ve kabirlerde

²²⁵ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 74.

²²⁶ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 51-52; Nedvî, Muhammed İctiba, "el-Emir Sıddîk Hasan Han", 34.

²²⁷ Hicazî, Abdulvehab, "İmam Nevvâb Seyyid Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopali behasiyet müceddidin", *Muhaddis* 25/11, (Kasım 2007), 21.

içki dağıtılırdı. Memurlar görevlerine sarhoş halde gelirlerdi. İşte bu sıkıntılarla baş edebilmek için açıktan içki içmeyi Müslümanlar için yasakladı.²²⁸

1.2.4. Vefatı

Sıddîk Hasan Han vefatından birkaç ay önce vücudunda şişlikler meydana geldi. Hastalığı şiddetlenince parmaklarının ucu sanki kitap yazıyormuş gibi titriyordu. Bu arada baskı altında olan son eseri *Makalatü'l-ihsân*'ın yayın evinden çıkıp çıkmadığını sordu, çıkmak üzere olduğunu duyunca çok mutlu oldu ve Allah'a hamdetti. Gece yarısında “*Allah'a kavuşmayı isterim*” cümlesini birkaç kez dile getirdi ve böylece ruhunu teslim etti.²²⁹ Hastalığı sırasında bile kitabının yayın evinden çıkıp çıkmadığını sormasından ilme ne kadar önem verdiği göstermektedir.

Sıddîk Hasan Han hicri 29 Cemaziyelâhir 1307 ve miladi olarak da 20 Şubat 1890 yılında 59 yaşında bu ödem hastalığının neticesinde Bopal'da vefat etti. Büyük bir kalabalık içerisinde cenaze töreni yapılarak cenaze namazı bir kaç defa kıldırıldı. İngiliz hükümeti tarafından cenazesini devletin ileri gelenlerinin katılımıyla teşrifatlı bir şekilde olması emrine rağmen, vasiyeti üzerine sünnete uygun şekilde yapıp Bopal'daki aile mezarlığına öğle namazından önce defnedildi.²³⁰

1.3. İLMİ KİŞİLİĞİ

Sıddîk Hasan Han İslâmi ilimler sahasında üç dilde yani Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere yüzlerce eser bırakmıştır.²³¹ Tefsir, hadis, akaid, fıkıh, usûl-ı fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda çok meşhur eserleri vardır.²³²

Sıddîk Hasan Han sabah namazından sonra saat dokuzaya kadar yazardı. İlmi alanda en önemli işlerinden biri, her gün sekiz kâğıtlı bir cüz yazmak idi. Allah'ın ona lütfettiği hızlı ve güzel yazma yeteneği belkide döneminde kimsede yoktu. Yazdığı müsveddeler düzenlemeye ihtiyaç duymadan orijinal gibi olurdu.²³³

Cüneyt Eren, eserinde Sıddîk Hasan Han'ın *İbkâu'l-minen* adlı eserinden konu ile ilgili şöyle bir cümleyi nakletmektedir: “*Ben Arapça, Farsça ve Urduca sayısız büyük*

²²⁸ Lokman, *es-Seyyid Siddik Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 51; Eren, *Sıddik Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri*, 74.

²²⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1248.

²³⁰ Lokman, *es-Seyyid Siddik Hasan el-Kannûcî ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 38.

²³¹ Birişik-Eren, “Sıddik Hasan Han”, 37/93.

²³² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1248.

²³³ Eren, *Sıddik Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri*, 78-79

küçük dini kitaplar yazdım. Gerçi kitapların isimleri, fasılları, anlamları önceki ve sonraki hocalardan nakledilmiştir. Fakat her kitap ve risalenin üslubu ve düzenleme maksadı yenidir."²³⁴

Sıddîk Hasan Han 19. yüz yılın Hint alt kıtasında Ehl-i hadîs hareketinin kurucularındandır. Kaleme aldığı yüzlerce eser sayesinde Ehl-i hadîs okulunun ve fikrinin tüm İslâm dünyasında neşir olmasında çok etkili olmuştur. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) fikirleri doğrultusunda Müslümanların sıkıntılarına Kur'ân ve sünnet ışığında çözüm getirmeyi hedef edinmekle birlikte zaman içerisinde aşırı bir çizgiye yönelmiş, fikhî mezheplerin ve tasavvufun bid'at ve hurafelere dayandığı gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirmiştir.²³⁵

Sıddîk Hasan Han, âlimlere değer verir, onlara ikramda bulunur, hayırla yâd eder, durumlarından haber alır ve Bopal'a davet ederdi. Onlardan biri İmam Fadlurrahman b. Ehlullah el-Muradabâdî'dir (ö. 1313/1895). Bu hocaya itaat etmek için kendisini Bopal'a çağırılmış fakat el-Muradabâdî gitmekten vazgeçmiş, Sıddîk Hasan Han'a sarığını göndererek dua etmiş, züht, takva ve çokça istiğfar etmesini tavsiyesinde bulunmuştur.²³⁶

Bu arada Sıddîk Hasan Han edib ve şairlere de çok önem vererek onlarla beraber akşam namazından sonra oturur, birbirlerine şiir söyler, edebi latifeler yapar ve şiir sanatının inceliklerinde birbiriyle münazarada bulunurlardı.²³⁷

Sıddîk Hasan Han'ın öğrencilerinden allame Nu'mân Âlûsî (ö. 1317/1899) hocasının Arapça'sı konusunda "Hindistanlı yazarlar arasında Arapça'sı oldukça güçlü iki kişi olduğunu bildiğini ve onlardan birisinin Sıddîk Hasan Han olduğunu, eserlerinde herhangi bir dil hatasının olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığını" ifade etmektedir.²³⁸ Aynı şekilde Cüneyt Eren, Muhammed Munired-Dimaşkî'nin sözünü "Hindistan âlimleri yazdığı eserler, Kur'ân ve Sünneti insanlara ulaştırma, tebliğ ve irşad etme hususunda Sıddîk Hasan Han'ın hizmetlerine kadar ulaşamamışlardır" şeklindeki sözünü nakletmektedir.²³⁹

²³⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 79.

²³⁵ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

²³⁶ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 8/1249.

²³⁷ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 8/1250.

²³⁸ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 79.

²³⁹ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 80.

Şimdi, Sıddîk Hasan Han'ın bazı ilim dallarındaki konumu hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1.3.1. Fıkıh İlmindeki Yeri

Fıkhî görüşleri ileride detaylı şekilde izah edilecek olan Sıddîk Hasan Han, müfessir ve muhaddis olmakla birlikte aynı zamanda fıkıh ilminde büyük şöhrete sahipti. Fakih ve müctehid imamların usûl ve fûrû görüşlerine vakıf olduğu iddia edilmektedir. Aynı şekilde yargı hukukunun prensiplerini, siyaset ve yönetimini biliyordu. Delilsiz taklidin ve belli bir mezhebe bağlı kalmanın âlimlerin işi olmadığı kanaatindeydi.²⁴⁰ Fıkıh ilmindeki yerini konu ile ilgili verdiği eserlerinden ve hakkında başkalarının söylediği cümlelerden anlıyoruz.

Mısır Emirîyye matbaasının düzeltmeni âlim ve edib olan Muhammed Kasım, Sıddîk Hasan Han'ın *er-Ravzatü'n-nediyye* eserinin metod ve üslubu hakkında eserin sonunda şöyle der: “Adaletli davranmaya, haksızlık ve sapmanın karşısında, hükümlerin delillerini, önceki âlimlerin doktrin ve görüşlerini, aralarında meydana gelen tartışma ve anlaşmazlıkları beyanetmiştir. Bunun yanında kişiye veya mezhebe bakmadan delil açısından güçlü gördüğü görüşü tercih etmiştir.”²⁴¹

Abdurrâşid eş-Şevbiyânî, Sıddîk Hasan Han'ın *Zaferü'l-lâdi* isimli eserini överken “O eseri incelediğinde onun zarif, nefis, parlak, harika, sayfaları Kur'ân ve Sünnet delilleriyle dolu, selef ve tahkik âlimlerinin görüşleri ile müzeyyen ve süslü olduğunu gördüğünü” ifade etmektedir.²⁴²

Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* adlı eserinde O'nun *er-Ravzatü'n-nediyye* isimli eserini Fıkhu'l-hadis alanında eşsiz ve benzersiz bir eser olduğunu söylemektedir.²⁴³ Ayrıca Nâsirüddin el-Elbânî (ö. 1999) gibi bazı günümüz selefi muhaddisleri bu esere güvenerek öğrencilerin okumasına tavsiye etmişlerdir.²⁴⁴

1.3.2. Tefsir İlmindeki Yeri

Sıddîk Hasan Han'ın müfessir yönünü ve tefsirdeki yeri, kaleme aldığı tefsir eserleri ve bunlardan övgü ile bahseden zamanın âlimlerinden tespit edilebilir. Tefsire

²⁴⁰ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 59.

²⁴¹ Fars, *Kurretü'l-a'yân*, 128-129.

²⁴² Fars, *Kurretü'l-a'yân*, 105.

²⁴³ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/1056-1057.

²⁴⁴ Ahmed, *Da'vetü'sh-Şeyh Sıddîk Hasan Han ve ihtisâbüh*, 55.

dair kaleme aldığı eserlerinden biri *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Müellif, eseri rivayet ve dirayet metoduna göre kaleme almış ve çok faydalı bilgilerle zenginleştirmiştir. Ayetlerin tefsirini yaparken meşhur tefsir eserlerinden nakiller yapmış, hadislerle desteklemiş ve İsrâiliyat türü rivayetlere yer vermemiştir.²⁴⁵

Sıddîk Hasan Han kaleme aldığı *Fethu'l-beyân* hakkında şöyle demektedir: “Yorumlardan arındırılmış, bunun yanında ayetlerin sırlarını hadislere dayandırmış, zayıf görüşler ise terk edilmiştir. Söz konusu tefsiri nuzûl ve güzelliğine benzer bir tefsirin bulunduğunu sanmam, dolayısıyla eşsiz ve benzersiz bir tefsirdir.”²⁴⁶

Bu tefsir ile ilgili, Harem-i şerifte Hanbelî mezhebinin müftüsü olan Muhammed b. Abdullah b. Hamîd (ö. 1295/1878) Sıddîk Hasan Han hakkında şöyle der: “*Fethu'l-beyân* emsalsiz ve numunesiz bir tefsirdir. Müellif, eseri hadislerle desteklemiş ve zayıf görüşleri terk etmiştir. Peygamber’in (s.a.v) sünnetinin kayıp ve yıkılmış olduğu bir dönemde böyle bir şahsiyetin gelmesi, Allah’ın bu ümmete lütfettiği büyük bir nimetidir. O müceddid-i elfisânîdir.”²⁴⁷

1.3.3. Hadis İlmindeki Yeri

Sıddîk Hasan Han, hadis yönüyle temayüz eden bir âlimdir. Daha öncede dediğimiz gibi Hindistan’da “Ehl-i hadis” ekolünün yeniden ihya hareketinin kurucularındandır. En çok gayret ve çabasını sünnetin ihyası için harcamıştır. Bundan dolayı hadis ilmine ne kadar önem verdiğini, hac seferinde satın aldığı *Fethu'l-bâri şerhi Sahihi'l-Buhârî* eserini ilk defa Hindistan’a götürmesi ve oradaki âlimlere bu eseri tanıtmayı,²⁴⁸ nadir olan hadis eserlerini telif, tercüme, tercüme ettirme ve neşretmesi ve bu eserleri insanlara dağıtmasından anlıyoruz.²⁴⁹ Ayrıca muhaddis olan hocası Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî’yi Yemen’den Bopal’a davet etmiş²⁵⁰ ve çeşitli ilim dallarında özellikle de hadis ilminde eserler yazması için imkânlar sağlamıştır.²⁵¹ Bu zat, zamanında

²⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-müfessirîn)* II, (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960),380; Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/93.

²⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân fi makasidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 1992), 1/ 23-24; Fars, *Kurretü'l-a'yân*,36.

²⁴⁷ Fars, *Kurretü'l-a'yân*, 37.

²⁴⁸ Halilurrahman, Abdulvehab, *ed-Da'vetü's-selefiyye fi şibhi'l-kareti'l-Hindiyeye*, (Doktora Tezi, Câmîatü'Ümmi'l-kurâ, 1407), 438.

²⁴⁹ Nedvî, Mesud, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslâmiyyefi'l-Hind*, 192.

²⁵⁰ Ferivâî, A. Abdulcebbar, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti'l-mutahhârâ*, (Benâres: el-Cami'atü's-Selefiyye, 1400/1980), 76.

²⁵¹ Nedvî, Mesud, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslâmiyyefi'l-Hind*,192.

terk edilmiş hale gelen sünnetleri canlandırmaya çalıştığı için müceddidlerden sayılmıştır.²⁵²

1.3.4. Ders ve İcazet Aldığı Hocalar

Sıddîk Hasan Han ilim merkezlerine yaptığı yolculuklar neticesinde değişik hocalardan klasik metotla ders okudu ve icazetler aldı. Sıddîk Hasan Han'ın yetişmesi başlığı altında hocalarının sadece isimlerini zikrederek bahsettik. Burada ise ders okuduğu ve icazet aldığı hocaları tanıtmaya ve haklarında bilgi vermeye çalışacağız.

Abdülhay el-Kettânî *Fihrisü'l-fehâris* adlı eserinde, Sıddîk Hasan Han'ın Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî, Muhammed Sadreddin Han Azurdeh, Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1297/1880), Abdulhak b. Fadlullah el-Banarsî ve Muhammed Ya'kubed-Dihlevî'nin dışında kimseden hadis rivayetinde bulunmadığını ifade etmekte ve şöyle demektedir: “Eserlerinde Şevkânî hakkında “Şeyhunâ” demesi ya icazet yoluyla veya tedlis yoluyla açıklanabilir. Oysaki çok farklı zamanlarda yaşadıkları için öğrencisi olduğunu ima etmesi ve ondan hadis alması imkânsızdır.²⁵³ Bize göre Sıddîk Hasan Han'ın, Şevkânî'yi “Şeyhimiz” şeklinde zikretmesi birkaç açıdan değerlendirmeye tabi tutulur. *Birincisi*; Sıddîk Hasan Han Şevkânî'nin talebesi olan Şeyh Abdülhak b. Fadlullah el-Banarsî'den icazet almıştır.²⁵⁴ Dolayısıyla hocanın hocası, hocası olmuştur. *İkincisi*; Şevkânî'nin fikirleri ve düşüncelerini beğendiği ve etkisinde kaldığı için bu ifadeyi kullanmıştır. *Üçüncüsü* ise saygı ve büyüklüğüne binaen demiş olabilir.

Sıddîk Hasan Han'ın hocalarını iki kısma ayırarak ele almayı daha uygun görüyoruz. Birinci kısımda Sıddîk Hasan Han'ın “bizzat kendilerinden ders okuduğu”, derslerinde bulunduğu ve icazet aldığı hocalar, ikinci kısımda ise “bizzat ders okumayıp fakat icazet almak suretiyle” ilmi silsile zincirine dâhil olduğu hocaları içermektedir.

Sıddîk Hasan Han *Silsiletü'l-esced fi zikri meşâyihî's-sened* ve *el-Hutta* isimli eserlerinde kimden ders aldığı, kime ders veya icazet verdiği ve şeyhlerinden aldığı senedler hakkında bilgi vermektedir.²⁵⁵ Biz de öncelikle kendi eserlerine bakarak hocaları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

²⁵² Özen, Şükrü, *Mezheplerin Doğuşu Ve İctihad Tartışması*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 328.

²⁵³ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/1055.

²⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/169.

²⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *el-Hutta*, 473-482; Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn*, 68.

1.3.4.1. Hem Ders Hem İcazet Aldığı Hocalar

1.3.4.1.1. Seyyid Ahmet Hasan el-Arşî(ö.1276/1862)

Sıddîk Hasan Han'ın ilk hocası aynı zamanda ağabeyi Seyyid Ahmet Hasan el-Arşî (سید احمد حسن آرشى) (ö.1276/1862). Hakkında daha önce de ağabeyi bölümünde bilgi verdiğimiz gibi, Seyyid Hasan el-Arşî değişik ilim yerlere yolculuk yaparak değişik hocalardan akli ve naklî ilim dallarında dersler aldı. *eş-Şihabus-sâkib fi hadisi'l-ezkiya* gibi eserler bırakmıştır. Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde harika şiirler yazmıştır.²⁵⁶

Sıddîk Hasan Han ağabeyinden ilk okuduğu dersler arasında Kur'ân'ın bazı cüzleri, temel Farsça kitapları, Mantık, Belagat, Sarf, Nahiv ve *Muhtasarü'l-meânî* gibi bazı muhtasarlardan oluşmaktadır.²⁵⁷ Sıddîk Hasan Han bazen abisinin kanaatini eserlerinde nakletmiş ve onunla aynı kanaatte olduğunu bildirmiştir.²⁵⁸

1.3.4.1.2. Muhammed Sadreddin Han Azurdehed-Dihlevî (ö.1285/1869)

Muhammed Sadreddin Han Azurdeh (محمد صدر الدين خان آزرده دلوي) 1204/1790 yılında Delhi'de doğmuştur. Azurdeh aile ismidir. Delhi'nin müftüsü olduğu için “müftü” lakabıyla anılır. Mantık, beyân, bedi‘, arûz gibi dil ve belagat ilimlerini Şeyh Fazıl İmam Hayrabâdî'den (ö. 1243/1828), hadis, fıkıh, usul, tefsir gibi dini ilimleri Şah Veliyullah'ın çocukları olan Şeyh Abdülaziz (ö. 1239/1824) ve Şeyh Refiuddin'den (ö. 1233/1818) okudu.²⁵⁹ Zamanın nadir şahsiyetlerinden olan bu zât, bütün ilimlerde geniş bilgi sahibi olup edebiyat sanatında özel bir yeri vardı. Arapça, Farsça ve Urduca bilirdi.²⁶⁰

Sıddîk Hasan Han kendisinden edebiyat öğrendiğini, az zamanda kendisinden çok istifade ettiğini, kendisine eliyle yazdığı sened ve icazeti üzerinde mühür ve imzası bulunduğunu dile getirmektedir.²⁶¹ Yanında 20 ay nizami ders okuduğu kaydedilir.²⁶²

Ömrünün son 8 senesinde kendini öğrenci yetiştirmeye verip, Delhi'de *Dârü'l-bekâ* medresesinde 25 öğrenciye çeşitli ilimlerde ders verdi. Bu arada İngilizlere karşı cihat fetvası da vermiştir.²⁶³ 1869 yılında Delhi'de vefat eden Muhammed Sadreddin Han

²⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/268-270.

²⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 535; Nedvî, Muhammed İctiba, “el-Emir Sıddîk Hasan Han”, 29.

²⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüyüh*, 33.

²⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *Şem'i Encumen*, 70; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/992.

²⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Şem'i Encumen*, 71.

²⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 474; Han, Ebü'n-Nasr, *Maâsır-ı Sıddikî*, 2/17.

²⁶² Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 81.

²⁶³ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/992.

Azurdeh'nin, *Muntehe'l-mekâl fi şeddi'r-rihâl, Durru'l-menzûd fi hükmi imraeti'l-mefkud, Tezkire-i şu'arâ* gibi bazı eserleri bulunmaktadır.²⁶⁴

1.3.4.1.3. Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî (ö.1327/1909)

Büyük hadis âlimi olan Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî (حسین بن محمد بن الأصمعي)، Yemen'de 1245/1830 yılında doğdu. Sıddîk Hasan Han, onun kadılık yaptığını ve nesep şeceresini zikrederek nesebi Medine'de Hazrec kabilesine mensup sahabi Sa'd b. Ubâde el-Hazreci'ye (ö. 14/635) ulaştığını aktarmaktadır.²⁶⁵

Farklı yerlere seyahat yaparak farklı hocalardan başta hadis ilmi olmak üzere fıkıh, tefsir, kelim, feraiz, sarf, nahiv, mantık, belagat gibi ilimler alanında ders okudu ve icazet aldı.²⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-bari* isimli eserini ezberlemiş gibiydi.²⁶⁷ Devrin tanınmış âlimlerinden Mekkeli Muhammed b. Nasir el-Hazmî, Seyyid Hasan b. Abdülbari, abisi Muhammed b. Muhsin el-Ensârî, Medine müftüsü Nefisu'd-din Süleyman ve Ahmed b. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî hocalardan ders aldı.²⁶⁸

Öğrencileri arasında Sıddîk Hasan Han, Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Nuru'l Hasan Han, Ali Hüseyin el-Leknevî, Abdülhay el-Hasenî, Muhammed Beşir b. Bedruddin Sahsevaî, Vehidüz-zaman Haydarabadî gibi zatlar yer almaktadır.²⁶⁹

Yemen'de Hudeyde bölgesinin müftüsüydü. Müftülük yaptığı sıralarda oranın valisine istediği fetvayı vermeyince haksız muamelelere maruz kalarak görevini terk etmek zorunda kaldı. Daha sonra memleketinden ayrılarak Hindistan'a yerleşti.²⁷⁰

Sıddîk Hasan Han, Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî'den hadis ilminde hadislerin çoğunu ve genellikle güvenilir olanlarını içeren başta *el-Ümmehâtü's-sitte* (kütüb-i sitte), olmak üzere²⁷¹ İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'sını, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Bulûgu'l-merâm*'ını, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *eş-Şemail*'ini ve diğer bazı hadis kitaplarını okumuştur. Bazı müselsel hadisleri rivayet etmiş ve hocasından gerek

²⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/247; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/992.

²⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/211.

²⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/212.

²⁶⁷ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 82.

²⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/212.

²⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/212-213; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1213

²⁷⁰ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/1213.

²⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/212.

okuduğu gerek dinlediği bütün hadisleri rivayet etmek için hocasının kendi eliyle yazdığı icazeti almıştır.²⁷²

Bopal'da 1327/1909 yılında vefat eden bu zâtın,²⁷³ *et-Tuhfetu'-Imerdiyye* ve *el-Beyânü'l-mükemmel fi tahkikiş-şâzve'l-mu'allel* adlı bazı eserleri bulunmaktadır.²⁷⁴

1.3.4.1.4. Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö.1297/1880)

Yukarda hakkında bilgi verdiğimiz Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî, Şeyh Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî'nin (زين العابدين بن محسن الأصراري) (ö. 1297/1880), kardeşidir. Hindistan'ın meşhur âlimlerinden olan Zeynelâbidîn b. Muhsin, Yemen'in Hudeyde bölgesinde doğdu ve büyüdü. Dersleri kardeşlerinden Muhammed b. Muhsin el-Ensârî ve Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî başta olmak üzere Seyyid Hasan b. Abdülbarî gibi hocalardan aldı. 19 yaşında iken Hindistan'ın Bopal şehrine geldi ve oranın kadısı oldu.²⁷⁵

Siddîk Hasan Han, Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1297/1880) ile karşılıklı ders okuma hususunda anlaşarak *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*, *İbnMâce*, *ed-Düreru'l-mudîyye* gibi eserleri baştan sonuna kadar hepsini okudu ve hadis rivayet etme icazeti aldı. Bu arada Zeynelâbidîn b. Muhsin de Siddîk Hasan Han'dan Farsça edebiyat eğitimi aldı.²⁷⁶ Dolayısıyla ikisi birbiriyle hoca ve öğrencidirler.

Büyük âlim, zahit olan bu zât, fıkıh, hadis, nahiv, dil ve birçok ilim dalında maharetli ve kabiliyetli idi. 1880 senesinde Bopal'da vefat etti. *Şerhu'l-menâsik*, *Mecmu'ul-fetavâ* bazı eserleridir.²⁷⁷

1.3.4.1.5. Hâkim Asgar Hüseyin el- Ferruhabâdî (ö.1314/1896)

Hâkim Asgar Hüseyin el-Hanefî el- Ferruhabadî (ح الكم أسغر حسين الفرخ آبادي), 1235/1819 yılında Ferruhabad'ta dünyaya geldi. Sirâciddîn el-Muradabâdî ve Şeyh Merdân Ali el-Bedayunî gibi hocalardan ders aldı. Önce sağlık eğitimi almış, daha sonra ise hikmet, felsefe ve edebiyat biliminde zamanın eşsiz şahsiyetlerinden biri oldu.²⁷⁸

²⁷² Siddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 478-479.

²⁷³ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1213-1214.

²⁷⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/253.

²⁷⁵ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/978.

²⁷⁶ Siddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 476; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/978.

²⁷⁷ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 7/978.

²⁷⁸ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1189.

Sıddîk Hasan Han, Asgar Hüseyin'den temel ders kitapları okudu. Yönetici olduğu dönemde bu hocasına önce başhekimlik daha sonra da hâkimlik (kadılık) görevi verdi.²⁷⁹ Hâkimlik görevi yaptığı için “*Hâkim*” olarak bilinir. Arapça, Farsça ve Urduca bilen bu zât, Bopal'da *Umdetu'l-ahbâr* isiminde ilk gazeteyi çıkartan kişidir.²⁸⁰ 1896 yılında vefat eden Asgar Hüseyin'in, *Risâle-i tezhîb-i zübûn* ve *Tedbir-i menzîl* adında bazı eserleri vardır.²⁸¹

1.3.4.1.7. Muhammed Hüseyin Şahcihanpûrî

Şeyh Muhammed Hüseyin (محمّد حسين شاه حلي پوري) Şahcihanpûr'de doğdu. İyilik ve faziletiyle meşhur olan bu zât, Muhammed Han olarak bilinir. Hadisçi Sıfatullah b. Medinetullah el-Hayrabâdî (ö. 1157/1744)'den ders okudu. Sıddîk Hasan Han'ın hocalarındandır.²⁸²

1.3.4.1.8. Molla Muhammed Murad Buhârî

Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Sıddîk Hasan Han, memleketinden Kanpur'a gittiğinde burada ikamet eden Molla Muhammed Murad Buhârî'den (ال محمد) (ملا ب خاري) *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'yi (*Şerh-ı Molla Câmi*) okumuştur.²⁸³

1.3.4.1.9. Mevlevî Muhammed Muhibbullah Pânîpetî

Araştırmamıza rağmen biyografî eserlerinde hakkında fazla bir bilgiye rastlayamadık. Sıddîk Hasan Han, Kanpur'da Mevlevî Muhammed Muhibbullah Pânîpetî'den (مولوي محمد محب الله پانيپتي) nahiv ile ilgili bazı temel ders kitaplarını okumuştur.²⁸⁴

1.3.4.2. Sadece İcazet Aldığı Hocalar

1.3.4.2.1. Abdülhak b. Fadlullah el-Banarsî (ö.1286/1869)

Şeyh Abdülhak b. Fadlullah el-Banarsî (عبدالحق بن فضل الله البانرسى) 1206/1792 yılında Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinin Nyotini kasabasında doğdu. Değişik yerlere yolculuk yaparak farklı hocalardan ders ve icazet aldı. Hocaları arasında babası, Şeyh İsmail b. Abdulganî, Şeyh Abdulhay b. Habbetullah, Yemenli Muhammed Ali eş-Şevkânî, Kadı Abdurrahman b. Ahmed ve Şeyh Abdullah b. Muhammed b. İsmail sayılır.

²⁷⁹ Han, Ebü'n-Nasr, *Maâsır-ı Siddîkî*, 2/5; Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1189.

²⁸⁰ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 81.

²⁸¹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1189; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 81.

²⁸² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 6/795; Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/92.

²⁸³ Han, Ebü'n-Nasr, *Maâsır-ı Siddîkî*, 2/5.

²⁸⁴ Han, Ebü'n-Nasr, *Maâsır-ı Siddîkî*, 2/5.

Mekke’de müçtehit imamlar hakkında uygun olmayan laflar söylemesi, hapse girmesine sebep oldu.²⁸⁵ Muhammed Ali eş-Şevkânî’nin 1238/1823 yılında kendi eliyle yazdığı icâzeti alan²⁸⁶ ve ondan bazı hadis senetlerini Hindistan’a götüren ilk kişidir.²⁸⁷

Hasan Han’ın Muhammed Ali eş-Şevkânî’ye ve hocalarına sened zinciri, Şeyh Abdülhak b. Fadlullah vasıtasıyla ulaşmaktadır.²⁸⁸ Dolayısıyla sened açısından en yüksek hocası durumundadır.

Banarsî, şer‘î ve dinî işlerinde belirli bir mezhebe veya kişiye bağlı kalmayıp kendi içtihatlarıyla amel ederdi. Bundan dolayı Hanefilerle içtihat ve taklit konusunda çok tartışır.²⁸⁹ *ed-Dürrü’l-ferid fi’l-men’i ‘ani’t-taklit* adında taklidi reddeden bir eseri vardır. 1286/1869 senesinde²⁹⁰ hac yolculuğunda Mina’da vefat etti ve Hîf camisinin kapısında defnedildi.²⁹¹

1.3.4.2.2. Muhammed Ya‘kub ed-Dihlevî (ö.1282/1866)

Mekke’ye hicret eden Muhammed Ya‘kub b. Muhammed Afdal ed-Dihlevî (محمد ابي يعقوب ال دهلوي), Muhammed İshak ed-Dihlevî’nin kardeşi ve muhaddis Abdülaziz b. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin torunudur. 1200/1786 yılında Delhi’de doğdu ve dedesinin yanında büyüdü.²⁹² Hanefî mezhebine ve Nakşibendiyye tarikatına mensuptur.²⁹³ Dihlevî’nin ailesinden olan bu zât, bu ailenin büyüklerinden ve diğer hocalardan başta hadis, tefsir, nahiv, tarikat ilmi ve diğer ilimlerde ders alıp icazetler elde etti. Delhi’de bir müddet ders verdikten sonra Mekke’ye hicret etti ve 1866 yılında Mekke’de vefat etti.²⁹⁴

Sıddîk Hasan Han kendisinden Kur’ân ve hadis ilmi başta olmak üzere tefsir, siyer, ed‘iye, ezkâr ve tarikat gibi ilimlerde icazet aldı. Ya‘kub ed-Dihlevî’nin 1281/1864 yılında Mekke’de kaleme aldığı icazet metninde Sıddîk Hasan Han’a rivayet ve dirayet,

²⁸⁵ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 7/1001.

²⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/193.

²⁸⁷ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 81.

²⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/169, 194.

²⁸⁹ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 7/1003.

²⁹⁰ Abdülhay el-Hasenî eserinde vefat tarihini 1276 yılı şeklinde zikretmektedir. Eserin konuyla ilgili baş kısmında Şeyh Abdülhak b. Fadlullah’ın öğrencisinin sözlerini getirirken 1277 yılında hayatta olduğunu ve ondan hadis duyduğunu aktarmaktadır. Dolayısıyla eğer 1276 tarihi olursa çelişki meydana gelecektir. Doğru olan 1286 tarihidir. Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 7/1001, 1003.

²⁹¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/ 169; Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 3/1003.

²⁹² Han, *et-Tâcu’l-mukellel*, 536.

²⁹³ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 477.

²⁹⁴ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 7/1138.

akli ve naklî ilimlerde tam bir icazet verdiği görülür.²⁹⁵ Hasan Han'ın ifade ettiğine göre Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye ve şeyhlerine sened zinciri, Ya'kub ed-Dihlevî'nin vasıtasıyla ulaşmaktadır.²⁹⁶

Sonuç itibariyle Sıddîk Hasan sened bakımından Muhammed Ali eş-Şevkânî'ye Abdülhak b. Fadlullah el-Banarsî vasıtasıyla ve Şeyh Veliyyullah ed-Dihlevî'ye, Muhammed Ya'kub ed-Dihlevî vasıtasıyla ulaşır.

1.3.5. Görüşlerinden Etkilendiği Âlimler

Sıddîk Hasan Han, yaşadığı dönemde mutedâvil olan metod üzere ilim tahsilinde bulunmuştur. Bundan dolayı döneminde meşhur olan farklı kişilerin eserlerini okumuştur. Sıddîk Hasan Han'ın en çok eserlerini okuduğu, düşüncelerinin etkisi altında kaldığı, çok fazla önem verdiği, hayran kaldığı ve savunduğu kişiler arasında İbn Teymiyye (ö. 728/1328), öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Muhammed Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) yer almaktadır. Bunların etkisi altında kaldığını Sıddîk Hasan Han'ın aldığı dersler, yazdığı eserler ve konuya delil getirirken başvurduğu görüşlerinden anlamaktayız. Ayrıca gayretleri neticesinde bu zâtların eserlerinin neşredilmesini de sağlamıştır.

Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm, et-Tâcü'l-mukellel ve İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekin* gibi eserlerinde bu âlimler hakkında detaylı şekilde bilgi sunmaktadır. Biz eserlerine bakarak özet şeklinde bilgi vermeye çalışacağız. Sıddîk Hasan Han Şevkânî'ye çok bağlı olduğu için öncelikli olarak onu ele alacağız.

1.3.5.1. Muhammed Ali eş-Şevkânî (ö.1250/1834)

Şevkânî'nin tam ismi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî'dir. Şevkânî, 1173/1760 yılında Yemen'de San'a'nın Şevkân köyünde doğdu ve San'a'da büyüdü. Babasının desteğiyle bütün vaktini ilme verdi. Yemen'deki Zeydî imâmetinin oluşturulmasında ve idaresinde çok aktif rol oynadı. Buradaki farklı ilmi sahalarda ileri gelen âlimlerden başta Kur'ân-ı Kerim, fıkıh, hadis, tefsir, sarf, nahiv, akaid ve mantık olmak üzere akli ve naklî ilimlerde dersler aldı ve onların öğrencisi oldu. İlim tahsilini tamamlamadan ders vermeye başladı ve yaklaşık yirmi yaşlarında fetva verip tanınmış müftü haline geldi. Usûl ve fûrû'da mutlak müctehid

²⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 477.

²⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/169.

olan bu zât, ders ve fetva vermede kimseden bir ücret talep etmeden “ilmi karşılıksız aldığım için harcamasını da ücretsiz ve karşılıksız yapacağım” derdi. 1209/1795’te Yemen’de kâdilkudâtlık görevine tayin edilerek bu görevi vefatına kadar devam ettirdi ve devletin çeşitli işlerinde vezir, vali ve saray görevlisi gibi önemli roller üstlendi. Muhammed Ali eş-Şevkânî 1834’te San’a’da vefat etti. Kendisinden sonra farklı konularda birçok değerli eserler bıraktı.²⁹⁷

Hasan Han’ın üzerine Şevkânî’nin sevgisi, muhabbeti ve değerinin yüksek olduğu ve etkisi altında kaldığı beyan ettiği ve onun hakkındaki sarfettiği sözlerinden anlaşılmaktadır. Şevkânî hakkında bilgi verirken “Şeyhimiz, İslâm’ın cemali, kâdilkudât, ‘allame, imamların imami, ümmetin müftüsü, ilimlerin denizi, zamanın benzersizi, zamanın ‘allamesi, İslâm’ın şeyhi, Kur’ân ve hadisin tercümânı, müctehidlerin sonu, muvahhitlerin başı, şeriatın hakikatlerine ve kaynaklarına vâkıf, müctehid, müceddid, muslih”²⁹⁸ ve “halis muhaddis ve müfessir, delile tabi, kâlu-kılı’n tariki ve Nakşibendî tarikati”²⁹⁹ şeklindeki övgü dolu kelimeleriyle nitelendiriyor. Sıddîk Hasan Han, Şevkânî’nin görüşleriyle 1285/1868’de hac ziyareti sırasında Şevkânî’nin eserlerini satın almak suretiyle tanışmış oldu.³⁰⁰ Ayrıca Sıddîk Hasan Han Yemen’de kaldığı zaman sürecinde orada Şevkânî’nin talebelerinden ders aldı.³⁰¹

Şevkânî’nin eserlerini görüş ve düşüncelerinin Yemen dışına özellikle Hindistan alt kıtasında yayılmasını sağlayan, onun öğrencisinin öğrencisi olan Sıddîk Hasan Han’ın faaliyetleridir.³⁰² Sıddîk Hasan Han, Şevkânî’nin birçok eserine yaptığı şerh, ihtisarlar ve eserlerinde kendisine çokça atıfta bulunan kişilerden biri olması neticesinde Hindistan’daki modern selefliğin teşekkül etmesini gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde Sıddîk Hasan Han ile Abdülhay el-Leknevî arasında geçen tartışmalarda, Sıddîk Hasan Han’ın en çok atıfta bulunduğu kişilerden birisi Şevkânî’dir.³⁰³

²⁹⁷ Geniş bilgi için bk. Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu’n-nübelâi’l-muttekîn*, 409-413; a.mlf., *Ebcüdü’l-ulûm*, 3/201-211; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 436-450; Kaya, Eyyüp Said-Okuyucu, Nail, “Şevkânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/22-23.

²⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu’n-nübelâi’l-muttekîn*, 409; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 433; a.mlf., *Ebcüdü’l-ulûm*, 3/201.

²⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 255.

³⁰⁰ Sıddîk Hasan Han, *Rihletü’s-Sıddîk ile’l-Beyti’l-‘Atîk*, 163.

³⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu’l-mukellel*, 449; Ahmed, *Da’vetü’ş-Şeyh Sıddîk Hasan Han ve ihtisâbüh*, 310.

³⁰² Özen, *Mezheblerin Doğuşu ve İctihad Tartışması*, 327-328.

³⁰³ Kaya-Okuyucu, “Şevkânî”, 39/26.

1.2.5.2. Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö.728/1328)

Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye'nin ismi, (عبد القوي بن عبد الله) Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî el-Hanbelî'dir. 661/1263'de Harran'da doğdu. Moğollar'ın zulmünden kaçmak zorunda kalarak ailesi ile birlikte Dımaşk'a göç ettiler. İlk eğitimini babasının yanında alarak oranın önde gelen şeyhlerinden farklı ilim dallarında dersler aldı. Mutlak müctehid olarak görülen bu zât, yaklaşık ondokuz yaşındayken ders okutmaya ve fetvâ vermeye başladı. Geniş bilgisi, mükemmel hafızası, yüksek zekâsı, güzel ve fasih konuşması, zühd ve takvâsı ve cesareti gibi vasıflarla meşhurdur. Günde sayfalarca yazı yazan Takıyyüddîn İbn Teymiyye *el-'Akidetü'l-Hameviyye*'yi bir oturuşta yazmıştır. Küçük yaşta medreselere ve ilim meclislerine girerek münazaralar yapmıştır. Peygamberlerin mezarları ile mukaddes makamların ziyaret edilmesi, tevessül, bir defada meydana gelen üç talâkın bir sayılacağı, üç camiden başka yerlerin ibadet maksadıyla ziyaret edilemeyeceği, hayız halindeyken talâkın vaki olmaması gibi konularda verdiği fetvâler sebebiyle Mısır, Dımaşk ve İskenderiye'de tutuklanarak uzun zaman hapiste yatmıştır. İbn Teymiyye hapisteyken Dımaşk'ta 728/1328 yılında vefat etmiştir. Kendisinden sonra kıymetli eserler bırakmıştır.³⁰⁴

Hasan Han, İbn Teymiyye'yi İbn Hazm'a (ö. 456/1064) benzeterak İbn Hazm'den sonra İbn Teymiyye dışında başka birini büyük bir âlim olarak bilmediğini, tanımadığını ve bu ikisinin arasında bunlara benzer birinin geldiğini zannetmediğini söylemektedir.³⁰⁵

Hasan Han hemen hemen eserlerin hepsinde İbn Teymiyye'ye atıflar yapıp onun fetvâlarına, görüşlerine fevkalâde önem vermiştir.³⁰⁶ Bazı eserlerinden az bir değişiklik yapmak suretiyle nakiller yaparak içerik ve muhteva bakımından aynısını veya benzerini almıştır.³⁰⁷ İbn Teymiyye'yi savunmuş³⁰⁸ ve bazı eserlerini kendi eliyle çoğaltmıştır.³⁰⁹

³⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 202-221; a.mlf., *Ebcüdü'l-ulûm*, 3/130-138; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 412-423.

³⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 413; Han, *Rihletü's-Sıddîk ile'l-Beyti'l-'Atîk*, 162.

³⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî*, (Halep: Dârü'r-Raşîd, 1984), 5/725-726.

³⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Katfü's-semer fibeyâni 'akidetiehli'l-eser*, thk. 'Asim b. Abdullah el-Karyutî, (Beyrut: 'Âlimü'l-kütüb, 1404/1984), 26. Tahkik edenin önsözünden.

³⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *el-İntikadü'r-racîh fi şerhi el-İtikâdi's-sahih*, thk. Ebi Abdirrahman Sa'id Ma'saşa, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2000), 61; a.mlf., *'Avnü'l-bârî*, 2/230; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/579.

³⁰⁹ Ahmed, *Da'vetü's-Şeyh Sıddîk Hasan Han ve ihtisâbüh*, 309.

İbn Teymiyye'nin bazı fikhî konularda başka imamlara göre çok farklı düşündüğü olmuştur. Meselâ: meyve suyu veya gül suyu gibi sularla hadesten tahâretin, ayaklar ve ayakkabılar üzerine mesh yapmanın câiz olduğunu belirtmiştir. Cuma ve Bayram namazı gibi namazların vaktinin geçmesinden endişe eden kişinin su bulunmasına rağmen hemen teyemmüm alarak namazı kılmasının câiz olduğunu, kasten terk edilen bir namazı kazâ etmenin câiz olmayıp fakat tövbe etmenin ve çokça nâfile namaz kılmanın gerektiğini söylemiştir. Tilâvet secdesi için tahâretin şart olmadığını, mesafenin uzun veya kısa olmasına bakılmaksızın her yolculukta kasr yapmanın câiz olduğu kanatındadır. Sıddîk Hasan Han da İbn Teymiyye'nin bu görüşlerini İbn Receb'ten naklederek ekseriyetinin sahih delillerle isbatlandığını ve bazı önceki ve muasır âlimlerin bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.³¹⁰

1.2.5.3. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350)

İbn Kayyim el-Cevziyye 691/1292 yılında Dımaşk'ta doğdu. Hanbelî mezhebinde yetişmiş önemli bir fakihdir. Birçok hocadan ders almakla birlikte fıkıh ilmini ve şöhretini hocası olan İbn Teymiyye'ye borçludur. Bütün ilimlere vakıf olan bu zât, fıkıhta fetvalar vermiştir. İlmi ile amel eden şahsiyetlerdendir. Namazları huşû ve hudû ile kılarak her sabah namazından sonra güneş yükselineye kadar tefekkür ve Allah'ı zikir ile meşgul olmuştur. Kaleme aldığı kitaplar, temel İslamî ilimler arasında yer almaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye 751/1350'de vefat etmiştir.³¹¹

Sıddîk Hasan Han İbn Kayyim el-Cevziyye'den etkilendiğini okuduğu eserlerinden, yararlandığı ve atıflarda bulunduğu yerlerden ve hatta “şükürünü edemediği kadar yararlandığını” ifade etmesinden anlamaktayız.³¹² Nitekim Sıddîk Hasan Han hacca giderken ve gelirken Yemen'de onun bazı eserlerini satın alarak incelemiş ve bazı eserlerini kendi eliyle istinsah etmiştir.³¹³ Bu arada daha sonra da zikredeceğimiz gibi İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait *Hâdi'l-ervâh (Sıfâtü'l-cenne)* olan eserini, *Musîr'u sâkini'l-garâm ila ravdati dâri's-selam* adıyla ihtisar etmiştir.³¹⁴

³¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 421.

³¹¹ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 370-373; a.mlf., *Ebcedü'l-ulûm*, 3/138-143; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 409-412.

³¹² Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/142; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 412; a.mlf., *el-İntikadü'r-racîh*, 61; a.mlf., *'Avnü'l-bârî*, 5/726.

³¹³ Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 373.

³¹⁴ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 410.

Sıddîk Hasan Han, İbn Kayyim'in eserlerinin önemine vurgu yaparak, birinin evinde İbn Kayyim ve İbn Teymiyye'nin eserleri varsa, başkasının eserlerine gerek kalmadığını, bu eserlerin bütün meselelerin cevaplarını delilleriyle ve farklı kişilerin görüşlerini de ihtiva etmesi nedeniyle yeterli geleceğini söylemektedir.³¹⁵ Ayrıca İbn Kayyim'in bütün gayret ve himmetiyle sünnetin yayılmasına, bid'atın ortadan kaldırılmasına çalışıp bid'atın karşısında büyük bir kalkan olduğunu ifade etmektedir.³¹⁶

1.3.6. Öğrencileri

1.3.6.1. Yahya b. Haseni'l-Hâzimî

Yemen'in Aden şehrinin kadısı olan Şeyh Yahya b. Muhammed b. Ahmed b. Haseni'l-Hâzimî (يحيى بن حسن لبحازمي) büyük bir âlim ve muhaddistir. 1295/1878 yılında Sıddîk Hasan Han'dan icâzet talebinde bulunup icâzet aldı.³¹⁷ *er-Ravdatu'n-nediyye* üzerine tahkik ve ta'lik yazan Muhammed Subhî Hasan el-Hallâk, bu zâtı Sıddîk Hasan Han'ın hocaları arasında sıralamaktadır.³¹⁸ Ancak bize göre bu bilgi hatalıdır. Çünkü Yahya b. Haseni'l-Hâzimî, Sıddîk Hasan Han'dan icâzet talebinde bulunmuş ve Sıddîk Hasan Han da kendisine icâzet vermiştir. Bundan dolayı el-Hâzimî, Sıddîk Hasan Han'ın hocalarından değil, öğrencilerindedir.

1.3.6.2. Nu'mân Hayrüddîn Âlûsîzade (ö. 1317/1899)

Ebü'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî (عبدان بن محمد البركاتي زاده) 1252/1836 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi ve orada yetişti. Başta Kur'an'ı Kerim olmak üzere İslâmî ilimleri önce babasından, daha sonra Bağdat'ın ileri gelen şeyhlerinden tahsil etti. Aklî ve naklî ilimlerde ileri bir seviyeye ulaşırken genç yaşta şeyh oldu. Bağdat'ta kadılık görevinde bulundu. Ömrünün sonuna kadar kitap yazmakla, ayrıca eğitim ve öğretimle meşgul oldu.

1317/1899'de vefat eden Nu'mân Hayrüddîn Âlûsîzade, eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Cilâ'ü'l-'ayneyn fi muhâkemeti'l-Ahmedeyn, el-Ecvibetü'l-'akliyye li-eşrefiyyeti's-şerî'ati'l-Muhammediyye ve İkmâlu haşiyeti'l-kutr.*³¹⁹

³¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 373.

³¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 412.

³¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/272.

³¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye şerhu Düreri'l-behiyye*, thk. Muhammed Subhî Hasan el-Hallâk, (İngiltere: Dârü'l-Arkâm, 1413/1993), 1/29.

³¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 510.

Sıddîk Hasan Han “allame ve istikamet ehlinin süsü” olduğunu ifade ederek 1296/1879’da kendisine icâzet verdiğini dile getirmektedir.³²⁰ Kaleme aldığı icazet metni ise Selim b. Ahmed Fars’ın *Kurretü’l-a’yân* adlı eserin sonunda zikredilmektedir.³²¹

Muhammed Subhî Hasan el-Hallâk, Nu‘mân Hayrüddîn Âlûsîzade’yi de yine yanlışlıkla Sıddîk Hasan Han’ın hocaları arasında³²² yer vermektedir.

1.3.6.3. Zeynelâbidîn b. Muhsin el-Ensârî (ö. 1297/1880)

Yukarda hocaları bölümünde hakkında bilgi verilirken, bu zât, Sıddîk Hasan Han’dan Farsça edebiyat eğitimi aldığı için talbeleri kısmında da zikredilmiştir.³²³

1.3.6.4. Zülfikar Ahmed el-Malevî (ö. 1340/1921)

Zülfikar Ahmed b. Himmet el-Bopalî el-Malevî (ذولقار أحمد الـمـلـوي) Bopal’da 1262/1846 yılında doğdu. Bopal ve Mekke’nin ileri gelen âlimlerinden dersler aldı. 1340/1921’de Bopal’da vefat etti.³²⁴ Sıddîk Hasan Han’ın öğrencisi ve çok sevilen özel danışmanı olarak yanındaydı. Eserlerin birini Sıddîk Hasan Han’ın isteğiyle Sıddîk Hasan Han’ın evinde farklı konularda tartışmalar ve müzakereler yaparak yazdı. Sıddîk Hasan Han vefat ettiği sırada yanında bulundu.³²⁵

1.3.6.5. Ahmed b. Osman el-Attâr el-Mekkî (ö. 1328/1910)

Sıddîk Hasan Han’ın bir diğer öğrencisi (أحمد بن عثمان عطار المكي) Ahmed b. Osman b. Ali el-Attâr el-Mekkî’dir. Hadisçi ve tarihçidir.³²⁶

Abdülhay el-Kettânî’nin *Fihrisü’l-fehâris* adlı eserinde verilen bilgiye göre, Mekke’de doğan bu zât Sıddîk Hasan Han’dan hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuştur. 1296/1879’da kadı Hüseyin b. Muhsin ile beraber Bopal’da yanına gittiğini, hadis dinlediğini ve hadis dinlerken hocasının bazı hatalar yaparak onları düzelttiğini dile getirmektedir. Bu arada birkaç yıl yanında kalarak, zengin kütüphanesinden istifade etme imkânı ve rivayet etme icazeti almayı başardı. Mekkî, 1328/1910’da Hindistan’ın Bombay şehrinde vefat etti.³²⁷

³²⁰ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/272.

³²¹ Fars, *Kurretü’l-a’yân*, 153.

³²² Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü’n-nediyye*, 1/29.

³²³ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 7/978.

³²⁴ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 8/1225.

³²⁵ Lokman, *es-Seyyid Sıddik Hasan el-Kannûcî Ârâ’ühü’l-i’tikâdiyye*, 37.

³²⁶ Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifîn*, 1/193.

³²⁷ Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, 2/ 1056; Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtur*, 8/1175.

1.3.6.6. Nuru'l-Hasan b. Sıddîk Hasan Han el-Kannûcî (ö. 1336/1918)

Araştırmamızın Sıddîk Hasan Han'ın çocukları bölümünde Nuru'l-Hasan Han (نورال حسن بن صديق حسن خان القنوجي) hakkında bilgi verdik. Sıddîk Hasan Han kitap okumak ve yazmak, devlet işlerine bakmak gibi meşguliyetlerine rağmen bir baba olarak çocuklarına akşam ve yatsı arasında hadis, fıkıh, tefsir ve ilmi hal dersleri vermiştir.³²⁸

Sıddîk Hasan Han, oğlu Nuru'l Hasan Han'ın ders aldığı hocalarını zikrederken kendisinin de onlar arasında olduğunu kaydetmektedir.³²⁹ Nitekim Sıddîk Hasan Han şeyhlerinden hadis rivayetinde aldığı icâzet gibi oğluna da icâzet vermiştir.³³⁰

1.3.6.7. Ali Hasan b. Sıddîk Hasan Han el-Kannûcî (ö. 1355/1936)

Ali Hasan b. Sıddîk Hasan Han hakkında, tezimizin “Hasan Han'ın çocukları” kısmında bilgi verdik. Sıddîk Hasan Han, oğlu Ali Hasan Han'a hadis rivayetinde icâzet vermiştir.³³¹

1.3.6.8. Raşid b. Ali el-Hanbelî (ö. 1298/1881)

Tarihçi Raşid b. Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Hanbelî, Necd bölgesinde dünyaya gelmiştir. Hayatının son yıllarını İstanbul'da geçirmiş ve Sıddîk Hasan Han'ın muasırındır. Birbirinin hâl hatırını sormak ve eserlerinden bilgi vermek için aralarında mektuplaşma olmuştur. Bu mektuplaşmayı Sıddîk Hasan Han *et-Tâcu'l-mukellel* adlı eserinde dataylıca zikrederek ona *Fethu'l-beyân fi makasıdı'l-Kurân, Zaferü'l-ladî bima yecibü fi'l-kadai 'ale'l-kadî ve İklilü'l-kerame fi tibyani makasıdı'l-imame* isimli eserlerini göndermiş ve ayrıca Raşid b. Ali el-Hanbelî'ye icâzet verdiğini de ifade etmiştir.³³²

1.3.6.9. Ubeydullah es-Siyâlkûfî (ö. 1363/1944)

Siyalkûfî'nin (عبد الله سيالكوفي) Sıddîk Hasan Han'ın öğrencilerinden biri olduğu söylenir.³³³ Fakat hakkında bilgi veren Abdülhay el-Hasenî ve diğer kişiler öğrencisi olduğuna işaret etmemişlerdir.³³⁴

³²⁸ Ensârî, “es-Seyyid Navâb Sıddîk Hasan Han fi hayatihi'l-'ailiyye”, 7-8.

³²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/282; Han, Nuru'l-Hasan, *er-Ravdul Bessam min tercümeti Büluği'l-meram ve tercümeti muellifihi'l-imam*, thk. Ahmed b. Abdulaziz al Abdul Muhsin, (Riyad: Dârü'l-sâmi'î, 1411), 8.

³³⁰ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 530.

³³¹ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 530.

³³² Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 513; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/12.

³³³ Han, Nuru'l-Hasan, *er-Ravdul-bessam*, 89.

³³⁴ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1300; Birişik, Abdülhamit, “Ubeydullah es-Sindî”, 42/27.

1.3.6.10. Mevlevî Muhammed Nizâmu'd-dîn en-Nakavî

Sıddîk Hasan Han'ın sadece icazet verdiği bir diğer kişi ise (مطوي محمدنظام الدين) Mevlevî Muhammed Nizâmu'd-dîn en-Nakevî el-Milâpurî'dir.³³⁵

1.3.7. Âlimlerin Sıddîk Hasan Han Hakkındaki Görüşleri

Bu kısımda Sıddîk Hasan Han'ı yakından tanıyan öğrencilerinden, muasırı olanların ve günümüz âlimlerinin görüşlerine değinmeye çalışacağız.

Sıddîk Hasan Han'ın eserlerine ve ilmine övgüde bulunanlardan biri Raşid b. Ali el-Hanbelî'dir.³³⁶ Hanbelî, Hasan Han'a İstanbul'dan mektuplar göndermiş, eserlerini beğenmiş, eline ulaşan eserlerini büyük bir sevinçle okuduğunu belirtmiş, diğer eserlerini de kendisine göndermesini rica etmiştir. Ayrıca asrın müceddidi olduğuna, kendisiyle beraber erkek, bayan ve çocuklardan oluşan beş yüz bini aşan bir topluluğun ona tabii ve bağlı olduğunu izhar etmiştir. İzlediği selefi çizgisinin hak ve gerçek bir yol olduğunu iddia etmiştir.³³⁷

Sıddîk Hasan Han'ın öğrencilerinden biri olan Şeyh Nu'mân Âlûsîzade (1317/1899) Sıddîk Hasan Han'ı tefsir, hadis, fıkıh, usul, şiir gibi ilimlerde mürekkep bir denize ve aydınlatan bir dolunaya benzetiyor, süper zekâsı, fıkıh ile ilgili eşsiz eserler bıraktığını açıklıyor. İhtilafı bir mesele kendisine sunulduğunda tercih yapabilen ve ictihad şartlarına haiz olduğu için ictihad yapabilen, ayrıca fasih ve hızlı okuyan, hızlı yazan, çabuk ezberleyen, Allah için bid'atçıların kınamalarına aldırmayan ve dolayısıyla hakkı yazmada kimseden korkmayan bir zât olduğunu anlatmaktadır.³³⁸

Muasırı olan Abdülhay el-Hasenî (ö. 1341/1923) Sıddîk Hasan Han hakkında bilgi verirken; zamanın allâmesi, Kur'ân ve hadisin tercümanı, Arapça ilimlerin canlandırıcısı ve Hint yarımadasının dolunayı, tefsir, hadis, fıkıh ve usulde benzeri görülmecek kadar güzel eserleri bulunan bir zat olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber güzel ve hızlı yazabilen hatta bir oturuşta iki cüz yazdığını, zihni temiz, hayâ ve tevazuda dengi bulunmayan, biri olduğunu aktarmaktadır.³³⁹

³³⁵ Sıddîk Hasan Han, *Zuhru'l-muhtâ minâdâbi'l-müftâ*, thk. Ebû Abdurrahman el-Bâtînî, (Beyrut: Dâri İbn Hazm, 2000), 220.

³³⁶ Hakkında bilgi almak için bk.Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 512.

³³⁷ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 517.

³³⁸ Âlûsî, *Cilâ'ü'l-'ayneyn*, 67-69.

³³⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1246 -1249.

Kettânî (ö. 1382/1962) Hindistan’da hadis ilminin geliştirmesine ve yayılmasına büyük nüfuzu ve katkısı bulunan biri olduğunu belirtmektedir.³⁴⁰

Sıddık Hasan Han’ın en bariz vasıflarından birisi güzel ahlak ve tevazuya sahip bir zât olmasıdır. Küçük yaştayken bile güzel ahlak ve hasletleri kendine toplamıştı. Temiz bir zihne ve kalbinde âlimlerin muhabbet ve sevgisi dolu ve örnek olabilecek ahlak timsalı bir şahsiyet, kısacası bir âlim idi.

Abdülhay el-Hasenî (ö. 1341/1923), Sıddık Hasan Han’ın fiziki özelliklerini şöyle kaydetmektedir: “Orta boylu, rengi hoş, yanakları dolu, burnu kemerli, alını açık, yüzü düz, çehresi güzel ve kısa bir sakala sahip biri idi.” Abdülhay el-Hasenî vasıfları hakkında şözlerini şöyle devam etmektedir: “O, son derece zihni berrak, zekâsı keskin, kelamı tatlı, yazısı güzel, ahlakı ve tabiatı cömert, görünüşü kibar, hayâ ve tevazu hususunda eşi olamayan, gurur ve kibirden uzak duran ve kendini sıradan insanlardan sayan biriydi. Kalbinde âlimlerin muhabbet ve sevgisi vardı, onlara çok önem verirdi. Hayatının sonlarında müctehid imamlara ve tasavvufa karşı suizanda bulunduğu tavrından vazgeçti ve pişman hale geldi. Namazları ilk vaktinde cemaatle kılmaya özen gösterir ve her sene servetinin zekâtını vermeye devam ederdi. Sabah erken kalkar, namazı kıldıktan sonra Kur’ân okumaya, zikir ve dua yapmaya ve devamlı kitap okumaya ve te’lif etmeye çalışırdı.”³⁴¹ Hasan Han’ın oğlunun anlattığına göre babası kimseyle münâzarada bulunmayı sevmezdi. Çünkü zamanın âlimlerinin bilmedikleri konularda inatçı olduğunu bildiği için onlara karşılık vermeye yanaşmazdı.³⁴²

şimdi, Hasan Han’ın kendisinden sonraki çağdaş âlimler tarafından nasıl değerlendirildiğini birkaç âlimin görüşüyle aktarmak istiyoruz:

Ziriklî (ö. 1396/1976) *el-A’lâm* adlı eserinde, İslâmi hareketin veya reformcuların mücedditlerinden biri olduğunu söyler.³⁴³

Abdurrahman Âluş-şeyh *Meşahîri ‘ulemâ-i Necd* adlı eserinde Sıddık Hasan Han’ı tanıtırken; ilim, amel, ahlak ile Kur’ân ve Sünnete sınıksız sarılması sebebiyle Allah’ın delillerinden bir delil olduğunu söylüyor. Çünkü Âluş-şeyh’e göre o elde ettiği

³⁴⁰ Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, 2/1057.

³⁴¹ Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtır*, 8/1249-1250.

³⁴² Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, 2/1058.

³⁴³ Ziriklî, *el-A’lâm*, 6/167.

imkânları Allah'ın dinini yüceltmek, islâma hizmet etmek, selevi bir inanca davet etmek ve dini ilimlerin yayılmasını sağlamak için sarf etmiştir.³⁴⁴

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Hasan Han takdire layık bir fazıl, değerli bir âlim, ilim ve siyaseti kendine bir arada toplanan çalışkan bir kişidir. İlim için malı ve mülkünü harcetmiş saygın bir emirdir.³⁴⁵

Hayrettin Karaman ise, Sıddîk Hasan Han'ı İslâm dünyasında on dokuzuncu yüzyılın müceddit ve müçtehitlerinden biri sayıp, taklide karşı ve mezhepler arasında tercih yapabilen biri olduğunu açıklamaktadır.³⁴⁶

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılıyor ki Sıddîk Hasan Han, zamanın icthad melekeseine sahip âlimlerinden, dini ilimlere vâkıf, sahih ve zayıfı ayırt edebilen biri idi.

1.3.8. Sıddîk Hasan Han'a Yapılan Eleştiriler

Burada Sıddîk Hasan Han'ın maruz kaldığı bazı tenkid ve suçlamalar hakkında bilgi sunmaya çalışacağız.

Hasan Han'a yapılan tenkidlerin en şiddetlisi, *İktifa* eserinin yazarı müsteşrik Van Dyke tarafından olmuştur. Van Dyke, Sıddîk Hasan Han'ın sıradan bir insan veya bilgisiz biri olduğunu ve Bopal emiresiyle evlendikten sonra eline geçen imkânlarla el yazma eserleri satın aldığını ve birçok kitap toplayarak büyük bir kütüphane oluşturduğunu ve âlimlere para vererek kendi adına kitaplar yazdığını iddia etmiştir. Ayrıca tek nüshalı eski eserleri seçerek eserlerin başlıklarını değiştirip yeniden adlandırmış ve kendi adını yazmış ve öylece basmıştır.³⁴⁷

Van Dyke'nin iddialarına karşı, cevap olarak Kettânî *Fihrisü'l-fehâris* eserinde şöyle demiştir: "Bu suçlamalar düşmanları tarafından atılmış sözlerdir. Hakikatta eserleri kendisi yazmıştır. Eserlerinde takib ettiği metod kendisine ait olduğunun en büyük

---

³⁴⁴ Alüş'seyh, Abdurrehman b. Abdullah, *Meşahîri 'ulema-i Necd ve ğâyrihim*, (yy. Dâru'l-Yemame, 1394), 457.

³⁴⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/579.

³⁴⁶ Karaman, Hayrettin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 208; a.mlf., *İslâm Hukukunda İctihad*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 192.

³⁴⁷ Ed Van Dyke, *İktifau'l-kanû*, 327.

göstergesidir.”³⁴⁸ Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi* yazarı A. Siddîqî, Van Dyke’nin hücumlarını haksız ve insafsız bulduğunu belirtir.³⁴⁹

Hasan Han’ın en yakın arkadaşı Zülfikar Ahmed el-Malevî (ö. 1340/1921) onun “takva ve zühd sahibi, sürekli ve hızlı yazabilen biri ve buna Bopal halkının şahit olduğu ve eserlerinin yazılması için kimseyi zorlamadığını söylüyor. Bundan dolayı atılan bu iftiralar mesnedsizdir”³⁵⁰ demektedir.

Biz de Van Dyke’nin suçlamalarını doğru bulmuyoruz. Bu suçlamaların hasmane ve âlimlere atılan iftiralar olduğunu görüyoruz. Ayrıca Van Dyke Sıddîk Hasan Han hakkında bilgi verdiği eserinde kendi ifadelerinde çelişkiye düşmüştür. Önce Sıddîk Hasan Han’ın sıradan bir insan olduğunu söylüyor, devamında birkaç satır sonra güzel eserlere sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁵¹

Bir diğer suçlama ise daha önce aktardığımız gibi İngiliz hükümeti tarafından ortaya atılmıştır. Sıddîk Hasan Han’ın bazı eserlerinde insanları cihada teşvik ettiği, Hint yarımadasında Vehhabî mezhebini yaymaya çalıştığı iddia edilmiştir. Şah Cihan Begüm’ün başını örtmesi için baskı altına tuttuğu ve bu sebeple hükümet işlerinden vazgeçmesi ve işleri kendisine bırakmasına zorladığı yönünde suçlamalar vardır.³⁵²

İngilizler’in ortaya attığı bu suçlamalar geçersizdir. Çünkü İngilizlere karşı cihad etmeye teşvik etmek İslâm şeriatına göre bir suç teşkil etmez, aksine İslâm dininin emridir. Hanımının başını örtmesine gelince bu da İslâmın hükmünü yerine getirmekten başka bir şey değildir.

Bir diğer eleştiri ise Sıddîk Hasan Han’ın çağdaşı olan Abdülhay el-Leknevî tarafından olmuştur. Bunlar birbirine karşı reddiye türü eserler yazmışlardır.³⁵³ Sıddîk Hasan Han’ın Bopal reisiyle evlenmesi ve yöneticilerle iş birliği halinde olması nedeniyle Aziz Ahmed tarafından da eleştirilmiştir.³⁵⁴

---

³⁴⁸ Kettânî, *Fihristü’l-fehâris*, 2/1057.

³⁴⁹ Siddîqî A., “Sıddîk Hasan Han”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 10/550.

³⁵⁰ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 111.

³⁵¹ Ed Van Dyke, *İktifau’l-kanû*, 327-328.

³⁵² Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtir*, 8/1248.

³⁵³ Daha fazla bilgi almak için bk. Veliyuddin en-Nedvî, *el-İmam Abdülhay el-Leknevî*, 304-309

³⁵⁴ Birışık-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/93.

Hasan Han'ın kaleme aldığı bazı eserleri ile ilgili eleştiri ve yanlış anlaşılmaya neden olabilecek bazı hususlar söz konusu olmuştur. Bu eserlerin bazıları kendisi tarafından bütünüyle telif edilmemiş, emrinde çalışan bir komisyon tarafından yazılmış ve Sıddîk Hasan Han'ın ismine bastırılmıştır. Buna örnek *Tercümânü'l-Kur'ân* tefsiridir. Ayrıca '*Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* gibi eserlerin şerhini kendine aitmiş gibi neşretmiştir. Bundan başka *Husûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl* gibi ihtisar ve *Bulûğu'l-merâm* gibi eseri Farsça'ya ve *ed-Dürerü'l-behiyye*'yi Urduca'ya tercüme etmiş, bu eserlerin asıl müellifleriyle ilgili sadece giriş kısmında az bilgi verilmiştir. Bu açıdan ilmî emanete riayetkâr ve hassas olduğunu söylemek zordur.³⁵⁵

Bunun yanısıra başka eserlerden çok alıntı ve nakillerde bulunarak alıntı ve nakletmenin sınırını aşmıştır. Mesela Arapça olan *Fethu'l-beyân* ve Urduca olan *Tercümânü'l-Kur'ân* adlı eserleri Şevkânî'nin *Fethu'l-kadîr*'i ve İbn Kesir tefsirinin özeti ve aynı zamanda şerhi mahiyetindedir. Yaptığı nakiller neticesinde o eserler adeta tekrardan yazılmış gibi bir hale gelmiştir.³⁵⁶ Aynı şekilde *ed-Dînu'l-hâlis* eserinde iktibaslar o kadar birbirine karışmıştır ki metnin kime ait olduğunun fark edilmesi güç bir hale gelmiştir.³⁵⁷

Sonuç itibarıyla Hasan Han'a yapılan tenkidlerin tamamını kabul etmek ve gerçek olduğunu düşünmek mümkün değildir. Bununla beraber başka eserlerden eserlerine yaptığı alıntı ve nakiller konusunda çok duyarlı olmadığı da bir gerçektir.

Şimdi Sıddîk Hasan Han'ın kaleme aldığı eserlerini anlatmaya çalışacağız.

1.4. ESERLERİ

Sıddîk Hasan Han'ın başta fıkıh, fıkıh usulü olmak üzere tefsir, hadis, akaid, tarih, mantık, siyaset, belagat, tasavvuf, edebiyat ve bibliyografya gibi çeşitli ilim dallarında eserler yazmış velûd bir müelliftir. Eserlerinin sayısı 222'den fazla olup bu eserlerini Arapça, Farsça ve Urduca olarak kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu eserlerin çoğu kaynak mahiyetindedirler.³⁵⁸ Abdulhay el-Hasenî'nin (ö.1341/1923) oğlu Seyyid

³⁵⁵ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 111-112; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

³⁵⁶ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 112.

³⁵⁷ Eyibil, İrfan, *Sıddîk Hasan Han'a göre Tevhid ve Şirk*, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 13.

³⁵⁸ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 83.

Abdul Ali el-Hasenî, babasının *Nüzhetü'l-havâtır* adlı eserinde “İslâm Tarihinde Hindistan'nın Yeri ve Hindistan İçin Tarihi Kütüphanesinde Abdulhay el-Hasenî ve Eserinin Yeri” başlıklı bir yazısında Hasan Han'ı hızlı yazan, kalemi akan ve farklı konularda çok eseri olan kişiler arasında zikretmektedir.³⁵⁹ Daha önce aktardığımız üzere eserleri büyük ölçüde derleme, ihtisar ve bir başkasının eserinin şerhi ya da tercüme niteliğindedir.

Hasan Han, eserlerinde kendisine has metod ve üslûbu kullanarak, hemen hemen bütün eserlerinde kendi görüşünü açıkça beyan etme yerine, başkalarından nakiller yapmış ve tercihte bulunmuştur. Araştırdığımız kadarıyla başkalarından naklettiği görüşler, neticede kendi görüşünü ifade etmektedir. Dolayısıyla biz de bunların kendi görüşü olduğunu kabul etmekteyiz.

Eserlerin çoğu Bopal, Agra, Kanpûr, İstanbul, Mısır, Şam ve diğer yerlerde basılmıştır.³⁶⁰ Bu arada yazdığı ilk eserin sarf ilmine ait olduğunu ve 1270 yılında yazdığını ifade etmiştir.³⁶¹ Yazdığı eserleri basıldıktan sonra dünyanın her tarafına: Hint bölgesine, Hicaz bölgesine, Mısır, Yemen, Bağdat, Şam, Tunus, Beyrut, İstanbul, İran, Filistin ve Cezayir gibi yerlere yayarak devlet adamları, âlimler ve diğer insanların istifadesine sunmuştur.³⁶²

Hasan Han, kaleme aldığı *el-Hitta fî zikri's-Sihâhi's-sitte ve Ebcedü'l-ulûm* gibi eserinde, kendisi ile ilgili verdiği bilgilerin sonunda, eserlerin isimlerini sıralamaktadır. Ayrıca *Ebcedü'l-ulûm* adlı eserinde, eserlerin isimlerini alfabetik sırasına göre beyan etmektedir.³⁶³

Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı kişiler Hasan Han'ın oğullarının eserlerini Hasan Han'ın eserleri olarak göstermiştir. Oysa elimizde bulunan bu eserlere ve diğer bilgilere bakıldığında, bu eserler Hasan Han'ın eserleri değildirler. Kaldı ki Hasan Han'ın, kendisi, oğullarından bahsederken o eserlerin oğullarına ait olduğuna işaret etmiştir.

---

³⁵⁹ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 1/12.

³⁶⁰ Birışık-Eren, “Siddik Hasan Han”, 37/93.

³⁶¹ Siddik Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 536.

³⁶² Siddik Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 537.

³⁶³ Siddik Hasan Han, *el-Hitta*, 483; a.mlf., *Ebcedü'l-ulûm*, 3/ 275-279.

Abdülhay el-Kettânî, eserlerinin yaklaşık yetmiş adet olduğunu, ayrıca Abdülhay el-Hasenî'nin *Nüzhetü'l-havâtır* eseri gibi bazı kaynaklarda kırkı Arapça, kırk beşi Farsça ve yüz otuz dokuzu da Urduca olmak üzere, toplam 222 eser olarak zikredildiğini aktarmaktadır.³⁶⁴

Hasan Han'ın *Katfû's-semer fi beyâni 'akideti ehli'l-eser* adlı eserini tahkik eden 'Asim b. Abdullah el-Karyutî, Cemil Ahmed'in *Hareketu't-telif bil-luğati'l-Arabiyye* eserinden naklen eserlerini basılmış olanlar, el yazması(mahtut) olanlar ve belirsiz olanlar şeklinde üç başlık altında incelemiştir.³⁶⁵

Ahmed Han *Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye* adlı eserinde Sıddîk Hasan Han'ın kırk iki eserinin isimlerini zikretmektedir.³⁶⁶

Ahtar Cemal, doktora tezinde önce Arapça ve Arapça olmayan eserleri ayırmış ve bu iki başlığın altında da konularına göre incelemiştir,³⁶⁷ Cüneyt Eren ise *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân tefsiri* adlı eserinde, eserlerini konularına göre on başlık altında değerlendirmiştir.³⁶⁸

Sıddîk Hasan Han'ın eserleri sayı ve konu itibarıyla çok fazla olduğu için, bunları dâhil olduğu ilim dallarına ve konularına göre tasnif edeceğiz. Ayrıca sistematik açıdan daha kolaylık sağlayacağını düşünerek böyle bir sıralamayı uygun görüyoruz.

1.4.1. Akaid

Farklı açılardan İslamî inancı ele alan Sıddîk Hasan Han, bu konuda eser bırakan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Teymiyye (ö. 622/1225) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) eserlerinden ve görüşlerinden istifade etmiştir.

1-*ed-Dînu'l-hâlis* (الدين لا خالص)

Sıddîk Hasan Han kitapta ihlâs, tevhid ve ulûhiyeti incelemiştir ve dalalet, şirk, hurafe, bid'at ve taklid gibi konuların hakikatlerini açık bir şekilde beyan etmiştir.³⁶⁹ Bu

³⁶⁴ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/ 1250; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/ 1057.

³⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Katfû's-semer*, 21.

³⁶⁶ Han, Ahmed, *Mu'cemü'l-matbûâti'l-Arabiyye fi şibhî kareti'l-Hindiyyeti'l-Bâkistaniyye munz duhûli'l-matbaa ileyha hatta 'âm 1980*, (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1421/2000), 248-252.

³⁶⁷ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannüci Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 70-82.

³⁶⁸ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 83.

³⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1995), 1/3.

eserde Hasan Han'ın edebi uslûbu, öğrenmeye ilgisi, inceleme kabiliyeti ve ilmi görüşü idrak edilebilir.³⁷⁰

Serkîs, bu eseri İbn Teymiyye'nin öğrencilerinden birinin eseri olduğunu ve İbn Teymiyye'nin *İktizâ'ü's-sırâti'l-müstakim* eserinin ikinci cildinin kenarında basıldığını iddia etmiştir.³⁷¹ Fakat bu bilgi yanlıştır.

Ayrıca Abdülhay el-Hasanî bu eserden bahs ederken Arapça iki büyük cilt olduğunu ve musannifinin ismini bilmediğini fakat Hasan Han'ın maddi yardımıyla Ahmedî matbaasında basıldığını ve onun eserlerinden sayıldığını emin olmadan bir şekilde açıklamıştır.³⁷²

İlk defa Hindistan'da Ahmedî matbaasında 1304 yılında basılmış, daha sonra Muhammed Sâlim Hâşim tarafından tashih ve tahrici yapılarak dört cilt halinde Beyrut'ta Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye'de 1415/1995 yılında yayımlanmıştır.

Daha önce aktardığımız gibi bu eser ilim dünyasında rağbet görmüştür. Eserde tevhid, şirk, bid'at ve hurafe gibi meseleler yer aldığı için üzerine özellikle Arap dünyasında akademik düzeyde birçok çalışma yapılmıştır.

2- *Aynu'l-yakîn tercemetü'l-erbaîn fi Usuli'd-Din lil-Gazzalî* (عين اليقين ترجمه الأبي حنيفة في أصول الدين لأبي الغزالي)

Bu eser İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Erba'un fi usûli'd-dîn* adlı eserinin Urduca tercümesidir.³⁷³ Sıddîk Hasan Han bu eseri hicri 1273 yılında Dihli'de yazmıştır.³⁷⁴

3- *en-Nushu's-sedîd livucûbi't-Tevhîd* (النص على سبيل دلوجوب التوحيد)

Urduca bir eserdir.

4- *Murâd fi ihlâsî't-Tevhîd* (مرافى خالص التوحيد)

Urduca bir kitaptır.

5- *İhlâsu't-Tevhîd li'l-mecîdi'l-hamîd* (خالص التوحيد لمدح المجدد)

³⁷⁰ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 193.

³⁷¹ Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûât*, 2/1203.

³⁷² Hasenî, Abdülhay, *es-Sekafetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, 246-247.

³⁷³ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

³⁷⁴ Hasenî, Abdülhay, *es-Sekafetü'l-İslâmiyyefi'l-Hind*, 201.

Urduca yazılmıştır.

6-*İhlâsu'l-fevâd ilâ Tevhîdi Rabbi'l-ibâd* (خالص الفوائد لى توحيد رب العالمين)

Urduca'dır.

7-*el-İfkâk 'an merâsîmi'l-işrâk* (إفكاكك عن مراسم الإشراك)

Urduca bir eserdir.

8-*et-Tefkîk 'an inhâi't-teşrîk* (تفكيكك عن نه اعلاك شريك)

Urduca bir risaledir.

9-*el-İhtivâ 'alâ mese'leti'l-istivâ* (الإختواء على مسألة الإمتواء)

Sıddîk Hasan Han bu eserde istivâ meselesini Urduca olarak işlemiştir. Eser müellif hayattayken Rebûlâhir ayında 1285'te ve 1302'de Şevval ayında basılmıştır.³⁷⁵

10-*Ta'lîmu'l-îmân* (تعليم الإيمان)

Urduca bir eserdir.

11-*Di'ayetü'l-îmân ilâ Tevhîdi'r-Rahmân* (دعوية الإيمان لى توحيد الرحمن)

Bu eser Şeyh Muhammed Ensârî b. Adulalî tarafından tahkîk ve tahrir edilmiştir.³⁷⁶

12-*Dâ'vetü'd-dâ'i ilâ îsârî'l-ittibâ' 'ala ibtidâ* (دعوة ال داعى لى ابتداء التلبا على ابتداء)

Urduca yazılmıştır.

13-*el-İntikâdü'r-racîh fi şerhi'l-i'tikâdi's-sahîh* (الانتقاد لى شرحى فى شرح التكايد الصحىح)

Adından da anlaşılacağı gibi, eser Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin *el-İ'tikâdu's-sahîh* adlı eserinin şerhidir.

Arapça olan bu eser Nu'mân b. Muhammed Alûsî'nin (ö. 1317/1899) *Cilâ'ü'l-ayneyn* adlı eseriyle birlikte Kahire 1292'de basılmıştır.³⁷⁷ Daha sonra Ebû

³⁷⁵ "Multekâahlal-hadeed", el-İhtivâ 'alâ mese'leti'l-istivâ li Sıddîk Hasan Han, <http://www.aahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=323916> (erişim/ 14 Kasım 2019).

³⁷⁶ "al-forqan/ articles", <http://mail.al-forqan.net/articles/1351.html>. (erişim/ 17 Kasım 2019).

³⁷⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Alûsî, Nu'mân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/550.

Abdurrahman Said Ma‘şaşa’nın tahkikiyle Beyrut’ta Dârü İbn Hazm tarafından 2000’de müstakil eser olarak tabedilmiştir.

14-*Buğyetü’r-râid fi Şerhi’l-akâid* (بغية الرائد في شرح العقائد)

Bu eser Necmuddin Ömer en-Neseî’ nin (ö. 537/1142) *Şerhu’l-akâid* adlı eserinin tercümesidir. Siddîk Hasan Han Kur’ân ve Sünnet’ten ilaveten açıklamalar getirerek bu eseri kaleme almıştır. Bu eseri farsça olup Ramazan ayında ve hicri 1288 yılında Bopal’da yazmıştır.³⁷⁸

15- *Akîdetü Sünnî* (عقيدت سنن)

Urduca bir eserdir.

16-*Fethu’l-bâb li’akâidiuli’l-elbâb* (فتح الباب لعقائد أولي الأبواب)

Urduca ele alınmış bir eserdir.

17-*Kavâriu’l-insan* (قوارع الإنسان)

Urduca bir risaledir.

18-*Kasdu’s-sebîl ilâ zemmi’l-keîâm ve’t-te’vil* (قصص السبيل إلى ذم الم والتأويل)

Siddîk Hasan Han eserde kelam ilminde sınırı aşmanın hoş olmadığı, tevil yapmanın ve nasların zahir olan manasından başka tarafa çekmenin eleştirisini yapmıştır. Bununla beraber bu ilmi eleştiren bazı selef ve halef âlimlerin görüş ve eleştirilerini, iyi ve kötü âlimlerin hususiyetlerini, rabbanî âlimin sıfatlarını ve bunlara benzer diğer konuları da açıklamıştır.³⁷⁹

Arapça olan bu risale Ebû Abdurrahman Said Ma‘şaşa’nın tahkikiyle Beyrut’ta Dârü İbn Hazm tarafından 2000 yılında yayımlanmıştır.

19-*Mellâkü’s-se‘âde fi ifrâdillâhi Teâlâ bi’l-‘ibâde* (الملائكة ادقبي فليراد الله تعالى) بعبادة

Arapça olan bu eser Bopal’da 1304/1887’de basılmıştır.

20-*el-Livâu’l-ma‘kûd li Tevhi’r-Rabbi’l-ma‘bud* (الوواء الممقود لتوحيد الرب الممبود)

³⁷⁸ Siddîk Hasan Han, *Buğyetu’r-râid fi Şerhi’l-akâid*, (Bopal: Matba‘a es-Siddîkî, 1301), 5-6, 121.

³⁷⁹ Siddîk Hasan Han, *Kasdu’s-sebîl ilâ zemmi’l-keîâm ve’t-te’vil*, thk. Ebû Abdurrahman Said Ma‘şaşa, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2000), 36.

Arapça bir eserdir.

21-*el-Mu'tekadü ve'l-müntekad* (المعتقد والمعتقد)

Sıddık Hasan Han eseri önsöz, yirmi bab ve hatime şeklinde tertib etmiştir. Önsözde selefin ilminin halefin ilmine göre faziletli olduğunu beyan etmiştir. Bablarda bazı âlimlerin ve tarikatların eserlerine veya onlara yakın eserlere göre akidelerini incelemiş, hatimede ise şirk, küfür kelimeleri, riya çeşitleri ve hükmünü açıklamıştır.

Eser Delhi'de Ensârî matbaasında 1305'te kitap olarak hazırlanmıştır. Urduca olan bu eser 250 sayfadır. Cüneyt Eren'in Arapça dediği eser Urduca'dır.³⁸⁰

22-*İktirâbü's-Sâ'ati* (قترا بلساعة)

İktirâbü's-Sâ'ati adlı bu eser kıyamet ve kıyamet alametlerinden, fitne, fitnenin çeşitlerinden, Mehdi'nin zuhuru, Hz. İsa'nın (a.s) nüzûlü, Yecüc ve Mecüc'ün ortaya çıkması, Kâbe ve Medine'nin yıkılması, güneşin batıdan doğması ve Dabbetü'l-arz gibi konulardan bahseden bir eserdir. Müellif eseri Urduca olarak kaleme almıştır. Agra'daki Müfid-i Âm matbaasında 1301 yılında tabedilmiş, 236 sayfadan ibarettir.

23-*Katfû's-semer fi beyâni 'akideti ehli'l-eser* (قطف الثمر في بيان عقيدة أهل الأثر)

Sıddık Hasan Han eserini 26 başlık altında tasnif etmiştir. Küçük oğlu Ali b. Sıddık Hasan Han'a öğretme amacıyla telif edildiği anlaşılmaktadır.³⁸¹ Eser Arapça dilinde olup, Kanpur'da 1290 yılında basılmıştır. Daha sonra 'Asim b. Abdullah el-Karyutî tarafından tahkik edilerek 1404/1984 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

24-*Hazrâtü't-tecelli minnefehâti't-tahallî ve't-tehallî* (حضررات النبي من فحات النبي (والتحلي))

Arapça olan bu eser İmam Ahmed b. Hüseyin Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *el-İtikad* isimli eserinin ihtisarıdır. Eserde Allah'ı bilmek, kâinatın sonradan yaratıldığına, onu yaratanın eşi ve benzerinin olmadığına, Allah'ın isimlerine ve sıfatlarına, kıyamet gününde Allah'ı görmek, kadere iman, hidayet, dalâlet, şefaât, hisâb, mîzan, cennet, cehennem ve sünnete sarılıp bid'attan kaçınmak gibi konuları Kur'ân ve sünnete göre ele

³⁸⁰ Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 95.

³⁸¹ Sıddık Hasan Han, *Katfû's-semer*, 26. Tahkik edenin ön sözünden.

almıştır. Bu eser 112 sayfa olup Bopal'da 1298'de basılmıştır.³⁸² Hasan Han okuduğu ve telif ettiği Arapça, Farsça ve Urduca, küçük ve büyük eserlerin listesini ve isimlerini detaylıca bu eserin sonunda sıraladığını kaydetmektedir.³⁸³ Araştırdığımıza rağmen bu eseri elde edemedik.

1.4.2. Tefsir

1-*Tercümânî 'l-Kur'ân bi-letâifi 'l-beyân* (ترجمان القرآن بطائف البيان)

Urduca olan bu tefsir, Kur'ân'ın 17 cüzünü yani Fatıha'dan başlayıp Kehf suresine kadar ve Mülk suresinden başlayıp Kur'ân'ın sonuna kadar yer alan surelerden oluşmaktadır. Müellifin ömrü tamamlanmasına yetmediği için Kur'ân'ın tamamını tefsir edememiştir. Daha sonra Şah Cihan Begüm'ün emriyle Zulfikar Ahmed el-Bopalî ile Muhammed b. Haşim tarafından tamamlanmıştır. Sıddîk Hasan Han tefsirinde Şah Abdulkadir ed-Dihlevî'nin *Mevdûhu 'l-Kur'ân* adlı tefsirinden ilham alarak bu eserin metoduyla devam etmiştir. Selefî yöntemi takip eden İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Şevkânî'nin *Fethu 'l-Kadir*'i de çokça istifade ettiği tefsirlere aittir.³⁸⁴

2-*Neylû 'l-merâm mintefsiri âyâti 'l-ahkâm* (نیل المرام من تفسیر آیات الأحكام)

Adından da anlaşılacağı üzere ahkâm ayetlerinin tefsirini inceleyen, tek ciltlik ve Arapça bir tefsirdir. Sıddîk Hasan Han, tefsirinin bu alanda eşsiz bir tefsir olduğunu ve *Fethu 'l-beyân* tefsirinden önce yazdığını ve 1287'de bitirdiğini ifade etmektedir.³⁸⁵ Farklı yıllarda baskısı yapılan bu eserin ilk baskısı müellif hayatta iken Leknev'de 1292'de yapılmıştır.

Sıddîk Hasan Han bu tefsirinde ahkâm ayeti olarak düşünülen 253 ayetin tefsirini yapmış, 79 sureyi ahkâm ayeti içermediği düşüncesiyle hiç tefsir etmemiştir.³⁸⁶ Ayetleri sahih hadislerle açıklamış, Şevkânî'nin *Fethu 'l-Kadir* eserinden bazı değişiklikler yapmak suretiyle nakiller yapmış, bu eserin etkisinde kalmış ve kendisi de zaman zaman

³⁸² İrâki, Melik Abdürreşid, "Nevvâb Sıddîkî'l-Hasan Han or onki tesanif", *Muhaddis* 30/1 (Eylül1998)/60; "Nevvâb Sayyid Sıddîkî'l-Hasan Han ki Arabî zeban min dinî or edebî hidemat", *Muhaddis* magazine, erişim/ 17 Kasım 2019, <http://magazine.mohaddis.com/shumara/162-nov-1983/2072-nawab-syed-sadeq-Hasan-khan-ki-arbi-zaban-main-deeni-wa-adbi-khidmaat>.

³⁸³ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu 'l-mukellel*, 537.

³⁸⁴ Ferivâî, Abdurrahman Abdulcebbar, *Cuhûdu ehli 'l-hadis fi hidmeti 'l-Kur'âni 'l-Kerim*, (Benars/ el-Câmia es-Selefiyye, 1400/1980), 22; Hasenî, Abdülhay, *es-Sekafetü 'l-İslâmiyyefi 'l-Hind*, (Dimeşk: Metbu'ât-ı mecme'î'l-lugati'l-Arabiyye, 1403/1983), 167.

³⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, *Neylû 'l-merâm mintefsiri âyâti 'l-ahkâm*, (Mısır: el-Metbe'atü'r-Rahmâniyye, 1347/1929, 2.

³⁸⁶ Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/93.

tercihte bulunmuştur.³⁸⁷ Bu arada ayetleri tefsir ederken hiçbir mezhebe bağlanmadan, önce lügat anlamını inceler ve daha sonra fikhî konulara değinerek ayetlerden hüküm istinbât eder.³⁸⁸ Daha önce işaret ettiğimiz gibi, bu tefsir Cüneyt Eren tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.

3-*Fethu'l-beyân fi makasidi'l-Kur'ân* (فتوح الجياني في مقاصد القرآن)

Sıddîk Hasan Han Arapça olan bu tefsirini, *Tercumâni'l-Kur'ân* adlı tefsirindeki metodunu izleyerek kaleme almıştır.³⁸⁹ Eserinde İsrâiliyat'a ve mezhep tartışmalarına yer vermeyip Ebü'l-Berekât en-Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'azîm* ve Şevkânî'nin *Fethu'l-kadîr* adlı eserlerinden çokça nakiller yapmıştır.³⁹⁰

Sıddîk Hasan, bu eserin yazmasını hicri 1284 senesinde tamamladığını beyan eder.³⁹¹ Müellif eserin basılması için yaklaşık yirmi bin rupi harcadığını ve Matbaatu'l-Cevâib'ten yayınlanacağını ve öğrencilerin en uygun fiyatla sahip olabileceğini eklemiştir. Bu eser Mevlevî Muhammed Abdülmecid Han'ın ihtimam göstermesiyle Bopal Sıddîkî matbaasında hicri 1292 yılında basılmıştır.

Sıddîk Hasan Han bu harika eserinin bir nüshasını sultan Abdülhamit Han'a hediye etmiştir.³⁹² Dört ve on beş ciltlik iki ayrı baskısı bulunmaktadır. On beş cilt olarak Abdullah b. İbrahim el-Ensârî tarafından Beyrut'ta el-Mektebetü'l-Asriye'de 1992'de tabedilmiştir.

Bu tefsir üzerine akademik düzeyde Yüksek lisans ve Doktora olarak Arap ülkelerinde çok çalışmalar yapılmıştır. Türkiye'de ise Sabğatullah Tayfur, *Sıddîk Hasan Han'ın "Fethu'l-Beyân fi mekasidi'l-Kur'ân" adlı tefsirindeki metodu*, başlıklı bir doktora tezi yapmıştır.

4-*Tezkîru'l-kul bi-tefsiri'l-Fatiha ve erba' "kul"* (تذكرة الكليل في تفسير فاتحة وأربع قول "كُل")

Eser Fatiha suresi ile "kul" emri ile başlayan dört sure olan "Kafirun, İhlâs, Felak ve Nâs surelerinin tefsirinden ibarettir. Ferivâî'nin aktardığına göre bu eser Agra'daki

³⁸⁷ Ferivâî, *Cuhûduehli'l-hadis*, 23.

³⁸⁸ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 86.

³⁸⁹ Ferivâî, *Cuhûduehli'l-hadis*, 23.

³⁹⁰ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 3/ 93.

³⁹¹ Han, *Fethu'l-beyân*, 15/471

³⁹² Fars, *Kurretü'l-a'yân*, 4

Mufid-i ‘Âm yayınevinde ilk defa basılmıştır.³⁹³ Ancak benim elde ettiğim esere göre Şeyh Ahmed’in ihtimamıyla Lahur’daki Ahmâdî yayınevinde basılmış ve baskı yılı zikredilmemiştir. Çok eski bir nüsha olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu eser 40 sayfalık olup Urduca yazılmıştır. Eser Kanada’daki McGill Üniversitesinin İnstitute of İslâmîc Studies’de BP128.16m841800z numaralı olarak kayıtlıdır.

5-*el-İksir fi usûli’t-tefsir* (الإكسير في أصول التفسير)

Siddîk Hasan Han bu eserde tefsir usûlü, müfessirlerin sözleri, tefsirleri ve tabakatını ele almıştır. Farsça olan bu tefsir daha sonra Seyyid Nuru’l-Hüseyin el-Hüseyini el-Kalbevî tarafından Arapça’ya çevirilmiştir.³⁹⁴

6-*Hulâsatü’l-Keşşâf* (الصناعات الشافية)

Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) tefsiri olan *el-Keşşâf*’ın özetidir. 1289’de Leknev’de basılmıştır.³⁹⁵

1.4.3. Hadis

1- *‘Avnü’l-bârî bi-halli edilleti’l-Buhârî* (توضيح آداب حلال القبح خاري)

‘Avnü’l-bârî, Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî’nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü’s-sarih liehâdîsi’l-Câmi’s-sahîh* adlı eserinin şerhidir. Eserin hazırlanması sırasında İbn Hacer’in (ö. 852/1449) *Fethu’l-barî* ve Şemseddin el-Kirmânî’nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü’d-derârî*’sinden faydalanmıştır. Bazı kaynaklarda *Kitâbü ‘Uyûni’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî* ve *‘Avnü’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî* şeklinde³⁹⁶ yani birinde ‘Avn kelimesinin yazımı uyûn şeklinde başka bir yerde ise “bi” cer harfî yerine “li” harf-i ceri yazılarak yanlış kaydedilmiştir.

Hasan Han, Arapça olan bu eseri çok dikkatli bir şekilde şerhettiğini ve *Sahih-i Buhârî*’deki anlaşılması zor olan konuları çözümlenmeye çalıştığını ifade etmiştir.³⁹⁷

Hasan Han’ın en güzide eserlerinden biri olan bu eser, şu yıllarda basılmıştır: Bulak 1297, Şevkânî’nin *Neylu’l-evtâr* eserinin metniyle birlikte iki cilt halinde, Bopal 1299, 1307; Katar devleti tarafından 1401/1981 yılında Şeyh Abdullah b. İbrahim

³⁹³ Ferivâî, *Cuhûduehli’l-hadis*, 23.

³⁹⁴ Ferivâî, *Cuhûduehli’l-hadis*, 24.

³⁹⁵ Birişik-Eren, “Siddîk Hasan Han”, 37/93.

³⁹⁶ Hüseyin, “et-Tecrîdü’s-sarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/252.

³⁹⁷ Siddîk Hasan Han, *‘Avnü’l-bârî*, 1/2.

Ensârî'nin gözetimi altında ve ayrıca Halep'te beş cilt halinde 1404/1984'te basılmıştır.³⁹⁸

2-*es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (السيراجال وهاج من
لشرف مطلق بصحیح مسلم بن حجاج

Bu eser, Hafız Abdulaziz el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Sahîh-i Müslim*'den ihtisar ettiği *Muhtasaru Sahîhi Müslim*'in şerhidir. Sıddîk Hasan Han bu hadisleri yeni metolla şerh etmiş ve sened silsilesini ortadan kaldırmıştır.³⁹⁹

Müellif, eser hakkında “*Sahîh-i Müslim*'in el-Munzirî tarafından yapılan muhtasarının şerhinin yapıldığını ve bazı yerlerde İmam Nevevî (ö. 676/1277) şerhi üzerinde tenkitlere de yer verildiğini” dile getirmektedir.⁴⁰⁰

Hasan Han Arapça olan bu eseri Bopal'da 1298'de yazmaya başlamış ve elli yaşında iken te'lifini bitirmiştir.⁴⁰¹ İlk baskısı Bopal'da 1302'de iki cilt olarak yapılmış daha sonra on bir cilt halinde Abdullah b. İbrahîm el-Ensârî'nin tahkiki, Abdüttevâb Heykel'in neşr etmesi ile Katar'da 1984-1995'te ve sekiz cilt olarak Ahmed Ferîd Mezîdî'nin neşr etmesiyle Beyrut'ta 1425/2004'te yayınlanmıştır.⁴⁰²

3-*Misku'l-hitâm şerhu Bulûğî'l-merâm* (مسكالك تعلم شرح لوعال مرام)

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Bulûgu'l-meram* adlı eserinin Farsça şerhidir. Müellif bu şerhi 1287 yılında bitirmiş ve ilk baskısı Metbe-i Nizâmî Kanpur'da 1288'de 2 cilt olarak yapılmıştır.

Hasan Han burada delillere dayanarak mezheplerden bahsetmiş ve her hadiste dört mezhep imamının görüşlerini açıkça beyan etmiştir.⁴⁰³

4-*el-İdrâk li-tahrîci ehâdîsi reddi'l-işrâk* (إللك لتخريج أحاديث ردإلشراك)

Adından da anlaşıldığı gibi, Şah İsmâîl Şehîd'in (ö. 1246/1831) şirki red konusunda te'lif ettiği *Reddu'l-işrâk* adındaki eserindeki hadislerin tahracidir. Bu eser müellifin *Katfû's-semer* adlı diğer eseriyle birlikte Muhammed Abdurrahman'ın ihtimâm

³⁹⁸ Hansu, “et-Tecrîdü's-sarîh”, 40/252.

³⁹⁹ Ferivâî, *Cuhûduehli'l-hadis*, 77.

⁴⁰⁰ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 188.

⁴⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, thk. Abdullah b. İbrahîm el-Ensârî, (Katar, yy.), 1/12.

⁴⁰² Birışık-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/93.

⁴⁰³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 188.

göstermesiyle 1290/1873 yılında Kanpur'da Matbaa-i Nizâmîye'de basılmıştır. Arapça ve 65 sayfadır. Müellif bu eseri dört günde yazmıştır.⁴⁰⁴

5-*Erbaûn hadîsen fi fedâilî 'l-haccî ve 'l-umre* (أربعون حديثاً في فضائل الحج والعمرة)

Hac ve umrenin fazileti konusunda kırk hadisi şerh ve tercüme etmiştir. Bopal'da 1284'te basılmıştır. Müellif eser hakkında şöyle der: “Eserde bulunan hadislerin çoğu sahih ve hasenden ibarettir. Hacılar ve umre yapanlar için yazılmıştır”.⁴⁰⁵

6-*Temîmetü 's-sabiy fi tercümeti 'l-erba'în fi ehâdîsi 'n-Nebî* (تميمت السابى في ترميمه اربعين حديثاً في احاديث النبى صلى الله عليه وسلم) (الأربعين في احاديث النبى)

Urduca olan bu eser, çocuklar hakkında yazılmış kırk hadisi ihtiva etmektedir. Muhammedî matbaasında Lahor'da 1390'da basılmıştır.⁴⁰⁶

7-*Ğunyetu 'l-kâri fi şerhi sulâsiyyâti 'l-Buhârî* (غنى القارى في شرح تلخيص اللبيب خاري)

Eserin ismi bazı araştırmalarda *Buğyetu 'l-kâri fi Sulâsiyyâti 'l-Buhârî* olarak geçmektedir.⁴⁰⁷ Fakat müellifin *Ebcedü 'l-ulûm* eserinde ismi yukarıya verdiğimiz şekli ile geçmektedir.⁴⁰⁸

Urduca olan bu eser Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu 's-Sahîh*'inin *Sulâsiyyât*'inin şerhidir. Bopal'da Şah Cihânî matbaasında 1291'de basılmıştır.⁴⁰⁹

8-*Tevfîku 'l-Bâri li-tercümeti 'l-edebi 'l-müfredi 'l-Buhârî* (توفي قلبا برطلي ترميمه الأدب) (المفرد البخاري)

Buhârî'nin (ö. 256/870) ahlâka dair bir araya getirdiği hadisleri içeren *el-Edebü 'l-müfred* adlı meşhur eserinin Urduca tercümesidir.⁴¹⁰ Eser 319 sayfa olup Matbaa-yı Mufid-i 'Âm'da 1306'da basılmıştır.⁴¹¹

⁴⁰⁴ Ârif, “Nevvâ bSıyyid Sıddîkî 'l-Hasan Han ki Arabî zeban min dinî or edebî hidemat”, *Muhaddis* 14/1, (Kasım 1404/1983), 46.

⁴⁰⁵ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 189.

⁴⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü 'l-ulûm*, 3/ 275; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'an Tefsiri*, 89.

⁴⁰⁷ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 190; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'an Tefsiri*, 89.

⁴⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü 'l-ulûm*, 3/278.

⁴⁰⁹ Ferivâî, *Takribu 's-sünneti 'n-Nebeviye li 'n-nâtikiyi 'l-lugati 'l-Urdiyyeti ve 'l-Hindiyyeti fi şibhi 'l-kareti 'l-Hindiye*, (Suud, yy., 1429), 14; Hasenî, *es-Sekafetü 'l-İslâmiyye fi 'l-Hind*, 151.

⁴¹⁰ Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ*, 77.

⁴¹¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 89; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'an Tefsiri*, 190.

9-*Câmiu's-sâdât tercümetü munebbihât-ı İbn Hacer* (جامع المسعودات ترجمه في هاتبلن (حجر

Urduca olan bu kitap İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Munebbihât* adlı eserinin tercümesi ve el yazma halidir.⁴¹²

10-*ed-Dau ve 'd-Devâu* (الداء والدواء)

Sorumlulukları konu eden Arapça bir eserdir.⁴¹³

11-*Nüzûlu 'l-ibrârî 'l- 'ilmi 'l-ma 'sûr-ı mine 'l-ed 'iyyetive 'l-ezkâr* (نزول الأربال في علم الأذى والأذى)

Zikir ve duaya ait hadisleri içeren bir eserdir. Eserde bir insanın hayatı boyunca yapacağı ibadet ve muamelat ile ilgili dua ve zikir hadislerini konularına göre 13 bölüm ve 404 bab halinde bir araya getirerek değerlendirmelerde bulunmuştur.

Müellif elinden geldiği kadar sahih zikirleri ve merfu duaları dile getirmeye çalışmış, önemli fikhî kaide ve kurallardan bahsetmiştir. Bu arada Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Hilyetü 'l-ibrâr* ve Şevkânî'nin *Tuhfetü 'z-zakirin* gibi eserlerinden istifade etmiştir.⁴¹⁴

Arapça olan bu eseri yazmaya 1300 yılının Şaban ayının başında başlamış ve aynı yılın Ramazan ayının sonunda bitirmiştir.⁴¹⁵ İlk defa İstanbul'da Cevâib matbaasında 1301'de ve Beyrut Dârü'l-Ma'rife'de tabedilmiştir.⁴¹⁶ Daha sonra Yahya 'İtir tarafından tahkik edilerek Dârü İbn Hazm tarafından 2008'de basılmıştır.

12-*Takviyetü 'l-îkân bi şerhi halâveti 'l-îman* (تقوية لإيقان شرح حلاوة الإيمان)

76 sayfalık ve Urduca olan bu eser “*Selâsun men kunne fihi vecede bihinne halâvete 'l-Îmân*”⁴¹⁷ şeklindeki meşhur hadisin şerhidir. Agra'daki Mufid-i 'Âm matbaasında 1302 yılında basılmıştır.⁴¹⁸

⁴¹² Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 90.

⁴¹³ Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 90.

⁴¹⁴ Siddik Hasan Han, *Nüzûlu 'l-ibrâr-ı bil 'ilmi 'l-ma 'sûr-ı mine 'l-ed 'iyyeti ve 'l-ezkâr*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 3-5.

⁴¹⁵ Siddik Hasan Han, *Nüzûlu 'l-ibrâr*, 403.

⁴¹⁶ Birşik-Eren, “Siddik Hasan Han”, 37/94.

⁴¹⁷ (الث من كفييه وجب من حلاوة الإيمان) Müslim, “Îmân”, 67; Nesâi, “Îmân”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/61, (12002).

⁴¹⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 190-191.

13-*Hâdiyu 'l-kalbi 's-selîm ilâ derecâti Cennâti 'n-Naîm* (هادى قل بلسلى ملى درجات)
(جنات الوعىم)

Urduca bir eser olup cennet ahvâli hakkındadır. Agra'daki Mufid-i 'Âm matbaasında 1306'da 194 sayfa olarak tabedilmiştir.

14-*Hatîrâtu 'l-kuds ve zahîrâtu 'l-üins* (خاطر ائلى قوس و ذخيرات الأوس)

Farsça olarak yazılmış bu eser ilim ehlini amele teşvik eden nadir hadisleri ihtiva etmektedir.⁴¹⁹ Müellif eseri oğlu Ali Hasan Han'a ithaf etmektedir.⁴²⁰

15-*Musîru sâkini 'l-garâm ilâ ravdati Dâri 's-Selâm* (ميسر سكين ال غرام الى روضات دار)
(لسالم)

Daha önce belirttiğimiz üzere bu eser İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait *Hâdi 'l-ervâh* (*Sifâtü 'l-cenne*) eserinin ihtisarıdır.⁴²¹ Sıddîk Hasan Han cennetteki nimetleri ve ahvalini Kur'ân ve Sünnet ışığı altında Arapça olarak incelemiştir. Konuların doğruluğu ve topluluğu bakımından eşsiz ve benzersizdir.⁴²²

16-*Yakazatü liüli 'l-i 'tibâr mimmâ verede fî zikri 'n-nâr ve ashâbi 'n-nâr* (يقظة لألى)
(الإعجاب م ما ورفى ذكر النار ولسحاب النار)

Müellif bu eseri *Musîru sâkini 'l-garâm* adlı eserinden sonra kaleme almıştır. Onu yazdıktan sonra Kur'ân ve sünnete dayanarak cehennem ile ilgili, cehennemın sıfatı, ateş ehli, ateşin korkusu ve cehennem ehlini anlatan bir kitap yazmayı düşündüğünü dile getirmektedir.⁴²³

Bu eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından neşredilerek Kahire Dâru't-Turasi'l-İslâmi'de 1978 ve 1981 yıllarda basılmıştır. Daha sonra İyad b. Abdullâtif el-Kaysî'nin tahkik ve hadislerin tahririyle 2005'te Beyrut'ta Dâru İbn Hazm tarafından tabedilmiştir.

17-*Girâsu 'l-cenne* (غراس الجنة)

Agra'da tabedilmiş olan bu eser Urduca dilindedir.⁴²⁴

⁴¹⁹ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 91.

⁴²⁰ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 191.

⁴²¹ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu 'l-mukellel*, 410.

⁴²² Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 191-192.

⁴²³ Sıddîk Hasan Han, *Yakazatü liüli 'l-i 'tibâr mimmâ verede fî zikri 'n-nâr ve ashâbi 'n-nâr*, thk. İyad b. Abdullâtif el-Kaysî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 39.

⁴²⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 91.

18-*en-Nezîru 'l-arabân min derekâti 'n-nîrân* (الإن في العرابان من دركات النيران)

Urduca olan bu eserde cehennem ahvalini incelemiştir. Agra'da tabedilmiştir.⁴²⁵

19-*Fethu 'l-mugîs bifikhu 'l-hadîs* (فتوح ال مغيبات بحديث)

Bu eser *ed-Dürerü 'l-behiyye*'nin Urduca tercümesidir.⁴²⁶ 14 sayfa olup fikhu'l-hadis hakkındadır. İbadet ve muâmelat konularını kısaca anlatmış ve Matbaa-yi İskenderî'de basılmıştır.⁴²⁷

20-*Menhecu 'l-vusûl ilâ ıstılâhı hadisi 'r-Resûl* (في هج و صل لى L

Hasan Han'ın Hadis usûlü konusunda önemli eserlerinden biridir. Farsça dili kullanılarak yazılmış hadis usûlü konusunda bu nitelikte bir eser görülmemiştir.⁴²⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v) irşad hadisleri, muhaddislerin ıstılahları, muhaddislerin ve fakîhlerin ihtilaflarından ve muhaddislerin tercih metodundan bahseden bir eserdir. 234 sayfa olup, ilk defa 1292'de Bopal'da Şah Cihanî matbaasında basılmıştır.⁴²⁹

21-*Firâsetü 'l-'arîf li-beyâni 'l-'amel bi 'l-hadîsi 'd-da 'îf* (فراصة العرف في بيان العمل بالحدیث الضعیف)

Hasan Han, eserde zayıf hadisin hüccet olup olmadığı ve zayıf hadisle amel etme konusunu işlemiştir. Sıddîk Hasan Han'a göre ahkâm ve fezâilü'l-a'mal hususunda ayırım gözetmeden sahih ve hasen hadisin hüccet teşkil edeceğini, bunların dışındakilerin hüccet teşkil etmediği için dikkate alınmayacağı tercihinde bulunmuştur. Arapça olan bu eser 24 sayfa olup 1295'de Bopal'daki Şah Cihanî matbaasında yayınlanmıştır.⁴³⁰ Nitekim bu eser, zayıf hadisleri incelemeye tabi tutan eserler arasında yer almaktadır.⁴³¹

22-*Keşfü 'l-kürâbe 'an ehli 'l-gurâbe* (كشف الكربة عن أهل الغربة)

⁴²⁵ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 192.

⁴²⁶ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü 'l-Kur'ân Tefsiri*, 112.

⁴²⁷ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 193.

⁴²⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 193.

⁴²⁹ Ferivâî, *Takribü 's-sünneti 'n-Nebevîye*, 9.

⁴³⁰ Ferivâî, *Takribü 's-sünneti 'n-Nebevîye*, 10.

⁴³¹ Mahmut Demir-Mehmet Emin Özafşar, "Zayıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 44/159.

Bu eser “İslâm garip olarak başladı, ileride yine garip olacaktır, ne mutlu o gariplere”⁴³² meâlindeki hadisin şerhidir. Urduca ve 150 sayfa halindedir.⁴³³ Agra’da Mufid-i ‘Âm matbaasında 1302 yılında basılmıştır.⁴³⁴

23-*el-Hirzu’l-meknûn minlafzi’l-ma’sûmi’l-me’mûn* (لحرزالمخزون من لفظالمعصوم (لامأمون)

14 sayfa olan bu kitap 40 mütevatir hadisten ibarettir. İskenderî matbaasında yayınlanmıştır.⁴³⁵ Arapça olan bu eser hakkında müellif şöyle der: “Kırk hadisten oluşan bir kitaptır. Bunda bulunan hadisler sağlamlık bakımından çok kuvvetlidir”. Bopal’da 1290’de basılmıştır.⁴³⁶

24-*İttibâu’s-Sünne fi cümleti eyyâmi’s-sene* (تتباععلسننفي جملةأيامالسنة)

Peygamber’in (s.a.v) sünnetine göre bir müslümanın günlük, aylık ve yıllık yapması ve uyması icab eden fiilleri hakkında bilgi vermektedir. Müellif eseri bir günde kaleme almıştır.⁴³⁷ Eser 1384’te Mektebetü’l-Minber Faysalâbâd’ta yayınlanmıştır.⁴³⁸

25-*Hayru’l-karîn tercemeti Hablü’l-metîn* (خيرالقويون ترجمةصلالخيرين)

Bu eser hadis ile ilgili Muhammed b. Muhammed Hâce el-Hanefî’nin (ö. 1052/1642) *el- Hablü’l-metîn* adlı eserinin Urduca tercümesidir.⁴³⁹

26-*Erbaûn hadîsen mütevatiren* (أربعون حديثاً متواتراً)

Kırk mütevatir hadisi ihtiva eden Arapça bir eserdir. Bopal’da tabedilmiştir.⁴⁴⁰

27-*Mevâidu’l-‘avâid minuyûni’l-ahbârî ve’l-fevâid* (موايدالعوائد من عيون الأخبار (فوائد)

⁴³² Müslim, “Îmân”, 232; Tirmizî, “Îmân”, 13.

⁴³³ Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 93.

⁴³⁴ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 194.

⁴³⁵ Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 93.

⁴³⁶ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 194.

⁴³⁷ Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 93.

⁴³⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, 195.

⁴³⁹ Siddik Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

⁴⁴⁰ Eren, *Siddik Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’ân Tefsiri*, 94.

Bu eser daha önce yazılmış İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* adlı eserine benzer bir metodla hazırlanmış ve herkesin ihtiyac duyduğu üç yüzü aşkın hadis içermektedir.⁴⁴¹

Müellif eseri bir hatime ve kaside ile bitirmiştir. Hatimede kıyamet ve ölümden sonraki hayat ile ilgili bilgi vermiştir. Bu konuda başkalarının da müstakil eserler kaleme aldığını ifade ettiği gibi, ayrıca *Hucecû'l-kerâme* ve *el-İzâ'a* adlı kendi eserlerinin isimlerini de zikretmektedir.⁴⁴²

Müellif her hadisin altında kendi görüşünü çoğunluk Farsça olarak beyan etmiştir. Bu eser Bopal'da Sıddîkî matbaasında 1298'de 259 sayfa olarak basılmıştır.

28-*Hucecû'l-kerâme fi âsâri'l-Kiyâme* (حجج الكرامة في آثار القيامة)

Kıyametin alametleri hususunda bilgi veren Farsça bir eserdir. Eserin ismi müellifin *Mevâidü'l-'avâid* adlı eserinde geçmektedir.⁴⁴³ Sıddîk Hasan Han bu eserinde Kannûc şehrinin atalarının şehri olduğunu ve burada yaklaşık üç yüz sene yaşadıklarını ve daha sonra Bopal'a göç ettiklerini dile getirmektedir. Eserinin içerdiği konuları açısından daha önce buna benzer bir eser yazılmadığını ve eşsiz ve benzersiz bir eser olduğunu belirtir.⁴⁴⁴

29-*el-İzâ'a limâ kâne vemâ yekûnü beyne yedei's-sâ'a* (الإذاعة لَمَّا كَانَ وَمَا يَكُونُ بَيْنَ يَدَيْ سَاعَةِ)

Meydana gelmiş ve gelecek küçük ve büyük kıyamet alametleri, Mehdi ve Deccal'in zuhuru, Hz. Mesih'in gökten inmesi, Yecüc ve Mecüc'ün ortaya çıkması gibi belirtiler hakkında bilgi veren bir eserdir.

Ayrıca daha önce zikrettiğimiz gibi müellif eserde, ortaya çıkan ve son bulan fitneler (kıyamet alameti) arasında Kur'ânîyyun (ehl-i Kur'ân) ekolü ve Aligarh kolejinin kurucusu olan Sir Seyyid Ahmed Han'ın da olduğuna işaret etmektedir.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidü'l-'avâid minuyûni'l-ahbârî ve'l-fevâid*, (Bopal/ Matba'a es-Sıddîkî, 1298), 3.

⁴⁴² Sıddîk Hasan Han, *Mevâidü'l-'avâid*, 249.

⁴⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidü'l-'avâid*, 248.

⁴⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Luktatu'l-acelan mimmâ temessu ilâ marifetihi hâcetü'l-insan*, (İstanbul: el-Cevâib, 1296), 106.

⁴⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *el-İzâ'a limâ kâne ve mâyekûnü beyne yedei's-sâ'a*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, (Beyrut: Dârî İbn Hazm), 128.

Serkîs, bu eserin *el-‘İbretü mimmâcâ’e fi’l- ğazve* olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴⁶ Doğru olan, bu ikisinin farklı konuları ihtiva eden iki ayrı kitap olmasıdır.

Farklı kişiler tarafından neşr ve tahkik edilerek, Bopal 1293, İstanbul 1294, Medine 1971, Kahire 1379, Beyrut 1986, Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî Beyrut Dâru İbn Hazm’de 1421/2000 ve daha sonra Abdülkâdir el-Arnaût tarafından Dımaşk 2001 yılında neşredilmiştir.⁴⁴⁷

30-*İzâletü’l-hâyra ‘an ma’nâ hadis la ‘a’dvâ ve lâ tıyera* (إزالة الحجرة عن عنى)
(حيث: لا عدوى ولا طيرة)

İsminden de anlaşılacağı üzere, “*Hastalığın başkasına bulaşması ve uğursuz sayma (düşüncesi) yoktur (yanlıştır)*”⁴⁴⁸ anlamına gelen hadisteki meydana gelen tereddüdü bertaraf etmek için, hadisi incelemiştir. Farsça olan bu eser 1895’te Bopal’daki Şah Cihanî matbaasında basılmıştır.⁴⁴⁹

31-*el-‘Urcûn fi şerhi’l-Beykûn* (العرج وفي شرح البيقون)

Ömer b. Muhammed el-Beykûnî’nin (ö. 1080/1669) hadis usûlü eseri olan *el-Beykûniyye* veya *el-Manzûmetü’l-Beykûniyye*’nin şerhidir.⁴⁵⁰

32-*Cinanu’l-muttakîn fi zabtımu’ellefâti’l-muhaddisîn* (جنان التقي في ضبط المؤلفات)
(ام حشني)

Eserin isminden anlaşıldığı gibi, Sıddîk Hasan Han muhaddislerin eserlerini listelemiştir. Farsça bir eserdir.

1.4.4. Fıkıh

Burada onun fıkıh ile ilgili eserlerini listeleyip bazılarını kısaca açıklamaya çalışacağız.

1-*er-Ravzatü’n-nediyye şerhu’d-Düreri’l-behiyye* (الروض للنوية شرح الدرر البهية)

Bu eser, Şevkânî’nin fûrû-i fıkıh ile ilgili *ed-Düreri’l-behiyye fi mesâ’ili’l-fikhîyye* adlı eserinin Arapça olarak kaleme alınmış şerhidir. Müellif bu eserin ismini *en-*

⁴⁴⁶ Serkîs, *Mu’cemü’l-Matbûât*, 2/1202.

⁴⁴⁷ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/94.

⁴⁴⁸ Buhârî, “Tıb”, 19, 43, 44; Müslim, “Selâm”, 107, 110; EbûDâvûd, “Tıb”, 24; İbnMâce, “Mukaddime”, 10, “Tıb”, 43.

⁴⁴⁹ Ferivât, *Takribu’s-sünneti’n-Nebevîye*, 10.

⁴⁵⁰ Koçkuzu, Ali Osman, “el-Beykuniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/68.

Nefhâtü'l-Ahmediyye olarak kaydetmiştir. Sıddîk Hasan Han'ın *el-Hitta* eserinin muhakkikine göre *er-Ravdatü'n-nediyye*'nin isminin *en-Nefhâtü'l-Ahmediyye* olarak zikretmesi, diğer eserlerin isimlerini farklı isimlerle zikretmesi gibi doğaldır.⁴⁵¹

Şevkânî *ed-Düreri'l-behiyye*'de fıkıh konularını özlü bir üslupla anlatmış ve bazı istisnalar hariç konularda deliller getirmemiştir. Eser klasik fıkıh konularına göre işlenip suyun hükmü konusuyla ile başlar ve kitabı'l-cihad ile sona erir.⁴⁵²

Hasan Han, bu eseri yazma sebebini muhtasardaki zor anlaşılabilir yerlerin açıklanmasının, tashih ve tercih edilen görüşlerin tespitinin kendisinden istenmesi olarak açıklamaktadır.⁴⁵³

Kettânî bu değerli eserin fikhî konuları hadislerle açıklaması ve delillendirmesi açısından önemine vurgu yaparak eşsiz ve çok faydalı olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁴

Bu kitap ilim dünyasında ilgi görmüş, dolayısıyla üzerine tashih, ta'lik ve tahkik türünden çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalara kısaca işaret etmek istiyoruz:

1290 yılında Leknev'de Metbe-i 'Ulvi'de Muhammed Ma'şuk Ali'nin tashihiyle bir cilt olarak ilk baskısı yapılmıştır.⁴⁵⁵ Daha sonra Bulak'ta 1296'de iki cilt, Beyrut'ta Dârü'l-cil'de 1406/1986 ve 1990'de basımı gerçekleştirilmiştir.⁴⁵⁶

Bu eseri inceleyen, ta'lik ve tahrîcini yapan bir diğer isim ise Muhammed Subhî Hasan Hallâk'tır. Eserin Riyad'ta Mektebetü'l-Kevser ve İngiltere'de Dârü'l-Erkâm'da ikinci baskısı 1413/1993 yılında iki cilt halinde neşredilmiştir.⁴⁵⁷

Cemâluddîn el-Kâsimî, bu esere önem vererek baştan sona çok dikkatlice okumuş ve üzerine ta'likât yazmıştır.⁴⁵⁸ Üzerine bir diğer ta'lik yazan ise Şeyh Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî'dir. Kırk yılı aşkın bu eseri öğrencilerine okutan ve okunmasını öneren Elbânî, üzerinde ta'likler yapmış, onu *et-Ta'likatu'r-Râdiyye 'ala'r-Ravzatü'n-*

⁴⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

⁴⁵² Yavuz, Adil, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 121.

⁴⁵³ Yavuz, “*Şevkânî'nin fıkıhçılığı*”, İslâm Hukuku Araştırmalar Dergisi 3, (Konya 2004), 274.

⁴⁵⁴ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/1056-1057.

⁴⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, (Leknev/Metbe-i 'Ulvi, 1290).

⁴⁵⁶ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, 37/94.

⁴⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, (Riyad/ Mektebetü'l-kevser ve İngiltere/ Dârü'l-erkâm, 1413/1993).

⁴⁵⁸ Günay, H. Mehmet, *Cemâluddîn el-Kâsimî ve Fikhî Görüşleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 22.

nediyye adıyla kaleme almıştır. Ayrıca Elbânî *er-Ravzatü'n-nediyye*'nin üzerine Ahmed Muhammed Şakirî'nin yaptığı ta'like de işaret etmiştir. *et-Ta'likâtü'r-Râdiyye* Ali b. Hasan el-Halebî el-Esrî tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde Riyad'ta Dârü İbn Kayyim'de ve Kahire'de Dârüİbn Affan'da 1423/2003'te basılmıştır.⁴⁵⁹ el-Esrî tahkîkinde önce *ed-Düreri'l-behiyye*'nin metnini baştan sona zikretmiş, daha sonra *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*'yi getirmiş ve dipnotlarda Elbânî'nin ta'liklerini cümlenin başında dörtgen ve sonunda da “ن” harfiyle göstermiştir. Buna ilaveten Ahmed Şakir'in ta'liklerini de dipnotlarda “ش” rumuzuyla vermiştir. Bunların dışındakilerin kendi ta'likatı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁰

Tezimizde fûrû-i fıkıh ile ilgili konularda bu esere atıfta bulunacağız.

2-Delilü't-talib 'ala ercâhi'l-metâlib (لويلالطلب في أرجحالمطلب)

Siddîk Hasan Han'ın Farsça olarak kaleme aldığı fetvalarını içeren önemli eserlerinden biridir. İnsanların zihnini meşgul eden ve çözümü başka yerde bulunamayan sorulara ve sorunlara Kur'ân, Sünnet ve usûl kaideleri ışığında çözüm bulmasının kendisinden istendiğini ifade etmektedir. Bopal'daki onca devlet işlerine ve zamanının kısıtlı olmasına rağmen, sorulara cevap olmak üzere farklı zaman ve mekânlarda verdiği fetvaları bu eserde bir araya getirmiştir.⁴⁶¹ Bu eserde, âlimlerce rağbet ve kabul görmüş görüşleri ve eserleri olan Şevkânî'nin *el-Fethu'r-rabbânî minfetâva'l-İmâm eş-Şevkânî* adlı eserinden çokça istifade ettiğini belirtmektedir.⁴⁶²

Bu kitap Farsça'dan Arapça'ya Leys Muhammed Lâl Muhammed tarafından çevirilmiş ve Muhammed Lokmân es-Selefi tarafından *Fetâva'l-İmâmi's-Şerîf Siddîk Hasan el-Kannûcî el-Buhârî* ismiyle basılmıştır. Bu fetava 836 sayfa olup, 120 soru ve cevaptan oluşmaktadır. Sorulan soruları detaylıca cevaplamıştır.

3-el-Mev'izetu'l-hasene bimâyuhtebü fi şühûri's-sene (الموعظللحسنقبمأيخطبفي) شهورالسنة

⁴⁵⁹ Elbânî, Muhammed Nâsirüddin, *et-Ta'likatu'r-Râdiyye 'ala'r-Ravzatü'n-nediyye*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî el-Esrî, (Riyad/Dâri İbn Kayyim ve Kahire: Dâri İbn Affan, 1423/2003), 1/3.

⁴⁶⁰ Elbânî, *et-Ta'likatu'r-Râdiyye 'ala'r-Ravzatü'n-nediyye*, 1/11, 37.

⁴⁶¹ Siddîk Hasan Han, *Delilü't-talib 'ala ercâhi'l-metâlib*, trc. Leys Muhammed Lâl Muhammed, (Riyad/Dâri'd-da'i, Hind/Medînetü's-selâm, 1422),5-6.

⁴⁶² Siddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 438.

Bu çalışma “hutbeler mecmuası” diyebileceğimiz bir eserdir. Cuma ve bayram hutbeleri başta olmak üzere küsuf ve husuf namaz hutbeleri, istiska, nikâh hutbesi gibi hutbelerden oluşmaktadır. Bununla birlikte cuma ve bayram namazlarının hükümlerine de kısaca değinmiştir.

Arapça olan bu kitabın yazımı 1295 yılında Ramazan ayında tamamlanmış⁴⁶³ ve aynı yılda Bopal’da Matba‘a-i Sıddîkî’de basılmıştır. Daha sonra Katar İdâretü’ş-şuûni’l-İslâmî tarafından 2007 yılında yeniden yayınlanmıştır.

4-Kadâu’l-ireb fî tahkîk mes’eleti’n-neseb (قضاء الإربفیت تجویس الةالسب)

Müellif bu risalede, nesebin kimin tarafından sübût edeceği, ayrıca insanlar arasında tartışmaya sebebiyet veren anne tarafından “Şeriflik”in intikal edip etmediği konusunu incelemiştir. Bu konuyu Kur’ân, sünnet ve fıkıh imamlarının görüşleri ışığında inceleyerek nesebin baba tarafından geleceği ve bu sebeple nesebin şerefine anne cihetinden gelemeyeceği kanaatindedir.⁴⁶⁴ Risâleyi on fasılda ele almıştır.

Bu risale Hasan Han’ın *el-Hitta fî zikri’s-Sihâhi’s-sittte* adlı eserinin 1283 yılındaki baskısının son kısmında basılmıştır. Ayrıca *Kadâu’l-ireb* risalesi Kanpur’da Nizâmî matbaasında 1283 senesinde basılmış Arapça ve 10 sayfadan ibarettir.

5-Neylu’l-emânî bi şerhi muhtasarî’ş-Şevkânî (فیل الأمانی شرح مختصر الشوكلي)

Arapça bir şerhtir.

6-el-Cunne fî’l-usveti’l-hasene bi’s-sünnet⁴⁶⁵ (الچق فی الأسوئل حقریب السنه)

Siyaset ile ilgilidir ve müftünün özelliklerinden bahsetmiştir. Bunun yanında sahabe ve tâbiîn hukukçularını, Mekke, Medine, Yemen, Şam, Küfe, Basra ve Mısır gibi yerlerin müftüleri, müctehidin tanımı ve şartları, müctehid imamların icihadları, re’y ve kıyas gibi konuları açıklamıştır. Arapça 108 sayfa bir eser olup İskenderî matbaasında⁴⁶⁶ ve Ali Huseynî’nin notuna göre Bopal’da basılmıştır.⁴⁶⁷

⁴⁶³ Sıddîk Hasan Han, *el-Mev‘izetu’l-hasene bimâyuhtebü fî şühûri’s-sene*, (Katar/ Vizâretü’l-evkâfve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, 1428/2007), 10.

⁴⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Kadâu’l-ireb fî tahkîki mes’eleti’n-neseb*, (Kanpur: Metbe-i Nizâmî, 1283),137. Bu eser müellifin *el-Hitta* adlı eseriyle birlikte basılmıştır.

⁴⁶⁵ Müellifin *el-Hitta* adlı eserinde bu eserin ismi *el-Cunnet fî me’saleti’l-‘amel bi’s-sünnet* olarak geçmektedir. bk. Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

⁴⁶⁶ İrâkî, “Nevvâb Sıddîkî’l-Hasan Han or onki tesanif”, 63. Araştırmamıza rağmen bu eserin hangi yılda basıldığını tespit edemedik.

⁴⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 2/403.

Sıddîk Hasan Han'ın açıklamalarına göre bu eserinde yukarıda dediğimiz gibi fıkıh usulü konularından bahsetmiş ve bununla ilgili çoğu yerde buna referans göstermiştir.⁴⁶⁸ Şunu üzülererek belirteyim ki araştırmamıza rağmen bu esere ulaşılammıştır.

7-Zaferü'l-lâdi⁴⁶⁹ bimâ yecibü fi'l-kadâ'i 'ale'l-kâdî (ظفرالضربمإيجبفيلقضاء (لجوالقاضي)

Sıddîk Hasan Han'ın belirtildiğine göre daha önce imametin maksadı, yönetim ve siyaset ile ilgili yazdığı *İklîlü'l-kerâme fi tibyâni makâsıdı'l-imâme* eserinden sonra bu eseri kaleme almıştır. Buna paralel olarak hâkim, hâkim üzerindeki görevler, yargı, yargı kararı, insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümlenmesi, tecavüzlerin ortadan kaldırılması ve buna benzer yargılama hukukunun hükümlerini Kur'ân ve sünnet'ten hareketle inceleyen bir eserdir. Önsöz, iki bölüm ve hatimeden oluşmaktadır.⁴⁷⁰

Sıddîk Hasan Han *Ebcedü'l-ulûm* eserinde yargılama hukukunun tanımını yaptıktan sonra bu konuda Ebû Bekir el-Hassâf'ın (ö. 261/875) *Edebü'l-kadî* adlı eserinin meşhur olduğunu söyleyip ardından hüccet açısından en iyi ve şümüllü olarak kendi bu eserinin ismini kaydetmektedir.⁴⁷¹

İlk baskısında bazı sayfalarda müellifin oğlu Nuru'l-Hasan Han'ın not düştüğü ve eserin sonunda Ali b. Hasan Han'ın yazdığı hatimesi görülmektedir. Eserin Bopal'da Matb'a-i Sıddîkî'de 1294'te basılma işlemi gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Ebu Abdurrahman b. İsâ el-Bâtinî tarafından neşredilerek 358 sayfa olarak Beyrut'ta Dârü İbn Hazm tarafından basılmıştır.

8-Zuhru'l-muhtî⁴⁷² minâdâbî'l-müftî (ذخرالحيتي من آدابالمفتي)

⁴⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/403; a.mlf., *el-Cami' li ahkâm ve usûli'l-fikha el-musemmâ Husûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Kasim et-Tahtâvî, (Kahire: Dârü'l-fazilet, ts.), 386, 391; a.mlf., *Delilü't-talib*, 216.

⁴⁶⁹ Lâdi kelimesi lada (لَضَاءٌ، وَيَضُونَ، لَضُوا) kökünden gelmektedir. Delil açısından kabiliyetli, mahir olmak demektir. Ledav (لَضُوا) de aynı anlamı vermektedir. Ahmed Ebû Kâfe, *Mu'cemu'n-Nefâis el-kebiir*, (Beyrut:Dârü'n-Nefâis, 1428/2007), “لَضُوا” md., 2/1783.

⁴⁷⁰ Sıddîk Hasan Han, *Zaferü'l-lâdi bimâ yecibü fi'l-kadâ'i 'ale'l-kâdî*, (Bopal: Metbe-i Sıddîkî, 1294), 3.

⁴⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/434.

⁴⁷² Eserin ismi *Mu'cemu'l-matbûât*'ta hataen *Zuhru'l-hutî* (ذخرالحيتي) olarak geçmektedir. bk. Serkis, *Mu'cemu'l-matbûât*, 2/ 1203.

Bu eser İbn Kayyim el-Cevziye'nin *I'lâmü'l-muvakk'în* adlı eserindeki *Âdâbü'l-müftî* konusunun özeti mahiyetindedir. Sıddîk Hasan Han eserde fetva, müfti ve müsteftinin edebi, taklit, ictihad, müftünün çeşidini, müftünün fetva verirken bilmesi ve uyması gereken usul ve kurallar, bir müftünün istediği mezhepten tercih edeceği görüşe uygun fetva verebileceği gibi konular hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca konuyu en derin ve ciddi delillerle ele alan ve kanıtlamaya çalışan imamların görüşlerinden özellikle İbn Kayyim'in sözkonusu eserlerinden yararlandığını eklemektedir.⁴⁷³

İlk kez Bopal'da Sıddîkî yayınevinde 1294'te basılan bu eser daha sonra Ebu Abdurrahman el-Bâtînî'nin tahkiki ve Abdülkadir el-Arnaût'un sunmasıyla 228 sayfada Beyrut'ta Dârü İbn Hazm'da 2000 yılında yayınlanmıştır.

9-*Bulûğu's-sûl minakdiyeti'r-Resûl* (بلاغ السؤل من أوضرية الرسول)

Farsça olarak yazılmış bir eserdir. Kazâ, fetva ve benzer konulardan oluşmaktadır.⁴⁷⁴

10-*Budûru'l-ehille minrabtu'l-mesâili bi'l-edille* (بدور الأهله من بطال ائبل بالأهله)

Bu eser Şevkânî'nin fûrû-i fıkıh ile ilgili en önemli eseri *es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedeffik*'in Farsça olarak yazılmış özeti durumundadır.⁴⁷⁵ Konuları baştan sonuna kadar ayet ve hadislerle dayandırarak ortaya koyduğunu, taklit ve rey mahsulu bir görüş bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁷⁶

Sıddîk Hasan Han bu eserin başında, yazma işlemini Rabi'ü'l-evvel ayının yarısında başlayıp Cemâdiyelâhir ayının yarısında bitirdiğini yaklaşık üç ayda tamamladığını dile getirmiştir. Fakat birinci cüzünün sonunda 1297'de Ramazan'ın 18'inde tamamlandığı görülmektedir.⁴⁷⁷ Dolayısıyla bu ifadesinin önceki ifadesiyle çelişkiye düştüğünü farketmekteyiz.

Farsça olan bu eser 530 sayfa olarak 1298 yılında Bopal Şah Cihanî matbaasında tabedilmiştir. Dört sayfası eksiktir. Müellif eseri iki cüze ayırmıştır. Birinci cüz taklid ve ictihadin hakikatı ile ilgili bir önsözle başlayıp kitâbu't-tahâret ile devam etmiş ve

⁴⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Zuhru'l-muhtî minâdâbi'l-müftî*, thk. Ebu Abdurrahman el-Bâtînî, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1421/2000), 25.

⁴⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *Zaferü'l-lâdi*, 148.

⁴⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 438.

⁴⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille minrabtu'l-mesâili bi'l-edille*, (Bopal: Şah Cihânî, 1298), 5.

⁴⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 5, 217.

kitâbü't-talak da 1297'de Ramazan'ın 18'inde bitmiştir. İkinci cüz ise kitâbü'l-buyu'dan başlayıp kitâbu's-siyerde son bulmuştur.

11-*Hidayetü's-sâil ilâ edilleti'l-mesâil* (مهدي السائل إلى أئمة المسائل)

Farsça olan bu eser 107 soru ve cevaptan oluşmaktadır. İlk defa Bopal'da 1292'de basılmıştır. Siddîk Hasan Han'ın eseri kendisine sorulan soruların cevaplarının yazılı şekilde istenmesi üzerine, zamanın darlığına rağmen kaleme aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸ Sorulara Kur'ân, Sünnet, muhakkik âlimler ve muhaddislerin görüşlerinden yararlanarak açıklık getirmiştir.⁴⁷⁹

Hasan Han bu eserde kendisine sorulan farklı soruları cevaplamaktadır. Fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili bazı sorular şunlardır: Tütün içmenin hükmü, Şer'î delillerin sayısı, sahabe sözünün hüccet olup olmaması, camilerde veya evlerde toplanıp ölümlere Kur'ân okunmasının hükmü, icthad ve icthadın tecezzisi, taklid meselesi, Peygamber efendimizi rüyada görmenin delil olup olmaması, çatışan deliller arasında tercih etme meselesi, dar-i küfürde yaşamının hükmü.

el-Fihrisü'ş-Şâmila'de bu eserin Şevkânî'ye ait, Zeydî fikhına mensup ve mahtut olduğuna⁴⁸⁰ dair yer alan bilgi doğru değildir. Çünkü Hasan Han *Ebcedü'l-ulûm* eserinde, bu eseri kendi eserleri arasında sıralamıştır.⁴⁸¹ Ayrıca Şevkânî'nin eseri *İrşâdü's-sâil ilâ delâili'l-mesâil* adındadır. Hasan Han hocasının söz konusu eserinden bu eserde çokça istifade etmiştir.

12-*Nüzhetü'l-ebşâr mine's-Seyli'l-cerrâr* (نزهة الأبرار من السيل الجرار)

Siddîk Hasan Han, Şevkânî'nin furû-ı fıkıh ile ilgili *es-Seyli'l-cerrâr* adlı eserinin maksadına dair telif ettiği bir eserdir. Burada icthad ve taklid konusunu da işlemiştir.⁴⁸²

13-*Bezlü'l-menfaat li-idâhi'l-erkâni'l-erbeâ* (بذلال فبهة لرياض الأركان الأربعة)

Urduca bir eserdir.

⁴⁷⁸ Siddîk Hasan Han, *Hidayetü's-sâil ilâ edilleti'l-mesâil*, (Bopal/ Şah Cihânî, 1292,2).

⁴⁷⁹ Siddîk Hasan Han, *Hidayetü's-sâil*, 536.

⁴⁸⁰ *el-Fihrisü'ş-şâmili't-türasi'l-Arabîyi'l-İslâmiyi'l-mahtut el-Fıkha ve Usuluh*, (Amman: Müessesetü ali'l-beyt, 1425/2004), 11/430.

⁴⁸¹ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/279.

⁴⁸² Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/204; a.mlf, *et-Tâcu'l-mukellel*, 447.

14-*Hüsnü'l-üsve bimasebete 'anillahi ve Resulihîfi'n-nisve* (حسن الأُسْوَة مَثْبُوت عَنْ
الله ورسوله في السُّوَة)

Kur'ân ve Sünnet ışığında kadınların hakları, hükümlerini ve kadınlara nasıl davranmak gerektiğini ele alarak konu ile ilgili ayet ve hadisleri şerhetmiş, her hadisin sonunda senedini zikretmiştir. Ayetlerin tefsirini *Fethu'l-beyân* tefsirinden iktibas ederek yorumlamaya çalışmış, ardından *Sihah-ı Sitte* eserlerden, Müsnedlerden, İmam Malik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sından ve Münziri'nin (ö. 656/1258) *Kitâbu't-Tergîb ve't-Terhîb* eserinden hadisler getirmiştir. Kitabın sonunda bayanlara özel hükümleri sıralamıştır.⁴⁸³

Sıddîk Hasan Han, eseri önsöz, iki bölüm ve hatimeye ayırmıştır. Önsözde kadının öneminden ve toplumun yarısını hatta yarısının da fazlasını oluşturduğu, bazı istinai durumlar hariç şeriatın getirdiği bütün hükümlerde erkeklerin dengi olduğunu belirtmiştir. Ona göre erkeklerin bayanlar üzerine bir fazileti varsa aynı şekilde bayanların da çeşitli yönlerde erkekler üzerine fazileti ve üstünlüğü vardır. Ek olarak ahkâm ayetleri, hadislerin rivayeti ve hatta ilmin yarısı Hz. Ayşe validemiz gibi kadınlardan bize nakledilmiştir.⁴⁸⁴ Birinci bölümde Kur'ân'da bayanlarla ilgili geçen ayetleri vererek şerhetmiş, ikinci bölümde ise konu ile ilgili hadisleri bir araya getirmiştir. Hatimede ise şeriatla kadınlara mahsus ve erkeklerden farklı bazı hükümler hakkında bilgi sunmuştur.

Müellif, kitabı yazma sebebini şöyle açıklamaktadır: “Şah Cihan Begüm Kur'ân'ı tercümesiyle kendi dilinde ve *Mişkâtü'l-mesabîh* gibi bazı hadis kitaplarını okuduktan sonra bayanlar hakkında hiçbir şeyi (eksik) bırakmamak suretiyle naslardan oluşan kendisine bir eser tahsis etmemi benden istedi”.⁴⁸⁵ Sıddîk Hasan Han kitabın sonunda eserini 1301 yılında Zilhicce ayının 18'inde tamamladığını yazmaktadır.⁴⁸⁶

“Bayanların ilmihâli” diyebileceğimiz bu eser ilk baskısı İstanbul Cevâib matbaasında 1301'de yapılmış, daha sonra Hedy Mahmûd Karâa tarafından Kahire'de 1401/1981 yılında, aynı yılda diğer bir baskısı Mustafa Saîd el-Hın ve Muhyiddin Misto'nun tahkîk ve talikiyle Beyrut'ta Müessesetu'r-Risâle'de yapılmıştır. Muhammed

⁴⁸³ Sıddîk Hasan Han, *Hüsnü'l-üsve bimasebete 'anillahi ve resulihî fi'n-nisve*, thk. Mustafa Saîd el-Hın-Muhyiddin Misto, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1401/1981), 13.

⁴⁸⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hüsnü'l-üsve*, 15.

⁴⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, *Hüsnü'l-üsve*, 13-14.

⁴⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *Hüsnü'l-üsve*, 593.

Abdürrezzâk er-Raûd tarafından Amman'da 1989 ve Ebû Abdurrahman Salâh b. Uveyda tarafından Mansûre'de 1996'da neşredilmiştir.⁴⁸⁷

Ayrıca bu eser Hamza en-Nesretî ve Abdülhafız Feragî tarafından neşredilerek *Fıkhü'n-nisâ fi'l-Kur'ân'il-kerîm ve's-Sünneti'n-nebeviyye* ismi ile Kahire'de 1998'de yayınlanmıştır.⁴⁸⁸

15-*Tercümetü Şir'ati'l-İslâm* (ترجمہ شرحہ اسلام)

Şir'atü'l-İslâm, muhtemelen bu eseriyle tanınan Muhammed b. Ebû Bekir İmamzâde'nin (ö. 573/1177) eseridir.⁴⁸⁹ İsminden de anlaşıldığı gibi Sıddîk Hasan Han tarafından Farsça'ya çevirilmiştir.

16-*Ta'lîmu's-salât* (تعليّم الصلاة)

Namaz ile ilgili Urduca bir risaledir.

17-*Ta'lîmu's-savm* (تعليّم الصوم)

Oruç ile ilgili Urduca yazılmış bir eserdir.

18-*Ta'lîmu'z-zekât* (تعليّم الزكاة)

Zekâtı anlatan Urduca bir eserdir.

19-*Ta'lîmü'l-hacc* (تعليّم الحج)

Hac eğitimi ile ilgili bilgi veren Urduca bir risaledir.

20-*Ta'lîmü'z-zikir ve'd-duâ* (تعليّم الذكر والدعاء)

Zikir ve duayı öğreten Urduca bir risaledir.

21-*Tuhfetu's-sâimîn* (تفحة الصائمین)

Oruçluların hediyesi anlamına gelen bu eser Urduca yazılmıştır.

22-*Vesiletü'n-necâti biedai's-salâti ve's-savmi ve'l-haccı ve'z-zekât* (وسيلة النجاة
بإداء لصلاة الصوم والحج والذكاة)

⁴⁸⁷ Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/94.

⁴⁸⁸ Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/94.

⁴⁸⁹ Cici, Receb, "İmamzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/210.

Namaz, oruç, hac, zekât ve bunlarla ilgili Kur'ân'da geçen ayetler hakkında bilgiler arz etmektedir.

Urduca olan bu eser 1302'de Agra'da Müfid-i 'Âm matbaasında 102 sayfa olarak yayınlanmıştır.

23-*Fedâilü 'l-hacc-ı ve 'l-umre* (فضائل الحج والعمرة)

Hac ve umrenin faziletini anlatan Urduca bir eserdir.

24-*Îdâhu 'l-hücceti lil-umre ve 'l-hacce* (إيضاح للحج والعمرة)

Urduca bir kitaptır.

25-*Tirazü 'l-hamreti li 'l-hacceti ve 'l-umre* (طرازالحج والعمرة)

Urduca yazılmış bir eserdir.

26-*Tuhfet-üfakîr* (تذیقه فقیر)

Farsça bir risaledir.

“Fakirin hediyesi” anlamına gelmektedir. (Burada fakir kelimesinden “derviş” kelimesini kastedilmiş olabilir)

27-*Rûz marai İslâm* (روز مره اسلام)

“Günlük İslâm” anlamına gelen bu eser Urduca yazılmıştır.

28-*Bişnevîd* (بی شرفی)

Evlilikte denklik konusunu ihtiva eden Farsça bir eserdir. “Dinleyin” anlamına gelir.

29-*Rafu 'l-iltibas 'an mesâili 'l-libâs* (رفع الالقباس عن مسائل القباس)

Urduca bir eserdir.

30-*Sebîlu 'r-reşâd li-mâyehtâcü ileyhi 'l-ibâd* (سبیل الرشاد لمحتاج الیها العباد)

Urduca yazılmış bir kitaptır.

31-*İmarâtu 'l-evkâf li-vezâifi 'l-ibâd* (عمارة الأوقف لوظائف العباد)

Farsça bir eserdir.

32-*Fetâvâ imâmü 'l-müttekin* (فتاوی امام المتقین)

Farsça'dır.

33-*Es'iletü ecvibe* (أسئلة أجوبة)

Farsça, soru ve cevaptan oluşan bir eserdir.

34-*Hallü'l-es'ileti'l-müşkile* (حل الأسئلة المشكلة)

Zor soruların çözümünü anlatan, Farsça bir kitaptır.

35-*Hallu sualâti'l-müşkile* (حل أسئلة المشكلة)

Farsça bir eserdir.

36-*Nasbu'z-zerîa ilâ ta'dîdi ilmi's-şeri'a* (نصب الذرية لاعتاد علمي دعوى طائفة شريعة)

Arapça bir eserdir.

37-*Tahrîcu'l-vesâya minhabâya'z-zevâya* (تحرير الوصايا من بغيال زوايا)

İlk baskısı Bulak'ta 1302'de yapılmış daha sonra Abdullah el-Leysî el-Ensârî tarafından neşredilerek Beyrut'ta Müessesetü'l-Kütübî's-sekâfiye'de 1986'de tabedilmiştir.⁴⁹⁰

Mu'cemu'l-müellifin'de eserin Nuru'l-Hasan Han'a ait olduğu belirtilmiştir.⁴⁹¹

38-*Rihletü's-Siddik ile'l-Beyti'l-'Atik*⁴⁹² (رحلة الصديق إلى البيت العتيق)

Siddik Hasan Han 1285 yılında Hindistan'dan gemi ile hac farîzasını yerine getirmek için Cidde'ye gitmiştir. Dolayısıyla bu yılda Kur'ân ve Sünnet kaynaklı hac ve umrede yapılması gereken ibadetler ve hükümleri özetleyen bir eseridir. Eseri beş bab ve hatimeye tertib etmiştir.⁴⁹³ Bablarda Mekke'nin fazileti, hac ve umrenin fazileti, hac ve umreye teşvik etmek, ihramın adabı ve Peygamber efendimizin kabrini ziyaret etmenin hükmü gibi konulardan bahsetmiştir. Hatimede ise daha önce seyahatler başlığında anlattığımız gibi hac için Hindistan'dan çıktığı günden itibaren Hindistan'a tekrar

⁴⁹⁰ Birışık-Eren, "Siddik Hasan Han", 37/94.

⁴⁹¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 4/42.

⁴⁹² Katar'da basılan eserin ismi *Beledi'l-'atik* (بلد العتيق) olarak yanlışlıkla geçmektedir. Eserin içinde ve müellifin diğer bir eserinde, eserin ismi *Beyti'l-'atik* (بيت العتيق) olarak zikredilmektedir. bk. Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/276. Bize göre müellif eserin ismini Kur'ân'da hac sûresinin 29. ve 33. ayetlerinde geçen *Beyti'l-'atik* (بيت العتيق) cümlesinden almış olabilir.

⁴⁹³ Siddik Hasan Han, *Rihletü's-Siddik*, 8.

gelinceye kadar meydana gelmiş geçmiş bütün olayları kısacası hac yolculuğunu anlatmıştır. Biz iki esere göz atarak Kahire’de basılı olanından istifade ettik.

Eser iki yerde Katar devleti İdâretü’ş-şuûni’l-islâmî 2007’de ve Kahire’de Mektebetü’s-sekâfeti’d-diniyye’de aynı yılda basılmıştır.

39-*Ref‘u’l-imâd bi-beyâni hükmi’l-çihad* (رفعالعالمبيبان حكامالجاهاد)

Sıddîk Hasan Han, eserde cihadı ilgilendiren konuları Kur’ân ve Sünnet’e göre değerlendirmiştir. Eser Ebû’l-Kasım Abdülazim tarafından Farsça’dan Arapça’ya tercüme edilmiştir.⁴⁹⁴

1.4.5. Fıkıh usulü

1-*Husûlü’l-me’ûl min ‘ilmi’l-usûl* (حصولالمأمول من علمالاصول)

Bu eser Şevkânî’ye ait usûlü fıkıh ile ilgili olan *İrşâdü’l-fuhûl* adlı eserinin muhtasarıdır. Müellif sadece ihtisar yapmakla kalmamış, aynı zamanda bazı meselelerde tercihte bulunmuştur. Öğrenciler daha kolay anlasınlar diye görüşlerde mezheplerin delillerini ortaya koymuş, ilmi kiriterlere uymak suretiyle usûl ilminde faydası olmadığını düşündüğü bazı konuları kaldırmış ve orjinalinde olmayan ancak gerekli gördüğü bazı konu ve ifadeleri de eklemiştir. Eseri bir önsöz, yedi maksad ve hatimeye ayırmıştır.⁴⁹⁵

Hasan Han bu eserinde, Şevkânî’nin farklı risalelerinden oluşan *el-Fethu’r-rabbânî* adlı mecmuadan çok istifade etmiştir. Eserin önce Hindistan’da daha sonra İstanbul’da basıldığını eklemiştir.⁴⁹⁶

Eser âlimlerin dikkatini çekmiş ve Cemâluddîn el-Kâsimî (ö. 1332/1914) tarafından titizlik ve hassâsiyetle okunmuş ve üzerine notlar düşülmüştür.⁴⁹⁷

Arapça olan eser İstanbul’da Cevâib matbaasında 1296’da basılmış daha sonra *el-Cami’ li ahkâm ve usûli’l-fikh el-musemmâ Husûlü’l-me’ûl min ‘ilmi’l-usûl* adında Ahmed Mustafa Kasım et-Tehtâvî’nin tahkîk, tahriri ve ‘Atiyye Mus‘ad el-‘Akâvî’nin takdimiyle Kahire’de Dârü’l-Fadile’de yayınlanmıştır. Ayrıca *Münthehe’s-sûl fi ‘ilmi’l-usûl* isimli eserle birlikte Ahmed Farid el-Mezidî’nin tahkîk ve talikiyle *Tahsîlü’l-me’ûl*

⁴⁹⁴ Ebû’l-Kasım Abdülazim, “et-Tefcîrâtu’l-intihâriyyet-u ve hükühâ fi’l-İslâm”, *Savtu’l-umme* 45/6 (Haziran 2013), 52.

⁴⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’ûl*, 22.

⁴⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu’l-mukellel*, 438.

⁴⁹⁷ Günay, *Cemâluddîn el-Kâsimî*, 22.

min 'ilmi' l-usûl muhtasaru İrşâdü' l-fuhûl adıyla Beyrut Dârü' l-kütübî' l-ilmiyye' de 2003' te tabedilmiştir.

Araştırmamızın usûlü fıkıh ile ilgili kısmında bu eserden istifade etmeye gayret edeceğiz.

2-*İfâdetü 'ş-şuyûh bi-mikdâri' n-nâsih ve' l-mensûh* (فب ادلل شریو ح جم دال ن اس خ وال فیس و خ)

Farsça olan bu eser, Kur'ân ve hadiste yer alan nâsih ve mensûhu içermiştir. Önsöz, iki bab ve hatimededen ibarettir. Müellif, önsözde neshin sözlük ve ıstılah tanımı, neshin hükmü, neshin hikmeti, nesihde aranan şartlar, neshin çeşitleri ve neshi bilmenin yolları gibi bazı teknik bilgileri açıklamıştır. Birinci babtamushaf sırasına göre nâsih ve mensûh ayetleri ele almış, surenin Mekkî mi Medenî mi olduğu, surede kaç ayetin mensûh olduğu ve hangi ayetin hangi ayeti neshettiği hakkında bilgi vermiştir. İkinci babta 25 nâsih-mensûh hadisi zikretmiştir. Sıddîk Hasan Han önce hadisin Arapça metnini, sonra Farsça olarak tercümesini, farklı görüşleri ve daha sonra tercihe şayan olan görüşü beyan etmiştir. Hatimede ise islâm hukukunun kaynakları ve ictehad ve taklid hakkında özet şeklinde bilgi vermiştir.

Hasan Han eserin mukaddimesinde eserin yazmasının sebebini şöyle açıklamaktadır: “Nâsih ve mensûh ilminin bilinmesi gereken ilimlerden birdir. Âlimler bu ilme tâ ilk zamanlardan beri ilgi ve rağbet göstermişler ve bu konu hakkında müstakil eserler yazmışlardır. Fakat bu ilim son zamanlarda özellikle acem diyarında ve Hint bölgesinde âlimlerin ilgi ve rağbetsizliğinden dolayı kenare itilmiş, yok olma haline gelmiş ve bu ilme itina azalmıştır, binaen buna katkı olsun diye 1286' da nâsih-mensûhle ilgili bu eseri yazmaya karar verdim”⁴⁹⁸.

Müellif eserinde kaynak olarak başka eserlerin yanında Süyûtî'nin *el-İtkân fi 'ulûmi' l-Kur'ân*, Şah Veliyyullah'ın *el-Fevzü' l-kebîr* ve özellikle Şevkânî'nin *Fethûl-Kadîr* eserlerden çokça nakiller yapmıştır.

Eser 124 sayfadır ve 1318/1900'da Lahor'da Muhammedî matbaasında basılmıştır.

⁴⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü 'ş-şuyûh*, 3.

3-*Celbü'l-menfaat fi'z-zebbi 'ani'l-eimmeti'l-müctehidîni'l-erbeat* (جلبال في ع في (الذب عن الأمامة م ص ت ه ي ن الأربعة

Bu eserin ilk 57 sayfası İbn Teymiyye'nin *Ref'u'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-a'lâm* adlı küçük risalesinin Farsça tercümesidir. Sıddîk Hasan Han bu sayfalar içinde kendinden ve bazı diğer eserlerden de bazı küçük eklemeler yapmıştır.

Adından da anlaşıldığı gibi Hasan Han bu eserinde dört meşhur müctehid imamı savunmakta, bazı hadislerle amel etmemelerinin sebebini belirtmekte ve eserin içerisinde bunların taklide karşı sarfettikleri sözlerini sıralamaktadır. Eserde Hasan Han, İbn Teymiyye'nin de belirtildiği gibi Allah ve Resûlunu sevmek ve dost edinmekten sonra, müctehid imamları ve salih velileri dost edinmenin gerekliliğine işaret etmektedirler. Çünkü âlimler Peygamber'lerin mânevî vârisleridir ve Allah onları göklerdeki yıldızlar gibi yaratılmışlardır. Karanlıkta yolun doğrusu onlarla bulunur ve Müslümanlar müctehidlerin ehliyet ve hidayetlerini ittifakla kabul etmişlerdir. Hz. Peygamberin ümmetinin âlimleri en hayırlı olanlarıdır. Bu müctehid âlimler Hz. Peygambere (s.a.v.) uyumanın vacib olduğuna ittifakla kabul etmişlerdir. Onlar hiçbir konuda kasdi ve bilerek Hz. Peygamber'in (s.a.v) sünnetine muhalif bir hareket etmemişlerdir. Ancak onların birinin sahih hadise aykırı bir görüş beyanı varsa, terk edilen hadis hususunda mutlaka orada makul bir mazereti vardır. Bu mazeretleri şöyle üçe ayırmıştır: müctehidin Hz. Peygamber'in bu hadisi söylediğine inanmaması, bu hadisle o meselenin muratetmiş olduğuna inanmaması ve hadisin hükmünün mensûh olduğuna inanmasıdır. Devamında bu mazeretlerin sebeplerinden bahseder.⁴⁹⁹

Yine müellif eserde, Hulefâ-ı Raşidîn başta olmak üzere İbn Mesud (ö. 32/652), Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 42/662), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Fatma (ö. 11/632), Aişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Salim b. Abdullah (ö. 106/725), Dahhâk (ö. 65/684) ve İbrahîm en-Nehâî (ö. 96/714 gibi bazı sahâbi ve tabin âlimlere bazı hadisler ulaşmadığı ve dolayısıyla aykırı fetva verdiklerine örnek olarak işaret etmektedir.

⁴⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat fi'z-zebbi 'ani'l-eimmeti'l-müctehidîni'l-erbeat*, (Agra: Mufid-i 'Âm, 1300/1883), 2-3; İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Ref'u'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-a'lâm*, (Riyad: er-Riasetu'l 'âmme, 1413), 8-9.

Hasan Han eserin sonunda eseri ele almanın gayesini Ehl-i Hadisin, âlimlere özellikle dört müctehid âlim hakkında kötü düşündükleri, dil uzattıkları gibi iddiaların sadece muhlis müminlere yapılan iftira ve sû-i zandan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ona göre müctehid imamların değeri mukallid zümresine nispetle muvahhidlerin nezdinde daha fazladır. Ehl-i hadisin müctehid âlimlere eleştirileri taassub ve nefsanî kaynaklı değil meselelerde hadislere aykırı tespit ettikleri görüşlerindedir.⁵⁰⁰

Eser 112 sayfa olarak Farsça dilinde kaleme alınmakta ve Mevlana Muhammed A'zemî tarafından Urduca'ya tercüme ve tahkiki yapılmaktadır.

4-*et-Tenkîd fi hükmi taklîd*⁵⁰¹ (التقديري حكمي تقييد)

Taklidin hükmü ile ilgili olup eleştirel bir eserdir. Arapça yazılmıştır.

1.4.6. Tasavvuf

1-*Îdâmetü's-sekr bi-ikâmeti's-sabrı ve 'ş-şükr* (إدامة السكربق اام الصبر الیشكر)

Urduca bir eserdir.

2-*Îkâzü'n-niyâm li-sılati'l-erhâm* (يقظ اظلايم لصللة الأرحام)

Urduca dilinde yazılmış bir risaledir.

3-*İhtiyârü'r-rakûd bi-ahvâli'l-yevmi'l-mev'ûd* (بختي الراقود بأهوال اليوم والموعود)

Kıyamet gününün dehşetini konu eden Urduca bir eserdir.

4-*İhtiyârü's-seâde bi-îsâri'l-ilmi ale'l-ibâde* (بختي ارالسعاهه بخت ارالعلم عى العيادة)

Urduca bir eserdir.

5-*Îs'âdü'l-ibâd bi-hukuki'l-vâlideyni ve'l-evlâd* (بلع اداالع باب حقوق لوالهين والأولاد)

Siddîk Hasan Han, bu eserde anne ve babanın haklarını Kur'ân ve Sünnete göre ele almış aynı şekilde çocukların valideyn üzerindeki haklarından bahsetmiştir. Agra'da 1305'te basılmış, Urduca ve 39 sayfadır

6-*Î'lâmü'l-beşer bi-vücûhi'l-hayri ve 'ş-şer* (عالم البشر ربوجوالخير لىشر)

Urduca bir eserdir.

⁵⁰⁰ Siddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 103-104.

⁵⁰¹ Siddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483. *et-Tenkîd* eserin ismi Siddîk Hasan Han'ın diğer eseri olan *el-Hitta*'da geçmektedir. Fakat araştırmamıza rağmen bu eseri elde edemedik.

7-*Beşâretü 'l-fâk* (بشائر فاق)

Urduca bir eserdir.

8-*Bezlü 'l-hasenât li-husni 'l-memât* (بذلال حسنات ل حسنات ممات)

Urduca bir kitaptır.

9-*Tefricü 'l-kurûb bi't-tevbeti 'anı 'z-zünûb* (تفريج الكرب بالتوبة عن الذنوب)

Sıddîk Hasan Han bu eserinde isminden de anlaşıldığı gibi günahlardan pışmanlık duyup tevbe etmekle gönlü rahatlatma ve tevbenin önemini konusunu Kur'ân ve sünnet ışığında Urduca olarak ele almıştır. Eser bir mukaddime ve on bölümden oluşup 63 sayfalıktır. Agra'da Matbaai Müfid-i 'Âm'da hicri 1304 yılında basılmıştır.

10-*Tesliyetü 'l-musâb* (تسلياة ال مصاب)

Urduca bir risaledir.

11-*Tebşîrû 'l-âsi bi-tekfîri 'l-meâsi* (تبشیر ال عاصي بتكفير ال معاصي)

Urduca yazılmış bir kitaptır.

12-*Mahvü 'l-hûbeti bi-âsârî 'l-istiğfar ve 't-tevbe* (محو ال حوبه آثار ال استغفار والتوبة)

Urduca bir eserdir.

13-*Ziyâdetü 'l-îmân bi-a 'mâli 'l-cinân* (زيادة ال ایمان ب أعمال الجنان)

Risâle, zikir ve dua, zaman ve mekân ve salih amellerin faziletini anlatan bazı hadislerin tercümesinden oluşmaktadır. Şah Cihan Bigüm'ün öneri ve isteği üzere yazılmıştır.⁵⁰²

1302 yılında Agra'daki Matbaai Müfid-i 'Âm'da basılmış, Urduca ve 151 sayfadır.

14-*Dâlletü 'n-nâşidi 'l-garîb minbüşra 'l-ke 'ib fişerhi 'l-Menzum el-musamma bi-tânîsi 'l-garîb* (ضلاله ان اش دال غريب من نشر ال المحي في شرح حاله في ظوم ال من حيث ترضي ال غريب)

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) ölüm ve ölümden sonraki hayatla ilgili kaleme aldığı Muhammed İsmâîl es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) menzum olan *Büşra 'l-ke 'ib* adlı eserinin Sıddîk Hasan Han tarafından yapılan şerhidir.

⁵⁰² Sıddîk Hasan Han, *Ziyâdetu 'l-îmân bia 'mâli 'l-cinân*, (Agra: Matbaai Müfid-i 'Âm, 1302), 2.

Farsça olan bu eser berzah âlemi ile ilgili olup Bopal’da basılmıştır.⁵⁰³

15-*Davu ’ş-şems min şerhi hadisi “Buniye’l-İslâmü ‘alâ hamsin”* من بعض و ل ش م س من شرح حديث بيني اسالم لى خمس)

“İslâm beş esas üzerine bina olunmuştur.”⁵⁰⁴ İfadesiyle başlayan hadisin şerhidir. Urduca ve 132 sayfa olan bu eser, bir önsöz, beş bölüm ve hatimeden ibarettir. Şevval ayında cumartesi gününde 1304’te yazılışı tamamlanmış ve 1305’te Müfid-i ‘Âm matbaasında basılmıştır.⁵⁰⁵

16- *‘Âkibetü’l-müttekîn* (واقف ال متقين)

Urduca bir risaledir. Benares’te 1904’te basılmıştır.

17- *Aşeretün kâmile* (عشر كفامة)

Urduca olarak kaleme alınmış bir risaledir.

18- *Kelimetü’l-hak* (كلام الحق)

Bu eser Farsça’dır.

19- *Keşfu’l-lisâm ‘an gurbeti’l-İslâm* (كشف لئام عن غبة الإسلام)

Urduca bir risaledir.

20- *Tevdîhu’l-meâsi* (توضيح ال معصية)

Bu eser Urduca’dır.

21- *Tathîru’s-sîyâb bi-kabûli’n-nevâb* (تطهير ال سياب بقبول النواب)

Urduca olarak ele alınmış bir kitaptır.

22- *Tevzîu’l-ibâd ila’d-derecâtü yevmi’l-meâd* (توضيح ال عباد إلى ال درجات ال يوم ال معاد)

Urduca bir eserdir.

23- *Tahsâu cuyûdi’l-ehrâr mintizkâri cunûdi’l-ebâr* (تحصان عيود ال أحرار من تذكار عيود ال أحرار)

⁵⁰³ Han, Ebü’n-Nasr Ali Hasan, *Maâsir-ı Siddîkî*, 4/12.

⁵⁰⁴ Buhârî, “Îmân”, 2, “Tefsir”, 30; Müslim, “Îmân”, 21; Nesâî, “Îmân”, 13.

⁵⁰⁵ Siddîk Hasan Han, *Davu ’ş-şems min şerhi hadisi Buniye’l-İslâmü ‘alâ hamsin*, (Agra: Mufid-i ‘Âm, 1305), 1, 130.

24-*Tahsîlu'l-kemâl bi'l-husâli'l-mucibeti li'z-zilâl* (تحصيل الكمآل بلل خصآل الموجهة) لآل الل

Kıyamette gölgeleneceklerle ilgili Urduca bir kitaptır.

25-*Tevzîu'l-meâsi ve't-tabakâti ilâ enmai'd-derekât ve'd-derecât* (توفيع آل معصري) (واليلطق آل إلى أأماء آل دركآت وآل درجات)

Urduca bir eserdir.

26-*Hassu'l-insân 'alâmâyücibu duhûlu'l-cinân* (حث الإنسان عى ملى وحب دءو لآحنآن)

Urduca bir kitaptır.

27-*Lisânü'l-irfân* (لسآن العفآن)

Arapça yazılmıştır.

28-*Keşfu'l-iltibâs 'amma vesvese bihi'l-hannâs* (كش آل لآقبآس ع مآوس وسب هآل آس)

Urduca olan bu eser Şia'ya reddiye türündedir.⁵⁰⁶

29-*Hiyretü'l-hiyre* (آيرة آل آيرة)

Urduca bir risaledir.

30-*Riyâdu'l-murtâd ve ğiyâdu'l-'irbâd* (ريآض آل مرتآض و آيآض آل عربآض)

Sıddîk Hasan Han'ın bu eseri tasavvuf ve ahlak ilmi hakkındadır. Eser mukadime ve onsekiz bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede sufi ve tasavvufun tanımlarını ve ilmi sülük hakkında bilgi vermektedir. Bölümlerde ise sufinin akidesi, vilayet, mürîdlerin adâbı, vilayetin isbatı, Allah'a yaklaşmanın sebepleri, tarîkatların çeşidleri gibi konular hakkında açıklamalar yapmaktadır. Eserin sonunda bazı önemli şehirlerin tarihçeleri hakkında kısaca bilgi vermemtedir. Hasan Han bazı yerlerde “diyorum” (كوي م) ifadesiyle kendi öz görüşünü beyan etmektedir.

Müellif bu eserde tasavvufa karşı bir görüş beyan etmemektedir. Fakat *Ebcedü'l-ulûm* eserinde ise tasavvuf ilmi hakkında bilgi verdikten sonra Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiye'nin mutasavvıflara karşı yazdığı *el-Furkân beyne Evliyâi'r-Rahmân ve*

⁵⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/278.

Evliyâi 'ş-Şeytân eserinin latif bir eser ve çok faydalı olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰⁷ *Fethu 'l-beyân* eserinde sufilerin yaptıkları Kur'ân-ı kerimi tefsirlerinin tefsir olmadığını söyler.⁵⁰⁸

Riyâdu 'l-murtâd Farsça bir kitaptır. Bopal Şah Cihânî matbasında ve 1297 yılında 336 sayfada basılmıştır. Ayrıca Aligarh Azad Üniveristesinin kütüphanesinde 2550 numarasında kayıtlıdır.

31-*er-Ravdu 'l-hasîb mintezkiyeti 'l-kalbi 'l-munîb* (لروض الخريب من تزكيات قلب) (الخبیب)

er-Ravdu 'l-hasîb bir mukaddime ile beş bölüm ve bir hâtimedden meydana gelir. Kitabın muhtevası ise faydalı nasihatler, müminin özellikleri, imanın altmış veya yetmiş küsur şubesi bulunduğunu belirten hadisten hareketle bunların nelerden ibaret olduğu Kur'ân'ın ayetleri ve hadislerin desteğiyle kanıtlanmaya çalışılmıştır. Eserin çoğunluk kısmını bu hadis teşkil etmiş ve müellif, Beyhakî'nin *Şu 'abü 'l-îmân* ve bunu ihtisar eden Ömer b. Abdurrahman el-Kazvî'nin (ö. 699/1300) Muhtasar'ına göre yazmıştır. Ayrıca nefsin ayıp ve kusurları ve ruhun ve cismin tedavisi gibi konuları de içermiştir. Müellif eserin sonunda kendi hayat hikâyesini ve ne sıkıntılara maruz kaldığı ve sonunda Bopal'da görev verildiği ve Bopal'ın emiresi Şah Cihan Begüm (ö. 1319/1901) ile evlenmesi gibi birçok nimetlere kavuştuğundan bahsetmiştir. Devamında muhalifler tarafından vehhâbilikle ithamda bulunduğunu ve İngilizlere şikâyet edildiğinden söz etmiştir.⁵⁰⁹

Farsça olan bu kitap 1298'de Agra'daki Müfid-i 'Âm yayınevinde basılmıştır. 230 sayfadır.

32-*Sâiku 'l-ibâd ilâ sıhâti 'l-i 'tikâd* (برقائق العباد إلى صحة الاعتقاد)

Bu eser Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Ebu'n-Nasr Ali Hasan Han'ın *el-Kâid ile 'l-Akâid* adında Arapça olarak kaleme aldığı eserin Urduca tercümesidi. Müellif, bu eseri bazı arkadaşların isteği ve hanımı Nevab Şah Cihân Begüm'ün hükmüyle tercüme ettiğini açıklar.⁵¹⁰ Sıddîk Hasan Han bu eserin yazmasını Cemâdiu'l-Ahir ayının son günlerinde

⁵⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü 'l-ulûm*, 2/154.

⁵⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *Fethu 'l-beyân fî mekâsidi 'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. İbrahim el-Ansârî, (Beirut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1412/1992), 1/16.

⁵⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdu 'l-hasîb mintezkiyeti 'l-kalbi 'l-munîb*, (Agra: Mufid-i 'Âm 1298), 2-3, 164, 177, 185.

⁵¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Sâiku 'l-ibâd ilâ sıhâti 'l-i 'tikâd*, (Benârs: Sa'idü'l-Metâbi', 1304), 2.

tamamlamış ve 1297 yılında hicri 1304 senesinde Benârs'ta bulunan Sa'idi'l-Metâbi' el-Kâin'de basılmıştır.

33-Si'atü'l-mecâl ilâ mayehillü 'ani'l-erzâk ve'l-embâl (سعة المجال لى ماي حل من (الأرزاق والأموال

Urduca bir eserdir.

34-Sıdku'l-lecâ ilâ zikri'l-havfi ve'r-recâ (صدق لى ذكر ال خوف و الرجاء)

Korku ve ümide (havf ve reca) dair ayet ve hadisleri zikrederek açıklamıştır.

Urduca ve 120 sayfa olan bu eser Receb ayında 1304'te Agra'da Müfid-i 'Âm matbaasında tabedilmiştir.

35-Fitnetü'l-insan mintilkâi ebnâi'z-zamân (فتنة الإنسان متعلق بانبئاء الزمان)

Urduca bir risaledir.

36-Kadıyyetü'l-makdûr 'alâ fitneti'l-kubûr (قضية المقذور على فتنة القبور)

Urduca yazılmıştır.

37-Kavlu'l-hak (قول الحق)

Urduca'dır.

38-Kavlu's-sâbit (قول الثابت)

Urduca bir eserdir.

39-Devâü'l-kalbi'l-kâsi bi-tezkîri'l-mevtîli'nnâsi (دوالق القلب اس حيت طير ال م و لئتن اس ي)

Urduca olan bu kitap 104 sayfadır. Agra'daki Müfid-i 'Âm yayınevinde 1305'te basılmıştır.

40-Kavâtiu'l-beşer (قواطع البشر)

Urduca bir eserdir.

41-Katu'l-avsâl tercümetü kasrı'l-âmâl bi-zikri'l-hal ve'l-mâl (قطع الأوصال الترجمة (قصر الأم الي ذكر ال حال و المأل

Urduca yazılmış bir kitaptır.

42-Keşfu's-sitri 'an vüçeti'z-zikri ve'l-fikr (كشف السئتر عن وجه الفكر و الفئخر)

Arapça bir kitaptır.

43-*Muntehabüzâdi 'l-muttekîn* (مختار زادالمتقين)

Arapça bir risaledir.

44-*Risâletü münciyyât ve muhlikât* (رسالة منجيات ومهلكات)

Urduca'dır.

45-*Makâlâtü 'l-ihsân fi makâmâti 'l-irfan* (مقالات الإحسان في مقامات العرفان)

Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1165-66) tasavvufa dair yazdığı *Fütûhu 'l-gayb* adlı eserin tercümesidir. Sıddîk Hasan Han'ın son eseridir. Hasenî, müellifin bu eserde fıkıh imamlarına ve tasavvufa karşı suizan davranışından döndüğünü ve pişman olduğunu söylemektedir.⁵¹¹ Bu eser Urduca dilinde olup 324 sayfadan oluşmaktadır.⁵¹² Üzülerek belirtelim ki araştırmımıza rağmen maalesef bu esere ulaşamadık.

1.4.7. Menakıb ve Fedâil

1-*Bulûğu 'l-'ulâ bima 'rifeti 'l-hulâ* (بلوغ الخ ل ب ما رفعة الخ ل)

Hz. Peygamber (s.a.v), Hulefâ-i Râşidîn, aşereyi mübeşşere, bazı tâbîfn ve müctehid imamların şemâ'il ve fizikî özelliklerini kapsayan Urduca yazılmış 30 sayfalık bir eserdir.

2-*Berdü 'l-ekbâd şerhu kasîdeti bânet suâd* (برد الأبطال شرح قصيدة بآيات السواد)

Farsça yazılmıştır.

3-*eş-Şemâmetü 'l-'anbâriyye min mevlidi Hayri 'l-beriyye* (الشمامة الخ ل ب بيرة من مولد خير البرية)

Sıddîk Hasan Han, Seyyid Mü'min b. Hasan eş-Şablencî'nin (ö. 1290/1873) *Nûrü 'l-ebşâr fi menâkibi âli beyti 'n-Nebiyyi 'l-muhtâr* adlı eserinden *Siretü 'n-Nebeviyye* bölümünü Urduca olarak ihtisar etmiştir.⁵¹³ Bu eser Sıddîk Hasan Han'ın Hz. Peygamber efendimizin doğumuyla ilgili yazılmış müstakil bir eseridir.⁵¹⁴ Eser 126 sayfa olup 1305'te

⁵¹¹ Hasenî, *Nüzhetü 'l-havâtir*, 8/1249.

⁵¹² "Google Books", مقامات العرفان erişim/ 17 Kasım 2019, <https://books.google.de/books?hl=tr&id=m34sAAAAYAAJ&dq=مقالات الإحسان+في+مقامات العرفان>

⁵¹³ Ferivâî, *Takribu 's-sünneti 'n-Nebevîyye*, 24.

⁵¹⁴ Kadiri, Şeyhu 'l-İslâm Muhammed Tahir, *Miladu 'n-Nâbi (s.a.v.)*, thk. Muhammed Ali Kadiri ve Muhammed Faruk Ranâ, (Lahor: Minhacu 'l-Kur'ân, 1428/2007), 440.

yayınlanmış ve Hindistan Osmanîye Üniversitesi'nin kütüphanesinde 3033 numarada kayıtlıdır.

4-*el-Kelimetü'l- 'anbâriyye fi mehdi Hayri 'l-beriyye* (الكلمة قال يحيى في مدح خير البرية)

Peygamber efendimizi övmek, sehabe, bazı tâbiîn ve tebeut-tâbiîn imamların fazilet ve mertebelerini beyan etmek amacıyla yazılan bir kasidedir.⁵¹⁵

5-*es-Seyfü 'l-meslûl 'alâ men sebbe 'r-Resûl* (الرسيف المسلول اعلى من سب الرسول)

Urduca bir eserdir.

6-*er-Ramhu 'l-meskûl 'ala men sebbe 'r-Resûl* (الرمح المسلول اعلى من سب الرسول)

Farsça yazılmış bir kitaptır.

7-*Faslu 'l-hitâb minfadli 'l-kitab* (فصل الخطاب من فضل الكتاب)

Urduca'dır.

8-*Tekrîmu 'l-mu 'minîn bitakdîmi 'l-Hulefâi 'r-Râşidîn* (تكريم المؤمنين بتقويم الخلفاء)
(الراشدين)

İsminden de anlaşıldığı gibi bu eser ilk başta raşid halifelerin ve Cennete müjdelenen diğer Aşere-i mübeşşerenin menkibe ve faziletleriyle ilgili yazılmış Urduca bir eserdir. Bu eser 137 sayfadan ibaret olup hicri 1300 yılında Bopal'da Şah Cihânî matbaasında basılmıştır. Aligarh Muslim Üniversitesinin Maulana Azad kütüphanesinde 920 ve 1060 numaralarda kayıtlıdır.

9-*Ta 'rîfu 'l-beşer bizikri 'l-eimmeti 'l-isna 'l-aşer* (تعريف بالشر بذكر الأئمة الثلاثة عشر)

Urduca'dır.

10-*İhyâu 'l-meyyit bi zikri menâkibi ehli 'l-Beyt* (إحياء الميت بذكر من أقب أهل البيت)

Farsça'dır.

11-*Rafvü 'l-hurfe bi-şerefi 'l-hurfe* (رفو ال حرف ب شرف الحرف)

Urduca yazılmıştır.

12-*Muntehabu 'l- 'avûki eyyamu 't-teşrifi 'avd* (منتخب العوقى على أم الكتاب في عود)

⁵¹⁵ "Moajamu'l-babitin li şuarâi'l-Arabiyyet", erişim/ 17 Kasım 2019, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=3205.

Urduca'dır.

1.4.8. Ahlak ve İrşad

1-*Ahlâku 'n-nisvanpur* (أخلاق النساء)

Urduca yazılmıştır.

2-*Mahâsinu 'l-a 'mâl* (محسن الأم)

Urduca bir eserdir.

3-*Mekârimü 'l-ahlâk* (مكارم الأخلاق)

İki cilt ve 264 bab olan bu eser Bopal'da Şah Cihânî matbaasında 1304'te basılmıştır. Urduca'dır.

4-*Huluku 'l-insan* (خلق الإنسان)

Urduca'dır.

5-*Fethu 'l-hellâk li 't-tâifi 'l-mineni ve 'l-ahlâk* (فتح الـخلاق لطيف المنن والأخلاق)

Urduca olarak kaleme alınmıştır.

6-*Tahrîmu 'l-hamr ve 'z-zina ve 'l-livâta ve 'l-meâzif ve 'l-'ışk* (تحريم الخمر والزنا والـلواط والمعازف والـعشق)

Siddîk Hasan Han bu risalede içki, zina, livâta, çalgı gibi konuları hadisler ışığında incelemiştir. Eserin sonunda Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin hocalarından senediyle rivayet ettiği senedi sahih, lafızları küçük ve kolay, anlam ve maksadı ise büyük olan hadisleri ve tercümesini zikretmiştir. Bu hadislerden sonra Allah'ın 99 ismini tercümesiyle birlikte vermiştir.

Urduca olan risale Delhi'de Estârprîs matbaasında 1318'de basılmıştır.

7-*İslâhu zâti 'l-beyn bi-beyânı mali 'z-zevceyn* (إصلاح ذات البين بين الزوجين)

Urduca bir kitaptır.

8-*Da 'vetü 'l-Hak* (دعوة الحق)

Urduca bir risaledir.

9-*el-Makâletü 'l-fasîha fi 'l-vasiyyeti ve 'n-nasîha* (الوقال الفصيحة في الوصية والنصيحة)

Vasiyet ve nasihat ile ilgili Farsça yazılmış bir makaledir.

10-*Vasiyyet nâme-i Ebû'l-Vefâ* (وصييتن ام مبللى ولفا)

Urduca'dır.

11-*el-Burhânü'l-celî 'ala'n-nâhibîn 'ani's-sirâti's-seviyy*⁵¹⁶ (البرهان اللمجى عى)
البن ائچين عن الصراط السوي

1.4.9. Edebiyat

1-*Rebîu'l-edeb fi inşâi'l-Arab* (ردع الءب فى نشاء الءرب)

Sıddîk Hasan Han'ın bu eseri edebiyat hakkındadır. Eserde yazışma sanatını ele alıp mektuplaşma ve yazışmalarda göz önünde bulundurulması gereken kurallar, mevzun ve kafiyeli mektuplardan bahsetmektedir. Önsöz ve fasıllardan ibarettir. Leknev'de Nedvetü'l-ulemâ'ya bağlı Nu'mân eş-Şiblî Dârülulûm'unun kütphanesinde 1442 numarasında kayıtlı mahtut/el yazma bir risaledir.⁵¹⁷

2-*Tekhîlu'l-uyûn bi-te'ârifi'l-ulûm ve'l-fünûn* (تلك حيل الءورنىء عارىف الءلوم والفنون)

Farsça bir risaledir.

3-*Merâtiu'l-gizlân mintizkârı udebâi'z-zamân* (مرىء الءالن من تذكار اءباء الءزمان)

Arapça kaleme alınmış bu eser, Hindistan'da ve İstanbul Cevâib matbaasında basılmıştır.⁵¹⁸

4-*Diyâfetü'l-ihvân bi-kıyâfeti'l-insan* (ضرىافة الإءوقىء بىافة الءسان)

Urduca'dır.

5-*Divân-ı Gül-i Ra'na (mecmuatü gazâlât)* (ءىوان گلى رءنا)

Urduca olarak yazılan bu eser, 1307/1889'de Bopal'daki Şah Cihanî matbaasında kitap haline basılmıştır.⁵¹⁹

6-*Nefhu't-tayyib minzikri'l menzili ve'l-habîb*⁵²⁰ (فىء الءىب من نءك رال فىزل والءىب)

⁵¹⁶ Fars, *Kurretü'l-a'yân*, 93.

⁵¹⁷ Ubeydurrahman, "Musahemetü'l-allâme Sıddîk Hasan Han fi tatviri'n-nesri'l-Arabî fi'l-Hind", 42.

⁵¹⁸ Âli'ş-şeyh, Abdurrahman b. Abdullâtîf, *Meşâhîri 'ulema-i Necd ve gâyrîhim*, (Riyad: Dârü'l-yemame, 1394), 456.

⁵¹⁹ Hicazî, Abdulvehab, "Nevvâb Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopalîka zevk şiir ve suhan", *Muhaddis* 27/2 (Şubat 2009), 19.

⁵²⁰ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/390.

Sıddîk Hasan Han'ın kaleme aldığı Farsça olarak bir divan eseri olup, Fahîr Zair İlahâbâdî (ö. 1164/1751) gibi bazı kişilerin seçilen şiirlerinden oluşmaktadır.⁵²¹ Müellif eserin yazmasını hicri 1298'de bitirmiş ve 1299/1882'de Müfid-i 'Âm matbasında basılmıştır.

7-*el-Mağnemu'l-bârid li's-sâdiri ve'l-vârid* (الغنائم البارئ لصدور والوارد)

Başta hamd ve naattan sonra raşid halifelerin, ehli beyt ve sahabelerin menkibelerinden bahseden, dini, ilmi ve ahlaki konuları içeren Farsça bir divandır. Bopal'deki Şah Cihanî yayınevinde 1299/1882'de yayınlanmıştır.⁵²²

8-*el-Vaşyü'l-merkûm fi beyâni ahvâli'l-ulûmi'l-mensur minhâ ve'l-manzûm*
(الوشى بالوقوف بيان أحوال الخوادم المشهور فيها والفيظوم)

Ebcedü'l-ulûm'un birinci kısmından ibarettir. Müellif burada ilmin tanımı, kısımları, kaynağı, müellifler ve müelliflerin eserleri, nazım ve nesir yazılar gibi konular hakkında bilgi vermektedir. Arapça'dır.

9-*Mu'ceb nahve'l-mağrib* (معجم بنحو المغرب)

Arapça bir eserdir.

10-*el-Fûnûn ve'l-ulûm* (الفنون والعلوم)

Arapça olarak kaleme alınmıştır.

11-*Simâru't-tenkât fi Şerhu Ebyâti't-tesbît* (شمارة التناهي في شرح أبيات التثبيت)

Sıddîk Hasan Han Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Ebyâti't-tesbît* isimli eserini Arapça olarak şerh etmiştir.⁵²³ Müellif başka bir eserinde eserin yazım dilinin Farsça olduğunu belirtmiştir.⁵²⁴

12-*el-Bülğâ fi usûli'l-luğâ* (البلغ في أصول اللغاة)

Sıddîk Hasan Han'ın dil ve edebiyat ile ilgili Arapça olarak kaleme aldığı bir eserdir. Bir önsöz, iki bab ve hatimeden ibarettir. Önsözde dilin tarifi, niteliği, sınırı ve ilkeleri gibi konuları ele almaktadır. Birinci babı elli konuda dil bilimi (filoloji) ve buna bağlı konuları, ikinci babta dil biliminde yazılmış Arapça, Farsça, Türkçe ve Hintçe

⁵²¹ Hicazî, "Nevvâb Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopalîka zevk şiir ve suhan", 18.

⁵²² Hicazî, "Nevvâb Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopalîka zevk şiir ve suhan", 19-20.

⁵²³ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

⁵²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/275.

kitapları alfabetik sırasına göre zikretmiş ve hatimede ise Kur'ân-ı Kerim'in icazı ve bundan türetilmiş ilimler hakkında bilgi vermiştir. Eserin sonunda hocasının konu ile ilgili takriz yazısına yer vermiştir.

Eser İstanbul Cevâib matbaasında 1296/1879 yılında basılmıştır.

Bu eser Ahmed Suhad Hamdân es-Samarrâî tarafından tahkik edilerek Câmiatü Tikrit Külliyyetü't-Terbiye li'l-benât'ta yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve 1425/2004 yılında tamamlanmıştır.

13-*el-'Alemü'l-haffâk min 'ilmi'l-iştikak* (العلم الحافق من علم الإشتقاق)

İştikak ilmine dair bu eser Arapça ve 48 sayfadan oluşmaktadır. İlk defa Bopal 1294'te ve İstanbul Cevâib matbaasında 1296'da basılmış, daha sonra Nezîr Muhammed Mektebî tarafından neşredilerek Dimaşk'ta 1985'te yayınlanmıştır.⁵²⁵

14-*Ğusnü elbâni'l-müverrak bi-muhasseñati'l-beyân* (غصن زالبان المورق بمهجات البیان)

Belâgat ilmi ile ilgili bir eserdir. Meânî, beyân ve bedî' ilimlerini muhtevidir. Burada Hint dilinden 23 bedî' çeşidini nakletmektedir.⁵²⁶ Bunun yanında mukaddimesinde Allah Teâlâ'nın Arab diline bağışladığı başka dillere bağışlamadığı güzellik ve inceliğinden kısaca söz etmiştir.

Müellifin bu eseri, Seyyid Gulâm Ali Âzâd Bilgrâmî'nin (ö. 1200/1786) Hint dilinin güzelliğini (belâgat) ortaya çıkartmak hakkında Arapça olarak yazdığı *Sibhatü'l-mercân fî Âsârî Hindistan* adlı eserinin ihtisarıdır. Ayrıca edebiyatçılara faydalı kendisinden bazı eklemelerde bulunduğunu da söylemiştir.⁵²⁷

Eser İstanbul'da 1296'da basılıp daha sonra Ahmed Abdülfettâh Temmâm ve Semîr Hüseyin Halebî tarafından Beyrut 1987'de Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye'de neşredilmiştir.

15-*Neşvetü's-sekrânmin sahbâ'itizkâri'l-ğizlân* (نزهة سكران من صيحات ذكارة الغزلان)

⁵²⁵ Birişik-Eren, "Siddik Hasan Han", 37/94.

⁵²⁶ Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûât*, 2/1204.

⁵²⁷ Siddik Hasan Han, *Gusnü el-bâni'l-müverrak bi-muhasseñati'l-beyân*, (İstanbul: el-Cevâib, 1296), 8.

Arapça olan bu eser Kur'ân, sünnet ve önemli kaynaklarda kadınlarla ilgili zikredilen bilgilerin derlendiği ve değerlendirildiği bir eserdir.⁵²⁸ Önsöz, fasıllar ve hatimeden ibarettir.⁵²⁹

İlk defa Bopal'da Şah Cihanî matbaasında Safer ayında 1294'te basılmış, daha sonra İstanbul Cevâib matbaasında 1296'da ve 1338'de Mısır Rahmaniyye matbaasında Muhammed 'Atiyye el-Kutbî tarafından neşredilmiştir.

16-*Leffü'l-kimât 'alâtashîhi ba'zı maist'malehu'l-'ammetü mine'l-mu'arrab ve'd-dahili ve'l-muvelled-ı ve'l-eğlât* (لف القامط لفي نحص ج ع عض م السنج مته ل عامه من الم عرب (اول خيل والمولد والأغلاط)

Arap edebiyatıyla ilgilidir. Âmmiceye karşı fushayı savunan bir kitaptır. Sıddîk Hasan Han eserin başında yazmasının amacını, gördüğü bazı kişilerin konuşmalarında aslı olmayan, sonradan Arapçalaşmış kelimelerle konuşmaları ve yazarken çizerken farklı kelimeleri kullanmaları ve bu nedenle insanların kafalarını karıştırmaya sebep oldukları şeklinde açıklamıştır. İşte Hasan Han bir fasih Arapça savuncusu olarak Arapçalaşmış kelime ve tabirleri sınırlandırmış ve sahih ve öz Arapça kelimelerin âmmice kelimelerin önüne geçirmeye çalışmıştır.⁵³⁰

Bu eser Arapça dilindedir. Eser hakkında Ubeydurrahman bilgi verirken yanlışlıkla 768 sayfa olduğunu söylemiş⁵³¹ fakat eser 268 sayfadan ibarettir. Bopal Sıddîkî matbaasında Şevval ayında 1296'de basılmıştır. Sıddîk Hasan Han'ın bu eseri önsüz, bölümler ve sonuçtan oluşmaktadır. Başka eserlerinde olduğu gibi bu eserin sonunda da bazı sevenleri tarafından Arapça ve Farsça şiirler yazılmıştır. Eserin bazı sayfa kenarında müellifin oğulları Nuru'l-Hasan Han ve Ali Hasan Han'ın yanında öğrencilerinden Seyyid Zülfikar Ahmed (ö. 1340/1921) de bazı açıklamalarda bulunmuşlardır.

Eser son zamanlarda Mahmud el-Feyâz ve Arif Ahmed Abdulğani'in sunumuyla Dımaşk Dârü Sa'duddin ve Dârü Kenan'da 2016 yılında basılmıştır.

⁵²⁸ Birışık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/94.

⁵²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Naşvatü's-sakrân minsahbâ'i tazkâri'l-ğizlân*, nşr. Muhammed 'Atiyye el-Kutbî, (Mısır: Metbe-i Rahmaniyye, 1338), 2.

⁵³⁰ Sıddîk Hasan Han, *Leffü'l-kimât 'alâtashîhi ba'zı maist'malehu'l-'ammetu mine'l-mu'arrab ve'd-dâhili ve'l-muvelled-ı ve'l-eğlât*, (Bopal: Sıddîkî matbaası, 1296), 2; Ubeydurrahman Tayyib, "Musahemetü'l-allâme Sıddîk Hasan Han fi tatviri'n-nesri'l-Arabî fi'l-Hind", *Savtu'l-umme* 46/10 (Ekim 2014), 41.

⁵³¹ Ubeydurrahman, "Musahemetü'l-allâme Sıddîk Hasan Han fi tatviri'n-nesri'l-Arabî fi'l-Hind" 41.

17-*Tasrîfu 'r-riyah tercümetu merâhi 'l-ervâh* (تصريف الريح ترجمة مراح الأرواح)

Ebû'l-Fezâil Ahmed Hüsâmeddin'in (ö. 700/1300) meşhur *Merahu 'l-ervâh* adlı eserinin Farsça tercümesidir. Sıddîk Hasan Han bu tercümeyi 1270 senesinde kaleme almıştır ve ilk eseridir.⁵³²

18-*es-Sâfiye şerhu 'ş-Şâfiye* (شرح افيية شرح افيية)

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) sarf ilmine dair *eş-Şâfiye* adlı eserine Sıddîk Hasan Han'ın yazdığı Farsça şerhidir.⁵³³

19-*et-Tezhîb fi şerhi 't-Tezhîb* (تذويبي شرح التذويبي)

Sıddîk Hasan Han'ın bu eseri, Nahiv ilminde Şeyh Bahâüddîn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *et-Tezhîbü 'l-beyân*'i üzerine yazdığı Farsça şerhidir.⁵³⁴

20-*el-Menhelü 'l-'azbi 's-sâfi fi şerhi Menhecu 'l-beyânî 's-şâfi* (المنهل عذب الصفي في شرح منجلي ازال شفلي)

Farsça bir eserdir.

22-*el-İnşâü 'l-Arabî* (الانشاء العربي)

Arapça yazılmış bir eserdir.

23-*el-Muktesaru 'l-muhtesar fi husni 'z-zannî li 'l-muhtedar* (المختصر المقتصر في حسن الظن لم مختصر)

Urduca yazılmış bir kitaptır.

1.4.10. Tarih

1-*Lüktatü 'l-'aclân mimmâtemessü ilâ ma 'rifetihî hâceti 'l-insân* (لقطه العجلان ما ما) (تمس لى مخفته حاجة الإنسان)

Eser tarih hakkında bilgi vererek, eski ümmetlerin tarihini içermektedir. Ayrıca zaman ile ilgili gece gündüz, aylar, yıllar, saat, dakika ve mevsimler gibi konularda da bilgi verilmektedir.

⁵³² Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu 'l-mukellel*, 536.

⁵³³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü 'l-ulûm*, 3/277.

⁵³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü 'l-ulûm*, 2/80; a.mlf., *el-Hutta*, 483.

Bu eser Arapça olup *Habîetü'l-ekvân* ile birlikte Bopal'da 1295/1878'de ve Matbaatü'l-Cevâib'ta 1296/1879 yılında ve Beyrut'ta basılmıştır.⁵³⁵

2-*Habîetü'l-ekvân fî iftirâki'l-ümem 'ale'l-mezahib ve'l-edyân* (ضيعة الأنوان في إفتراق الأمم على مذاهب والأديان)

Ali b. Hüseyin'e göre bu eser Bopal'da tabedilmiş⁵³⁶ ve sonra *Lüktatü'l-'aclân* adlı eserle birlikte de İstanbul'da Cevâib matbaasında 1296'da basılmıştır. 99 sayfadan ibarettir.

3-*Hadîsu'l-gâşiye 'an fitneti'l-gâliyeti ve'l-gâşiye* (حبيثالغشية عرفتن قال غشية والغشية)

Urduca yazılmış bir eserdir.

4-*Talâi 'u'l-makdûr minmatâli 'i'd-duhûr* (الاعمال المقدور من مطلع لدور)

Urduca bir kitaptır.

5-*el-Fer 'u'n-nâmî mine'l-asli's-sâmi* (الفرع النامي من الأصل السامي)

Farsça olarak kaleme alınan bu eser Hindistan'da 1291'de basılmıştır. Bağdatlı sehven eserin ismini *el-Ferecü'n-nâmî* olarak kaydetmiştir.⁵³⁷ Müellif *Ebcedü'l-ulûm* eserinde, eserin ismini *el-Fer 'u'n-nâmî* olarak açıkça zikretmiştir.⁵³⁸

6-*Sürra men raâ* (سر من رأى)

Farsça bir risaledir.

1.4.11. Mantık

1-*Şerhu Muhtasari'l-mizân* (شرح مختصر الميزان)

Siddîk Hasan Han'ın mantık veya mizan ilminde kaleme aldığı Arapça bir şerhdir. Bu şerh *Kıstasu'l-ezhân* olarak adlandırılır.⁵³⁹

1.4.12. Siyaset

1-*İklîlü'l-kerâme fîtibyâni makâsidi'l-imâme* (إكليل الكرامة في تبیین مقاصد الإمامة)

Müellif eserin yazılma sebebini açıklarken, Bopal'ın yöneticiliğine geçtikten sonra hilafet, İslâmi siyaset, idarecilik, her zaman halkın ve yönetimin vazgeçilmez

⁵³⁵ Birişik-Eren, "Siddîk Hasan Han", 37/94.

⁵³⁶ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/403.

⁵³⁷ Bağdatlı, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/186.

⁵³⁸ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/278.

⁵³⁹ Siddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 483.

hükümlerin ve siyasetle ilgili görüş ve düşüncelerini içine alan, yararlı, orta hacimli ve gereksiz uzatmalardan uzak bir risale yazmaya karar verdiğini belirtir. Bu vesileyle önsöz, fasıllar ve hatimededen ibaret olan bu eseri kaleme alır.⁵⁴⁰

Sıddîk Hasan Han, burada imamet (yönetim ve idareciliğin) hedefi, imamın (devlet başkanı) gerekliliği, devlet yönetimi, İslâmî bir topluluğu yönetmek, imamet şartları, İslâmî ve gayri İslâmî siyaset ile ilgili konulardan bahsetmiştir. Ayrıca hadler, cezalar, istişarenin hükmü, ülkelerin sınırı, çölde yaşayan Arapların durumu, ölen kâfirlerin çocuklarının durumu, âlim-idareci ilişkisi, idarecinin devletten maaş alması ve âlim ve zahid kimselerin yönetimde görev alıp almaması gibi konuları ele almıştır.

Eserin sonunda hatime olarak *Hükmi'l-ittisâl bi's-selâtîn* adıyla Şevkânî'nin yazdığı *Raf'u'l-esâtîn fi hükmi'l-ittisâl bi's-selâtîn* risalesini nakletmiştir. Bu risalenin zikredilmesinden sonra Seyyid Ali Hasan Han'ın da hatimesiyle son bulmuştur.⁵⁴¹

Arapça olarak matbu olan bu eser Bopal Matbaa-i Sıddîkî'de 1294'te basılmış ve 248 sayfadan oluşmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi eser tahkik edilerek doktora tezi olarak çalışılmıştır.

2-el- 'İbretü mimmâcâ'e fi'l-gazv ve 'ş-şehâde ve 'l-hicre (العبرة مما جأعني الغزو (الى ش هادة وال هجرة

Osmanlı hilafetinde Sultan Abdülaziz Han (ö. 1293/1876) döneminde dış unsurların kıskırtmasıyla iç çekişmeler başladı. Sultanın ölümünden sonra Abdulhamit Han tahta geçince bir taraftan isyancılarla diğer taraftan da Ruslarla savaş etmeye uğraştı, bu mücadelelerin başarıyla sonuçlanmasının ardından Sıddîk Hasan Han, sevincini göstermek için bu eseri kaleme almış ve Osmanlıların başarısı için tüm Müslümanların dua ettiğini dile getirmiştir. Beş bölüm ve hatimededen oluşmaktadır. Bölümlerde cihad ve Allah yolunda şehadetin fazileti ile alakalı ayet ve hadisleri zikretmiş, hatime kısmında ise dar-ı küfürden dar-ı İslâm'a hicret etmenin hükmü ile irtibatlı âlimlerin görüşlerini beyan ederek incelemiştir.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *İklîlü'l-kerâme fi tibyânimakâsıdı'l-imâm*, (Bopal: Matbaai Sıddîkî, 1294), 2-4.

⁵⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *İklîlü'l-kerâme*, 228, 243.

⁵⁴² Sıddîk Hasan Han, *el- 'İbretü mimmâcâ'e fi'l- gazv ve 'ş-şehâde ve 'l-hicre*, thk. Ebû Hacer Muhammed Saïd b. Besyûnî Zağlûl, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 7-9.

İlk defa Bopal ve İstanbul'da 1293'te yayınlanan bu eser, daha sonra 1985'te Beyrut'ta Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye'de Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl'un tahkîkiyle basılmıştır.

Hasan Han'ın bu eseri Beşir Mahmud İsmail Süleyman tarafından *el-İbretü mimmâcâe fi'l-gazv ve'ş-şehâde ve'l-hicre li-Ebi't-Tayyib Siddîk b. Hasan el-Kinnevcî* adıyla tahkik ve tahric yapılarak yüksek lisans tezi olarak hazırladığına daha önce de işaret etmiştik. Bu çalışma el-Câmiatü'l-İslâmiyye Gazze, Külliyyetü Usûliddîn'de 1431/2010 tarihinde tamamlanmıştır.

3-*ed-Dürerü'l-mendûd fi zikri'l-Mehdi'l-mev'ûd* (لدرر الہدوی ذکرا لم ہدی ال موعود)

Mehdi'in (a.s) zuhurunu konu eden Urduca bir eserdir.

4-*Berkg-isebz* (برک سبز)

Farsça yazılmıştır. “*Berkg-i sebz*” yeşil yaprak demektir.

5-*Hüsnu'l-mesâ'î ilâ nusuhi'r-ra'yyeti ve'r-râ'î* (حسن الہدای الیٰ صیح لاریعی و لاریعی لاریعی)

Siyaset ve yönetim ile ilgili olup Urduca kaleme alınmıştır. Abdülhay el-Hasanî'ye göre Siddîk Hasan Han bu eseri Ebû Hafs Muhammed 'Atiku'llallah b. Ebî Ahmed b. Asadullah el-Husaynî el-Medenî adında hicri 1301 yılında yazmıştır.⁵⁴³

6-*Felâhu'l-berâyâ fi islâhu'r-râ'î ve'r-reâyâ* (الحدیث الیٰ صیح لاریعی و لاریعی)

Urduca dilinde bir kitaptır.

1.4.13. Biyografi

1-*Ebcedü'l-ulûm* (کتاب الیٰ صیح لاریعی)

Siddîk Hasan Han'ın Arapça olarak kaleme aldığı, ilimlerin tasnifi ile ilgili ansiklopedik bir eserdir. Eserleri arasında en hacimli ve en sistematik olanıdır. Ana ve yan dallarıyla birlikte 425 (dört yüz yirmi beş) farklı ilim dalından ve bu ilimlerde eser veren âlimlerin hayat hikâyelerinden bahsetmiştir.⁵⁴⁴

⁵⁴³ Hasenî, Abdülhay, *es-Sekafetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, 290.

⁵⁴⁴ İzgi, Cevat, “Ebcedü'l-ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/70.

Hasan Han, söz konusu eseri üç kısma ayırmaktadır. İlk iki kısmı oğulları Nuru'l-Hasan Han ve Seyyid Ali Hasan Han'a ithaf etmiştir. Birinci kısmının ismini *el-Vaşıyî'l-merkûm fi beyâni ahvâli'l-ulûmi'l-menzur ve'l-menzûm*, ikinci kısmının ismini *es-Sehâbu'l-merkûmu'l-mumtir bi-envâ'i'l-fünûn ve esnâfi'l-ulûm* koymuştur.⁵⁴⁵ Daha sonra bu iki kısma çeşitli ilimlerde şöhret kazanan âlimlerin hayatlarını anlatan üçüncü kısmı eklemiş ve *er-Rahîku'l-mahtûm minterâcimi eimmeti'l-'ulûm* olarak isimlendirmiştir.⁵⁴⁶

Müellif, İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'sinden, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde*'sinden, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'u gibi eserlerden kaynak olarak yararlanmıştır.⁵⁴⁷

Hasan Han, eseri Bopal'da 1290/1873'te yazmış ve düzenledikten sonra 1295/1878'te Bopal'da yayımlamıştır. Eserin mukaddimesinde, çok sevdiği zevcesini bir kasîdesiyle övmüştür.⁵⁴⁸

Eser Abdülcebbâr Zekkâr tarafından üç cild olarak Dimaşk'ta 1978, 1988'de, Beyrut'ta 1978'de neşredilmiş, Ahmed Şemseddin'in tahkik, fihrist ve haşiyesiyle Beyrut'ta Dârü'l-kütübü'l-ilmiye'de 1999'de 3 cilt olarak tabedilmiştir. Daha sonra Abdullah el-Hâlidî tarafından Beyrut'ta 2001 yılında neşredilmiştir.⁵⁴⁹

2-*es-Sehâbu'l-merkûmu'l-mumtir bi-envâ'i'l-fünûn ve esnâfi'l-ulûm* (لسحاب
المركوم المظهر بئواعاقيقون أوصن افلق عوم)

Ebcedü'l-ulûm adlı eserin ikinci kısmıdır. Çeşitli fenler ve ilimlerin sınıflarıyla alakalıdır.

3-*İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekin bi-ihyâi meâsri'l-fukahâi'l-muhaddisîn* (إتحاف
العلماء الختفين بجاي آء لثرافق هاءال محشين)

13. yüzyıldan itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde hadis ve hadis ihtilafı ilminde yazılmış küçük ve büyük kitaplar olmak üzere yaklaşık bin iki yüz eseri ve müellifini içermektedir. Dolayısıyla binlerce muhaddis ve fakîhi eserleriyle birlikte ihtiva etmektedir. Alfabetik sıralamaya göre ele alınmıştır.

⁵⁴⁵ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 1/8.

⁵⁴⁶ İzgi, "Ebcedü'l-ulûm", 10/ 70.

⁵⁴⁷ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 1/ 4-5.

⁵⁴⁸ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 1/8-9.

⁵⁴⁹ Birışık-Eren, "Siddîk Hasan Han", 37/94.

1283 yılında musvedde olarak yazılmaya başlanmış, fakat bazı meşgalelerden dolayı hac ziyaretinden sonra bir iki ay içinde 1286 yılında yazımı tamamlanmıştır.

Müellif bu kitabı iki bölüm halinde kaleme aldığını söylemiştir. Birinci bölümde önce eserin ismi hakkında ve bunun yanında kendi hayatı ile ilgili bilgi vermiş, ardından bu eserde önemli ölçüde *Keşfü'z-zunûn*'dan istifade ettiğini aktarmıştır. İkinci bölümde ise büyük hadisçiler ve fıkıhçıların özgeçmişleri hakkında bilgiler sunmuştur.⁵⁵⁰

Farsça olan bu eser, 1288 yılında Kanpur Nizamî matbasında basılmıştır.

4-*el-Hitta*⁵⁵¹ *fî zikri's-Sihâhi's-sitte* (لحظفتي ذكر الصالحين ستة)

Müellif eseri bir önsöz, beş bab ve hatimeye ayırmaktadır. Önsözde ilimden, âlimlerin faziletinden, hadis ilmi ve müheddislerin faziletinden, bablarda ise rivayet ve dirayet, cerh ve ta'dil, nasih ve mensûh, hadis tabakat kitapları, sıhâh-ı sitte eserleri ve müelliflerinin hayatı, Muvatta, Müsnedi İmam-ı Ahmed ve eserlerin hususiyetlerinden bahsetmiştir. Eserin sonunda kendi hayat hikâyesi, talebelik hayatı, yetişmesi, okuduğu eserleri, şeyhleri, icazet aldığı hocaları, icazet metinleri, hangi eserleri okuduğu ve yazdığı bazı eserleri hakkında bilgi sunmuştur.⁵⁵²

Kettânî *Fihrisü'l-fehâris* adlı eserinde bu eser hakkında bilgi verirken çok kıymetli ve değerli bir eser olduğunu belirtmiştir.⁵⁵³

Kehhâle, bu eseri Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Ali Hasan Han'a nispet ederek⁵⁵⁴ hata yapmıştır. Çünkü Sıddîk Hasan Han eserlerini zikrederken bu eseri de aralarında saymıştır.⁵⁵⁵ Şunu da belirtelim ki Sıddîk Hasan Han bu eseri yazdığında eserleri 59'a ulaşmıştır.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 2.

⁵⁵¹ Bazı müellifler eserin ismini farklı şekillerde yazmışlardır. Serkîs, Ömer Nasuhi Bilmen ve Cüneyt Eren *el-Huttatü* (لحظة) olarak zikretmiştir. bk. Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûât*, 2/1203; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II*, 580; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 100. *el-Hittatü* (لحظة) olarak zikredenler de vardır. Mesela Sıddîk Hasan Han'ın *el-İzâ'a* adlı eserini tahkik eden kişi önsözde böyle vermiştir. bk. Sıddîk Hasan Han, *el-İzâ'a*, 16. Bize göre bu eserin ismi *el-Huttatü* (لحظة) olmalıdır. Çünkü müellifin diğer eserlerinde böyle geçmiştir. bk. Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn*, 74; a.mlf, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/276. Ayrıca Sıddîk Hasan Han bu kelimeyi Kur'ân'da geçen ayetlerden almış olabilir. bk. (el-Bakara 2/58); (el-Araf 7/161).

⁵⁵² Bkz. Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 474-482.

⁵⁵³ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/362.

⁵⁵⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/425.

⁵⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/276.

⁵⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 536.

Hasan Han'ın 136 sayfalık Arapça bu eserin yazımı 1282 yılının Ramazan ayında bitmiş ve düzenlendikten sonra 1283 yılının Şevval ayında Kanpûr'de Matbaai Nizâmî'de basılmıştır.⁵⁵⁷ Daha sonra Ali Hasan el-Halebî tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta Dârü'l-cîl'de ve Umman'da Dârü'l-'emâr'de tabedilmiştir.

5-*İbkâu'l-minen bi-ilkâi'l-mihen* (بلاق لوان بالقاء مالحن)

Otobiyografik bir kitap olup Urduca yazılmıştır. Sıddîk Hasan Han bu eserde kendi eliyle kendi biyografisini yazmıştır. Bopal'da Şah Cihanî matbaasında 1350'de basılmıştır. 150 sayfadır. Daha sonra Muhammed Halid Seyf'in teshîliyle 1407/1986 yılında Lahor Dârü'l-da'vati's-Selefiyye'de 394 sayfada basılmıştır.

6-*et-Tâcu'l-mukellel mincevâhiri me'âsiri't-turazi'lâhiri ve'l-evvel* (التاج المكمل من
جو اهرم آثار طرز الآخر والأول)

Arapça ve 413 sayfadan oluşan bu eser, alfabe sırasına göre 543 âlimin hal tercümesinden ibarettir. İlk defa Bopal Sıddîkî matbaasında 1298 yılında basılmış, sonra Bombay'da 1963'te Abdülhakîm Şerefeddin tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Beyrut'ta 1983'te⁵⁵⁸ ve en sonunda Katar İdâretü'ş-şuûni'l-islâmî tarafından 2007'de yayınlanmıştır. Müellif eserin sonunda kendi biyografisini de vermiştir.

7-*Silsiletu'l-'asced fi zikri meşâyihi's-sened* (سلسلة العيس جنبي ذكر مشايخي السند)

Sıddîk Hasan Han'ın okuduğu ve hadis rivayet hususunda icazetini aldığı hocaları ve icazet metinlerini senedleri ile beraber zikrettiği bir eseridir.⁵⁵⁹

Farsça olan bu eser Leys Muhammed Lâl Muhammed el-Mekkî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve Muhammed Ziyad et-Tekle tarafından 2014'te Dârü'l-beşâir'de basılmıştır.

8-*Riyâdu'l-Cenne fi terâcimiehli's-sünne* (رياضة الجنة في تراجم أهل السنة)

Arapça bir eserdir.

9-*Keşfü'l-gumme 'an iftirâki'l-umme* (كشف الغممة عن افتراء الأمة)

Urduca yazılmış bir kitaptır.

⁵⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 485.

⁵⁵⁸ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", 37/94.

⁵⁵⁹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/1055.

10-Şem-i enümen (شمع لاجمن)

Eski ve yeni yaklaşık bin Fars şairin hayat tercümelere ve şiirleri hakkında bilgi veren Farsça yazılmış bir tezkiredir. Ayrıca müellif bu eserinde de tafsilatlı bir şekilde kendisi hakkında da bilgi vermiştir. Bir kaç şair istisna edilirse genel olarak şairlerin hayat hikâyeleri ve şiirlerini özet olarak açıklamış ve alfabetik sıraya göre listelemiştir. Bu arada daha önce zikri geçmeyen bazı şairlerin hayat hikâyelerini kendi dillerinden alarak eklemiştir. Dolayısıyla orjinallik bakımından ve güven açısından önemli bir kaynak haline gelmiştir. 1292/1875’de telif edilmiş ve Mevlevî Muhammed Abdülmecîd Han’ın ihtimam göstermesi ile ilk defa Kalküte’de 1293/1876 yılında Şah Cihanî matbaasında basılmıştır.

Şem-i encumen Muhammed Kazim Kihdoyi tarafından tashih edilerek Yezd üniversitesinde 1386 yılında neşredilmiştir.

11-Tercümanü’l-Vehhâbiye (تجرمان ال وھبیه)

Urduca dilinde derleme diyebileceğimiz bir eser olup vehhâbiliği tanıtılmaktadır. Eser önsüz, giriş, sekiz bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Sıddîk Hasan Han, *Hidayetu’s-sâil*, *Mevâidu’l-‘avâid*, *er-Ravdu’l-hasîb* ve *et-Tâcu’l-mukellel* gibi kitaplarında Vehhâbiliğin tarihçesi, Muhammed b. Abdülvehhâb en-Necdî’nin (ö. 1206/1792) kim olduğunu, akîdesinin ne olduğunu, yazdıklarının Ehl-i sünnet ve’l-cemaate muvafık olup olmadığını, Necid hakkında hadis kitaplarında hadislerin varid olup olmadığını, Hindistan’da İngilizlere karşı cihad etmenin hükmü gibi konular hakkında verdiği bilgileri aynen bu eserinde tekrarlamıştır. Müellif bu eserinde Vehhâbiliğin kurucusu olarak kabul edilen Muhammed b. Abülvehhâb’ı savunmuş, vehhâbiliği ona nispet edilmesine karşı çıkmış, eserlerinde mekbul ve merdud görüşler mevcut olduğunu söylemiş ve âkidesi ve mekalelerinin Ehl-i sünnete muvafık olduğunu beyan etmiştir. İnsanları tekfir etmesini doğru bulmamış ve tekfirin kendisi değil taraftarları tarafından yapıldığını ve kendisinin buna razı olmadığını açıklamıştır. Sıddîk Hasan Han tekfir etmeyi ayet ve hadislere dayanarak reddetmiştir. İlginç olarak cihadın ekser şartları mevcut olmadığı, tahakkuk bulmadığı gerekçesiyle Hindistan’daki İngilizlere karşı cihad etmeyi caiz görmemiştir.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Hidayetu’s-sâil*, 114-125; a.mlf., *Mevâidu’l-‘avâid*, 33-43; a.mlf., *er-Ravdu’l-hasîb*, 3, 187; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 291-303; Sayyad Akbar ‘Alam, *An Interpreter of Wahabism*, (Kalkute, yy., 1884), 14, 24, 30, 50, 54.

Sıddık Hasan Han'ın vehhâbilikle ilgili görüşlerini müstakil bir başlık altında ikinci bölümde inceleyeceğiz.

Hasan Han'ın yazdığı bilgilerden anlaşıldığına göre müellif bu eserde vehhâbi olmadığını ve İngilizlere nefret ve buğuz edenlerden olmadığını İngiliz hükümetine isbatlamak peşinde çaba göstermiştir. Çünkü Sıddık Hasan Han İngilizlere karşı cihad etmeyi cihadın şartları meydana gelmediği gerekçesiyle uygun görmemiş ve maslahata göre buna cevaz vermemiştir.

Ehl-i hadisin ileri gelen âlimleri sıkıntılı dönemde sadece vehhâbi ithamı olmakla tutuklanırlardı ve şiddetli çeşitli baskı, işkence, zulümlere maruz kalırlar ve sürgüne gönderirlerdi. Bir kişiyi cezalandırmak için sadece vehhâbi olmakla suçlaması yeterli idi. Çünkü “vehhâbi” kelimesi İngiliz hükümetine baş kaldırma olarak sayılırdı. Bundan dolayı Hasan Han bu eseri yazmış ve Ehl-i hadis Müslümanlarının vehhâbi olmadıklarını açıklamıştır.

Süleymân b. Sâlih el-Harâşi *er-Resâilu'l-mütebâdele beyne's-şeyheyn* adlı eserinde Sıddık Hasan Han'ın *Tercumanu'l-Vehâbiye* eserinden naklederek müellif bu risaleyi yazmakla hedefinin, İngiliz hükümetine buğuzeden Hindistan Müslümanlarından olmadığını ve düşmanları tarafından vehhâbilikle suçlanan Müslümanların asla vehhâbi olmadıklarını İngiliz hükümetine izah etmeye çalışmak olduğunu söylemektedir.⁵⁶¹

Tercumanu'l-Vehâbiye Sayyad Akbar 'Alam tarafından *An Interpreter of Wahabism* adında Bopal'da 31 Ağustos 1884 yılında İngilizce'ye çevirilmiş ve aynı yılda Kalkuta'da basılmıştır. Bu tarihe göre demek ki Sıddık Hasan Han hayatta iken bu eser Sayyad Akbar 'Alam tarafından tercüme edilmiştir.

1.4.15. Hataen Sıddık Hasan Han'a Nispet Edilen Eserler

Bu başlık altında Sıddık Hasan Han'a nispet edilen genellikle oğullarının eserlerini zikredeceğiz. Bazılarına göre zikredeceğimiz eserler Sıddık Hasan Han'ın kendisinin veya başka âlimlerin eserleridir, babasının emriyle çocuklarına nispet edilmiştir.⁵⁶²

⁵⁶¹ Harâşi, Süleymân b. Sâlih, *er-Resâilu'l-mütebâdele beyne's-şeyheyn Sıddık Hasan Han ve Ahmed b. İsa*, (Riyad, Dârü't-Tevhid, 1431/2010), 32.

⁵⁶² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, 8/1395; Nakavi, *Tezkire nevisî Farsî der Hint ve Pakistan*, 606, 611.

الطريقة) 1-*et-Tarikatü'l-müslâ fi'l-irşâdi ila terki'd-taklîd ve ittiba'imahiive'l-evla* (الطريقة) (إيشي في الإرشاد لى تعلق لى دى و تباع ما هو الألى

Bazı kişiler Hasan Han ve eserleri hakkında bilgi verirken *et-Tarikatü'l-müslâ*'yi onun eserleri arasında zikretmektedirler.⁵⁶³ Bu eser Ebû Abdurrahman Said Ma'şâşa tarafından tahkik edilmiş ve 2000 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ebu Abdurrahman'a göre eserin 1296/1879 tarihli İstanbul Cevâib Matbaası baskısında Nuru'l Hasan Han'ın babasının eseri olduğunun yazması yanlıştır. Ebu Abdurrahman'a göre, bu eser Nuru'l Hasan Han'ın eseridir. Böyle olduğuna dair deliller getirerek ispatlamıştır. Babasının eseri veya başkasının eseri olduğu iddiaları ve söylentileri delillerle reddedip batıl olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁴

Muasır âlimlerden Hayreddin Karaman bu eseri ve alttaki *el-İklîd* adlı eseri, Sıddîk Hasan Han'ın eserlerinden sayıp kaynak olarak eserinde kullanmıştır.⁵⁶⁵

Bizim elimizde bulunan 1296/1879 yılında İstanbul'da basılan taş baskısına göre ise kitabın kapak kısmında eser Nuru'l-Hasan Han'a ait olduğu, Cevâib matbaasının müdürü Hasan Han hakkında bilgi verirken bu risalenin yazarının babası⁵⁶⁶ şeklinde yazmaktadır. Dolayısıyla biz de eserin Nuru'l Hasan Han'a ait olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Sıddîk Hasan Han bu ve alttaki esere açıkça işaret ederek oğullarının eserleri olduğunu vurgulamıştır.⁵⁶⁷

2-*el-İklîd li-edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd* (الإيضاح لأجل الإختصاص والى دى)

Şevkânî'ye ait *et-Teşkîk 'ale't-tefkîk* adlı eserin özetidir. İctihad ve taklid gibi konularla ilgili bilgiler sunmaktadır.

⁵⁶³ Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûât*, 2/1875; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/168; Mucahid, Zeki Muhammed, *el-A'lâmu's-şerkiyyeti fi'l-mieti'r-rabi'ati'aşereti'l-hicriyye*, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1994), 1/386; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, 200; Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 72; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 98; es-Samarraî, Ahmed Suhad Hamdân, *el-Bulga ila Usûli'l-Luga*, (Câmiatü Tikrit, Külliyyetü't-terbiye li'l-benat, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004), 22.

⁵⁶⁴ Han, Nuru'l-Hasan, *et-Tarikatü'l-müslâ fi'l-irşâdi ilâ terki'd-taklîd ve ittibâ'u mâhiive'l evlâ*, thk. Ebu Abdurrahman Said Ma'şâşa, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 8-9.

⁵⁶⁵ Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, 2/192.

⁵⁶⁶ Han, Nuru'l-Hasan, *et-Tarikatü'l-Müslâ*, (İstanbul: el-Cevâib, 1296), 2.

⁵⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Riyâdu'l-murtâd*, 80.

Eser birçok kişi tarafından Sıddîk Hasan Han'ın eseri olarak kaydedilmektedir.⁵⁶⁸ Fakat eserin kapağında, önsözde ve sonunda Sıddîk Hasan Han'ın oğlunun ismi Ali Hasan Han geçmektedir.

1296'da ilk baskısı yapılan bu risale, İstanbul'da Cevâib matbaasında basılmıştır. Daha sonra Şükrü Özen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* isimli derleme içerisinde İstanbul'da 1987'de basılmıştır. Daha sonra İstanbul'da 2003'te Pınar Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

3-*el-Bünyânü 'l-mersûs min beyânü icazı 'l-fikhî 'l-mensûs* (البيبان المرصوص من بيان اجازة الفقه الهمداني)
(اي اجازة الفقه الهمداني)

Bu eser Ali Hasan Han'ın eseridir. Farsça olarak kaleme alınan bu eser 1299 yılında Bopal'da basılmıştır. Fıkıh ile ilgili olup babasının eseri *Misku 'l-hitâm şerhu Bulûği 'l-merâm*'ın özetidir.

Bazı bilimsel çalışmalar Sıddîk Hasan Han'ın eserlerini listelerken bu esere de onun eserleri içerisinde yer vermişlerdir.⁵⁶⁹ Bizim kanaatimize göre bu eser Ali Hasan Han'ın eseridir. Çünkü eserin taş baskısında ve birinci sayfasında hamd, salât ve selamdan sonra “Ebu'n-Nasr Ali Hasan Han diyor” ifadesi açıkça yazılmıştır. Ayrıca kitabın sonunda verilen bilgiler de bunu kanıtlamaktadır.

4-*Fethu 'l- 'allâm li-şerhi Bulûği 'l-merâm* (فتح حال الشرح لوجال مرآة)

Abdurrahman el-Ferivâî, Muhammed Subhî Hasan el-Hallâk ve diğer bazı kişilere göre Sıddîk Hasan Han'a ait olup, oğlu Nuru'l-Hasan Han'a nispet ettirmiştir.⁵⁷⁰

Bizim elimizde bulunan bu eserin sonunda, Nuru'l-Hasan Han'a ait olduğunu gösteren ifade yer almaktadır.⁵⁷¹ Bu nedenle bu eser Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Nuru'l-Hasan Han'ın eseridir.

⁵⁶⁸ Serkîs, *Mu'cemü 'l-Matbûât*, 2/1875; Kehhâle, *Mu'cemu 'l-müellifin*, 3/358; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 98.

⁵⁶⁹ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü 'l-i'tikâdiyye*, 77; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 98; Ahmed, *Da'vetü 'ş-Şeyh Sıddîk Hasan Han ve ihtisâbüh*, 332; Ferivâî, *Takribu 's-sünneti 'n-Nebevîye*, 10.

⁵⁷⁰ Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti 'l-mutahhârâ*, 79; Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü 'n-nediyye*, 1/ 32; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu 'l-Kur'ân Tefsiri*, 88.

⁵⁷¹ Han, Nuru'l-Hasan, *Fethu 'l- 'allâm li-şerhi Bulûğu 'l-merâm*, (Beyrut: Dârü Sâdir, ts.), 2/404.

5-*er-Ravdul bessâm mintercümeti Buluği'l-meram ve terücumeti muellifihi'l-imam* (الروض اللیس امن ترجم قبل وغال مر اوت ترجم مؤلفه الإمام)

Bu eser Sıddık Hasan Han'ın oğlu Nuru'l-Hasan Han'ın eseridir. Ancak bazı araştırmalarda Sıddık Hasan Han'ın eseri ve Urduca olduğu zikredilmektedir.⁵⁷² Bize göre eser Nuru'l-Hasan Han'a aittir. Çünkü bunu kitapta geçen ifadeler ispatlamaktadır.⁵⁷³ Ayrıca müellif babasının hal tercümesini de vermiştir.⁵⁷⁴ Elimizde bulunan eser Ahmed b. Abdülaziz al Abdul Muhsin tarafından tahkik edilerek Riyad'ta 1991 yılında basılmış ve Arapça'dır.

6-*el-Gunne bi-beşârati'l-Cenneli-Eehli's-sünne* (الغقبشارقالحیة لأهل السنة)

Nuru'l-Hasan Han'ın eserleri arasında sayılmıştır.⁵⁷⁵ Fakat bazılarına göre Sıddık Hasan Han'ın eseri olup oğlu Nuru'l-Hasan Han'a nispet ettirmiştir.⁵⁷⁶

7-*er-Rahmetü'l muhdaetu ila men yurîdu ziyâdete'l-ilmî 'alâ ehâdîsi'l-Miškât* (الرحمة ال مهدة الی من یؤدی فی اذات ال فی علم علی أحوال العالم شکات)

Hasenî, Serkîs, Zirikli ve Kehhâle'nin verdiği bilgilere göre, eser Nuru'l-Hasan Han'ındır.⁵⁷⁷ Bazılarına göre bu eser Sıddık Hasan Han'a aittir. *Fethu'l-'allam* adlı eseri gibi oğlu Nuru'l-Hasan Han'a nispet etmiştir. Ayrıca Mevlânâ İmam Nevşehrevî *Terâcîm-i Ulemâ-i ehli hadis ve Ulemâ-i ehli hadis ki ilmî hidmat* gibi eserlerde bu eseri Hasan Han'a ait olduğunu zikretmişlerdir.⁵⁷⁸

Eserin kapağında Nuru'l-Hasan Han'ın ismi geçmektedir. Telifine 1300 yılının sonunda başlamış ve 1301 yılının başında tamamlamıştır.

8-*el-Cevâiz ve's-selat mincem'il-esâmî ve's-sifât* (الحوایز ول ات من جمع الأسامي) لوظفات

⁵⁷² Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti'l-mutahhârâ*, 77; Lokman, *es-Seyyid Sıddık Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 71; Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 89.

⁵⁷³ Han, Nuru'l-Hasan, *er-Ravdul Bessam*, 12, 29, 58, 84-85.

⁵⁷⁴ Han, Nuru'l-Hasan, *er-Ravdul Bessam*, 86.

⁵⁷⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, 8/51.

⁵⁷⁶ Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti'l-mutahhârâ*, 79; Lokman, *es-Seyyid Sıddık Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 71; Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 91.

⁵⁷⁷ Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, 8/1395; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûât*, 2/1875; Zirikli, *el-A'lâm*, 8/51; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 4/42.

⁵⁷⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 194; Eren, *Sıddık Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, 93.

Sıddîk Hasan Han, Âlûsî, Ferivâî, Serkis, Zirikli ve Kehhâle bu eseri Nuru'l-Hasan Han'ın eseri olarak kaydetmektedirler.⁵⁷⁹ Ancak bazı araştırmacılar Sıddîk Hasan Han'ın eseri olarak göstermektedirler.⁵⁸⁰ Elimizde bulunan 1297 yılındaki baskısına göre, eserin Nuru'l-Hasan Han'a ait olduğu gözükmektedir. Kitap ile ilgili 2012'de Medine'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'd-d'ave ve Usûliddîn'da Selim Fuad Mecubî tarafından *el-Cevaiz ve's-selat mincem'il esami ve's-sifat li-ebi'l-Hayr Nuru'l-Hasan b. Sıddîk Hasan Han el-Kannûcî Dirase ve tahkik* adında bir doktora çalışması yapılmıştır.

9-*en-Nehcul-makbûl minşerâi 'i'r-Resûl* (لن هجال قبول من شاع لرسول)

10- '*Urfu'l-câdî mincinâni hedyi'l-hâdî* (عرفال جادي من جان هديال هادي)

11-*Nigari'stan-i suhan* (نگارستان سنخن).

Sıddîk Hasan Han oğlu Nuru'l-Hasan Han hakkında bilgi verirken bu son üç eserin onun eserleri olduğunu belirtmektedir.⁵⁸¹ Fakat Abdülhay el-Hasenî'ye göre bu eserler Nuru'l-Hasan Han'ın eseri değil, babasının eseridir.⁵⁸² Ayrıca eserin yazımının bittiği tarihte Nuru'l-Hasan Han yaklaşık 14-15 yaşındaymış. Dolayısıyla böyle bir eserin ortaya çıkması bir çocuğun yapabileceği bir iş değildir. Bu eseri babasının sarayındaki biri yazmış ve nisbetini Nuru'l-Hasan Han'a yapmış olabilir.⁵⁸³ Bize göre '*Urfu'l-cadi* adlı eser Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Nuru'l-Hasan Han'ın eseridir.⁵⁸⁴

12-*Tezkiretü subh-ı Gülşen* (تذکره صبح گلشن)

Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Ali Hasan Han'ın Farsça kaleme aldığı bir eseridir.⁵⁸⁵ Bopal'da 1295'te basılmıştır. Bazı araştırmacılar tarafından Hasan Han'ın eseri olarak sayılmıştır.⁵⁸⁶

13-*Tur-i Kelîm* (طولول يم)

⁵⁷⁹ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 530; Âlûsî, *Cilâ 'ü'l-'ayneyn*, 328; Ferivâî, *Cuhûdu muhlasâ fi hidmatis-sünneti'l-mutahhârâ*, 79; Serkis, *Mu'cemü'l-Matbûât*, 2/1875; Zirikli, *el-A'lâm*, 8/ 51; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 4/42.

⁵⁸⁰ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 71; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri*, 96.

⁵⁸¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/282; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 5.

⁵⁸² Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 8/1396.

⁵⁸³ Nakavi, *Tezkire nevisi Farsî der Hint ve Pakistan*, 603-606.

⁵⁸⁴ Fars, *Kurretü'l-a 'yân*, 118.

⁵⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 531.

⁵⁸⁶ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 79; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri*, 101.

Nuru'l-Hasan Han'ın eseridir. Ahter Cemal, Sıddîk Hasan Han'ın eserleri arasında saymıştır.⁵⁸⁷

14-*Kılâdetü't-durri'l-mensur fi zikri'l-ba's ve'n-nuşur* (الدرة الدرالتهوفية ذكر البعث
(طاشور

Bu eserin ismi Sıddîk Hasan Han'ın *Mevâidu'l-'avâid* adlı eserinin son kısmında geçmektedir.⁵⁸⁸ Ancak bu eser Hasan Han'ın eseri değil, tercih edilen görüşe göre Abdülaziz b. Ahmed ed-Dîrînî'nin (ö. 694/1295) eseridir.⁵⁸⁹ Bu eser Abdulkakim el-Enîs tarafından tahkik ve talik edilerek Abdülaziz b. Ahmed ed-Dîrînî'ye ait olduğunu gösterilip Dubai'de 2011'de müstakil eser olarak basılmıştır.

15-*Talebi'l-edeb min edebi't-taleb* (لب الأدب من أدب طلب)

Sıddîk Hasan Han'ın bazı eserlerini tahkik edenler ve hakkında bilgi verenler bu eseri hataen ona nispet etmişlerdir.⁵⁹⁰ Bu eser Mevlevî Muhammed Abdussamed el-Fişâvurî'nin (pişavurî) eseridir. Yazarın ismi kitabın kılıfında ve eserin sonunda açıkça yazılmakta ve yazar bu eseri Hasan Han'ın yönlendirmesiyle ihtisar ettiğini beyan etmektedir. Ayrıca Serkîs'e göre de bu eser Muhammed Abdussamed el-Fişâvurî'nin eseridir.⁵⁹¹ Bunun dışında Hasan Han *ed-Dînü'l-hâlis* eserinde Şevkânî'nin *Edebü't-taleb* eserinden bilgileri aktardıktan sonra diyorki, bu eserin özeti bu asırda basıldı ve ihtisar edenin sahibi onun ismini *Talebi'l-edeb min edebi't-taleb* olarak koydu.⁵⁹² İşte kendi eseri olsaydı kendine nispet ederdi.

⁵⁸⁷ Lokman, *es-Seyyid Sıddîk Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye*, 80.

⁵⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu'l-'avâid*, 248.

⁵⁸⁹ Dîrînî, Abdülaziz b. Ahmed, *Kılâdetü't-durri'l-mensur fi zikri'l-ba's ve'n-nuşur*, thk. Abdulkakim el-Enîs, (Dubai: Dairetu'shuûni'l-İslâmiyye, 1432/2011), 17. Ayrıca bk. "wadod", Merkezi wadodli'l-mehtutât, erişim/ 18 Kasım 2019, <http://wadod.com/bookshelf/book/396>.

⁵⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Katfû's-semer*, 24. Tahkik edenin önsözünden .a.mlf., *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/27. Tahkik edenin önsözünden. Harâşî, *er-Resâilu'l-mütebâdele beyne's-şeyheyn Sıddîk Hasan Han ve Ahmed b. İsa*, 23.

⁵⁹¹ Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûât*, 2/1453, 1977.

⁵⁹² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/89.

İKİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN FIKİH ANLAYIŞI

2.1.SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE USÛL-İ FIKİH

Abdullah b. Amr b. el-As'ın rivayetine göre, Resûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Dinî ilimlerin aslı üçtür. Bunların dışındaki ilimler fazladandır. Muhkem ayetler, sabit sünnet ve miras taksiminde adaletle dayalı ferâiz ilmi*”.⁵⁹³

Sıddîk Hasan Han, hadiste geçen “ilim” kelimesinin Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetine delalet ettiğini ve üçüncü bir şeye delalet etmediğini söyler.⁵⁹⁴ Aynı şekilde daha birkaç hadisi⁵⁹⁵ zikrederek bunlarda geçen ilim kelimesi Kur'ân ve sünnette bulunan bilgilere ilim dendiğini, onun dışındakilere, yani Hasan Han'ın kendi tabiriyle mukallid ve erbab-ı re'yin fikhî mezheplere bağlı kitaplarda hasrettikleri ve birçoğu hadislerle çatışan meselelere ilim denmeyeceğini iddia eder.⁵⁹⁶

Hasan Han'a göre sadece Kur'ân ve hadis ilimleriyle meşgul olanlara âlim denilir, bunlar dışındakilere ilim kelimesinin ve bunlar dışındakilerle meşgul olanlara âlim kelimesinin kullanılması doğru değildir. Birçok âlimin, mukallid olan bir kişiye âlim denmesine de karşı çıktığını ifade eder.⁵⁹⁷

Sıddîk Hasan Han Şeyh Allame Salih el-Füllânî'nin (ö.1218/1803) *Îkâzu himem* adlı eserinden ilimle ilgili Abdullah İbn Ömer'in (ö.73/693) rivayet ettiği şu hadisi nakletmiştir: “İlim üç şeyden ibarettir: Allah'ın apaçık kitabı, Hz. Peygamber'in sabit, cârî olan sünneti ve lâ edrî (bilmiyorum).”⁵⁹⁸

⁵⁹³ EbûDâvûd, “Ferâiz”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 8.

⁵⁹⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, thk. Muhammed Salim Haşim, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1415/1995), 3/188.

⁵⁹⁵ Sıddîk Hasan Han ayrıca şu hadisleri zikretmiştir: Übey b. Ka'b şöyle rivayet ediyor: “*Resûlüllah (s.a.v.) 'Yâ Ebi'l-Münzir Allah'ın kitabından ezberinde bulunan hangi ayet daha büyüktür?, dedi. 'Ayetu'l-Kürsi'dir dediğimde Allah Resülü göğsüme vurdu ve 'Vallahî ilim sana mübarek olsun Ey Ebi'l-Münzir buyurdu*”. Müslim, “Salât”, 258. Abdullah İbn Abbas'ın Veba salgını (Taun hastalığı) hadisesinde rivayet ettiği uzun bir hadiste Abdurrahman b. Avf geldikten sonra “bu hususta bende bir ilim (bilgi) var” dedi ve Hz. Peygamber'den (s.a.v) işittiği hadisi zikretti. Buhârî, “Tıp”, 30; Müslim, “Selâm”, 98.

⁵⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/189.

⁵⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/151.

⁵⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/188; Füllânî, Sâlih b. Muhammed, Ömerî, *Îkâzu himemi üli'l-epsâr li'l-iktidâibi Seyyidi'l-muhâcirînve'l-ensâr ve tehzirihim 'ani'l-ibtidâi's-şâifi'l-kurâve'l-emsârmintaklidi'l-mezâhibmaa'l-hamiyyeti ve'l-asabiyyeti beyne fukahâi'l-asâr*, nşr. Ebû İmâd es-Sehâvî, (Şârke: Dârü'l-Feth, 1418/1997), 79. İbn Abdülber bu hadisin senet açıdan çok zayıf olduğunu söylemiştir. İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, (Riyad: Dâri İbnü'l-Cevzi, 1414/1994), 1/753.

Müellif yukarıdaki hadisi teyit etmek için ayrıca Abdullah İbn Mes‘ud’un rivayet ettiği şu hadisi de nakletmiştir: “*Ey insanlar! İcinizden her kim bir ilim bilirse onu söylesin, bilmeyen de “Allah en bilendir” desin. Çünkü insanın bilmediği şey için “(Bilmiyorum) Allah en iyi bilendir” demesi de ilimdendir. Allah (c.c.), kendi Peygamber’ine hitaben: “Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum ve ben size kendiliğimden birşey teklif edenlerden de değilim, de.”* (Sâd, 38/86) mealindeki ayeti nakletmiştir.⁵⁹⁹

Sıddîk Hasan Han bu hadislerde bulunan “bilmiyorum” anlamına gelen “lâ edrî” ve “lâ a‘lemu” gibi kelimelerin, ilmin bir parçası veya bir nevi ilim olduğuna özellikle işaret etmiştir.⁶⁰⁰

Sonuçta bilen kişi bildiği konu hakkında konuşsun. Kendisine bir fetva sorulduğunda bildiği bir fetva hakkında fetva versin aksı takdirde bilmiyorsa bilmediğini itiraf etsin ki bu da bir nevi ilimdir. İnsanların gözünden düşmemek maksadıyla bilip bilmeden konuşmak hoş değildir.

2.1.1. Fıkıh Usûlünün Tafsîlî Tanımı

Usûl, asıl kelimesinin çoğulu olup lügatte “üzerine bina olunan herhangi şey demektir.” İstılâhta ise kâide, râcih, müsteshab, makîsun ‘aleyh ve delil olarak beş anlamda kullanılmıştır. Günümüzde tercüme edilen bazı eserlerde “usûl” kelimesi bazen “metodoloji/metod” manasında bazen de “delil” ve “kaynak” manasında kullanıldığı görülür. Sıddîk Hasan Han, başka fakihlerin dedikleri gibi usûlü’l-fikh terkinde usûl kelimesinin “delil” olarak anlaşılmasının daha uygun olduğu kanaatine varmış ve bu manayı tercih etmiştir.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Buhârî, “Tefsir”, 38; Müslim, “Cennet ve’n-Nâr”, 39.

⁶⁰⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/188.

⁶⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 23; İcî, Aduddin Abdurrahman, *Şerhu’l-Adud alâ Muhtasari’l-Muntehe’l-usûlî*, nşr. Fadî Nesif ve Tarik Yahya, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 9; Zerküşî, Bedrüdî Muhammed b. Behâdir eş-Şâfiî, *el-Bahrü’l-Muhît fî Usûli’l-Fıkh*, nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, 2. Baskı (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/16-17; Bahrülulûm el-Leknevî, Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddîn, *Fevâtihu’r-Rehâmût fî Şerhi Müsellemi’s-Sübût*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002/1423), 1/9; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü’l-fuhûl ila Tahkiki’l-Hak min İlmi’l-Usûl*, thk. Ebû Hafis Amir el-Arabî el-Aş‘ari, (Riyad: Dârü’l-Fazilet, 1421/2000), 1/57; Vezir Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Musaffâ fî Usûli’l-fıkh*, (Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Muâsir, 1417/1996), 78.

Sıddîk Hasan Han'ın hocası Şevkânî ve bazı diğer âlimler usûl kelimesinin terim olarak dört anlamda kullanıldığı söylerken⁶⁰² Sıddîk Hasan Han bunların yanında “makîsun ‘aleyh” anlamına da geldiğini eklemiştir.⁶⁰³

Fıkıh kelimesi lügatte bir şeyi derinlemesine anlamak manasına gelir. Sıddîk Hasan Han, fıkıhın ıstılahî olarak farklı şekillerde tanımladığını ve her bir tanımın eleştirilecek yönleri bulunduğunu vurguladıktan sonra Şafîî mezhebine mensup fakihlerin, “Fıkıh, şer‘î hükümleri tafsilî delillerinden istidlal ve icihad yoluyla bilmektir” şeklindeki tanımını tercih etmiştir.⁶⁰⁴

Sıddîk Hasan Han bu tanımı verdikten sonra, fıkıhın tanımı hususunda zannî hükümleri içermesi gerekçesiyle bu tanıma “ilim” kelimesinin eklemesini daha evlâ bulmaktadır. Çünkü ona göre fıkıh ilminin büyük çoğunluğu icihad yoluyla elde edilmiş zannî hükümlerden ibarettir.⁶⁰⁵ Fakat böyle bir görüş, daha önce Razî (ö. 606/1210) ve Karâfî (ö. 684/1285) tarafından reddedilmiştir.⁶⁰⁶

2.1.2. Fıkıh Usûlünün İstılahî Tanımı

Sıddîk Hasan Han, fıkıh usûlünün ıstılahî tanımı ile ilgili iki tanımı zikretmektedir. Birinci tanım: Daha önce zikrettiğimiz gibi ilimlerin tasnifiyle ilgili yazdığı ansiklopedik nitelikte olan *Ebcedü'l-‘ulûm* adlı eserinde şöyle demektedir: “Fıkıh usûlü, kesin icmâlî delillerden hareketle şer‘î-fer‘î hükümlerin istinbatını inceleyen bir ilimdir”⁶⁰⁷.

İkinci tanım: Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl* adlı eserinin muhtasarı olan *Husûlü'l-me'mûl* eserinde fıkıh usûlünün pek çok usulcüler tarafından farklı ıstılahî tanımı

⁶⁰² Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/57; Leknevî, Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed Emînillâh, *Kemaru'l-Akmâr li Nuri'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, nşr. Abdüsselâm Şahin, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995), 1/3-4.

⁶⁰³ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 23.

⁶⁰⁴ “العلم على مجال حرك المشرعية عن أدلة التصديقية السدال” Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 23; Âmidî, Seyfeddin Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, nşr. Abdürrezâk Afîfî, (Riyad: Dârü's-simî'î, 2003/1424), 1/19-20; İbnü'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed el-Fütûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-munîr/ el-Muhteberu'l-mübteker Şerhu'l-Muhtasar*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî –Nezîh Hammâd, (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1413/1993), 1/40-41; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîl*, 1/ 21; Ensârî, *Fevâtihu'r-rehâmût*, 1/10-11; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/58; Zuhaylî, Vehbe, *Usûlu'l-fikhu'l-İslâmî*, (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1406/1986), 1/18-19.

⁶⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 24; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/58.

⁶⁰⁶ Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi İlmi usûli'l-fikh*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, (Beyrut: Müessiset'r-Risâle, ts.), 1/78; Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüdüddîn Ahmed b. İdrîs, *Nefâisu'l-usûl fi Şerhi'l Mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvez, (Mekke-Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1416/1995), 1/139.

⁶⁰⁷ “هو علم يتعرف منه استنباط الأحكام الشرعية الفرعية عن أدلتها الإجمالية البقينية” Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-‘ulûm*, 2/70.

yapıldığını bildirdikten sonra şu tanımın fıkıh usûlü için en iyi ve daha evlâ bir tanım olduğunu beyan etmektedir. “Fıkıh usûlü, araştırmakla tafsilî delillerden şer‘î fer‘î hükümlerin istinbatına ulaştıran kaideleri idrak etmektir”.⁶⁰⁸ Sıddîk Hasan Han Şevkânî’nin hilafına bu tanımın sonunda “araştırmakla” anlamına gelen (لغى وجهالك تحيق) ibaresini de eklemiştir.⁶⁰⁹

Yukarıdaki tanım aslında İbnu’l-Hâcib’e (ö. 646/1249) ait olup daha sonraki birçok usulcü tarafından yaygın olarak tercih edilmiş ve aynı zamanda bu tanım kelamcı usulcülerin bakış açısını yansıtmaktadır.⁶¹⁰

Sıddîk Hasan Han’ın ikinci tanımına göre fıkıh usûlü “bir takım kâide ve kurallardan” ibarettir. Fıkıh usûlünün bu kâidelerden meydana gelen bir ilim olduğu anlaşınca mesela, şu ayetler buna örnek verilebilir:

Öncelikle, “Emir sıygası vücûb ifade eder”. (الأمر للوجوب) cümlesi bir usul kuralıdır. Bu kurala göre bir şeyin emir olunması, yapılmasının farz/vacip olduğu anlamına geldiği şekilde anlaşılır.⁶¹¹ Mesela; “*Namazı dosdoğru kılın ve zekâtı verin.*” (el-Bakara 2/43). “*Orucu tam tutun.*” (el-Bakara 2/187). “*Allah herkesi ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef tutar.*” (el-Bakara 2/2886). “*Gücünüz yettiği kadar Allah’tan korkun.*” (et-Teğâbün 64/16) ayetleri buna örnek verilebilir.

Aşağıda zikredeceğimiz bazı küllî kâideler, İslâm hukukunun en önemli kâidelerindendir. Küllî kaideleri ayetlerin arkasında zikretmemizin sebebi kaideler ayet ve hadislere dayanılarak temel bir ilke haline gelmişlerdir.

“Tâat, tâkata göredir.”⁶¹²

“Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.” (الأمر بيمينق لحدده)

⁶⁰⁸ “هو إدراك القواعد التي يتوصل بها إلى استنباط الأحكام الشرعية الفرعية عن أدلتها التفصيلية علي وجه التحقيق”. Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 24. Ayrıca bk. İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim, *Fethu’l-gaffâr bişerhi’l-Menâr el-Ma’ruf bimişkati’l-Envâr fî Usûli’l-Menâr*, (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Metba‘at-ı Mustafa el-Bâbî, 1355/1936), 1/8; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 1/59.

⁶⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 24; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 1/59.

⁶¹⁰ İbnu’l-Hâcib, Cemâleddin Ebu Amr Osman b. Ömer, *Muhtasarü Müntehe’s-sûl ve’l-emel fî ilmeyi’l-usûl ve’l-cedel*, thk. Nazir Hamadu, (Beirut: Dâr-ı İbn Hazm, 1427/2006), 1/201; Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, 2. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 33; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 10.

⁶¹¹ Vezir Ahmed, *el-Musaaffâ fî usûli’l-fikh*, 79; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 11.

⁶¹² Merğînânî, Ebü’l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî ma’a şerhi’l-‘Allâme Abdilhay el-Leknevî*, nşr. Naim Aşraf Noorahmed, (Pakistan/ İdâretü’l-Kur’ânve’l-ulumi’l-İslamiyye, 1417), 2/83.

“Şek ile yakînzâil olmaz.” (لعقوبين لا يزول بالشك)

“Meşakkat teysîricelbeder.”⁶¹³ (لمشقة جلاب الفيسير)

“Zarar-ı âmmî def için zarar-ı hâsihtiyâr olunur.”⁶¹⁴

“Def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır.”⁶¹⁵ Sıddîk Hasan Han, “*Ey iman edenler, “Râinâ bizi gözet” demeyin.*”(el-Bakara, 2/104) ayetini tahlil ederken bu kaideye ve seddi zeraiye işaret etmiştir.⁶¹⁶ Ayrıca bu kaideyi maslahatla ilgili konularda delil olarak kullanmıştır.⁶¹⁷

2.2. SİDDİK HASAN HAN’IN FIKIH VE FIKIH USÛLÜ HAKKINDAKİ TENKİTLERİ

2.2.1. Fıkıh İlmi ile İlgili Değerlendirmeleri

Sıddîk Hasan Han “fıkıh” ve “fakih” terimleri üzerinde durmuştur. Ona göre fıkıh kelimesinin geniş anlamı daha sonraki dönemlerde tahrif edilmiş, başka manalara âlet edilmiş ve fıkıh zamanımızda özel bir ilmin ismi ve dinin fûrûna tahsis edilir hale gelmiştir. Bundan dolayı fıkıh, onun tarafından eleştiri konusu olmuştur. Biz şimdi burada konuyu Sıddîk Hasan Han’ın bakış açısıyla değerlendirmeye çalışacağız:

Sıddîk Hasan Han fıkıhın ıstılahî tarifini “Kitab ve Sünneti Allah ve Peygamber’in murat ettiğine uygun bir şekilde anlamaktır” şeklinde yaptıktan sonra günümüzdeki ıstılah haline gelmiş fıkıh tabirinin aslında fıkıhın aslî anlam ve mefhumunu ifade etmediğini iddia etmektedir.⁶¹⁸ Ona göre, günümüzde ıstılah haline gelmiş fıkıh ve bu konuda farklı mezheplere göre yazılmış kalın kalın eserlerle uğraşmak ömrü boşa harcamaktır. Zira bunların birçoğu kişilerin kendi görüşlerinden ibarettir. Bu eserlerdeki meseleler Kur’ân ve Sünnet kaynaklı değildirler. Hatta Sıddîk Hasan Han eleştirilerini daha ileriye götürerek böyle eserlerin imha edilmeyi ve yakılmayı hak ettiğini iddia eder.⁶¹⁹ O aynı şekilde “günümüzde ıstılah haline gelmiş fıkıh ilmini, meydana gelmiş caiz olmayan hâdise, vâkıa ve hilenin kaynağı olarak görür. Ona göre bu hilelerin

⁶¹³ İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim, *el-İşbâh ve’n-Nezâir*, (Dımaşk: Dârü’l-Fikir, 1403/1982), 22, 60, 84.

⁶¹⁴ Mecelle, md. 26.

⁶¹⁵ Mecelle, md. 30.

⁶¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 1/243.

⁶¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 15.

⁶¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/160.

⁶¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Zuhru’l-muhtî*, 196-197.

sebepleri de günümüz fakihlerin ve mukallidlerin yazdığı makaleleridir”.⁶²⁰ O, “iki özellik bir münafikta bulunmaz: ahlak güzelliği ve dini konularda anlayışlılık”⁶²¹ mealindeki hadiste geçen fıkıh (anlayış) kelimesinden Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kur’ân ve sünneti anlamayı kastettiğini ve zamanımızdaki anlamıyla fikhî kastetmediği kanaatindedir. O, birinci neslin izleri bulunmadığı ve selef âlimlerinin de böyle bir fikhî tanımadığı iddiasıyla, zamanımızdaki fikhî eleştirmiştir.⁶²²

Sıddîk Hasan Han, ictihad etmeyen fakihleri, mukallitleri cahil olarak niteler, Hanefî ve Şafîî gibi mezheplere ait kitaplardaki meseleleri Kur’ân’da varmış gibi sanılmasını eleştirir. Ayrıca o, mukallitlerin Kur’ân ve sünnet destekli eserlerle amel etmemelerini, buna karşın tabi olduğu imamlarının yazdıkları eserler ve söyledikleri sözlerle amel etmeyi ve bundan vazgeçmemeyi, kıyametin alameti olarak görmektedir.⁶²³

Sıddîk Hasan Han *ed-Dînü’l-hâlis* adlı eserinde, İmam Gazzâlî’nin *İhyâu’ulûmi’d-dîn* adlı eserindeki “Övülen isimlerde tahrîf” başlığı altında ele aldığı, “fıkıh” kelimesinin birinci asırdaki selef-i salihinin kastettikleri mana dışında kullanıldığını, zamanımızda insanların bu kelimeyi bazı teferruatlarla özelleştirdiğini ve kelimenin içine aldığı geniş alanları daralttığı hususunda şu sözleri nakleder:

“Fıkıh terimi, aslında başka manaya nakledilmemiş ve değiştirilmemiştir.⁶²⁴ Fakat bu terim zamanla “fürû-i fikhın fetvalardaki garip konularını bilmeye, illetlerinin inceliklerini anlamaya, sözü uzatmaya ve bunlarla ilgili makaleleri ezberlemeye” hamledilecek şekilde hususileştirilmiştir. Fıkıh kelimesi birinci asırda, insanın nefse musallat olan âhiret yolundaki âfetlerini bilmesi, dünyaya değer vermemesi, ahiret nimetlerini bilmesi ve Allah korkusunun kalbe doldurulması gibi ilimler için kullanılırdı. Buna Allah’ın “*Din ilimlerini öğrenmek için ve kabileleri savaştan geri döndüğü zaman onları Allah’ın azâbı ile korkutmak için*” (et-Tevbe 9/122) mealindeki bu ayeti delildir. İşte kendisiyle korkutmanın hâsıl olduğu şey fıkıhtır. Yoksa talâk, itâk, liân, selem gibi

⁶²⁰ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 41.

⁶²¹ *رضي الله عنه*، *تصحيح ترمذی*، *فيلق* / حسن سمدت و الفسق في الدين، İmam Tirmizî bu hadisi garib olduğunu söylemiştir. Tirmizî, “İlim”, 19.

⁶²² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/160.

⁶²³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/166.

⁶²⁴ Sıddîk Hasan Han *Kasdu’s-sebîl* adlı eserinde aynı konuyu Gazzâlî’den aynen naklederken sadece onun hilafına olumsuzluk ifade eden la (لا) harfini zikretmemiştir. Yani metinde başka manaya naklettiği ve değiştirdiği anlamına geldiği şekilde aktarmıştır. Sıddîk Hasan Han, *Kasdu’s-sebîl*, 75. Ayrıca bk. Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu-‘ulûmi’d-dîn*, (Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 1426/2005), 41. Bize göre bu eserde “la” harfinin zikredilmemesi imla hatasında kaynaklı olabilir.

fikhın ferî meselelerini bilmek değildir. Çünkü bunlarla korkutmak hâsıl olunmaz. Tam aksine zamanımızda gördüğümüz gibi bunlarla uğraşmak kalbi katılaştırır.

Hasan Han, bununla birlikte fikh kelimesinin fetvalara şamil olmadığını iddia etmediğini, genel itibariyle onlara da şamil olduğunu söyler; fakat fikh kelimesinin sadece fetvalardan ibaret olduğunu düşünenlerin görüşlerinin altında maddi menfaatlerin yattığını⁶²⁵ ifade eder.

Yukarıdan anlaşıldığı gibi Sıddîk Hasan Han, Sahabe ve Selef âlimlerinin düşündüğü gibi fikh kelimesinin sadece fetva ve fûrû meselelerden ibaret olmadığı kanaatindedir. O, fikh kelimesinin, İmam-ı Azam'ın "*el-Fıkhü'l-ekber*" isimli eserinde kullandığı mana olan en büyük fikh "Allah'ı bilmek" manasında kullanılması gerektiği, fetva ilminden ziyade âhiret ilmine ve maneviyata ıtlâk edilmesi gerektiği kanaatindedir. Fakat fikh kelimesinin günümüzde kullanılan manası için hangi kelimenin kullanılması gerektiği konusunda bir işaretle bulunmaz.

Sıddîk Hasan Han, dört mezhebe göre ictihad ve re'y mahsulü sayısız eserler kaleme alındığını fakat bunlara ihtiyaç duyulmaksızın âlim ve cahil herkesin aradığını bulabileceği hadis eserleri ve şerhlerinin mevcut olduğunun vurgusunu yapar.⁶²⁶ O, bu eserleri fûru fikh eserlerine nazaran ilim ehli ve talibi herkesin her yerde daha kolay ve çile çekmeden öğrenebileceğinin değerlendirmesini de yapmıştır.⁶²⁷

Muâviye b. Ebu Sufyân'dan rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: "*Hiz. Peygamber(s.a.v.) (ümmetine), yanılıcı sözler söylemeyi yasaklamıştır.*"⁶²⁸ Hasan Han'a göre hangi söz ve meselede yanılıcı ve lüzumsuz şeyler varsa hepsi bu hadisin kapsamına şâmilidir. O, fikh ve felsefede bu kabil yanılıcı, lüzumsuz şeylerden çok olduğuna iddia eder. Hatta ona göre (batıdan gelen) ilk ilimlerin hepsi yanılıcı ve gereksizdir ve İslâm dini tarafından menedilmiştir.⁶²⁹

Sıddîk Hasan Han fikh ile alakalı yazılmış kitapları, muhtevalarında Kur'ân ve Sünnetten deliller bulunmadığı ve müelliflerin sırf kendi re'y ve ictihadlarından

⁶²⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/375-376; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/ 400. Ayrıca bk. Gazzâlî, *İhyâu-'ulûmi'd-dîn*, trc. Mehmet A. Müftüoğlu, (İstanbul: Pırlanta Yayınları, 1988), 1/104-105, 107.

⁶²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/403.

⁶²⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/209.

⁶²⁸ EbûDâvûd, "İlim", 8.

⁶²⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/175.

oluşturduğunu gerekçe göstererek eleştirmiştir. Biz konuyu onun bu yaklaşımını değerlendirmeye çalışacağız.

Sıddîk Hasan Han, en hayırlı ilk nesil/sahabe-tabiîn döneminden sonra yazılmış olan kitapları tenkit etmiştir. O, kitapların çoğunun fetva ve kaza için insanlar arasında elden ele dolaşan, kişilerin salt re'yelerine, hayali olarak üretilmiş fer'i meselelere, kıyaslamalara ve zanlara şamil olduğunu ve bazı istisnalar hariç ayet ve hadislere yer verilmediğini söylemiştir. Aynı şekilde söz konusu eserlerde, sahih-sarih hadislerin terk edilip çoğunluğu hadis âlimlerine göre ya zayıf ve mevzu veya illetli olan hadislere yer verildiğini iddia etmiştir.⁶³⁰ Yine O furu-i fıkıh ve âkâid konusunda mukallitler, mütekellimler, mutasavvıflar, felsefeciler ve mutafakkihlardan tarafından tedvin edilmiş eserleri birçok konuda Hz. Peygamberin emirlerine muhalif olduğunu iddia ederek tenkit etmiştir.⁶³¹

Zamanımızda mukallit fakihler tarafından tedvin edilmiş furu fıkıh eserlerinin birçok meselede açıkça Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emirlerine muhalif olduğunu iddia eden Hasan Han, temelde birbirine muvafık olmadığını ve bu kitaplarda bulunan bilinen görüşler, fakihlerin ortaya attığı yeni görüşlerle ihtilafların daha da körüklendiğini söyler.⁶³² Mezheplerin prensiplerine göre yazılmış kitaplara bağlı olanların kendilerini Kitab ve Sünnete itaat etmiş gibi zannettiklerini ve gerçekte büyük bir hata ve yanılğı da olduklarını ifade eder.⁶³³

Hasan Han, bazı fıkıh kitaplarındaki meselelerin ve hükümlerin çoğunun Kur'ân ve sünnete muhalif olmaları nedeniyle onları tomarlara ve defterlere benzeterek aslında değeri olmayan kâğıt parçalarından ibaret olduklarına işaret etmekte⁶³⁴ Arapça olmalarına rağmen ibare ve işaretlerinin anlaşılmaz olduğunu söylemektedir.⁶³⁵

Sıddîk Hasan Han, “Allah’a ve peygambere itaat edin ki, merhamet edilesiniz” (Âli İmrân, 3/132) mealindeki ayeti zikrettikten sonra şöyle der: “Allah ve Resülüne itaat etmekten maksat, fetva olarak yazılmış ve re’y mahsulü olan kitaplara uymak değil,

---

⁶³⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/239.

⁶³¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/223.

⁶³² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/224-225.

⁶³³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/219.

⁶³⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/197, 209, 218.

⁶³⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/209.

Kur'ân ve sünnete itaat etmektir. Çünkü ona göre bu eserler müelliflerin keyfine göre yazılmıştır.⁶³⁶

Sıddîk Hasan Han, mukallitlerin kendi mezhepleri doğrultusunda yazdıkları fıkıh kitaplardaki meselelerin ve mesajların Kur'ân ve sünnet kaynaklı olduğu, imamların istinbat ettiği meselelerin aslında Allah'ın murat ettikleri ile aynı olduğu, kusurun ise bizim anlayışımız ve ilmimizden kaynaklandığı şeklindeki düşünelere karşı çıkmıştır. O böyle düşünenlere yanlış düşündüklerini söylemiştir. Zira Allah'ın Kitab'ının ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri açık ve sarıhtır. Buna delil olarak “*Ben sizi, gecesi gündüzü gibi apaydın olan (en küçük bir şüphely kabul etmeyen gayet açık) bir din üzerinde bıraktım*”⁶³⁷ mealindeki hadisi zikretmiştir. Dolayısıyla Kur'an ve sünnetin anlaşılmasının hiç kimseye zor olmadığına göre neden bunları bırakıp fûru kitaplara başvurulduğunu sormuştur.⁶³⁸

2.2.2. Fukahaya Eleştirisi

Sıddîk Hasan Han taklid ve mezheplerin ortaya çıkışının sorumlusu olarak mezhep imamlarını görmemektedir. Onun taklid ve mezheplerin ortaya çıkışının sorumlusu, tuttuğu ve ağır eleştirilere maruz bıraktığı imamlar (Ebû Hanife, Şafiî, Mâlik ve Ahmed İbn Hanbel) değil, sonra gelen mezhep müntesibi fakihlerdir. Mezhep imamlarının taklid ve mezheplerin ortaya çıkışında rol oynamadıkları kanaatindedir.

Sıddîk Hasan Han ilk dönemlerdeki manasının aksine günümüzde ıstılah haline gelmiş olan “fakih” kelimesinin bazı teferruatların bilmesine hasredilerek gerçek manasını kaybedilmesini eleştirmiştir. Ona göre fakih kelimesi, Kur'ân ve Sünneti bilen, anlayan ve bu ikisine hâkim olan kimse için kullanılır. Günümüzde ıstılah haline gelmiş ve nikâh, alışveriş, boşanma gibi meseleleri bilen ve fetva ile meşgul olan biri için kullanılmasını doğru bulmamıştır. Biz burada onun fakih kavramı ile ilgili eleştirilerini değerlendirmeye devam edeceğiz.

Sıddîk Hasan Han'a göre fakih terimi Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashab döneminde maneviyatı ağır basan kimseler için kullanılırdı. O dönemde dünyayı terk eden, takva sahibi, nefesine hâkim, dünyanın sevilmeğe değer bir meta' olmadığını bilen ve âhireti ağır basan kimseler için kullanılırdı. Fakat daha sonraki dönemlerde kelimenin ihtivâ ettiği

⁶³⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/217.

⁶³⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 4.

⁶³⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/219.

geniş anlamı ihmal edilmiş, sadece fūrū-ı fikhın konu başlıklarını teşkil eden nikâh, talâk, itak, alışveriş, boşanma gibi meseleleri bilen okuyan bir kişiler için kullanılmaya başlanmıştır.⁶³⁹

Hasan Han'a göre gerçek anlamda "fakih" veya "âlim" kelimesi Kur'ân ve Sünnet-i seniyye'yi tam anlamıyla bilen, anlayan, sahabenin izinden giden ve bunlara tabi olan kimseler için kullanılmalıdır.⁶⁴⁰ Diğer bir ifadesinde ise, şeytana karşı çetin/kavî olan kimseye⁶⁴¹ ve hadis kitaplarında tedvin edilmiş hadisleri bilen birine fakih (âlim) denir.⁶⁴² Sadece fūrū-ı fikh kitaplarını okuyan, bunları önemseyen, bunlarla ifta ve kazada bulunduğu için insanlar arasında meşhur olan fakat bunların Kur'ân ve Sünnetten delillerini ve bunlara bağlı ilimleri bilmeyen, sahabe ve tabiînin hüküm verdiği şeyleri ikinci planda tutan, re'y ve zann ile meşgul olan kimseye fakih denmez. Bunların "ehlu'l-heva ve'l-'asabiyet" ismiyle anılmasının daha evlâ olduğunu iddia eder.⁶⁴³

O, bu görüşlerini şu hadislerle teyit etmektedir: "*İnsanlar, gümüş ve altın madenleri gibi madenlerdir. Câhiliye devrinde hayırlı olanlar, fakih olmak şartıyla İslâm'da da hayırlılardır.*"⁶⁴⁴ "*Allah Resulü (s.a.v.) (bir gün), mescidindeki iki meclise rastladı ve şöyle buyurdu: ikisi de hayır üzeredir fakat biri diğerinden daha üstündür. Şunlar Allah'a dua ediyor ve ondan bir şey istiyorlar. Allah dilerse onlara verir, dilerse onları meneder. Şunlar ise fikh ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyene de öğretiyorlar. Binaenaleyh bunlar daha üstündür. Ben de ancak öğretmen olarak gönderildim. Hz. Peygamber (s.a.v.) sonra ilimle uğraşanların arasına oturdu*"⁶⁴⁵. İşte Hasan Han'a göre hadislerde geçen fikh kelimesi Kur'ân ve sünneti bilen biri anlamındadır.⁶⁴⁶

İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen rivayete göre: "*Tek bir fakih, şeytana bin âbiden daha şiddetlidir*"⁶⁴⁷.

Sıddîk Hasan Han bu hadisi zikrettikten sonra kendisinin gözünde fakihin kim olduğunu ve hadiste zikri geçen fakih ile kimin kastedildiğini şu izahlarla açıklar: "Kur'ân

⁶³⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/160, 375; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/400.

⁶⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/191, 197.

⁶⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/160.

⁶⁴² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/197.

⁶⁴³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/191, 197.

⁶⁴⁴ Müslim, "Birr ve Silâ", 160.

⁶⁴⁵ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Süneni'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Eseded-Dârânî, (Riyad: Dârü'l-Mugnî, 1421/2000), 1/365-366 (361).

⁶⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/374-375.

⁶⁴⁷ Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

ve sünnete âlim ve müdrük olan bir kişi şeytanın kurduğu hile ve tuzaklara düşmez. Aldatmalarını kabul etmez. İnsanlara hayır işleri yapmalarını emreder ve onları şeytanın süslü ve parlak göstermeye çalıştığı şeylerden sakındırır”. Hasan Han daha sonra bu eleştirilerine devam ederek; “Hadiste geçen “fakih” kelimesi, re’y erbabı ve ashab-ı hevâ için ıstılah haline gelen fakihi kapsamaz. Çünkü onların dediği fakih, şeytanın tuzağına düşmüş, süslü ve müzeyyen gösterdiklerini kabul etmiştir”.⁶⁴⁸

Hasan Han ayrıca kendi görüşünü desteklemek için başka âlimlerin görüşlerini de aktarmıştır. Bunlardan birkaçını burada zikretmeye çalışacağız.

Amr b. el-Hâris b. Ya‘kub’un (ö. 148/765) “Gerçek manada fakih, Kur’ân ve sünneti anlayan ve şeytanın hile ve düzenlerinin farkında olan kimsedir” dediğini rivayet etmiştir. Aynı şekilde İbnü’l-Mâcişûn’un (ö. 212/827) “Kur’ân ve âsârda imam olmayan fıkıhta imam olmaz. Aynı şekilde fıkhıta (Kur’ân ilimlerinde) imam olmayan âsârda imam olmaz” dediklerini de nakletmiştir.⁶⁴⁹

Siddîk Hasan Han, müteahhir fakihlerin (genel olarak mezhep müntesibi fakihlerin) görüşlerine uymaya karşı çıkmış ve bunların görüşlerine ve düşüncelerine uymayı delalet ve doğru yoldan çıkmak olarak iddia eder.⁶⁵⁰ Bu düşüncesiyle o, selefi denilebilecek bir düşünceye sahiptir denilebilir.

O, kendi yaşadığı dönemde hep fetva ile meşgul olmuş ve fakihlerin kendilerine delil saydıkları İmam Gazzâlî’nin “Kim en çok fûrû-i fikhın fetva konusu üzerine derinleşirse, ona en güçlü fakih denir”⁶⁵¹ şeklindeki sözünü nakleder ve bunu eleştirir.

Aynı şekilde, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin *el-İnsâf* adlı eserinden alıntı yaparak onun, dördüncü asırdan daha sonraki asırlarda gelen neslin “taklid” üzere yetiştiğini ve hakkı batıldan ayırt edemeyen bir duruma düştüklerini söylediklerini nakleder. Yani dördüncü asırdan sonrakilerin “fıkıhçı” denildiğinde fukahanın kuvvetli ve zayıf sözlerini ayırt etmeksizin hıfzeden, bunları ağzını şişire şişire söyleyen ve çoğu zaman boş boş konuşan biri olarak anlaşıldığını ekliyor.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/374.

⁶⁴⁹ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/198.

⁶⁵⁰ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/166.

⁶⁵¹ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/375. Ayrıca bk. Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’d-dîn*, 41.

⁶⁵² Siddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 251. Ayrıca bk. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâf fî beyânu esbâbi’l-ihtilâf*, nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, (Beirut: Dâru’n-Nefâis, 1403/1983), 95.

Sıddık Hasan Han, hicri ilk asırda ehlu'l-Kur'an'ın, "kurrâ", sünnet âlimlerinin de "fukaha" olarak adlandırıldığını,⁶⁵³ diğer bir ifadesinde ise Kur'ân ve sünneti bilen birine "kâri" ve "âlim" denildiğini kaydeder.⁶⁵⁴ Nitekim fakih, şeytanın hile ve desiselerine vakıf ve onun üzerine musallat olan kimsedir. Buna karşılık taklid eden, başkalarının görüşlerine bağlı kalan, sünneti öldürmeye ve bidatı ihya etmeye çaba sarf eden kimse fakih değil, sefihtir, demektedir.⁶⁵⁵

Sıddık Hasan Han, furu kitaplarındaki meselelere dalan ve *Kütüb-ü Sitte*'de bulunan hadisleri terk eden, Allah'ın şeriatıyla hükmetmeleri mümkün olmalarına rağmen, siyaset ve yöneticilerin kanun ve düsturlarına göre ifta ve kazada bulunanları ateş ehli kapsamında değerlendirmiş ve bu görüşüne de zamanımızdaki fakihler diyerek örnek göstermiştir.⁶⁵⁶

Sıddık Hasan Han, "Zamanımızda tedvin edilmiş fıkıh kitaplarının müelliflerinin sayısız miktarda farklı görüş ve mezheplere sahip oldukları, her biri kendine göre delillerle çürütülebilecek uzun uzun iddialara sahip olduğu kanaatindedir. Aralarında gün gittikçe kıskançlık ve çekememezliğin yükseldiği, bilgisizliğin arttığı, birbirine karşı reddiyeler yazdıkları, birbirlerini ayıpladıkları, yoldan çıktıkları, bidatçi ve birbirlerini tekfir ettiklerini açıklayarak"⁶⁵⁷ uzun uzadıya tenkit etmiştir.

2.2.3. Fıkıh Usûlu İle İlgili Eleştirileri

Biz bu başlık altında usûl âlimleri tarafından ortaya konulmuş bir sistem olarak fıkıh usûlü hakkında Sıddık Hasan Han'ın eleştirilerini zikredeceğiz.

Sıddık Hasan Han, Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl* özeti olan *Husûlü'l-me'mûl* adlı eserinin mukaddimesinde hocasının fıkıh usulü ile ilgili eleştirilerini aynen zikretmiştir. Müellif bu eseri yazmanın sebebini ve usûl-i fikh ile ilgili eleştirilerini özetle şöyle dile getirmiştir: "Bu eseri yazmaktan maksat, birçokların gözlerinde gizli saklı olan yanlış doğrudan ayırmak ve birbiriyle rekabet eden öğrencilere büyük fayda sağlamaktır. İstenilen ve rağbet edilen de gerçeği tahrir etmektir. Bu ilme başvuranlar farkına varmadan taklide ve ayrıca delillere temessük edenlerin çoğu anlamadan re'ye

⁶⁵³ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/376.

⁶⁵⁴ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/150.

⁶⁵⁵ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/160.

⁶⁵⁶ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/209.

⁶⁵⁷ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/225.

düşmüşlerdir. Hal böyleyken usûl âlimlerinin bir görüşü ile delil getirildiği zaman, tartışanlar büyük âlimlerden de olsalar onlara teslim olurlar. Çünkü bu ilmin meseleleri hak üzere bina edilmiş ve kaidelerinin makul ve menkul delillerle irtibatlı olduğuna itikat ederler. Âlimler her ne kadar derin ilme sahipseler de bu ilmi tenkit etmekten uzak dururlar. Bu vesileyle birçok âlim rivayetle amel ettiklerini zannederken re'ye düşmüşler. Bu sebepler beni bu şerefli ilimde bir eser telif etmeye sebep oldu ve bu eserle râcihi-mercûhtan, sakîmi-sahihten ayırt etmeyi gaye edinmekteydim.”⁶⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, fıkıh usûlünün “kîl-u kâl”dan yani dedikodudan oluştuğunu ve böyle bilindiğini söylemektedir.⁶⁵⁹

Aktarılan kısımdan anlaşıldığı gibi Sıddîk Hasan Han'ın usûl-i-fıkha eleştirileri, özellikle bu ilmin meselelerine, kâidelerine yöneliktir. Bu ilmin temel hedefinin aslında şer'î delillerden hüküm istinbat etmenin yollarını öğretmek ve icihad melekesini kazandırmak olduğunu; fakat fıkıh usûlünün hedefinden uzaklaşarak müctehid mertebesinde olanları mukallit durumuna düşürmüş olduğunu, aslî delillerden uzaklaştırıp re'ye mahkûm ettiğini beyan etmiştir. “Bu ilmin usûl kâideleri tartışılmaz, kat'îlik ifade eden doğrular olarak telakki edilir hale gelmiş” diyerek de eleştirmiştir.⁶⁶⁰

Nitekim Sıddîk Hasan Han, fıkıh usûlünün sadece öncekilerin görüşlerini aktaran bir ilimden ibaret olduğunu ve bizim ise artık onların ortaya koyduğu görüş ve delillere uymak zorunda olduğumuz iddia edenlere de karşı çıkmıştır.⁶⁶¹

Ansiklopedi mahiyetinde olan *Ebcüdü'l-'ulûm* adlı eserinde Hasan Han, fıkıh usûlü ile ilgili genel kabul edilir bilgileri beyan etmiştir.⁶⁶² Fakat Alâeddin es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Mîzânü'l-usûl* eserinden “Fıkıh usûlü ile ilgili eserlerin çoğu usûlde bize muhalif olan ehl-i i'tizâle, fûruda ise bize muhalif olan ehl-i hadîse aittir. Nitekim bunların eserlerine güvenilmez”⁶⁶³ dediğini naklettikten sonra “Bunu Ehl-i hadîse nispet etmesi taassuptur. Ehl-i hadis dinde uyulacak, örnek alınacak ve Kur'ân ve

⁶⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 22. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 53-54.

⁶⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, 2/73.

⁶⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 22; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 27; Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/96.

⁶⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 29.

⁶⁶² Sıddîk Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, 2/70-78.

⁶⁶³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, 2/71. Daha fazla bilgi almak için bk. Semerkandî, Alâüddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-'ukul (el-Muhtasar)*, nşr. Muhammed Zekî Abdülber, (Katar: Metabi' ed-Devhat el-Hâdise, 1404/1984), 1-2.

Sünnet hususunda ehl-i fıkihtan daha çok mütehasıs kişiler olduğu halde bunların eserlerine güvenilmezse başka kimin eserlerine güvenilir” diyerek onun görüşlerini eleştirmiştir.⁶⁶⁴ Ayrıca fıkıh usûlu alanında en mükemmel eserin, Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl* ve bunun muhtasarı olarak kendinin kaleme aldığı *Husûlü'l-me'mûl* eserleri olduğunu iddia etmektedir.⁶⁶⁵

2.3. SİDDİK HASAN HAN'A GÖRE FIKIH USÛLÜNÜN ÖNEMİ

Sıddık Hasan Han bazı eserlerinde fıkıh usûlünün önemini dile getirmiş ve bu ilmin sahip olduğu değeri hakkında defalarca vurgu yapmıştır. Fıkıh usûlünün en önemli konularından biri ictihaddır. Müctehidin bilmesi gereken en önemli ilimlerden sayılır. Sıddık Hasan Han ictihad ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

“Fıkıh usûlü, ictihad çadırının direği, bu çadırı ayakta tutan esası ve ictihad bayrağının taşıyıcısıdır”.⁶⁶⁶ Yine Hasan Han, fıkıh usûlünün diğer önemli konularından olan “nasih ve mensûh” ilmi hakkında yazdığı eserin mukaddimesinde böyle bir eser yazmasının amacını belirtirken şu bilgileri de paylaşmaktadır:

“Kur’ân ve hadisin nasih ve mensûhunu bilmek önemli ilimlerdenidir. Zirâ bunlarla amel etmek ve sarılmak bu ilmi bilmeye bağlıdır. Sahabe, nasih ve mensûhu bilmeden Kur’ân’ı tefsir etmeyi ve siyak ve sibâkını bilmeden hadise temessuk etmeyi menetmişlerdi. Bundan dolayı birçok âlim bu konuyla ilgili eser yazmışlardır. Fakat son zamanlarda ve özellikle Hindistan bölgesinde âlimlerin itinasızlığından dolayı bu ilim bir köşeye atılmış, nerdeyse yok olma haline gelmiştir. Binaenaleyh ben bu eseri yazmaya karar verdim.”⁶⁶⁷

Bu ifadelerden, müellifin fıkıh usûlünün çok önemli olmasına rağmen bu ilmin atılmış olduğuna inandığı köşelerden bir nebze de olsa onu kurtarmaya çalıştığı ve fıkıh usulüne dikkatleri çekmeye çalıştığı söylenebilir.

Nitekim *Fethu'l-beyân* eserinin mukaddimesinde, tefsir ilminin tanımını yaptıktan sonra bu ilmin aslı unsurlarından biri olarak fıkıh usûlünü de saymıştır.⁶⁶⁸ Zemahşerî'den (ö. 538/1144) naklederek Kur’ân’ı tefsir edecek kişinin fıkıh, fıkıh usûlü,

⁶⁶⁴ Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/71-72.

⁶⁶⁵ Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/72-74; Çavuşoğlu, “Sıddık Hasan Han”, 37/96.

⁶⁶⁶ Sıddık Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh*, 123; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 425; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 21, 366.

⁶⁶⁷ Sıddık Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh*, 2-3.

⁶⁶⁸ Sıddık Hasan Han, *Fethulbeyân*, 1/11.

nâsîh ve mensûh gibi ilim ve diğerk bazı konuları bilmesinin gerektiğinden söz etmiştir.⁶⁶⁹ O, İbn Haldûn'dan (ö. 808/1405) nakille de fıkıh usulünün, kendisinden hükümler ve şeriatın yükümlülüklerinin elde edildiğii için şer'î ilimlerin en büyüğü olarak aktarımda bulunur.⁶⁷⁰

2.4. KLASİK FIKİH USÛLÜ ESERLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Sıddîk Hasan Han, fer'î hükümlerin kaynakları ve istinbat yöntemleriyle ilgilenen en meşhur klasik eserler hakkında İbn Haldun'un *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mubtedei ve'l-Haber*⁶⁷¹ ve Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Medinetü'l-'ulûm*⁶⁷² eserlerinden geniş aktarımlar yapmış ve nadiren kendi görüşüne de yer vermiştir.⁶⁷³ Biz, konuyu özetleyerek ve özellikle Hasan Han'ın kendi görüşlerini zikretmeye çalışacağız.

Sıddîk Hasan Han'a göre fıkıh usulünün kurallarını müstakil bir eser halinde ilk defa tasnif eden İmam Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî'dir (ö.204/820). O, ilk defa usul alanındaki meşhur *er-Risâle* adlı eseri yazmıştır. Bu eserde özellikle emir, nehiy, icmâl, beyan, haber, nâsîh, mensûh, sünnet, icmâ, kıyas, istihsân gibi konulardan bahsetmiştir.⁶⁷⁴

Sıddîk Hasan Han, mânevî hocası Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl* eserinin önemini müteaddid defa vurgulamıştır. O'na göre fıkıh usûlüne dair birçok eserin bulunmasına rağmen, bu eserlerin en kıymetlisi ve en değerlisi Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl*'u ile bunun

⁶⁶⁹ Sıddîk Hasan Han, *Fethulbeyân*, 1/17.

⁶⁷⁰ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/74. Ayrıca bk. İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn (Târîhu İbn Haldûn, Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber)*, nşr. Hâilil Şehâdet, (Beyrut: Dârü'l-fikir, 1421/2001), 1/573-574.

⁶⁷¹ Bu eser Veliyyüddîn Abdurrahman İbn Haldûn'e (ö. 808/1406) aittir. Eserin tam ismi *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtedei ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*'dir. İbn Haldûn'nun *Mukaddime* olarak bilinen meşhur eseri *el-'İber*'in birinci kitabıyla bu önsöz ve girişten oluşmaktadır. bk. Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-kerni't-tâsi'*, (Beyrut: Dârü'l-ceyl, ts.), 4/149; Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/542.

⁶⁷² Hasan Han'a göre bu eser Kadızâde-i Rûmî'nin öğrencisi Kutbüddin İznîkî'ye (ö.885/1480) aittir. bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 1/5. Ancak bu eseri yanlışlıkla İznîkî'ye atfetmiştir. Çünkü eser aslında Taşköprizâde'ye (ö. 968/1561) aittir. Dolayısıyla *Medinetü'l-'ulûm* adlı eser, aslında Taşköprizâde'nin *Miftahu's-Saâde* eserinin bir özeti niteliğindedir. bk. İzgi, "Ebcüdü'l-Ulûm", 10/70.

⁶⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/73-78; İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, 1/573-577. Araştırmamıza rağmen *Medinetü'l-'ulûm* eseri bulamadık, daha önce (dipnot/) söylediğimiz gibi *Medinetü'l-'ulûm*, *Miftahu's-Saâde* eserini zikretmektedir. Dolayısıyla biz bilgileri *Miftahu's-Saâde* eserinden zikredeceğiz. Taşköprizâde, *Miftahu's-Saâde*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985), 2/163-171.

⁶⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/72, 76; İnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrehîm b. el-Hasen, *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû' 'ale'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, 2. Baskı (Beyrut: Müessiset'r-Risâle, 1401/1981), 45.

özeti ve kendi eseri olan *Husûlü'l-me'mûl* eserleridir. Onun bu konuda söyledikleri özetle şöyledir:

“Usûlü'l-fikh alanında yazılmış birçok meşhur eser vardır. Bunlardan tertip olarak en iyisi, araştırma ve doğruluk olarak en mükemmeli, en beğenileni ve insaf açısından en mutedili Şevkânî'nin *İrşadü'l-fuhûl* adlı eseridir. Bunun yanında onu özetlediğimiz *Husûlü'l-me'mûl* eserimiz de konu hakkında çok nefis bir eserdir. Gerçeği araştırmak, doğru ve güvenilir bilgilere ulaşmak, heva ve heves mahsulü bilgileri istemeyen kimseler bu eserlere müracaat etsin.”⁶⁷⁵ Hasan Han diğer bir değerlendirmesinde ise *İrşadü'l-fuhûl*'e sınıksız sarılmayı ve böylece doğru yolda ve doğru bilgiye varacağına da iddia etmiştir.⁶⁷⁶

Görüldüğü gibi Sıddîk Hasan Han, Şevkânî'nin *İrşadü'l-fuhûl* ve kendi eseri ile ilgili benzetme ve övmeye çok mübalağa etmiştir. Hâlbuki Şevkânî'nin söz konusu eseri Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *Bahru'l-muhît* eserinin ihtisarı mahiyetindedir.

Şimdi Sıddîk Hasan Han'ın fıkıh usûlüne dair yazılmış klasik kitaplarla ilgili değerlendirmesini “fukahâ metodu”, “mütekellimîn metodu” ve bu iki metodu birleştiren “memzûc metot” şeklinde başlıklar altında aktarmaya gayret edeceğiz. Sıddîk Hasan Han'ın bu ayrıma göre önem verdiği ve tavsiye ettiği usul kitapları aşağıda zikredilmiştir:

2.4.1.Fukahâ Metodu

Fukahâ metodu en çok yayıldığı ilim muhiti dikkata alarak özellikle Hanefilerin takip ettiği bir metottur. Temel özelliği fikhi örneklerden hareketle usûl kâidelere gitmesidir. Fırûun ön planda tutulduğu metottur. Fukahâ metoduna göre yazılmış eserlerin en meşhur olanları şunlardır:

Ebû bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs'ın (ö. 370/980) *el-Fusûlfi'l-usûl*'u.

Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî'nin (ö. 430/1038) *Takvîmu'l-edille*'si.

Fahru'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*'ü (*Usûlü'l-Pezdevî*).

Şemsü'l'eimme es-Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Usûl*'ü

⁶⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/72-73.

⁶⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/74.

Yukarıdaki bu dört eser Fukahâ metodunda yazılmış temel eserlerden sonra bu metoda göre yazılan önemli eserler arasında özellikle şunlar sayılabilir:

Habbâzî'ye (ö. 691/1292) ait *el-Muğnî fî Usûli'l-Fıkh*.

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-Envâr*'ı.

Hüsâmüddîn Ahsîkesî'nin (ö. 644/1247) *el-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb*'i.

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1442) *Münteha's-Sûl ve'l-Emel*'i ve *Muhtasaru'l-Müntehâ*'sı.

Kâdî el-Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *el-Minhâc*'ı.

Teftâzânî'nin (ö. 792/1389) *Telvîh 'alâşerhi't-Tenkîh*'i.

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mirkâtü'l-Vüsûl ila 'İlmi'l-Usûl*'ü.

2.4.2. Mütakellimîn Metodu

Mütakellimîn metodu Hanefilerin dışındaki fakihlerin yazım metodudur. Temel özelliği öncelikle usûl kâidelerinin tespit edilmesi sonra meselelere uygulanmasıdır. Mütakellimün metoduna göre yazılmış şu ilk dört eser bu metodun temel kitaplarıdır:

Kâdî Abdülcebbar el-Mu'tezilî'nin (ö. 415/1024) *el-Umd*⁶⁷⁷ (veya *el-Umed*) *fî Usûli'l-Fıkh*'ı (ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî el-Mu'tezilî'nin (ö. 436/1044) bu esere yazdığı *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh* isimli şerhi).

İmamu'l-Harameyn Abdülmelik b. Muhammed b. Abdillâh el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*'ı.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ minilmi'l-Usûl*'ü.

Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-Mahsûl*'ü.

Seyfüddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*'ı.

⁶⁷⁷ Sıddîk Hasan Han bu eserin ismini yanlışlıkla *el-Uhd* yazmıştır. bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/ 77.

2.4.3. Memzûc veya Karma Metod

Memzûc veya karma metod, yukarıdaki her iki metodun öne çıkan yönlerini birleştiren metottur. Memzûc veya karma metoduna göre yazılmış eserlerin en meşhurları şunlardır:

Muzafferuddin Ahmed b. Ali İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1294) *Bedû'n-Nizâm*'ı.

Ubeydullah b. Mes'ûd Sadru's-Şerîa'nın (ö. 747/1346) *Tenkîhu'l-Usûl*'u ve bunun şerhi *et-Tevdîh*'i.

Molla Fenârî'nin⁶⁷⁸ (ö. 834/1431) *Fusûlu'l-Bedâi fî Usûli's-Şerâi*'i.

Hasan Han, fıkıh usûlü ile ilgili yukarıda zikrettiği eserlerin yanında çoğunluğu Hindistan bölgesinin yazarlarına mensup ve konuda temel kaynak olarak kabul edilen şu klasik eserleri de zikretmiştir:⁶⁷⁹

Tâcuddin Abdülvehhâb İbnü's-Sübki'nin (ö.771/1369) *Cem'ül-cevâmi*'ı,

Muhibbullah b. Abdişşekûr el-Buhârî'nin (ö. 1119/1707) *Müsellemü's-Sübût*'ü,⁶⁸⁰

Muhammed İsmâîl ed-Dihlevî'nin (ö.1246/1831) *Risâletü Usûli'l-Fıkh*'ı,

Habîbullah b. Feyzilillah Ahundzâde b. Molla Bâber Kandahârî'nin (ö.1849) *Muğtenimü'l-Husûl fî 'İlmi'l-Usûl*'u.

2.5. HASAN HAN'IN FIKHÎ MEZHEPLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

2.5.1. Mezheplerin Ortaya Çıkışı İle İlgili Değerlendirmesi

Siddîk Hasan Han'a göre, muayyen bir imama taklide ihtiyaç duyulması ve belli bir mezhebe bağlanması ve böylece mezheplerin ortaya çıkmasının sebebi, ilk dönemlerde sahih hadislerin ve âsârın tedvin edilmemiş olmasıdır.⁶⁸¹ Bunun yanında taklid anlayışının ve neticesinde mezheplerin ortaya çıkışında en büyük sebep, ehl-i

⁶⁷⁸ Siddîk Hasan Han "Fenârî" kelimesini hataen "Fetâzây" yazmıştır. Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/74.

⁶⁷⁹ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/74, 78.

⁶⁸⁰ Bu eser Afganistan, Pakistan, Hindistan, Bangladeş gibi doğu İslâm ülkelerin birçok medreselerinde senelerdir ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bu eser Nizamüddin el-Ensârî el-Leknevî tarafından *Fevâtihu'r-Rahamût* olarak şerh edilmiştir.

⁶⁸¹ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/403; Çavuşoğlu, "Siddîk Hasan Han", 37/95.

hadisin ve ashâb-ı mezâhib-i metbu'anın, yani bir mezhebe mensup âlimlerce tedvin edilmiş eserlerin Bağdad'ın işgali gibi bazı elim hadiselerde imha edilmesidir.⁶⁸²

Hasan Han, Füllânî'den⁶⁸³ (ö. 1218/1803) nakille, Endülüs'ün Hıristiyanlar tarafından ve Bağdad'ın da Moğollar tarafından istilaya uğramalarının sebebinin, insanların sadece zanna ve nefislerinin sevdasına uymaları, doğru bilgilere uymamaları, doğru yolu gösteren bilgiler geldiğinde aralarında taassub etmeleri, mezhepçilik, mezheplerin kendi aralarında ayrılığa düşmeleri ve dinde re'y metodunun taklid edilmesi alışkanlığının başlaması olarak ifade etmiştir. Hasan Han, miladi 1857'de Delhi'de de benzer olayların meydana geldiğini ve bunun sorumlularının da mezhep müntesipleri olduğunu iddia etmiştir. Bu gibi olaylarda taklidin ve mezheplerin ortaya çıkışı neticesinde İslâm medeniyetine etkisi yıllarca süren ciddi zararlara uğradığını ve Müslümanların başında büyük felaketler ve belaların geldiğine işaret etmiştir.⁶⁸⁴

Hasan Han'ın müctehid imamların taklidle ilgili görüşlerini ileri sürerken özellikle üzerinde durduğu nokta, bu dört imamın hiçbir şekilde insanları kendilerini taklid etmelerini istemedikleri ve başkalarının da taklid edilmelerini yasakladıkları husustur. Mezhep imamları, usul meseleleri bir yana fer'î meselelerde bile insanları taklid etmekten menetmişlerdir.⁶⁸⁵ Ayrıca onlar taklid yerine insanları Kurân ve Peygamber Efendimizin (s.a.v) sahih sünnetine ittiba etmelerine çağırmışlardır. Kendilerinden önceki nesil olan sahâbe ve tâbiînin, kimseyi taklid etmeme ve taklidi yasaklama hususundaki tutumları ne ise dört mezhep imamın tutumu da aynıdır.⁶⁸⁶ Hasan Han'a göre mezheplerin ortaya çıkışının ve bunun sebebi olarak gösterdiği "müctehidlere taklid bidatının hudûsu"nun müctehid imamlarla hiçbir bağı yoktur. Ona göre taklidin onlardan geldiği veya onların taklide rıza gösterdikleri ve muvafakat ettikleri iddiası, mutaassıp mezhep

---

⁶⁸² Sıddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 73.

⁶⁸³ Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh el-Ömerî'dir. Mâliki mezhebine mensup fakih ve muhaddis bir âlimdir. Müctehid derecesine ulaşmakla birlikte özellikle hadis alanında da zamanın imamlarından sayılmıştır. O tek mezhebin görüşleri içinde sıkışıp kalmayı ve taklid etmeyi reddetmiştir. Füllânî 1218/1803 vefat etmiştir. Sıddîk Hasan Han onun on sekizinci yüzyılda yetişen müceddidlerden biri olduğunu söylemiş ve eserlerinde kendisinden çokça nakillerde bulunmuştur. Eserlerinden bazıları şunlardır: *İkâzu himemi üli'l-ebâr*, *Tuhfetü'l-ekyâs bi-ecvibeti'l-İmâm Hayriddîn İlyâs*. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/ 188, 196, 230-231, 236; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/170-171; a.mlf., *el-Hitta*, 251; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 75; Salim Ögüt, "Füllânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/249.

⁶⁸⁴ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 251; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 75.

⁶⁸⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/179; a.mlf., *Husûlu'l-ma'mûl*, 386.

⁶⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231, 430-431; a.mlf., *Celbu'l-menfaat*, 68, 73.

mukallidleri tarafından onlara atılmış büyük bir iftiradan ibarettir. Çünkü bu batıl iddiayı destekleyen herhangi bir delilleri yoktur. Dolayısıyla müctehid imamlara suizanda bulunanlar “*Kim, benim dostuma (Veli) düşmanlık yaparsa ben de ona harp ilan ederim*”⁶⁸⁷ şeklindeki kudsi hadise muhatap kalarak Allah ve Resûlüne karşı harbe girmiş olurlar.⁶⁸⁸

Hasan Han “taklid bidatinin hudûsu”nu ve bunun neticesinde mezheplerin dördüncü asrın başlangıcında ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir. Ona göre kurûn-i meşhûd⁶⁸⁹ döneminde kimse bu uğursuz, meymenetsiz kelimenin (taklid) ismine aşına değildi. Bu dönem bittikten sonra taklid ve onun neticesinde kısa bir müddet sonra ortaya çıkan mezhepler ve muayyen bir mezhebin taklid etmesi gerekliliği ve belli bir imama iltizam “cahil avâm” tarafından ortaya çıkarılıp yayılmaya başlamıştır. Daha sonra idrak ve anlayışları kısıtlı, avâm hükmünde olan havâsa sirayet etmiştir.⁶⁹⁰ Diğer bir ifadesinde ise kendi tabiriyle, tedavisi mümkün olmayan bu hastalık (taklid) önce âlimlerin ve fakihlerin kendi aralarında taassub, çekememezlik ve kâl-u kâl gibi sebeplerden ortaya çıkmış ve daha sonra umûm-ı belvâ haline geldiğini iddia etmiştir.⁶⁹¹ Dolayısıyla Sıddîk

⁶⁸⁷ Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (ö. 893/1488), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh*, trc. Abdullah Feyzi Kocaer, 4. Baskı (Konya: Hüner Yayınları, 2004), 764.

⁶⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231, 223, 431; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/403.

⁶⁸⁹ “Kurûn-i meşhûd lehabi'l-hayr” (قرون مشهود لها بالخير) kavramı ilk üç nesli, yani sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini kapsamaktadır. Bu dönemlerdeki nesillerin hayırlı ve faziletli oluşu İmrân b. Hüseyin'in (ö. 52/672) rivayetiyle gelen Peygamber efendimizin şu hadisiyle sabittir: “*Ümmetimin hayırlısı, benim asrımdır. Sonra onlara yakın olanlardır. Sonra onlara yakın olanlardır*”. Buhârî, “Şehâdât”, 9, “Fezailü's-Sahabe”, 1. Hadiste geçen “karnî” kelimesinin hangi asra delalet etmesi ve “karn” kelimesinin ta'yîninde âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hasan Han'a göre “karnî” kelimesinde ezher olan görüşe göre Hz. Peygamber'in (s.a.v) asrıdır. “karn” kelimesinin ta'yîninde ise yirmiden yüz yirmiye (20-120) kadar olan bir zaman dilimini ifade ettiğini söyleyenler var. bk. Askalânî, İbn Hacer, *Fethü'l-bârîbişerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1421/2001), 7/8; Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdu'tü'l-Kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîye, 1421/2001), 16/ 237. Müellife göre insanın tabii ömrü yüz yirmi ya da yüz yirmi beş yıla kadar geldiği gerekçesiyle “karn” 120-125 yıl bir zaman dilimine tekabül eder. Çünkü insan tabiaten bu kadar yaşayabilir. bk. Sıddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 58-59.

Sıddîk Hasan Han'ın Hafız İbn Hacer'den (ö. 852/1449) naklettiği ve tercih ettiğine göre tebeu't-tâbiîn dönemi yaklaşık hicri iki yüz yirmi senesine kadar olan bir zaman dilimidir. Çünkü tebeu't-tâbiînden yaşayan ve sözü kabul etme nitelikte olan son kişi iki yüz yirmi seneye kadar yaşamıştır. Dolayısıyla üçüncü karn (tebeu't-tâbiîn nesli) iki yüz yirmi yılında sona ermiştir. Böylece müellife göre dört müctehid imamlar ve eshâb-ı *Sihah-ı Sitte* “kurûn-i meşhûd lehabi'l-hayr” kavramının içine dâhildirler. Sıddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 60-62, 85, 88; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231. Hasan Han “kurûn-i meşhûd lehabi'l-hayr” cümlesini çokça kullanmaktadır. Mesela dört müctehid imamlarla ve *Sihah-ı Sitte*'nin müelliflerin menkibeleriyle ilgili bilgi verirken hep bu ifadeyi kullanır. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231, 239; a.mlf., *Delilü't-tâlib*, 38, 45, 188, 195, 221; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 88.

⁶⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231; a.mlf., *Delilü't-tâlib*, 221-222; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 73.

⁶⁹¹ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta*, 250.

Hasan Han aslında mezhep imamlarını, mezheplerin ortaya çıkışının müsebbibi olarak görmemektedir. Çünkü onun taklidin ve mezheplerin ortaya çıkışı ile ilgili dördüncü asır olarak verdiği tarihten ve mezhep imamları ile sonradan gelen mezhep müntesipleri birbirinden ayırdığından da anlaşılmaktadır.

Velhasıl, mezheplerin ortaya çıkışında ona göre mezhep imamların hiçbir alaka ve irtibatları olmamıştır. Önceki nesiller sahâbe ve tâbiîn gibi bu müctehid imamların da taklidin ve bunun neticesi olarak mezheplerin ortaya çıkışında hiçbir etkileri olmamıştır. İmamlar, taklidin ve neticesinde mezheplerin gerekliliğinden bahsetmemişlerdir. Tam aksine Sıddîk Hasan Han'ın da dediği gibi onlar insanları kendilerine ve başkalarına taklid etmelerini açıkça menetmişlerdir. Özetle mezheplerin ortaya çıkmasında rol oynayan mezhep mukallitlerdir.

2.5.2. Âlimleri Mezhep Taklidine Sevkeden Sebepler

Sıddîk Hasan Han, âlimleri mezhep taklid etmeye sevkeden sebepler başlığıyla bu konuyu ayrı bir başlık altında birkaç sebep ve âmilden bahsederek incelemiştir. Biz onun konu ile ilgili sözlerini zikredip değerlendirmeye çalışacağız:

Sıddîk Hasan Han öncelikle mezheplerin taklidinde bütün âlimleri ehli bidat ve ehli dalâlet olarak görmediğini ve onlardan bazılarının doğru yolda olduklarını,⁶⁹² müctehid, güzide insanlar olduklarını ve neticede kendilerine ait en güzel görüş ve en gerçek hükümlere sahip olduklarını ifade etmiştir.⁶⁹³ Ona göre bazı âlimler taklidin yanlış olduğunu idrak etmiş, fakat etrafındakilerden, çevresinden veya gelenek göreneklerden korktukları için gerçeği açıkça söylemekten çekinmişlerdir.

Sıddîk Hasan Han, mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinden birisinin de maddi sebepler ve menfaatçilik olduğu görüşündedir.

Ona göre daha sonraki büyük âlimlerin çoğu mukallid değil aslında müctehid âlimler idiler. Onları mukallidler zümresinde saymak insafli bir iş değildir. Onlar, mukallid ve mezhep taraftarlarının (avam) tepki ve fitnelerinden korktuklarından, yani maslahatı göz önüne alarak sabretmek ve sesini çıkarmamak durumunda kalmışlardır. Ona göre bu âlimlerin eserlerine vakıf olan biri onların taklide rıza göstermediklerini ve muvafık olmadıklarını açıkça görecektir. Onlar bu sebeple kendilerini bir mezhebe

⁶⁹² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/430.

⁶⁹³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/405.

nispetteymiş veya başkaları onları kendi amaçları uğruna bir mezhebe nispet ettirmişlerdir ve onlar da buna sessiz kalmış ve sabretmişlerdir.⁶⁹⁴

O, bir diğere sebep olarak, belli bir mezhep ve meşrebe mensup olmadan fetva ve kazâ gibi önemli makamlara gelmenin mümkün olmadığını gören bazı âlimlerin, muayyen bir mezhebe bağlanmak zorunda kaldığını açıklamıştır.⁶⁹⁵

Yukarıdaki zikrettiğimiz bilgilerden anlaşılacağı gibi, Sıddîk Hasan Han'a göre ictihad ehli âlimlerin taklide karşı sessiz kalmaları, ya maddi menfaatten kaynaklanmış veya içinde bulunduğu zor şartlardan, maslahata binaen takiyye mahiyetinde olmuştur. Bu sebepler taklid ve sonuçta mezheplerin teşekkülünde ciddi mânada zemin hazırlamışlardır.

2.5.3. Mezhepleri Dörde İndirgeme Hakkındaki Değerlendirmesi

Sıddîk Hasan Han, genel olarak mezheplere karşıdır ve bir bütün halinde herhangi bir mezhebi tercih etmenin hiçbir dayanağının bulunmadığını ve bunun insaftan uzak bir anlayış olduğunu açıklar. Ancak bazı kişiler tarafından fıkıh mezheplerinin sadece dörtle (Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî) sınırlandırılması ve taklidi dört müctehid imama indirilmesi anlayışına da itiraz ederek yanlış bulmuştur. Böyle düşünenlerin görüşlerini destekleyen delillerinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Aynı şekilde bu dört mezhebin hak, bunların dışında kalan mezheplerin sapık ve batıl olduğunu ispatlayan herhangi bir delilin de bulunmadığını söylemiştir. Bunu desteklemek için sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn'in de mezheplerinin olmadığını altını çizmiştir.

Ona göre dört mezhep haktır fakat hak mezhebi olmak sadece bunlara munhasır değildir. Ehli hadis, zahiriyye ve sufiyye mezhepleri de hak üzerindedirler.⁶⁹⁶ O, dört mezhebe mensup kişilerin dışında başka mezheplerin mensupları için ehli delâlet, ehl-i re'y, bid'atçı veya kâfir demeye karşıdır ve bunu kesin bir dille reddeder. Çünkü ona göre, Mutezile, Zeydiyye, Tafdiliyye gibi mezhepler ehli bid'at ve delalet olmasına rağmen kâfir değildirler. Sıddîk Hasan Han ehl-i hadis, Zahiriyye ve ilk dönem mutasavvıfların, taklidi terk etmede ve sünnete sarılmada İslâmın övünç kaynağı, ümmetin öncüleri, seçkin, ilim ve amelde en faziletli kişiler olduğunu söyler.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/430; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/405.

⁶⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/430-431.

⁶⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 87.

⁶⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/243

O, bu dört mezhep dışında Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi âlimlerin de ayrı ictihad ve mezheplerinin var olduğunu açıklar. Bu mezhepler de sünnete uydukları ölçüde en az dört mezhep kadar muteber ve taklid ya da tabi olunabilecek konumdadırlar. Onların çoğunun mutlak müctehid, hatta önceki müctehidlere nisbeten daha çok ilime ve ictihad şartlarına haiz olduklarını söyler. Ayrıca ehli Sünnet'in öncüleri ve hatta müctehid imamı bile onların fazilet ve mertebelerine itiraf etmişlerdir. Binaenaleyh ictihadı dört müctehid imama ve taklidi onlara hasretmek utanmadan, sıkılmadan insafsızca yapılan bir iştir.⁶⁹⁸

Hasan Han, hacc farızasını yerine getirmek için harameyn-i şerifeyne gitmeden önce 25 Şaban 1285/1868 yılında oğullarına yazdığı ilk vasiyetnamesinin ikinci maddesinde onlara dört mezhebi hak ve doğrulukta eşit tutmaları, bir mezhebi başka bir mezhebe tercih etmemelerini söylemiştir. Sünnetin zahirine ittiba etmeyi kendilerine şiar edinmeleri, muhakkik muhaddislerin nezdinde sahihe kavuşmuş hadisleri delil olarak seçmeleri, re'yi sahih naslara tercih etmemeleri, munazara ve mücadeleden uzak durmaları, amel ve inaçlarını Kur'ân ve Sünnetin zahirine göre ayarlamaları gibi tavsiyelerde bulunmuştur.⁶⁹⁹

Bununla ilgili Sıddîk Hasan Han, Hint yarımadasının büyük âlimlerinden olan muhaddis Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin fikhî mezheplerin birbirine tercih edilmemesi yönündeki değerlendirmeleri hususunda şu sözünü aktarmıştır: Fikhî mezheplerinin birinin diğerine tercih edilmesinden söz edilemez. Her biri kabul edilir. Sarih sünnete muvafık olanına ittiba ve onunla amel edilir. Sünnete muvafık iki görüş varsa âlimlerin çoğunluğunun amel ettiği görüşe ittiba edilir. Eşitseler aralarından biri seçilir. Fakat taassuba kapılmadan bütün mezhepler tek mezhep imiş gibi kabul edilir.⁷⁰⁰

Bunların yanında zamanımızda bir mezhep taraftarların diğer bir mezhep mensuplarını dalalet ve küfür ile itham ettiklerini söyler.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/243; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 82; Çavuşoğlu, "Sıddîk Hasan Han", 37/95.

⁶⁹⁹ Han, Ebü'n-Nasr Ali Hasan, *Maâsır-ı Sıddîki*, 4/107-108.

⁷⁰⁰ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 86-87.

⁷⁰¹ Sıddîk Hasan Han, *Riyâdu'l-murtâd*, 70.

2.5.4.Sıddîk Hasan Han'ın Hanefî Mezhebine Karşı Tutumu

Sıddîk Hasan Han, genel ifadeler kullanarak ehl-i Kur'ân ve ehl-i Hadis mezhepleri dışında bütün mezhepleri eleştirmiştir. Fakat daha çok Hint alt kıtasında müessir ve yaygın olan Hanefî mezhebini tenkit etmeye çalışmıştır. Mezhepleri sünnete bağlılık ve uygulama açısından tahlil ederken Hanefî mezhebinin bu konuda en zayıf ve re'ye en çok yön veren bir mezhep olduğunu söyler.⁷⁰² Bu tenkidine rağmen o, Fıkıh Usûlu âlimleri hakkında bilgi verirken ilk başta Cessâs, Pezdevî (ö. 482/1089, Serahsî gibi âlimleri zikreder.⁷⁰³ Sıddîk Hasan Han *Miftahu's-se'ade* adlı eserden Hanefî mezhebinin üstünlüğünü beyan eden şu bilgileri nakleder:

“Ehl-i İslâmın sahih ve hak üzere olduğu kabul ettiği dört meşhur mezhep vardır. Bunlar arasında en gerçeği ve en evlası Hanefî mezhebidir. Çünkü bu mezhebi başka mezheplerden ayıran sağlamlığı, mükemmel yapısı, hükümleri istinbat etmede güçlü görüşlere sahip olması, delillere, Kur'ân ve Sünnete olan tabiiyetidir.” Sanki Hasan Han'ın bu görüşleri arasında yıl farkları vardır, dolayısıyla bir kanaati önce diğeri ise sonra olmalıdır.

Bu bilgileri aktardıktan sonra, yine de açıkça bir mezhebe bağlılığa karşı çıkmış ve mezheplerin en sağlamı, uymaya en layık olanı ve temessuk etmek için en bağımsızının ehl-i hadis ve ehl-i Kur'ân'ın gittikleri yol olduğunu söylemiştir. Ona göre bir mezhebi başka bir mezhebe tercih etmek için herhangi bir delil yoktur. Bu dört mezhepten birinin diğere göre en önde veya en sağlam olarak adlandırılması aslında saçma sapan batıl sözlerden ibarettir.⁷⁰⁴ Aynı şekilde o, icmâ ve kıyası şer'î deliller içerisinde kabul etmez. Ona göre bu delillere en çok önem veren Hanefilerdir. Onların mezhep taassubuna çok meyilli olduğuna iddia eder.⁷⁰⁵

Sıddîk Hasan Han'ın, mezhepçilerin bazı kötü davranışlarına örnek verirken yine Hanefî mezhebine değinmesi dikkat çekicidir. Mesela ona göre bir kişi Hanefî mezhebine göre amel ederse veya bu mezhebe geçerse kutlanır değer verilir. Buna mukabil biri Hanefî mezhebenden Şafî mezhebine geçerse veya ona göre amel ederse ayıplanır.⁷⁰⁶

⁷⁰² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/239; Çavuşoğlu, “Sıddîk Hasan Han”, 37/95.

⁷⁰³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/117.

⁷⁰⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/402, 403. Ayrıca bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, 2/173.

⁷⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/405.

⁷⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/242.

Aynı şekilde Hanefîlerin kendi mezheplerinin doğru diğer mezheplerin yanlıştır olduğunu düşündüklerini iddia eder.⁷⁰⁷

Hanefîlerin fıkha dair yazdıkları eserleri ve fetvalarını da tenkit etmiş ve bunları “zann kitabları” olarak adlandırmıştır. Ona göre bu kitaplarda yer alan, zamanımızda humus⁷⁰⁸ bulunmadığı için farz zekâtın ehl-i beyte/Benî Hâşime verilmesinin cevazı gibi meseleler, Rasulüllahın haram kıldığı şeyin helâl olduğuna hükmetmek demektir⁷⁰⁹ ve dolayısıyla batıldır.

Fıkhî meselelerde İmam Ebu Hânîfe'nin görüşlerinin başka görüşlere ve mezhebinin başka mezheplere tercih edilmesini doğru bulmaz.⁷¹⁰ Fakat bazen kendisinin de Hanefî mezhebinin görüşünü başka mezheplerin görüşüne tercih ettiği olmuştur. Mesela Hanefîler ka'dede Abdullah İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği ve Hanefî câmiada bilinen tahiyât duasının okunmasını tercih etmişlerdir.⁷¹¹ Sıddîk Hasan Han da başka sahâbiler tarafından rivayet edilen Teşehhüdle namaz kılmanın caiz olduğu söylemekle beraber Hanefîlerin tercih ettiği Hz. Peygamberin İbn Mes'ûd'a öğrettiği duayı okumayı daha sahih kabul etmiştir. Dihlevî'de bu teşehhüdü asah bulmuştur.⁷¹²

Sıddîk Hasan Han, Füllânî'nin Beyhâkî'nin (ö. 458/1066) *el-Medhal* adlı eserinden hadis tabakalarının Mâlikiyye, Şafiiyye, Hanbeliyye, Rahevîyye ve Huzeymiyye'den ibaret olduğunu naklettikten sonra Hanefîlerin hadis bilgisine daha az sahib oldukları ve bunlarda re'y galib olduğu sebebiyle hadis tabakalarından sayılmadığını ve bu yüzden ashab-i re'y olarak adlandırıldığını iddia eder.⁷¹³

Kanaatimizce Hanefîleri sadece ehl-i re'y olarak görmek ve re'yi Hanefîlerle özdeşleştirmek doğru değildir. İnsaf dışı bir ön yargı ve “hadis, sahih ise benim mezhebim

⁷⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/32.

⁷⁰⁸ Beşte bir anlamındadır. Devletin ganîmetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli yerlerde harcamak üzere alınan beşte birlik hissa demektir. Erdoğan, “Humus” md., 204; Apaydın, “humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/ 369.

⁷⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/236.

⁷¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/402, 3/122.

⁷¹¹ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dârü'l-marifet, 1409/1989), 1/27-28; Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986), 1/ 211-212. İbn Mes'ûd'un rivayetine göre teşehhüd lafızları şöyledir/

التحيات لله والصلوات والطيبات السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله.

Buhârî, “Ezân”, 148, 150; Müslim, “Salât”, 55; EbûDâvûd, “Salât”, 177.

⁷¹² Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/ 249; Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 2/19.

⁷¹³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/231.

odur”⁷¹⁴ diyen Ebu Hanife’ye hürmetsizliktir. Kaldı ki ictihadlarında ve görüşleri belirlemede sadece Hanefiler re’yi kullanmamıştır. Başka imam ve müctehidler de kullanmışlardır. Ayet ve hadisleri kendi usûl ve metoduna göre tevil etmiş ve yorumlarda bulunmuşlardır. Hatta imam Mâlik’in yetmiş meselede kendi re’yiyle görüş belirttiği ve bu sebeple de Sünnete muhalif fetva verdiği nakledilmiştir.⁷¹⁵ Hanefiler zayıf hadis bile varken kıyas ve re’ye gitmeyip zayıf hadisle amel etmişlerdir. Füllânî, İbn Kayyım el-Cevziyye’nin (ö. 751/1350) *İ’lâmü’l-muvakki’in* adlı meşhur eserinden nakilde bulunarak, Hanefilerin, Hanefî mezhebinde zayıf hadisin dahi kıyas ve re’ye mukaddem olduğu ve mezhebin bunun üzerinde bina edildiği hususunda ittifak içinde olduğunu belirtmiştir. Örnek olarak da buna bazı bahisleri vermiştir.⁷¹⁶

2.5.5. Sıddîk Hasan Han’ın Mezhebi

Peşinen belirtilmelidir ki, Sıddîk Hasan Han kendisinin herhangi bir mezhebe bağlı olduğunu kesin bir dille reddeder. Fakat genel olarak baktığımızda Hanbelî geleneğine hatta Zâhirî mezhebine daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Sıddîk Hasan Han, mezheplere bağlı kalmamanın gerekçesi olarak Allah Teâlâ’nın insanlara Kur’ân ve sünnete ittiba etmelerine emrettiğini göstermiştir. Kişilerin görüşlerine ve özellikle aslı delillere muhalif âlimlerin ictihadlarına ittiba etmelerine emretmediğini ifade etmiştir.⁷¹⁷

Ona göre mezheplerin dördü de eşit seviyededirler. Mezhepler arasında tercihte bulunmamak en doğrusudur. Mezheplerin en doğrusu ve en şerefli Kur’ân ve sünnete muvafık, zann ve şaibeli re’ylerden uzak olanıdır.⁷¹⁸ Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hasan Han, mezheplerin en doğrusunun ehl-i hadis ve ehl-i Kur’ân’ın mezhepleri olduğunu kaydeder.⁷¹⁹ O, tercih edilen ve güvenilir mezhep olarak sadece hadis ve Kur’ân âlimlerinin bulunduğu mezhebi görür, bunların dışında kalan fikhî mezheplerin hayal

⁷¹⁴ İbn Âbidin, Muhammed Emîn, *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1415/1994), 1/167. Bu söz başka imamlara da nisbet edilmiştir. İbnü’l-Humâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhîd, *Şerhu Fethi’l-kadîr*, nşr. Abdurrazzak Galib el-Mihdî, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1424/2003), 5/ 335.

⁷¹⁵ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fazlihî*, 2/1080.

⁷¹⁶ Füllânî, *Îkâzu himemi üli’l-epsâr*, 166. Ayrıca bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakki’in ‘an rabbi’l-âlemîn*, nşr. Meshur b. Hasan Alselmân, (Riyad: Dâri İbni’l-cevzi, 1423), 2/56.

⁷¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-‘ulûm*, 2/402.

⁷¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-‘ulûm*, 2/402, 3/122.

⁷¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-‘ulûm*, 2/402.

anlamında olduğunu söyler.⁷²⁰ Kendi mezhebinin, taklidi terk etmek, naslara ittibayı seçmek ve meşhur mezheplerin hiç birini tercih etmemek olduğunu beyan eder.⁷²¹ Öte yandan, Zahiriliğe daha yakın bir anlayışı benimsemekte ve onları savunmaktadır. Zahiriler gibi kıyası kabul etmemektedir.⁷²² Nasların zahir manasından çıkarılıp başka manalara hamletmeye karşıdır. Dolayısıyla te'vil etmeye sıcak bakmaz ve te'vil etmeyi şeriata yapılan bir cinayet olarak görür. Dinde yapılan birçok kötülük ve fitnenin, ortaya çıkan olayların ve ummet-i müslimenin yetmiş üç fırkaya ayrılmasının te'vil etmekten kaynaklandığına inanır.

Ayrıca Siddîk Hasan Han, te'vil etmenin kötülüğü hakkında Mâlikî mezhebine mensup Ebü'l-Velîd İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *el-Keşf* adlı eserinden “iftirak hadisinde”⁷²³ geçen kurtuluşa kavuşacak tek fırkanın “şeriatın zâhirî mânalarına bağlanan ve yorum gerektiren konulardan uzak duranlardan” ibaret olduğu değerlendirmesine de yer verir.⁷²⁴ Ehl-i hadis ve Zâhirîler başta olmak üzere taklidi terk edip sünnete tabi olan mütekaddimîn sûfilere, ilim ve yakîn sahibi olanları, örnek alınması gereken seçilmiş topluluklar olarak görür. Bunları İslâmın önderleri, imanın bereketi ve ümmetin efendileri olarak tarif eder.⁷²⁵ Farsça olarak söylediği şiirde açıkça kendini Ehl-i hadis mezhebine nispet etmekte ve dolayısıyla Ehl-i Kur'ân ve Ehl-i Hadiste hile ve aldatmanın bulunmadığını diğer mezheplerde özellikle Hindistan bölgesinde hâkim olan Hanefî mezhebinde bunların çokça bulunduğunu iddia etmektedir.⁷²⁶ Söylediği şiirin anlamı kısaca şöyle tercüme edilebilir: “Biz ehl-i hadise mensubuz ve hileyi tanımıyoruz. Binlerce şükürler olsun ki mezhebimizde hile ve aldatma yoktur.”

Onun, günümüzde meşhur dört fikhî mezheplere bağlı olmadığını kendi ifadesiyle tek bir mezhebe (Kur'ân ve Sünnet) bağlı olduğu, dile getirdiği şu şiirlerden de

⁷²⁰ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/406.

⁷²¹ Siddîk Hasan Han, *Riyâdu'l-murtâd*, 72.

⁷²² Siddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 320-321; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/405.

⁷²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut, 14/124 (8396); Ebû Dâvûd, “Sünen”, 1; Tirmizî, “İmân” 18; İbn Mâce, “Fiten” 17; Bu hadis hakkında “Siddîk Hasan Han'a göre Fırak-ı nâciye” başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir.

⁷²⁴ Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 2/181-183. Ayrıca bk. İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Keşf 'an menâhici'l-edille fi 'akâidi'l-mille*, nşr. Muhammed Abid el-Cabiri, (Beyrut: Merkezi dirâsâtü'l-vahdeti'l-Arabiyye, 1998), 150.

⁷²⁵ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/243.

⁷²⁶ Siddîk Hasan Han, *Mevâidu'l-'avâid*, 41.

anlaşılmaktadır: “Hava ve heves ehlinin farklı mezhepleri vardır, benim tek mezhebim var onunla yaşarım.”⁷²⁷

Yine başka bir şiirde Hz. Peygambere olan sevgisi ve muhabbetinin onun mezhebi mahiyetinde olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir: “Hz. Peygamber ve onun ashabının sevgisi benim mezhebimdir. İnsanların ise âşik oldukları farklı mezhepleri vardır.”⁷²⁸

2.5.6. Sıddîk Hasan Han’a Göre Vehhâbîlik

Sıddîk Hasan Han’ın Vehhâbîlikle ilgili görüşüne geçmeden önce şu bilgileri vermekte fayda görüyoruz.

Vehhâbîlik zuhurunden günümüze kadar İslâm dünyasında çok yönlü ve geniş bir tesire sahip dinî ve siyasî bir akımdır. Kurucusu Arabistan’ın Necid bölgesindeki Uyeyne’de 1115/1703 yılında dünyaya gelen Muhammed b. Abdülvehhâb’dır. Akım, adını dinî yönünün temellerini atan kurucusundan almıştır.⁷²⁹ Fakat bu isimlendirme doğru bir isimlendirme değildir. Zira kendisinin ismi Muhammed’tir. Babasının ismi ise Abdülvehhâb’tır. Babasının ise söz konusu akım ile aslında bir ilişkisi yoktur.

Muasır âlimlerinden Muhammed Ebû Zehra (ö. 1898/1974) Vehhâbîlerin ortaya çıkarmış oldukları sonuçları maddeler şöyle özetlemiştir:

Vehhâbîler, ibadetleri sadece nassın söylediği ve İbn Teymiyye’nin anlattığı şekilde yapılmasıyla yetinmeyip, örf ve âdetlerin de tamamen İslâma göre devam etmesini gerekli görmüşlerdir. Başlangıçta kendilerine kahve ve benzeri şeyleri de haram sayıyorlardı. Vehhâbîler, sadece insanları davet etmekte kalmadılar, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı da savaşmayı gerekli gördüler. Düşüncelerini yaymak, sünnetleri ihya ve bid’atları yok etmek için silaha yöneldiler. Ele geçirdikleri bölgelerdeki türbeleri ve içinde veya bitişiğinde türbe bulunan mescidleri de yok ettiler. Türbe şeklinde olmayan kabirleri de yıktılar. Hicaz topraklarında bütün sahâbîlerin kabirlerini yıkıp yerle bir

⁷²⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-’ulûm*, 2/ 73: مذاهب شتى للمحبين في الهوى // اولى مذهب وحد أئيش به وحدي

⁷²⁸ Sıddîk Hasan Han, *eş-Şemâmetu’l-’anbâriyye min mevlidi Hayri’l-beriyye*, (yy., 1305), 108: ومن مذهبي حب النبي وصحبه // ولناس فيما يعيشون مذاهب

⁷²⁹ Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhâbîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 611.

ettiler. Aslında putçuluk olamayan ve putçuluğa yol açmayan bazı sıradan meselelere karşı çıktılar. Bid'atın anlamını genişleterek bu konuda haddinden fazla abartılar.⁷³⁰

Vehhabîlerin lehinde ve aleyhinde birçok eser yazılmış ve söz söylenmiştir. Örnek olarak birkaç âlimi zikredebiliriz: Meşhur Hanefî imamlarından İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* isimli eserinde Vehhâbiliği ve Muhammed b. Abdülvehhâb'ı (ö. 1206/1792) eleştirmiştir. O “Vehhâbîlik Necd çöllerinde ortaya çıktı. Mekke ve Medine'yi ele geçirmişlerdir. İbadetleri Hanbelî mezhebine göredir. Kendilerine karşı çıkanların müşrik olduklarına inanmaktadırlar. Dolayısıyla ehl-i sünnet âlimlerinin öldürülmesini mubah görürler” der.⁷³¹ Aynı şekilde Mekke müftüsü ve tarihçi Ahmed b. Zeynî Dahlân (ö. 1304/1886) vehhâbiliğin aleyhine reddiye olarak bir eser yazmıştır. Bu önemli eser ilk yayımlandığı zaman büyük yankılar uyandırmıştı. Müellif eserde Kur'ân ve Sünnet'ten istidlal ederek, Hz. Peygamberin kabrinin ziyaret edilmesi onun ve evliyânin hürmetine diye vesile ederek dua edilmesi, Hz. Peygamberin doğum gününün kutlanması ve ümmetin ulemâsının tekfir edilmesi gibi meselelerde vehhabîlerin görüşlerini reddetmeye çalışmıştır.⁷³²

Lehinde söz söyleyenlerden biri Mısır'ın tanınmış ulemâsından Muhammed Abduh'un (ö. 1905) öğrencisi reformcu Reşit Rıza (ö. 1935)'dir. Ona göre bu hareket ilk çıktığında siyasi düşmanları, onu kötölemek için aleyhinde birçok iftirada bulundular. Tıpkı batıda Müslümanların aleyhine söylenen şeyleri bunların hakkında da söylediler. İftira edenler kendi bozuk inançlarını atacak yerde iyiyi kötü gösterdiler. Vehhabîlerin başlıca düşmanları mezarlar üzerinde kubbeler yapan, mezarları mescid kabul eden şiiiler, mutasavvıflar ve sapıklardır. Sûfiler şeyhlerine ve bâtıniler mezardakilere tapınmağa başladılar. Bunlar şirktir. Bunun için Vehhâbîlerin bunlara karşı bu şekilde davranmaları tamamen dinîdir. Reşit Rıza'ya göre buna rağmen Vehhâbîlerin bazı ahkâmın uygulamasında ve nasların yorumlamasında ifrata gittiği tarafları da vardır.⁷³³

Şimdi burada asıl başlığımızı teşkil eden Sıddîk Hasan Han'ın Vehhâbîlikle ilgili görüşlerini değerlendirmeye çalışacağız.

---

⁷³⁰ Muhammed Ebû Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, trc. Hasan Karakaya-Kerim AYTEKİN, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 1/260-262.

⁷³¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/413.

⁷³² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Dahlân el-Mekkî, *ed-Dürerü's-seniyye fi'r-reddi 'ale'l-Vehhâbiyye*, nşr. Cibrîl Haddâd, (Dımaşk: Mektebetü'l-ahbâb, 1424/2003), 8-9, 50.

⁷³³ Yusuf Ziya Yörükân, “Vahhabîlik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (1953), 64.

Sıddîk Hasan Han, genel olarak Muhammed b. Abdülvehhâb'ın önderliğinde başladığı Vehhâbîlik hareketinin görüş ve düşüncelerini savunmuştur. Bunun yanında eleştirileri de olmuştur. Biz önce savunmalarından bahsedeceğiz, daha sonra da eleştirilerini ele almaya çalışacağız.

İlk olarak O, “Vehhâbî” kelimesinin Muhammed b. Abdülvehhâb'a nispet edilmesini doğru bulmaz. Nesep âlimlerinin bu isimlendirmede hataya düştükleri kanaatindedir. Çünkü Abdülvehhâb, Muhammed'in babasıdır, babası ise Necid'te insanları herhangi bir mezhebe davet etmemiştir. İnsanları sünnete ittiba etmeye, mezheplerin taklidini terk etmeye davet eden, bid'at ve hurafelerle mücadele eden ve şirk ve küfürle karışık olan gelenekleri ortadan kaldırmaya çalışan Abdülvehhâb'ın oğlu Muhammed'dir. Binaenaleyh ona nispetle hareketin “Vehhâbî”den ziyade “Muhammedî” olarak adlandırılması doğru olurdu.⁷³⁴

Sıddîk Hasan Han kendisinin, muhakkik âlimlerin, Kur'an ve sünnete tabi olanların ve muvahhidlerin Vehhâbîlikle bağdaştırmasına ve bununla ithamda bulunulmasına şiddetle karşı çıkar. İtham edenlerin ithamlarını yanlış ve dayanaksız bulur. Birkaç delile dayanarak Hindistan muvahhidlerinin, Vehhâbîlik ve Necdîlikle herhangi bir bağ ve nisbetlerinin olmadıklarını ve bunların Vehhâbî olarak tasavvur edilmesinin zor olduğunu kesin bir dille savunmuştur. Ona göre Hindistan muvahhidleri kendilerini Vehhâbî ismiyle isimlendirmezler. Bunlara kendilerini Şi'a'ya karşı sünnî ve mukallidlere karşı mutbi' olarak isimlendirirler. Eğer vehhâbî mefhumu bunlarda olsaydı ondan çekinmezlerdi. Kaldı ki Hindistan muvahhidleri dört mezhep imamlarının taklidini caiz görmezler, Muhammed b. Abdülvehhâb'ı taklid etmeyi ve ona müntesip olmayı nasıl caiz görsünler. Muhammed b. Abdülvehhâb kendisi Hanbelî mezhebine mensuptur. Muhammed b. Abdülvehhâb Necid bölgesinde yaşadı. Ne halihazırda ve ne de daha önce Hindistan bölgesinden kimse ondan eğitim almak için oraya gitmemiş ve oradan da öğrencilerinden kimse buraya gelmemiştir. Yani onunla hoca öğrenci silsilesi de meydana gelmemiştir. Hindistan'da eserleri de çok azdır. Dolayısıyla ona göre buradaki muhakkik âlimlerin vehhâbîlik ve Necdîlikle itham edilmesi hüccetsizdir ve bir propagandanın ibarettir. İngiliz hükümetini bunlar aleyhine kışkırtmaktır. Düşmanlığa ve nefsaniliğe binaen kabirleri ve şeyhleri tapanlar tarafından böyle ithamlar ileri atılmış, bunlar aslında

---

⁷³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 114.

taassub ve yalan konuşmaktan başka bir şey değildir.⁷³⁵ Diğer bir ifadesinde “şirklerden, bidatlardan insanları menedenler ve onları kebîre ve münker günahlardan sakındıran Hindistan muvahhidlerinin Necid ve ehl-i Necidle ne dinî ve ne de dünyevî hiçbir münasebeti vardır” der.⁷³⁶ Kur’ân ve sünnete ittiba edenlere hangi asılsız isim ve lakap verilirse verilsin hiç önemi yoktur. Şaşılacak bir durum da değildir. Biz bu söylentilerden uzağız. Daha önce ümmetin selefi de böyle durumlara maruz kalmışlardı. Onlar bize güzel bir örnek teşkil ederler. Şairin dediği gibi “iyi insanlara benzemenin aslında bizzat kendisi bir nevi saadettir,⁷³⁷ manasındaki şiiri delil sunar.

Sıddîk Hasan Han’a göre Hindistan’da vehhâbî lafzı bid‘atçının⁷³⁸ karşılığı için kullanılır. Bid‘atçılar ittiba ehlini kötölemeye çalışmışlar. Bunların en büyük kötülük ve hileleri Hindistan’daki İngilizler’in kafalarını karıştırmak, onlara nüfuz etmektir. Bunlar “Vehabidir, sizin düşmanınızdır, sizi öldürmek peşindedirler” diye onları ittiba ehline kışkırttılar.⁷³⁹ Sıddîk Hasan Han’a göre velhasıl Hindistan’da Vehhâbî diye kimse yoktur. Ehl-i ittibâ’in vehhâbî olarak adlandırılması aldatma, yanıltma, hile yapma, insanların kafasını karıştırma ve haksızlığa hükmetmekten başka bir şey değildir.⁷⁴⁰ O, Hanefî mezhebine mensup mukallitler, mutaassıplar ve nefesine yenik düşenlerin İngiliz hükümetinden kendilerine pay çıkarmak için bu ithamları ortaya attığını iddia etmektedir.⁷⁴¹

Sıddîk Hasan Han, imam Buhârî’nin (ö. 256/870) İbn Ömer’den naklettiği “*felaketler, musibetler, fitneler ve Şeytanın boynuzu (askeri ve ümmeti) Necid’ten ortaya çıkacaktır*” şeklindeki hadisin⁷⁴² Muhammed b. Abdülvehhâb’in Necid bölgesinden

⁷³⁵ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 123; a.mlf., *Mevâidu’l-‘avâid*, 37.

⁷³⁶ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 39.

⁷³⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 125.

⁷³⁸ Sıddîk Hasan Han bid‘atçıyı (بِدْعَاتِي) “bir mezhebi taklid etmede taassub eden, hadislerle amel etmeyen, şeyh ve velileri tazim eden, ümitlerini yatan kabirlere bağlayan ve bu maksadla ziyaret eden, çeşitli şirk ve bid‘atları yapan kimselerdir” diye tanımlar. Bununkarşılığı da vehhâbîdir. bk. Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 121.

⁷³⁹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 121.

⁷⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 122.

⁷⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 37, 39.

⁷⁴² Hadisin tamamı şöyledir: *Abdullah ibn Ömer anlatıyor ki, Rasûlullah (s.a.v.) zikretti ve “Allah’ım, bize Şam’ımızı bereketli kıl! Allah’ım, Yemen’imizi bereketli kıl” buyurdu. Bunun üzerine Ashab/ “YâResûlallah Necd’imizi de”, dediler. Rasûlullah “Allah’ım bize Şam’ımızı bereketli kıl. Allah’ım, Yemen’imizi bereketli kıl.” diye dua etti. Yine Ashab Yâ Resûlallah “Necd’imizi de” dediler. İbn Ömer dedi ki; zannediyorum Rasûlullah, üçüncü defasında; “ Depremler ve fitneler işte oradadır. Şeytânın karn’ı (hizb ve ümmeti) de orada çıkacaktır.” bk. Buhârî, “İstiska” 27, “Fiten”, 16; Tirmizî, “Menâkıb”, 74.*

çıkacağına ve onun davetine ilişkilendirilmesine karşı çıkar. Bunu iddia edenlerin iddialarını tutarsız bulur ve neticede Muhammed b. Abdülvehhâb ve davetini delillerle savunur. O, Hattâbî (ö. 388/998), Nevevî (ö. 676/1277), Kirmânî (ö.786/1384) ve ‘Aynî (ö. 855/1451) gibi bazı hadis şarihlerinin görüşlerine dayanarak bu hadisin, Hz. Osman’ın şehid edilmesi, Cemel, Sıffîn, Hâricîlerin isyanları, Decâl, Ye’cuc ve Me’cuc’un ortaya çıkmaları gibi vakialara muhtemelen işaret edildiği kanaatindedir. Muhammed b. Abdülvehhâb ve daveti asla bu hadisin kapsamına girmez ve hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü bu hadis fitneyi ortaya çıkaran kimseye delalet eder. Tam aksine sünneti ihya eden, gönderilmiş Peygamberin yolunun hılafına değil ittibasına davet eden, bid’atle mücadele eden ve Selef-i salihin yolunu tutan kimseye delalet etmez. Kaldı ki yukarıdaki hadisten Necid’de ehl-i hak insanları yoktur anlamı çıkarılmaz. Medine’nin insanlarını zemmeden Hz. Peygamber’in hadisleri de vardır. Hatta Allah Teâlânın “*Medine halkından münafiklıkta ısrar edenler var. Sen onları bilmezsin. Onları biz biliriz.*” (Tevbe 9/101) meâlindeki ayeti de vardır. İlaveten Hz. Peygamber’e İslâmın şartlarını öğrenmek için Necid ahâlisinden gelen kişiye “*Sözünde durursa felahe kavuşmuştur*”⁷⁴³ ve aynı şekilde o bedevi hakkında “*Kim, cennet ehlinden bir kimseye bakması kendisini sevindirecekse, işte şu zâta baksın*”⁷⁴⁴ buyuran Allah Resûlünün hadisleri de vardır. Binaenaleyh, hadisin Muhammed b. Abdülvehhâb ve davetine delalet ettiğini iddia edenler, bunu insaf dışı, taassuba binaen söylemişlerdir.⁷⁴⁵ Bu ihtilafların çözüme kavuşması dünyada mümkün değildir. Ancak kıyamet gününde mümkündür. Çünkü o gün Allah’ın günüdür ve hüküm de O’nun hükmüdür.⁷⁴⁶

Vehhâbilikte Müslümanları tekfir ve muhalifleri öldürme konusuna gelince, Sıddîk Hasan Han bu konunun Muhammed b. Abdülvehhâb’e nispet edilmesini doğru bulmaz ve bunun, onun bazı taraftarlarından sadır olduğunu savunmuştur. Ona göre bu konuda Muhammed b. Abdülvehhâb’in bazı taraftarları tarafından illeri sürülmüşse hatadır. Bu ise onun mezhebi ve seçtiği görüş anlamına gelmez.⁷⁴⁷ Fakat Sıddîk Hasan Han diğer bir yerde Muhammed b. Abdülvehhâb hakkında bilgi verirken Hindistan

⁷⁴³ Buhârî, “İman”, 34, “Şehâdat”, 26; Müslim, “İman”, 8); Nesâî, “Salât” 4; Ebû Dâvûd, “Salât”, 1.

⁷⁴⁴ Buhârî, “Zekât” 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/205 (8515).

⁷⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 123-124.

⁷⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 125.

⁷⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 118.

bölgesinde çok nadiren teliflerinin var olduğunu söyledikten sonra, telif ettiği eserlerinde kabul edilecek ve reddedilecek bilgilerin mevcut olduğuna işaret etmiştir.⁷⁴⁸

Hasan Han, vehhâbî ifadesinin Hindistan'ın farklı bölgelerinde farklı mefhumlarla anlaşılır hale geldiğini ve kendisine farklı anlamlar yüklendiğini söylemiştir. Meselâ: Doab bölgesinde Vehhâbî; mezardakine tapmayan, taziye merasimi yapmayan, evliyadan medet ummayan, nidâ-ı Resûl yapmayan ve Hz. Peygamber'in doğum gününü kutlamayan kimsedir. Haydarabad'ta Vehhâbî; pantolonu topuktan aşağı giymeyen, sakalı tıraş etmeyen, namaz ve orucuna bağlı olan kimsedir. Mumbai'de Vehhâbî; Şeyh Abdülkâdir-ı Gaylânî'nin (ö. 561/1165-66) tasarruf sahibi olduğuna inanmayan ve mevlid toplantılarını inkâr eden kimsedir. Aynı şekilde Haremeyn-i Şerifeyn'de de Vehhâbî; sonradan ortaya çıkan belli bir mezhebi taklid etmeyen ve sünnetle amel eden kimsedir.⁷⁴⁹ Şunu da ifade idelim ki insanların böyle Vehhâbîlikle ittiham edilmesi ve dışlanması sadece Hindistan bölgesinde sınırlı olmayıp diğer ülkelerde de aynı şey söz konusudur. Afganistan'da yukarıdaki bu özellikleri kendine toplayan, bunun yanında namazda sesli âmin diyen, namazda ref'ul-yedeyn yapan, ıskat ve devir yapmaya ve ölü ardından verilen yemeklere karşı çıkan ve sünnetle amel eden kimse, onlarla hiç alakası olmasa da maalesef çoğunlukla Vehhâbî ve sapık olarak adlandırılırlar.

Sıddîk Hasan Han'ın bu savunmalarına rağmen bazı konularda Vehhâbîlik hareketiyle aynı görüş ve düşüncede olmadığı yönleri, üstelik eleştirdiği de vardır. Bu harekette şiddet ve aşırılığın var olduğundan bahsetmiştir. Özellikle tekfir etmesi ve karşı olanların kanını akıtması hususunda aynı kanaatte olmadığını açıkça ifade etmiştir. Üstelik ayetler ve hadislerle dayanarak bu konuları kesinlikle reddetmeye çalışmış ve gayrı şer'î olarak adlandırmıştır.⁷⁵⁰

Yine O, Şevkânî'nin öğrencisi Muhammed b. Nasır el-Hazmî'nin (ö. 1283/1866) görüşünü teyid ederek Muhammed b. Abdülvehhâb'ta en meşhur iki münker özelliğinin var olduğundan söz etmiştir. Onların, delil olmadan müslümanları tekfir etmeleri ve hüccetsiz masum insanları öldürmesinden ibarettir.⁷⁵¹ Hatta cumhur Müslümanları tekfir

⁷⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/114, 199; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 114.

⁷⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 121.

⁷⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 116, 118.

⁷⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/194-19; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 114.

etmeleri ve muhalif olanları öldürmelerini kapsayan bir risalelerine vâkıf olduğunu dile getirmiştir.⁷⁵²

Aynı şekilde Yemenli Zeydî müctehid meşhur âlim Emîr es-San‘ânî (ö. 1182/1768) başlangıçta Muhammed b. Abdülvehhâb’ın görüşlerini kısmen benimsemiş ve hatta onu övmek için bir şiir söylemişti. Fakat daha sonra onu zemmeden başka bir şiir yazmıştır.⁷⁵³

Vehhâbilikte kabir ve türbe ziyareti şirk olarak kabul edilir. Fakat sonraki bölümde de anlatacağımız gibi Sıddîk Hasan Han genç yaşlarında Delhi’de eğitim görürken bazı şeri‘at ve tarikat şeyhlerin mezarlarını bizzat ziyaret etmiş ve bundan feyz aldığını ve şeref duyduğunu bildirmiştir.⁷⁵⁴

Velhasıl her ne kadar Sıddîk Hasan Han kendisini isim olarak vehhâbî olmadığını söylese de görüş ve izlediği yol onlara benzer birçok yönünün olduğunu gösterir. Şunu de söyleyelim ki, Hint Alt kıtasına komşu olan Afganistan’da vehhabilik genel olarak tasvip görmemiş ve halk nezdinde de hoş karşılanmamıştır.

2.5.7. Hasan Han’ın Mezhep Müntesiplerine Yönelttiği Eleştiriler

Sıddîk Hasan, Han, eleştiri hususunda dört büyük mezhep imamı ile mezhebe bağlı mukallid âlimleri farklı kategorilerde ele almıştır. Mezhepte müctehid imamlar, insanların kendilerini taklid etmelerini ve başkalarını da taklit etmeyi yasakladıklarını her fırsatta söylemişlerdir. Ona göre bu konuda her ne kadar âlimlerin icmâsı olmazsa da cumhur ulemânın kanaatidir.⁷⁵⁵ Onun eleştirdiği zümre ise mezhep müntesibi mukallit âlimler, bir mezhebe bağlı müftiler ve kadılardır. O belli bir mezhebe bağlanmaya ve sadece o mezhebe intisab edilmeye, kendi mezhebini başka mezheplerden üstün görmeye, başka mezhepleri reddetmeye, kendi mezhebinin furû ve usûl fikhını müstakil kitapta tedvin etmeye karşıdır. Ona göre bunun gibi konular İslam dininde tefrikanın en büyük sebeplerindendir.⁷⁵⁶ Dine gelen bütün fitnelerin asıl baş kaynağı olarak kişileri taklid

⁷⁵² Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/196.

⁷⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 3/196. Söylediği şiir şöyledir:

سلام على نجد ومن حل في نجد وإن كان تسليبي على البعد لا يجدي

Daha sonra es-San‘ânî Muhammed b. Abdülvehhâb’ın görüşlerine vakıf olduktan sonra söylediği şiirinden vazgeçip onu zemmeden şu şiiri söylemiştir: رجعت عن القول الذي قلت في النجد فقد صح لي عنه خلاف الذي عندي

⁷⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdu'l-hasîb*, 163.

⁷⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 385-386, 388; a.mlf., *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/403; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/431.

⁷⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 192.

Sıddîk Hasan Han, cennetlik kadıyı şöyle tarif etmektedir: “Cennetlik kadı; hakk ile hükmeden ve hakkı bilendir. Böyle olunca o müctehidtir, mukallit değildir.”⁷⁶² Hasan Han, meydana gelmiş bir vakıada, bir husumette tarafların olayı çözmek için müctehid kadıya veya ittiba edilen bir müftüye ulaşmak mümkün olduğu sürece mukallit kadıya ve müctehid imamları taklid eden müftüye gitmelerini caiz görmez.⁷⁶³ Zira ona göre kadı ve müftü o olay hakkında Kur’ân ve Sünneti incelemeden büyükları tarafından benzer olaya verilmiş hükme kıyas ederek hüküm verecektir.⁷⁶⁴

Mezhebe bağlı olarak hüküm veren kadı ve müftüleri, şârî’in indirdikleriyle değil bilakis kişilerin görüşleriyle hükmettiklerini iddia ederek tenkid eder.⁷⁶⁵

Sıddîk Hasan Han mezhep mukallidi müftülerden fetva sorulmasını doğru bulmaz. Çünkü ona göre onlar Kur’ân ve Sünnete göre âlim değildir. Taklid ettiği imamın görüşünün dışında fetva vermezler. Hak ve batılın ne olduğunu bilmezler. Zamanımızdaki çoğu insanlar Kur’ân ve Sünnete göre âlim olmayan mukallit müftülerden fetva talep ederler. Onlar rivayetlere göre değil kendi re’yelerine göre fetva verirler. Böyle olunca hem kendilerini delalete düşürürler hem de başkalarını. Müfti ve müstefti ikisi günahkârdır. Fetvayı soran kimsenin günahkâr olma sebebi bundan daha âlim varken cahil bir müftiden fetva talebinde bulunmasıdır. Müftinin günahı ise bilgisizliğine rağmen verdiği fetvasından dolayıdır.⁷⁶⁶ Aslında Hasan Han’ın böyle düşünmesi, kendisinin aşırı şüpheciliği, yaşadığı coğrafyadaki müftilerin bazı hatalı uygulamaları, hatta ifrata ve aşırılığa kapılmalarından başka bir şey değildir.

Yukarıda değindiği gibi Hasan Han kazâ makamına gelen kimsenin müctehid olmasını şart koşturmuştur. O, mezhepte mukallid kadıların kazada bulunmalarını uygun görmez. Kazada bulunan kimsenin müctehid olması ve bu şekilde karar vermesinin sahil olduğunu iddia etmiştir.⁷⁶⁷ Mezhep mukallidi kadıları “miskin (zavallı) mukallid” olarak hitab eder ve hatta mukallit kâdînin cehennemlik olduğunu iddia eder.⁷⁶⁸ O, kendi

---

⁷⁶² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/212.

⁷⁶³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/214.

⁷⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/217.

⁷⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/215.

⁷⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/174.

⁷⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/207.

⁷⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü ’l-hâlis*, 3/206.

yaşadığı son asırda yönetime bağlı kadıları⁷⁶⁹ de eleştirmiştir. Her ne kadar kadılara karşı genel ifadeler kullanmışsa da onun tenkit ettiği bir mezhebe bağlı kadılardır. O, kadıların çoğunun cahil olduğunu, ayet ve hadisleri bilmediklerini, hukukî dava ve muhakemelerde Allah'ın ortaya koyduğu kanunla değil yöneticilerin hazırladıkları anayasa ve kanunlara göre hüküm verdiklerini söyler. Nitekim Hz. Peygamber “*Hâkimler üç kısımdır. Biri cennete, ikisi ise cehennemdedir. Cennette olan, hakkı bilip ona göre hüküm verendir. Hakkı bildiği hâlde hüküm vermede zulmeden kişi cehennemdedir. İnsanlar arasında bilgisizce hüküm veren kimse de cehennemdedir.*”⁷⁷⁰ Buyurarak Kur’ân ve Sünnete göre hüküm vermeyen kadıları uyarılmış ve fetva vermekten sakındırmıştır.⁷⁷¹

2.5.7.2. Mezhep Mukallidlerini Ehl-i Kitâb’a Benzetmesi

Sıddîk Hasan Hanre’yin ortaya çıkışını bir tahrif unsuru olarak görmektedir. O, önceki şeriatların tahrife uğramalarını ve İslâmın aslına kalmamasının musebbibini, doğrudan re’yin ortaya çıkışına bağlar. Ona göre Yahudiler ve Hristiyanlar kendi re’yelerini dine katarak dinlerini tahrif ettiler ve değiştirdiler. Aynı şekilde Müslümanlar ilk üç nesilden (kurûn-ı meşhud lehâ bilhayr) sonra kendi re’yelerini İslâma katarak islâmı değiştirmeye sebep oldular. Re’y ortaya çıkmadan önce insanların hepsinin müttefik olduğunu, aralarında ihtilaf ve tefrikanın olmadığını, amellerin Kur’ân ve Sünnete göre olduğunu, insanların mutlak olarak İslam dinine ve şeriata mensup olduğunu ve kimseye bağlı olmadığını söyler.⁷⁷²

Hasan Han, İslam’daki mezhepleşme sürecini önceki şeriatlarda meydana gelmiş mezhepleşme süreci ile aynı şekilde benzetmektedir. Bunu *Delilü’t-tâlib* adlı eserinde anlatmaya çalışmakta ve Şevkânî’nin de böyle düşündüğünü aktarmaktadır. Özellikle Yahudilerde mezhepleşme sürecini anlatırken; “Yahudilerin dört fırkaya ayrılması” ifadesi ile doğrudan İslam’daki dört meşhur fikhî mezhep arasındaki ihtilafa işaret etmektedir.⁷⁷³ Bunun yanında taklid düşüncesinin, Yahudilerden geldiğini, başka bir

⁷⁶⁹ Hasan Han “Kâdî”den “Hâkim”i ve “Müftî”den de “Âlim”i murat ettiğini açıklamaktadır. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/174.

⁷⁷⁰ EbûDâvûd, “Akdiye” 2; İbn Mâce, “Ahkâm”, 3.

⁷⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/174.

⁷⁷² Sıddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 38-39, 45, 194-195; Çavuşoğlu, “Sıddîk Hasan Han”, 37/95.

⁷⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 39-41, 44-45.

eserinde⁷⁷⁴ ise İslâm ümmetinde ihtilafların tam aynısının Ehl-i kitap'ta da vâki olduğunu iddia etmektedir.⁷⁷⁵ İşte bu şekilde mezhep mukallidlerini Ehl-i Kitab'a benzetmektedir.

Hasan Han'ın bir diğer eleştirisi, mezhep mukallitlerini Ehl-i Kitab'a eşit tutması, benzetmesi ve bunlarla kıyaslamasıdır. O, “*onlar, Allah'dan başka bilginlerini ve rahiplerini de kendilerine Rab edindiler.*” şeklindeki Tevbe süresinin 31. ayetini tefsir ederken mezhep mukallitlerinin, kendi imamının görüşüne naslara ve açık delillere muhalif olduğu halde sıkı sıkıya bağlanmalarını, Yahudiler ve Hristiyanların Allah'ı bırakıp din adamlarına körü körüne bağlanmalarına benzetir. Zira Ehl-i kitapta din adamlarına ibâdet etmiyorlardı. Fakat onlara itaat ediyorlardı. Kendilerine bir şeyi helal dedikleri zaman onu helal ve bir şeyi haram dedikleri zaman haram olarak kabul ediyorlardı. Bu ümmetin mezhep mukallitleri de aynı şeyi yaptılar. Allah'ın Kitabını ve Peygamber'in Sünnetini imamların re'ylarıyla ve yazmış oldukları kitaplarıyla tebdil etmeye kalktılar.⁷⁷⁶ Hasan Han'ın çok etkilendiği hocası Şevkânî de mezhep mukallidlerine karşı aynı iddiayı ileri sürmektedir. Sıddîk Hasan Han da bu bilgileri onun tefsirinden aynen nakletmektedir.⁷⁷⁷

Aynı şekilde mezhep mukallidlerini birçok ayette geçen “*Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler*” (el-Mâide 5/44, 45, 47), “*Dinde ihtilafa ve tefrikaya düşenler*” (el-En'âm, 6/159) şeklindeki ifadelerin içinde değerlendirir. Her ne kadar âlimlerin cumhurunun ve kendisinin de ifade ettiği gibi bu ayetler Ehl-i Kitab ve kâfirler hakkında nazil olmuşsa⁷⁷⁸ da ona göre “İtibar lafzın umumî oluşundadır, sebebin hususî oluşuna değildir” kaideye binaen sadece onlar için sınırlı değildir. Kur'ân ve Sünnetle hükmetmeyen herkes buna dâhildir. Mezhep mukallidi de bunun kapsamında değerlendirilir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/204.

⁷⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 199.

⁷⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 5/286.

⁷⁷⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-câmiü beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'ddirâyeti minilmi't-Tefsîr*, nşr. Yusuf el-Guş, (Beyrut: Dâru'l-m'arife, 1428/2007), 567.

⁷⁷⁸ Taberî bu âyetlerin kimin hakkında nazil olduğu ile ilgili görüşleri aktardıktan sonra kendi tercihini belirtir ve bu âyetlerin siyakına ve sıbakına binaen âyetler Ehl-i kitap hakkındadır, der. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 10/358; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/220; Kurtubî tefsirinde bu âyetlerin küffar hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Muhammed Ridvân Araksusî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 7/497.

⁷⁷⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/205; a.mlf., *Delilü't-talib*, 192.

Yine Hasan Han, “*biz sana Kitab (Kur’ân)ı hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği şekilde hüküm versin. Sakın hainlerin savunucusu olma.*” (en-Nisâ, 4/105) şeklindeki ayetin açıklamasında, Allah’ın indirdikleriyle hüküm vermedikleri için mezhep mukallidlerin çoğunu, hainlikle itham eder.⁷⁸⁰

Kanaatimizce Hasan Han’ın mezhep mukallitlerine karşı bu şekilde düşünmesi, mukallidleri Ehl-i Kitaba benzetmesi, Müslümanları onlarla aynı teraziye koyması ilmî çevrelerce genel kabul görmemiştir.

2.5.8. Sıddîk Hasan Han’ın Ehl-i Hadis Hakkındaki Değerlendirmeleri

Sıddîk Hasan Han, kendisi ehl-i hadisin savuncularındandır. İster istemez bu mezhebin üstün, hak ve gerçek, diğer mezhep ve cemaatların ise batıl olup birbirleriyle ihtilaf ve çatışma halinde olduğu kanaatindedir. O, Hz. Peygamber ve ashabının yolunda gidenlerin, Hz. Peygamberin duasına mazhar olduklarını ve aynı şekilde kurtuluşa kavuşacak ve örnek alınması gereken tek cemaatın ehl-i hadis olduğuna inanmaktadır. Cemaat, *sevâd-ı azam*⁷⁸¹ ve bu kelimelerin manalarına benzer kelimelerin sadece ehl-i hadise yakıştığı vurgusunu yapar. Görüşlerini aşağıda zikrettiğimiz hadisler ve bu hadislere yaptığı yorumlarla izah eder.

Hasan Han, “*Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan biri hariç hepsi cehennemde olacaktır onlar cemaattır,*”⁷⁸² “*Kim cemaatten bir karış kadar uzaklaşırsa boynundan İslâm boyunduruğunu çıkarmış olur,*”⁷⁸³ “*Kim cennetin en güzel yerlerinden köşk sahibi olmak isterse cemaatten ayrılmasın,*”⁷⁸⁴ “*Allah benim ümmetimi sapıklık üzerine bir araya getirmeyecektir. Allah’ın yardımı cemaatle beraberdir. Her kim cemaatten ayrılırsa Cehenneme ayrılmış olur,*”⁷⁸⁵ mealindeki hadislerde geçen “cemaat”

⁷⁸⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/ 201.

⁷⁸¹ Hz. Peygamber ve ashabını takip eden müslümanların kahir ekseriyeti demektir. Erdoğan, “Sevâd-ı a‘zam” md., 505. Bu isimle ilgili erken dönemlerinde Hakîm es-Semerkindî’nin (ö. 342/953) bir risalesi bulunmaktadır. Risâlenin telif sebebi olarak Müslümanların sağlam bir akîde etrafında toplayacak ve Ehl-i sünnet inancını yayarak sapkın anlayışları bertaraf etmek için amaçlanmıştır. Semerkandî bu eserde es-Sevâdü’l-a‘zâmın altmış bir alametini sıralamaktadır. Eser Hanefî akâidi ve bazı fikhî konuları içermektedir. Muhammed, Aruçi, “es-Sevâdü’l-a‘zam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/578-579.

⁷⁸² Ebû Dâvûd, “Sünen”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 17.

⁷⁸³ Ebû Dâvûd, “Sünen”, 26.

⁷⁸⁴ Tirmizî, “Fiten”, 7; Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd el-Ferrâ’, *Şerhu’s-Sünne*, nşr. Zühreyr eş-Şâviş-Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403/1983), 11/22; Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Câmi’u’l-ehâdis*, nşr. Abbas Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd, (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1994), 7/231.

⁷⁸⁵ Tirmizî, “Fiten”, 7.

kelimesini ehl-i hadis olarak anlamakta ve sadece ehl-i hadise hasretmektedir. Dördüncü asırdan sonra ortaya çıkan fikhî mezheplerin bu cemaat kelimesine dâhil olmadığı kanaatindedir.⁷⁸⁶

Aynı şekilde diğer bir hadiste “*Sevâd-ı a‘zama tâbi olunuz. Çünkü topluluktan ayrılan ateşe düşer*”⁷⁸⁷ hadisindeki “*sevâd-ı a‘zam*” kelimesini bir ifadesinde “cemaat-i ehl-i tevhid” ve “ehl-i hadis” olarak değerlendirir.⁷⁸⁸ Diğer bir ifadesinde bu kelimenin sadece ehl-i hadisi kapsadığını, diğer cemaatları kapsamadığını iddia eder.⁷⁸⁹ Fakat Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’ye göre dört fikhî mezhebe uymak sevâd-ı a‘zama uymak olur. Ona göre dört fikhî mezhepten ayrılmak, sevâd-ı a‘zamdaki ayrılmak demektir.⁷⁹⁰ Hanefî âlimlerinden Seyyid Ahmed et-Tahtâvî’ye (ö.1859/1936) göre de fikhî âlimleri doğru yoldadırlar. Çünkü bunlar Hz. Peygamber ve ashabın yolunda gitmektedirler. Müslümanların çoğunluğunu teşkil edenler (sevâd-ı a‘zam), fukahânın yolundadırlar, bunların yolundan uzak duranlar cehenneme mahkûmdurlar.⁷⁹¹

Hasan Han’a göre ehl-i hadiste ihtilaf ve tefrika yoktur. Dinde ihtilaf ve tefrikayı ehl-i re’yin mahsülü olarak görür ve bunu çok sert bir dille eleştirir.⁷⁹²

Hasan Han, Resûlullah’ın bir çizgi çizip “*işte bu, Allah’ın yoludur*”⁷⁹³ şeklinde ifade ettiği hadiste en şanslı ehl-i hadisi görür. Çünkü bu yol, sünnete ittiba etmek ve bidatı terk etmektir.⁷⁹⁴ Aynı şekilde “*Ümmetimden bir cemaat hak üzere olmaya devam*

⁷⁸⁶ Siddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 196-197, 203

⁷⁸⁷ Hâkim en-Nisâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, (Kahire: Dârü’l-Harameyn, 1417/1997), 1/ 189; Hatîb et-Tebrîzî, Muhammed b. Abdullah, *Mişkâtü’l-mesâbîh*, thk. Nâsirüddin el-Elbânî, (Beyrut: el-Mektebetü’l-islâmî, 1399/1979), 1/62. İbn Mâce Enes b. Mâlik’ten şöyle bir hadisi rivayet etmiştir: “*Benim ümmetim dalâlet üzerinde toplanmaz. Bunun için, ayrılık gördüğünüz zaman sevâd-ı a‘zama tâbi olunuz*”. Şeyh Elbânî hadisin ikinci kısmının sened açısından çok zayıf olduğunu söyler. İbn Mâce, “Fiten”, 8. Eğer “Müslümanların çoğunluğuna uyunuz” hadisin kısmı sahih kabul edilirse âlimlerin icmasına dair bir delildir. Fakat deliller başlığında icma kısmında değindiğimiz gibi Siddîk Hasan Han âlimlerin icmasını delil olarak kabul etmez.

⁷⁸⁸ Siddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 206.

⁷⁸⁹ Siddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 207.

⁷⁹⁰ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *İkdü’l-cid fî ahkâmi’l-ictihâd ve’t-taklîd*, thk. Muhammed Ali el-Halâbî el-Esrî, (Şârke/ Dârü’l-feth, 1415/1995), 41.

⁷⁹¹ Kemâl Yavuz, Ramazan Ayvallı v.dğr., *Dînî terimler sözlüğü*, (İstanbul: Türkiye Gazetesi, ts.), “Sevâd-ı a‘zam” md., 2/178.

⁷⁹² Siddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 188, 194-195.

⁷⁹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/436; Beğavî, *Şerhu’s-Sünne*, 1/196.

⁷⁹⁴ Siddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 191.

edeceklerdir”⁷⁹⁵ şeklindeki hadisi naklettikten sonra, Ali b. el-Medîni’nin (ö. 234/848) görüşüne muvafık kalarak “onlar ehl-i hadistir” der.⁷⁹⁶

Hasan Han’a göre Allah Teâlâ bu dinin ayakta tutmasını ehl-i hadise lütfetmiştir. Ehl-i hadisin kıyamete kadar var olacağını, üstün geleceğini ve muhalifleri tarafından zarar verilmeyeceğini Allah Teâlâ Hz. Peygambere haber vermiştir.⁷⁹⁷

Kanaatimizce *cemaat* veya *sevâd-ı a’zam* kelimelerini sadece ehl-i hadise hasretmek doğru değildir. Bu anlayış, başka cemaat veya mezheplere karşı taassup duygusunu doğurur ve onların dışlanmasına sebep olur. Aslında onların ictihad ve sözleri de Kur’ân ve Sünnet kaynaklıdır. Hz. Peygamber ve ashabının yolunda gitmişlerdir. Kendi heva ve hevesinden konuşmamışlardır. Ebu İisâ et-Tirmizî’nin (ö. 279/892) ifadesine göre âlimlerce cemaat, ehl-i fıkıh, ilim sahibi ve ehl-i hadisten ibarettir.⁷⁹⁸

Şimdi burada Sıddîk Hasan Han’ın fırka-i nâciye hakkındaki değerlendirmesine işaret etmek istiyoruz.

Fırak-ı nâciye: Hak yoldan ayrılmamış Ehl-i sünnet veya ebedi kurtuluşa ulaşacak grup demektir.⁷⁹⁹ Yetmiş üç fırka veya iftirak hadisi olarak bilinen hadislerde⁸⁰⁰ Hz. Peygamber’e (s.a.v.) kurtuluşa kavuşacak fırkanın (fırak-ı nâciye) kimlerden ibaret olduğunu sorulunca “Benim ve ashabımın yolunu takib edenlerdir” diye cevap vermiştir.⁸⁰¹

⁷⁹⁵ Tirmizî, “Fiten”, 51.

⁷⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 204-205.

⁷⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînu’l-hâlis*, 3/32.

⁷⁹⁸ Tirmizî, “Fiten”, 7.

⁷⁹⁹ Erdoğan, “Fırka-i nâciye” md., 144; Topaloğlu, Bekir, “Fırka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/35.

⁸⁰⁰ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Yahudiler yetmiş bir yahut yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Hıristiyanlar da yetmiş bir yahut yetmiş iki fırkaya ayrılmışlar. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır*”. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/124 (8396). Ebû Dâvûd, “Sünen”, 1; Tirmizî, “İmân” 18; İbn Mâce, “Fiten” 17; İbn Balabân, *Sahih*, 14/140 (6247). Bazı rivayetlerde aynı hadisler tekrarladıktan sonra “*bunlardan biri hariç hepsi cehennemde olacaktır onlar cemaattır.*” ekleme ile gelmiştir. bk. Ebû Dâvûd, “Sünen”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 17. Yine “*bunlardan biri hariç hepsi cehennemdedir. Onlar benim ve ashabımın yolunu takib edenlerdir*” ziyadesi şeklinde de gelmiştir. Tirmizî, “İmân”, 18. Hâkim en-Nîsâbüri “yetmiş üç fırka” hadisini naklettikten sonra bu hadisin ravileri çok olduğunu ve neticede delil olabileceğine işaret eder. Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek*, 1/45. Fakat İbn Hazm bu hadisini sened açısından zayıf olduğunu söylemiştir. İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ ve’n-nihâl*, thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Dârü’l-Cil, 1416/1996), 3/292.

⁸⁰¹ Ebû Dâvûd, “Sünen”, 1; Tirmizî, “İmân”, 18; İbn Mâce, “Fiten”, 17.

Sıddık Hasan Han, Hz. Peygamberin açıkladığı gibi fırka-i nâciyeyi “Hz. Peygamber ve ashabının yolunda olanlar” diye tarif etmiştir. O, örnek alınması gereken, kurtuluşa kavuşacak ve hadiste işaret edilen cemaattan⁸⁰² maksat, sadece ehl-i hadis ve bunların yoluna sınıksız sarılmayı sadakatle beyan edenler olduğunu iddia etmektedir. Ona göre fırak-ı nâciye cemaattır, o de ehl-i hadistir.

Buna karşılık, hayırlı ilk nesiller döneminden sonra ortaya çıkan fikhî mezhepler, fikhî mezheplerine bağlı fakihler, ümmetin büyüklerini ve âlimlerin sözlerini taklid edenler, Sünneti terk veya te’vil edenler, hadiselerin teferruatına dalıp mezheplerini bunun üzerine bina edenler, kıyas ve icthadı Kitab ve Sünnetin önüne geçirenler bu kapsamda değerlendirmez. Nitekim özellikle Hasan Han, kendi yaşadığı dönemde Hindistan’da aşırı mezhep taassubuna tutulmuş olanların fırak-ı nâciye içinde değerlendirilmeyeceği kanaatindedir.⁸⁰³

Fakat itikadî ve siyasî grupları ele alan Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), *el-Fark beyne’l-fırak* adlı eserinde fırak-ı nâciyeyi sekiz sınıftan ibaret olduğunu söylemiştir. Ona göre sekiz sınıf şunlardan ibarettir: Bid’atçıların hatalarına düşmeyen kelamcı âlimler, fikhî âlimleri, muhaddisler, edebiyatçı âlimler, kıraat âlimleri, müfessirler, mutasavvıflar, mücahitler ve Ehl-i sünnet akidesinin yayıldığı memleket ahalisi.⁸⁰⁴ Muhammed Abduh *el-Menâr* adlı tefsirinde fırak-ı nâciyenin tayin etmesinde Hz. Peygamberin risaletine inanan herkesin fırak-ı nâciye içinde olduğunu savunur.⁸⁰⁵

Şunu tekrar belirtmekte fayda görüyoruz ki Abdulkâhir el-Bağdâdî, *fırak-ı nâciyenin* kimlerden ibaret olduğunu belirtirken ikinci sırada İbn Ebî Leyla (ö. 148/765), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Evzaî (ö. 157/774), Sevrî (ö. 161/778), İmam Mâlik (ö. 179/795), Şafî (ö. 204/820), Ebû Sevr (ö. 240/854), Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855), Davud-ı Zâhirî (ö. 270/884) ve bunların mensuplarını kapsadığını açıklar⁸⁰⁶ ki bunların tamamı fikhî mezhep imamlarıdır.

⁸⁰² Hasan Han, cemaat kavramını Hz. Peygamber yolunda olan ashab topluluğu olarak tanımlamıştır. Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/70. Ayrıca bir önceki başlıkta anlattığımız gibi o hadislerde geçen cemaat kelimesinin Ehl-i hadisten ibaret olduğunu söyler. Sıddık Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 188-189.

⁸⁰³ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/30; a.m.f., *Delilü’t-talib*, 188-189; Çavuşoğlu, “Sıddık Hasan Han”, 37/95.

⁸⁰⁴ Bağdâdî, Ebû Mensur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne’l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hoşt, (Kahire: Mektebet-ü İbn Sina, 1409/1988), 272-274.

⁸⁰⁵ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Hâkim*, (Kahire: Metba’at-ü Menâr, 1338), 8/221.

⁸⁰⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 272, 273.

Hasan Han, *fırak-ı nâciyenin* tam kurtulamayacağını, işlediği günah bakımından ateşe girmelerinin ve ceza çekmelerinin mümkün olduğunu söylemiş ve buna mukabil bütün günahlarının bağışladığını söyleyenlerin iddialarını da delilsiz bulmuştur.⁸⁰⁷

Kanaatimizce Hasan Han'ın, kurtuluşa kavuşacak fırkanın (*fırak-ı nâciyenin*) ehli-i hadise hasretmesi çok dar düşündüğünü göstermektedir. Çünkü bunlar dışında Kurân ve Sünneti uygulama konusunda bunlar kadar hassas olan birçok fırka ve mezhep de mevcuttur.

2.5.9. Mezhep İmamları Hakkındaki Değerlendirmeleri

Sıddîk Hasan Han'ın mezhep müctehid imamları hakkındaki görüşleri olumludur. Bunun yanında Ebu Hanîfe'ye karşı insaf dışı bazı üzücü eleştirileri olmuştur.

Yukarıda da kısmen temas edildiği üzere o, esas itibarıyla mezhep imamların çoğunu mukallit değil tam tersine müstakil ve değerli görüşlere sahip müctehid olarak görmektedir. Bunları mükallit zümresinden saymalarını haksızlık olarak görür.⁸⁰⁸ İmamların kimseyi taklid etmediğini, hatta başkalarına da kendilerini ve başkalarını taklid etmeyi yasakladığını savunur.⁸⁰⁹

Biz burada Sıddîk Hasan Han'ın mezhep imamlara yönelik değerlendirmesini “dört müctehid imam” ve diğer “bazı müctehid imamlar” olarak iki başlık altında inceleyeceğiz:

2.5.9.1 Kurucu Müctehid İmamlar

Öncelikle, dört kurucu müctehid imam deyince ilk aklımıza İmam-ı A'zam Ebu Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şafî ve İmam Ahmed b. Hanbeli gelmektedir. Aynı şekilde bugün dört mezhep deyince taraftarları kesilmeden günümüze kadar devam eden bu müctehidlere izafet edilen Hanefî, Mâlikî, Şafî ve Hanbelî mezhepleri anlaşılmaktadır.

Sıddîk Hasan Han dört müctehid arasında İmam Ebû Hanîfe'yi eleştirmiştir. Ansiklopedik mahiyetinde olan *Ebcedü'l-'ulûm* adlı eserinde Ebu Hanife'nin bir sayfayı geçmeyecek şekilde hal tercümesine yer vermesi ve onu da eleştiri ile dolu bir şekilde beyan etmesi dikkat çekicidir. Burada fıkıh âlimlerini tanıtırken ilk başta Ebu Hanîfe (r.a.) ile başlamıştır. Ebu Hanife'yi, “Hanefî mezhebinin imamı ve ashab-ı re'yin öncüsüdür”

⁸⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/29.

⁸⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, 2/405.

⁸⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231.

şeklinde tanımladıktan sonra, hadiste zayıf olduğunu ve hatta Arapçayı iyi bilmediği gibi büyük imamın şanına uygun olmayan iddia ve ithamlarda bulunmuştur.⁸¹⁰ Bununla birlikte İmam-A'zam Ebu Hanîfe'nin müctehid olduğunu ve kendisinin re'ye dayalı bir fıkıh tasnif etmediğini vurgulamıştır.⁸¹¹ Ayrıca Ebu Hanîfe'nin hassas bir dönemde taklide karşı sarf ettiği sözlerini onun kerametleri olarak ifade etmiştir.⁸¹²

Ebû Ömer İbn Abdülber meşhur *Câmi'u beyâni'l- 'ilm ve fazlihî* eserinde bazı kimselerin Ebû Hanife (r.a.) aleyhine eleştirilerine yer verdikten sonra kendi görüşünü beyan etmiş ve eleştirenlerin görüşlerini reddetmiştir. Ona göre Ehl-i hadis Ebû Hanife'yi, re'y ve kıyası hadise üstün tuttuğu iddiasıyla eleştirmeleri hususunda ifrat etmişler ve haddini aşmışlardır.⁸¹³ Onu övenler, itibar edenler ve güvenilirliğini teyid edenler eleştirenlerden daha çoktur. Onun anlayışını, zekâsını, güzel kıyaslamasını, takvasını ve hükümdarlardan uzak durmasını birçok kişi medhetmiştir.⁸¹⁴

Bir konu hakkında delili olmadan fetva vermemiştir. Fetva verirken de ilk önce Kur'ân ve sünnete müracaat etmiştir. Ebû Hanîfe icthâd usulünü şu şekilde beyan etmiştir: “Bir olayı çözmek için ilk önce Kur'ân'a bakarım. Eğer meselenin çözümünü onda bulamazsam Resûlullah'ın sünnetine bakarım. Allah'ın kitabında ve Peygamber'in sünnetinde bir meselenin hükmünü bulamadığım zaman sahâbenin sözlerine bakarım, ittifak ettiklerine alırım ihtilaf ettiklerinde dilediğimi seçerim. Başkaların görüşünü bunların görüşüne tercih etmem. İbrâhîm en-Nehâî (96/714), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) gibi tâbiîn âlimlerin sözlerine gelince ben de onlar gibi icthad ederim.”⁸¹⁵

Ebû Hanîfe (r.a.) Allah korkusundan uykusunu terk etmiş, gecesini ibadetle ve gündüzünü de Allah için oruçla geçirmiştir. İslâma ve Müslümanlara hizmet etmekten başka bir şey yapmamıştır. Ömrünü, gece ve gündüzünü din-i mubin-i İslâmî, Kur'ân ve

⁸¹⁰ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/121-122.

⁸¹¹ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/239.

⁸¹² Siddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 73.

⁸¹³ İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l- 'ilm ve fazlihî*, 2/1079-80.

⁸¹⁴ İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l- 'ilm ve fazlihî*, 2/1084; a.mlf., *el-İntikâ fî fezâili's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Dârü'l-beşâiru'l-İslâmî, 1417/1997), 183.

⁸¹⁵ Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 2. Baskı (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 24; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münife fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, (İskenderiye: 1292), 6-7; Hindî, Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, thk. Seccad Hüseyin, (Hayderabad: Dâiretü'l-me'arifi'l-Osmâniyye, ts.), 1/ 15. Tahkik edenin mukaddimesinden.

Sünneti insanlara anlatmakta geçirmiş ve bir an da olsa bu yoldan ayrılmamıştır. Zayıf hadisi bile kıyasa tercih etmiştir. Bir meselede zaruret olmadan kıyasa gitmemiştir. Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî,⁸¹⁶ Ebû Hanife'nin kıyası hadise takdim edildiğini iddia edenlerin görüşlerini reddetmiş ve Ebû Hanife'nin birçok meselede kıyası terk ettiğini, muhalifleri ise tam tersine yaptığını (kıyası hadise takdim ettikleri) deliller ve örnekler vermek suretiyle beyan etmiştir. Ona göre Hanefî mezhebi fikhî bir konuyu önce Kur'ân'a, sünnete, sahâbenin ittifak ettiklerine ve bunlarda bir delil yoksa kıyasa sarıldığını yazmıştır.⁸¹⁷

2.5.9.2. Diğer Bazı Müctehid İmamlar

İctihad ve müctehid meselesi sadece yukarıdaki zikrettiğimiz bu dört büyük sünnî imama munhasir değildir. Bu dört imam dışında ictihad mertebesine ulaşan ve bir kısmının fıkıh ve usul eserleri günümüze kadar ulaşan diğer müctehid imamlar ve mezhepleri de mevcut idi. Fakat birçoğunun günümüzde müntesipleri bulunmamaktadır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Siddîk Hasan Han, fıkıh mezheplerinin dört meşhur mezheble ve dolayısıyla ictihadın dört meşhur müctehid imamlarıyla son bulduğu görüşüne karşı çıkar ve mutlak müctehid mertebesine ulaşan dört meşhur müctehid dışında da, kimseyi taklid etmeyen ve kendilerini başkalarına nispet etmeyen birçok müctehidin var olduğunu iddia eder.⁸¹⁸

Siddîk Hasan Han, Evzâî (ö. 157/774), Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/883), Taberî (ö. 310/923) ve İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) de en az diğer dört meşhur müctehid gibi müctehidler olduğunu beyan eder.⁸¹⁹ O, Muhammed b. İshâk b. Hüzeyme hakkında Füllânî'nin kanaatini naklederek, "müstakil bir müctehid, kimseyi taklid etmeyen bir imam ve imamların imamı" gibi övgülü sözlerini teyid etmiştir.⁸²⁰ Hasan Han, Cüveynî'yi ilk başta ictihad şartlarının

⁸¹⁶ Kadı Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah b. Ebû'l-Kasîm el-Belhî. Hicri beşinci asırda vefat etmiştir. *el-İbâne fi'r-Red ale'l-Müşenniîn alâ Ebî Hanîfe* ve *Te'sîsün-nazar* adlı eserleridir. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Beyrut: Dâr-ı İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1941), 1/1, 334; Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Baskı, (Kahire: Hecer, 1413/1993), 1/184.

⁸¹⁷ Zebîdî, *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe*, 5-6; Mehterhan Furkani, "Tahkîku'l-İbâne fi'r-Red ale'l-Müşenniîn alâ Ebî Hanîfe" li'l-Kâdî Ebî Ca'fer el-Belhî es-Sürmârî, *İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (2019)/ 97-106.

⁸¹⁸ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 1/141; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231; a.mlf., *Riyâdu'l-murtâd*, 80; a.mlf., *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekin*, 291.

⁸¹⁹ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/243; a.mlf., *et-Tâcu'l-mukellel*, 37-38.

⁸²⁰ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/231; Füllânî, *Îkâzu himemi üli'l-ebâr*, 34.

kendisine olduğundan dolayı mutlak müctehid olarak belirtir. Daha sonra Şafî mezhebini taklid ettiğini söyler.⁸²¹ Aynı şekilde Emîr es-San‘ânî’nin (ö. 1182/1768) mutlak müctehid mertebesine ulaştığını, kimseyi taklid etmediğini ve kendi başına mükemmel bir imam olduğunu kaydeder.⁸²² Şevkânî’nin defalarca mutlak müctehid olduğunu vurgular.⁸²³ Yemin ederek hiçbir ayet ve hadiste hakkın sadece bu dört imama munhasir olmadığını ve kurtulan fırkanın sadece Peygamber ve ashâbının bulunduğu yol üzere bulunanların olduğunu söylemiştir.⁸²⁴ Süyûtî hakkında bilgi verdikten sonra onun; “müctehid iki tabakaya ayrılır. Mutlak müctehid ki bu dört müctehid imamla son bulmuştur. Diğerleri ise müntesip müctehidtir ki bu kıyamete kadar devam etmektedir” şeklindeki iddiasını nakletmiş, fakat Süyûtî’nin mutlak müctehid seviyesine ulaştığını belirterek şu değerlendirmede bulunmuştur: Süyûtî’den icthad iddiası garip değildir. Çünkü ondan önce ve ondan sonra birçok kişi bu mertebeye ulaşmıştır. Kendini muntisib müctehid derecesine tenezzul etmesinin sebebi muteassib âlimlerin eleştirilerinden kurtulması idi. Yoksa aslında mutlak müctehid mertebesinden uzak değildi. Mutlak müctehidin dört müctehid imamla son bulduğuna dair herhangi bir delil yoktur.⁸²⁵

Sıddîk Hasan Han, Tahâvî (ö. 321/933), Gazzâlî, İbn Teymiyye, İbn Kayyım el-Cevziyye gibi âlimlerin de icthad mertebesine ulaştığına işaret etmektedir.⁸²⁶

2.6. SİDDİK HASAN HAN’IN ŞER‘Î DELİLLERE YAKLAŞIMI

Biz Sıddîk Hasan Han’ın delillere yaklaşımını iki başlık altında inceleyeceğiz. Birinci başlıkta “aslî deliller” olarak adlandırılan Kur’ân ve Sünneti, ikinci başlıkta ise fer‘î deliller olarak bilinen “icmâ, kıyas, amelüehli’l-medîne/İcmâüehli’l-medîne, istihsân, sedd-i zerî‘a, şer‘u men keblen, örf ve istislah/maslahat-ı mürseleye” değinmeye çalışacağız.

2.6.1. Aslî Deliller: Kur’an ve Sünnet

Sıddîk Hasan Han, şer‘î delillerin (asli deliller) Kur’ân ve Sünnet olmak üzere iki olduğunu üçüncü bir şer‘î delilin bulunmadığını iddia eder ve bu görüşünü eserlerinde defalarca tekrarlar. Buna karşı şer‘î delilin dört olduğunu söyleyen fukahanın

⁸²¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/120.

⁸²² Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/192; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 406.

⁸²³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 1/22, 239; 3/272; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 441.

⁸²⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/242.

⁸²⁵ Sıddîk Hasan Han, *İttihâfu’n-nübelâi’l-muttekin*, 291.

⁸²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 3/110, 130, 272; a.mlf., *İttihâfu’n-nübelâi’l-muttekin*, 192; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 410, 413.

çoğunluğunun görüşlerine karşı çıkıp bu görüşün delilsiz olduğunu söyleyerek eleştirir. Nitekim görüşünü desteklemek için Ahmed b. Hanbel'in icmâyı inkâr ettiğini ve zahiri mezhebinin kurucusu Dâvûd ez-Zahirî'nin (ö. 270/884) de kıyasın şer'î hüccet olduğuna itiraz ettiğini ve birçok âlimin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir. Âlimlerin icmâ ve kıyası özellikle nassla çelişiklerinde delil olarak kabul etmediklerini iddia eder.⁸²⁷ O aslî delillerin Kur'ân ve Sünnet'e hasretmesinin sebebini, Şâri'in ümmeti bu ikisine uyulmasını emretmesi olarak ifade etmiştir.⁸²⁸ Ayrıca İmam Mâlik'in *Muvatta* adlı eserinde Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) merfu' olarak rivayet ettiği "*Size iki şey bırakıyorum. Bunlara sımsıkı bağlandığınız sürece, asla doğru yoldan sapmayacaksınız. Bunlar, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünnetidir*"⁸²⁹ hadisini de buna delil gösterir. Ona göre bu hadis, şer'î delillerin dört tane olduğunu iddia edenlere karşı bir hüccettir. Çünkü hadiste Şâri', şer'î delilleri ikiye indirmiştir.⁸³⁰ Hasan Han, Şehristânî'nin⁸³¹ aslî delillerin dört dediğine karşı çıkmış ve gerçekte aslî delillerin Kur'ân ve Sünnet olduğunu başka bir şey olmadığını söylemiş, bir olayın hükmünün söz konusu iki aslî delilden istihracı mümkün olduğu sürece icmâ ve kıyasa gitmenin gerek olmadığını açıklamıştır.⁸³²

Hasan Han aslî delilleri ispatlamak için İmam Mâlik'in *Muvatta*'sında mürsel⁸³³ olarak rivayet ettiği "*Size iki şey bırakıyorum, bunlara sımsıkı bağlandığınız sürece, asla*

⁸²⁷ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/405; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/39, 48, 189, 193, 228.

⁸²⁸ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/25.

⁸²⁹ *Muvatta*, "Kader", 3.

⁸³⁰ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/188-189.

⁸³¹ Bu âlim Ebü'l-FethTâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed'tir. İslâm filozolarından, Kelâm, dinler ve mezhepler tarihi ilminde uzman idi. Fıkıh ilmini Şâfiî fakih Ahmed b. Muhammed el-Hevâfi'den ve usul ilmini Ebü Nasr el-Kuşeyrî ve Ebü'l-Kâsim el-Ensârî'den almıştır. En meşhur eseri dinler ve mezhepler tarihi alanında objektif şekilde yazılmış ve bu alanda en önmeli kaynak olan *el-Milel ve'n-nihâl* eseridir. Diğer bazı eserleri şunlardır: *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'İlmi'l-Kelâm, Mefâtihu'l-esrâr ve Meşbihu'l-ebrâr*. Şehristânî 548/1153 yılında memleketinde vefat etmiştir. Zehebî, Şemsü'd-din Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nâim el-Arkavsî, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20/ 286; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/215.

⁸³² Siddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 222. Şehristânî'nin görüşü için bk. Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Emir Ali Mahnâ-Ali Hasan Fa'ur, (Beirut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 1/235.

⁸³³ Tabiünden birinin sahâbî ismini atlayarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ref' ve isnad ettiği hadistir. Resulüllâh (s.a.v.) şöyle dedi veya şöyle yaptı gibi. İbnü's-Salâh, Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis (Mukaddimetü İbn Salâh)*, nşr. Nüreddin İttr, (Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1406/1986), 51; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr lima'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Muhammed Osman el-Hışt, (Beirut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, 1405/1985), 34; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "Mürsel Hadis"md., 424. Siddîk Hasan Han mürsel hadisi şöyle tarif etmektedir: "Mürsel, meşhur istilaha göre tâbiünün Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet etmesidir". O, "mürsel" yerinde "ta'liken" demeyi evla bulmuştur. Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/39.

doğru yoldan sapmayacaksınız: bunlar Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."⁸³⁴ mealindeki hadisi nakletmiştir. Bunun yanında icmâ ve kıyası da aslî deliller çerçevesinde değerlendiren âlimlere karşı eleştirilerini şöyle devam etmiştir: "Bu hadisten anlaşılıyor ki İslam'ın temel kaynağı sadece Kur'ân ve Sünnet'tir. Üçüncüsü ve dördüncüsü yoktur. İcmâ ve kıyası temel kaynaklardan sayanlar Hz. Peygamberin ortaya koyduğu hükme karşı olmuş olurlar ve O'na saygısızlık etmiş olur. Allah ve Resul'ünden gelmeyen bir şey ümmete kaynak olamaz. Kur'ân ve Sünnet'in birçok yerinde bunlara sarılmaya vurgu yapıldığına rağmen aslî deliller dörttür diyenlere şaşarım."⁸³⁵

Diğer bir yerde bu hadisin aslî delillerin dört olduğunu söyleyenlerin aleyhine bir delil olduğunu söylemiştir. Çünkü hadiste şer'î delil olarak sadece bu iki kaynak zikredilmiştir.⁸³⁶ Hasan Han müctehidlerin yaptıkları ictehad ve kıyasların miyarını Kur'ân ve Sünnet olarak görmektedir. Bu iki kaynağa muvafık olan ictehad ve kıyas alınır ve ona ittiba edilir, muhalif olanlar ise, kimin görüşü olursa olsun, reddedilir.⁸³⁷ Kur'ân insanlara yeterlidir. Bunun delili Allah Tealâ'nin "*Karşılarında okunup duran kitabı sana indirmemiz onlar için yeterli olmadı mı?*" (Ankebût, 29/51) buyurduğu ayettir. Bunu teyid eden İbn Abbâs'ın (r.a.) rivayet ettiği "*Allah, Kur'ân'ı okuyup da içindekilerle amel eden kimselerin, dünyada sapmayacaklarını, kıyamet gününde mutsuz olmayacağını garanti etmiştir*"⁸³⁸ hadistir.⁸³⁹

Hasan Han'ın Kur'ân ve Sünneti merkeze alması ve bu naslar karşısında başka delillere neredeyse hiç önem vermemesinin sebebi, onun İslâm dinin kemale erdiğini, başka şeylere ihtiyacın kalmadığını ve nasların bütün olmuş ve olacak olaylara yeterli olduğunu kabul etmesidir. Bütün olayların çözümünü, sadece Kur'ân ve sünnetin ışığında görmektedir. O Maide sûresinin 3. ayetini "*İşte bugün, sizin için dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı seçtim*" verdikten sonra özetle şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

---

⁸³⁴ Muvatta', "Kader", 3. Siddîk Hasan Han diğer bir yerde bu hadisin İmam Mâlik'in Muvatta'sında merfû olarak rivayet edildiğini bildirmiştir. Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/189.

⁸³⁵ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/39.

⁸³⁶ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/188-189; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, 1/755.

⁸³⁷ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/25.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed, *Camîu'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkadir el-Arnaût, (Dimaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1389/1969, 1/292.

⁸³⁹ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/39.

“İslâm dini kâmdir, nakıs değildir. İkmâline ve itmamına başka şeylere ihtiyaç yoktur. Naslar kıyamete kadar bütün hadise ve sorunlara yeterlidir. İnsanların bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek durumdadırlar.⁸⁴⁰ Kâmil ve gayri nakıs olan bir şey, kıyas ve icmâ gibi başka bir şeyin kemâline ihtiyacı yoktur.⁸⁴¹ Çünkü teknil edilmiş olana ilave gelirse, o zaman o aslında mükemmel değil nakıstır. Bu da onun yalan olma ihtimalini doğurur ki hâşâ Kur’ân bundan uzaktır.⁸⁴² Aynı şekilde o “*Bir şey hakkında anlaşmazlığa düştünüz mü, onu Allah’a ve Peygamberine arz edin*” mealinde Nisâ suresinin 59. ayetini değerlendirirken aslî delillerin sadece Kur’ân ve Sünnet’ten ibaret olduğunu beyan etmiş ve şöyle demiştir: “Ayetler Allah ve Resûlüne itaat ve ittiba etmeye delalet eder. Bunlarla ilgili varid olan hadisler de aslî delilleri bu ikisiyle sınırlandırmış ve böylece icmâ ve kıyası kapsamamıştır.⁸⁴³ Hasan Han *Hidayetu’s-sâil ilâ edilleti’l-mesâil* adlı eserinde ahkâm-i İlâhiyyenin bilmenin yollarının ve delillerinin nelerden ibaret olduğu ile ilgili konu hakkında âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşünü beyan ederken maslahat ve mefsedetlerin naslardan öğrenilebileceğini söylemiş ve başka deliller etrafında dolaşmanın gerek olmadığını iddia etmiştir.⁸⁴⁴

Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen* adlı eserinde dinde “re’yden uzak durmak” başlığı altında naslara mâhir olan kimsenin celî kıyas ve icmâyâ başvurmaya gerek duymadan bir meselenin hükmünü Kur’ân ve sünnetin külli ve umumiyet ifade eden ayetlerinden istinbat edebileceğini ileri sürer. Devamında ise daha önce zikrettiğimiz Maide sûresinin 3. ayeti ve *Sünen-i Ebû Dâvûd*’ta geçen uzun bir hadisin parçası olan “*Şunu iyi bilin ki: Vallahi ben (hem) öğüt verdim (hem bazı şeyleri) emrettim. (hem de bazı şeyleri) yasakladım. (Benim emrettiğim ve yasakladığım) bu şeyler ya Kur’ân kadar yahut da ondan daha fazladır*”⁸⁴⁵ hadisi delil olarak gösterir.⁸⁴⁶

Diğer bir yerde Sıddîk Hasan Han hocası Şevkânî’nin görüşlerini aynen tekrar ederek “Kur’ân ve Sünnet’in âmm ve mutlak lafızlarında ve hâs naslarında meydana

⁸⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/27; a.mlf., *Delilü’t-talib*, 212-213; a.mlf., *Husûlu’l-ma’mûl*, 322; a.mlf., *Zuhru’l-muhtî*, 197.

⁸⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 223.

⁸⁴² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/176.

⁸⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 223.

⁸⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hidayetu’s-sâil*, 536.

⁸⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Herâc”, 32.

⁸⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *İbkâ-ul-Minen*, 132.

gelmiş ve gelecek olayların hükmü mevcuttur. Kur’ân ve Sünnet’e doğru düzgün düşünen biri onlardan hüküm çıkartabilir” der.⁸⁴⁷

Buna karşı Hasan Han, Kur’âniyyûn ekolünün düşündükleri gibi sadece Kur’ân’la yetinmeye karşı çıkmış ve böyle düşüncüyü Haricilerin⁸⁴⁸ bir parçası ve nifakın bir çeşidi olarak nitelemiştir. Sıddîk Hasan Han, “Sizden biriniz koltuğuna yaslanarak Allah’ın şu Kur’ân’daki yasakladığı şeylerden başka hiçbir şeyi yasaklamadığını mı zannediyor? şunu iyi bilin ki: *Vallahi ben hem öğüt*”⁸⁴⁹ şeklinde başlayan ve yukarıda meali verilen hadisi aktardıktan sonra, bu hadisin Allah Resûl’ünün kelamı ve Allah’ın kelamı ile aynı hükümde olduğu, dolayısıyla her ikisine sarılmanın ve amel etmenin ümmete vacip olduğunu söylemektedir. Kur’ân veya Sünnet’in birine iktifa edip diğerini terk edilmesinin caiz olmadığını belirtmektedir.⁸⁵⁰

2.6.1.1. Kitap (Kur’an)

Sıddîk Hasan Han’a göre Müslümanların okuduğu Kur’ân Allah’ın kelamıdır, Allah tarafından Hz. Cebrail (a.s.) vasıtasıyla Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gönderilmiştir. Cibrîl-i emîn onu Allah’tan, Hz. Peygamber (s.a.v.) Cibrîl’den ve Müslümanlar da Hz. Peygamber’den (s.a.v.) Kur’ân’ı duymuşlardır. “*Onlara de ki: Cebrâil onu Rabbinden hak bir hikmetle indirmiştir*”. (en-Nahl 16/102) ve “*Kendilerine kitap verdiklerimiz de bilirler ki, o kitap tamamıyla senin Rabbinden indirilen bir gerçektir*”. (el-En’am 6/114) gibi ayetler bunun delilidir. Hasan Han, Arapça olan Kur’ân lafızlarının Allah’a ait olmadığını, aksine Cibrîl (a.s.) veya başkasının sözü olduğunu iddia edenlerin görüşüne karşı çıkmış ve bunu batıl bir iddia olarak değerlendirmiştir. Böyle iddiaya karşı ayet ve hadisleri delil olarak zikretmiştir.⁸⁵¹

Sıddîk Hasan Han, birçok usûl âlimi tarafından kitabın (Kur’ân’ın) tanımlarının yapıldığını; fakat bunların hiçbirisinin eleştiriden uzak olmadığını belirttikten sonra hocası Şevkânî’nin tercih ettiği tanımları tercihe şayan bulmuş ve şu tanımları yapmıştır: “Kitâb: Hz. Muhammed’e (s.a.v.) indirilmiş, tevâtüren okunmuş, Allah’ın kelâmıdır”⁸⁵²

⁸⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 322. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 861.

⁸⁴⁸ Sıddîk Hasan Han bunların cehennemin köpekleri olduğunu söylemiş ve bunları râfizilere benzetmiştir. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/284.

⁸⁴⁹ EbûDâvûd, “Harac”, 32.

⁸⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/42.

⁸⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 438-439.

⁸⁵² Sıddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 103; a.mlf., *İfâdetü’s-şüyûh*, 119; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 413. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 171.

Hasan Han ilmin, sadece Kur’ân ve sünnetten ibaret olduğunu iddia ederek, bunların dışındaki ilimleri fazlalık olarak görmektedir. Bu hususta “*Dini ilimlerin aslı üçtür. Bunların dışındaki ilimler fazladandır. Muhkem ayetler, sabit sünnet ve miras taksiminde adaletli ferâiz ilmi*”.⁸⁵³ anlamındaki hadisi zikretmiştir. Hadiste geçen miras taksiminde adaletli ferâiz ilminin, Kur’ân ve sünnetin bir bölümü olduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁴

2.6.1.2. Sünnet

Sıddîk Hasan Han, Allah Teâlâ’nın buyurduğu “*Yok, yok! Rabbine yemin ederim ki, onlara aralarında çıkan karmaşık işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği karardan dolayı içlerinde hiçbir darlık duymadan tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.*” (en-Nisâ 4/65) mealindeki ayeti açıklarken, insanlar aralarında çıkan ihtilaf ve çekişmelerde Allah Resûlünü ve onun dediklerini hakem yapması hususunda özetle şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Hz. Peygamber’i (s.a.v.) hakem tayin etmek O hayatta iken mümkündür. Onun hakem tayin edilmesi fakat vefatından sonra ise imam ve kadıların bir konu hakkında mezhep taassubuna kapılmadan kendi soyut görüşleriyle değil Kur’ân ve sünnetle hükmetmeleridir”.⁸⁵⁵ Devamında ise Hz. Peygamber’i (s.a.v.) ve onun getirdiklerini savunmak için şu eleştiriyi yapmıştır: “Ümmet arasında Hz. Peygamber’i (s.a.v.) hakem yapmak, kıyamet alametlerinin yaklaşmasından dolayı uzun zamandan beri ortadan kalkmıştır. Fakat insanlar ihtilafli meselelerde karşı tarafın delillerini reddetmek için Hz. Peygamber’in kullanmaya çalışırlar. Aynı şekilde taklid ettiği imamların ve âlimlerin furu-i fıkıh kitaplarında yazılmış Kur’ân ve sünnet kaynaklı olmayan görüşlerini, hayal ürünü ve içtihatlarını savunmak için çabalarlar”.⁸⁵⁶

Allah’ı sevmek, Peygamberi sevmekle olur. Kur’ân ve sünnete ittiba etmeden ve bunları bütün sözlere tercih etmeden Allah ve Resûlüne muhabbet iddiasında bulunmak geçersizdir. Çünkü Allah’ın kullarını sevmesi, onun kitabına ve Peygamberinin sünnetine sarılmaya bağlıdır.⁸⁵⁷

⁸⁵³ Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 8.

⁸⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidü’l-’avâid*, 5.

⁸⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 3/168; a.mlf., *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/11.

⁸⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/11-12.

⁸⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/10.

2.6.2. Fer'î Deliller

2.6.2.1. İcmâ

İcmâ, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra müslüman müctehidlerin herhangi bir asırda şer'î bir meselenin hükmü hakkında ittifak etmeleridir.⁸⁵⁸

İbrahim en-Nazzâm,⁸⁵⁹ Hâricîler, Şia'nın bir kısmı, İbn Hazm ve Şevkânî gibi Sıddîk Hasan Han'da sahabe icmâsı dışındaki icmâyı şer'î delil olarak kabul etmezler.⁸⁶⁰ O, icmâ ile delil getirmesi hususunda âlimlerin farklı görüşlerinin ve eleştirilerinin var olduğunu söyler. Onun kanaatine göre sahih olan görüş icmâin mümkün olmakla beraber meydana gelmesi zordur.⁸⁶¹ Böyle azınlık düşünenlerin görüşlerini âlimlerin çoğunluğu reddetmişlerdir.

Hasan Han'ın icmâyı delil olarak kabul etmemesinin bir sebebi de Kur'ân ve Sünnet var iken icmâyı başvurmayı ve onu şer'î bir hüccet olarak kabul etmeyi gerektiren bir hususun bulunmamasıdır. Çünkü Allah Kur'ân'ı "*her şeyi açık bir şekilde anlattıcı*" (en-Nahl, 16/89) ve "*Bir şey hakkında anlaşmazlığa düştünüz mü hemen onu Allah'a ve peygamberine arz edin*" (en-Nisâ, 4/59) şeklinde tavsif etmiştir.⁸⁶²

Ama Sıddîk Hasan Han Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen (وأخبرتمشيداهات) "*diğerleri de müteşâbihdir*" kelimeyi tefsir ederken, müteşâbih âyetler manası açık ve anlaşılır olmayandır belirtmektedir. Buna örnek olarak suların başında bulunan hurûf-u mukataayı göstermektedir. Müteşâbih âyetleri te'vîl etmeye veya re'y ile hareket etmeye karşı çıkmaktadır.⁸⁶³ Hasan Han, (ثم إن علي بن ابيان) "*sonra şüphelen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir*" Kıyâme sûresinin 19. âyetini, helâlini, haramını ve manası zor olan kısımların beyanını sana açıklayacağız şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁶⁴

⁸⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 154; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 348.

⁸⁵⁹ Ebû İshâk İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm'dır. Basra'da doğmuştur. Mutezile âlimlerindedir. Mutezile'nin Nazzâmiyye kolunun kurucusudur. Birçok eseri bulunmaktadır. Nazzâm 231/845 yılında vefat etmiştir. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed, *el-Fihrist fi ahbâri'l-ulemâ'i-l-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhaddesîn ve esmâ'i kütübihim*, nşr. Rızâ Teceddüd, (Tahran: ts.), 205-206; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/43;

⁸⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 168, 365; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 356-374; Dönmez, İbrahim Kâfi "icmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 424. Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Ali Hasan Han da bu görüştedir. bk. Han, Ali Hasan, *el-İklid li'di'leti'l-İctihâd ve't-Taklid*, (Kustantiniye: Metbaatu'l-Cevâib, 1296), 4.

⁸⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/25.

⁸⁶² Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 162.

⁸⁶³ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 2/175, 176

⁸⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 14/441.

Sıddık Hasan Han Kur'ân'daki bazı sûrelerinin başında bulunan hurûf-u mukataalarının yorumlanamayacağını savunmaktadır, yorumlanabileceğini savunanların ve bazı kelâmcıların görüşlerini zikrederek eleştirmektedir. Hurûf-u mukataaları müteşâbih âyetlerden saymakta ve diğer müteşâbih ayetlerde olduğu gibi bunların da hakiki manalarını Allah'a havale etmek ve insanlar bunları sadece olduğu gibi iman etmeleri gerekmektedir.⁸⁶⁵ Hurûf-u mukataaların da muhakkak anlamları vardır. Fakat insanların bunları anlamaları ve Allah bunlardan neyi murât ettiği hususunda anlamaları yeterli değildir. Allah'ın kendisinin bilebileceği sırlarıdır.⁸⁶⁶

Yine Hasan Han, Kur'ân ve sünnetin kıyamete kadar bütün hâdise ve meselelerin çözümüne yeterli olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Allah İslam dinini tamama erdirmiş ve hiçbir şeyi eksik bırakmamıştır.⁸⁶⁷ Ancak zaman zaman birçok hukukî ve içtimaî mesele ortaya çıkar. Bu meselelerin hükmü açıktan naslarda bulunmayınca icmâ ile tespit edilebilir. İcmânın hücciyeti Kur'ân, sünnet ve aklî delillerle sabittir.⁸⁶⁸

Hasan Han, icmânın hüccet olduğuna dair getirilen delilleri eleştirmiş ve “şayet icmânın hücciyetine kanaat getirenlerin getirdikleri delillerin ve dolayısıyla üzerine icmâ ettikleri bir hükmün hak olduğunu kabul etsek bile bu hükme başkalarının ittiba etmeleri lazım olmayacaktır” der.⁸⁶⁹

Yukarıda söylediğimiz gibi Hasan Han teorik olarak icmâyı delil olarak kabul etmez fakat bazı fer'î meselelerde icmâ ile istidlalde bulunduğu da görülmektedir. Örneğin mut'a nikâhının haram olduğunu değerlendirirken Râfizîler⁸⁷⁰ dışında kimsenin caiz olduğuna hükmetmediğini ve mut'a nikâhının haramlığında Müslümanlar arasında icmânın oluştuğunu ifade etmiştir. Hasan Han, sözlerine şöyle devam etmektedir: “Mut'a nikâhının haramlığına dair Râfizîler dışında Müslümanlar icmâ etmişlerdir. Onların görüşleri reddedilmeye bile değmez ve ihtilafları icmâyâ zarar verecek durumda da değildir. Zira onlar kendi mezhebi içinde birçok meselede Kur'ân, Sünnet ve icmâyâ

---

⁸⁶⁵ Daha fazla bilgi almak için bk. Sıddık Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/69, 73; Tayfur, Sabğatullah, *Sıddık Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân*, (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2018), 152-158.

⁸⁶⁶ Sıddık Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 109.

⁸⁶⁷ Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/27.

⁸⁶⁸ Atar, *Fıkıh usûlü*, 81.

⁸⁶⁹ Sıddık Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 162.

⁸⁷⁰ Sıddık Hasan Han râfizîleri çok sert bir dille eştirirmiş ve bunların müşrik, kâfir ve mürted olduklarını isbatlamaya çalışmıştır. Böyle olunca bunlara karşı kâfir muamelesinin uygulanmasını uygun görmüştür. O Karâmitler (Karâmita) gibi bütün râfizî fırkaların kâfir ve müşrik olduğunu ileri sürer. Sıddık Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/278-280.

muhafelet etmişlerdir”.⁸⁷¹ Bunun dışında Şevkânî'nin *es-Seylü'l-cerrâr* adlı eserinin özeti mahiyetinde olan *Budûru'l-ehille minrabtu'l-mesâili bi'l-edille* eserinde icmânın adı çokça geçmekte ve görüşlerini desteklemek için naslar yanında icmâyı da delil olarak zikretmektedir. Mesela “evli bir kadın (muhsana) veya iddet bekleyen bir kadınla (mu'tedde) evlenmenin haramlığı Kur'ân ve Müslümanların icmâsıyla sabittir” der.⁸⁷² Aynı şekilde dörtten fazla kadınla evlenmenin caiz olmadığına dair âlimlerin icmâsını delil gösterir.⁸⁷³

2.6.2.2. Kıyas

Kıyas, sözlükte bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi, iki şeyin birbirine eşitlenmesi anlamlarına gelmektedir.⁸⁷⁴ Usûlcüler, kıyasın terim anlamı konusunda ihtilaf etmişler ve herkes kendi anlayışına göre farklı tanımlarda bulunmuştur. Hatta İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî⁸⁷⁵ kıyasla ilgili hakiki bir tanımının yapılmasının zor olduğunu söylemiştir. Biz burada Sıddîk Hasan Han'ın tercihte bulunduğu tanımı zikredip açıklamaya çalışacağız.

Hasan Han, kıyasın istilâhî tanımları içinden şu iki tanımı tercih etmiştir:

Birincisi Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl* ile *Hidayetu's-sâil* adlı eserlerinde hocası Şevkânî'nin bazı usûlcülerin farklı tanımlarını değerlendirdikten sonra diğer tanımların birtakım eleştirilere maruz kaldıklarını ve bunların tek tek zikredilmesinin sözü uzatmaktan başka bir şey olmadığını ifade ederek kendisinin güzel bulduğu şu tanımını

⁸⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 165.

⁸⁷² Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 160; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr el-Mütedaffik ala Hadaiki'l-ezhar*, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1425/2005), 354.

⁸⁷³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/55.

⁸⁷⁴ İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, (Kahire: Dârü'l-meârif, 1119), 5/3793; Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbahu'l-Münir*, (Kahire: Mektebetü'l-Emiriyye, 1922), 2/716; Şaban, Zekiyyüddîn, *İslâm hukuk ilminin esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 18. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 126.

⁸⁷⁵ Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf et-Tâi en-Nîsâbü'rî'dir. Şâfiî mezhebinin önde gelen fakihî ve usul âlimlerindedir. Babası başta olmak üzere birçok hocadan ders aldı. Gazzâlî ve Kıya el-Herrâsî gibi âlimler öğrencilerindedir. Nizamiye medresesinde hocalık yapmıştır. Fıkıh, usûl-i mezheb, kelâm, tefsir ve hadis ilim dallarında değerli eserler yazmıştır. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* ve *et-Telhîs* meşhur eserlerindedir. Cüveynî 478/1085 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: DârüSadir, 1970), 3/167; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübela*, 18/468; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnaût-Mahmud el-Arnaût, (Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1410/1989), 5/338.

zikretmiştir: “Aralarındaki ortak özellikten dolayı hükmü zikredilen meselenin hükmünü, zikredilmeyen meseleye vermektir”.⁸⁷⁶

İkincisi ise *İfâdetü’ş-şuyûh* eserinde doğrudan isim veya mezhep belirtmeden muhakkik âlimlerin çoğunun kıyasın “Bir hükmün ispatı veya nefyi için aralarındaki ortak bir vasıf veya hükme dayanmak suretiyle bilinmeyeni bilinene hamletmektir” şeklindeki tanımını tercih ettiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁷ Bu tanım daha önce Mâlikî-Eş‘arî usûlcüsü Bâkîllânî’ye⁸⁷⁸ ait olup kelâmcı usûlcü âlimlerin kıyas tanımları arasında en meşhuru ve en çok itibar ettiği tanımdır. Şafîilerden Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Berhân (ö. 518/1124), Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Âmidî gibi usûlcü âlimler eserlerinde bu tanıma tercihte bulunmuşlardır.⁸⁷⁹ İbn Berhân, bu tanıma kıyas tanımlarının doğruluğunun kriteri olarak görmüş ve “tanımlar ne kadar bu tanıma yakınsa o kadar doğruluğa yakındır” demiştir.⁸⁸⁰

Hasan Han isim vermeden Şafîî mezhebine mensup Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin kıyas isminin hangi anlam için vaz olunduğu hususunda Şafîilerde iki görüşün bulunduğunu söylemiştir. Bazı Şafîiler kıyası ‘müctehidin istidlali ve istinbat düşüncesi’ olarak anlarken diğer bazıları da onu ‘bir şeyin aslında ve fer‘inde hükme delalet eden mana’ olduğunu ve Şîrâzî’nin de ikinci görüşü doğru bulduğunu açıklamıştır.⁸⁸¹

Siddîk Hasan Han, Şevkânî gibi her türlü kıyasa karşı çıkmamaktadır. Onun karşı çıktığı kıyas, âlimler tarafından ortaya çıkarılan ve ıstılahlaşan kıyastır. Eğer illet mansûs,

⁸⁷⁶ Siddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 318; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 418; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 840-841.

⁸⁷⁷ Siddîk Hasan Han bu tanıma Farsça olarak vermiştir. (حلم علم علو وجرم علم ودمست در ثبات حکم حق اقبی اوبامر جامع) (حلم علم علو وجرم علم ودمست در ثبات حکم حق اقبی اوبامر جامع) Arapcası şu şekildedir: (حلم علم علو وجرم علم ودمست در ثبات حکم حق اقبی اوبامر جامع) Siddîk Hasan Han, *İfâdetü’ş-şuyûh*, 121-122; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 840.

⁸⁷⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî’dir. Meşhur Eş‘arî kelâmcısı ve mütekellim usulünün önde gelen âlimlerindendir. Kâdî unvaniyla meşhurdur. Mâlikî mezhebine mensuptur. Râfiziler, havâric, Mu‘tezile, Cehmiyye, Kerrâmiyye gibi fırkalara karşı reddiyeler yazmıştır. Bakîllânî’nin *et-Temhîd*, *et-Tebşire* ve *Dekâiku’l-hekâik* gibi birçok eseri bulunmakla birlikte *el-İrşâd ve’d-Takrîb* isimindeki usul eseri mütekellimîn metoduna göre yazılmış en önemli eserlerin başında gelmektedir. Bakîllânî 403/1013 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 4/269; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ*, 17/190; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/548.

⁸⁷⁹ Cüveynî, İmâm’ül-Haremeyn Ebû’l-Me‘âlî Abdülmelik b. Abdullah, *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, nşr. Abdülazîmed-Dîb, (Kahir: Dâru’l-Ensâr, 1400), 2/745; Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî ‘ilmi’l-usûl*, thk. Hamze b. Züheyr Hâfiz, Medine, el-Cami‘atü’l-İslâmiyye, 1413/1993), 3/481; İbn Berhân, Ebû’l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-Vusûl ile’l-usul*, nşr. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd, (Riyad: Mektebetü’l-me‘ârif, 1404/1984), 2/209; Râzî, Fahreddin, *el-Mahsûl*, 5/5; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/231; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîd*, 5/8; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 2/840; Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/531.

⁸⁸⁰ İbn Berhân, *el-Vusûl ile’l-usul*, 2/218.

⁸⁸¹ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 418.

yani nassla bildirilmişse, fârikin yokluğu kesinse, fehve'l-hıtâb ve lahnü'l-hıtâb türünden bir kıyas ise o, bu tür kıyasları kabul etmektedir. O bunların mefhûmu'l-muvafakat türünden olduğu kanaatini taşımaktadır.⁸⁸²

Kıyası şer'î delil olarak kabul edenler ve hücciyetini ispatlamaya çalışmak için birçok ayeti delil olarak sunmalarının yanı sıra en sık “*Ey akıl sahipleri, ibret alın*” (el-Hasr 59/2) ayetini de delil göstermişlerdir. Fakat Hasan Han bu ayetin kıyasın hücciyetine delalet etmediğini iddia eder ve bu ayetle istidlal edenlerin istidlalini doğru bulmadığını ifade eder. Bu ayetin, “*Saîd, -aklı başında kişi- başkasından ibret alandır*”⁸⁸³ manasındaki hadisle aynı anlamda olduğunu söyler. Ayette geçen “ibret” kelimesinden öğüt alma manasına gelen “itti'âz” (اعتظ) demek olduğunu, ayette kıyasın kast edilmediğini vurgular.⁸⁸⁴

Hasan Han, “*işte bugün, sizin için dininizi kemâle erdirdim.*” mealindeki Mâide süresinin 3. Ayetinin kıyasın batıl olduğuna delalet ettiğini söyler. Zira ona göre Allah Teâlâ her vakianın hükmünü açıklamıştır. Hasan Han bu sözün devamında şöyle mantıkî bir yorumda da bulunmuştur: “Vakıaların bazılarını gayr-i mubeyyin/açıklanmamış kabul etsek o zaman din kemâle ermiş olamaz. Her şeyin hükmünü nass ihtiva etmiştir. Böyle olunca kıyas nassa muvafıkla kıyasla hüküm vermek abes olur. Kıyas nassa muhalifse o zaman kıyas yapmak batıl olur.”⁸⁸⁵

Hasan Han, icthad faaliyetinde bulunacak kişide bulunması gereken en temel özelliklerinden bahsederken kıyasın kendi başına ayrı bir şart ele alınmasının gerek olmadığını söylemiştir. Çünkü kıyas fıkıh usulüne dâhil ve onun bir dalıdır.⁸⁸⁶ Hasan Han, müctehidin kıyası bilmesinin şart olup icthadın kıyasa bağlı (menâtu'l-icthad) olduğunu, kıyasın icthadın temeli (aslu'r-re'y) olduğunu ve ayrıca fûru-ı fıkıh meselelerin kıyas üzerine kurulduğunu savunanların görüşlerini teyid etmiştir.⁸⁸⁷ Buradan anlaşılıyor ki Hasan Han kıyası tamamen reddetmemektedir. Müctehidin, hakkında nass bulunmayan vakıaları iyi inceleyip kıyas gibi yöntemlerle onlara en uygun cevap bulmasını

⁸⁸² Siddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 322; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 419.

⁸⁸³ Bu kısım uzun bir hadisin bir parçasıdır. Müslim, “Kader”, 3.

⁸⁸⁴ Siddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 223.

⁸⁸⁵ Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 3/343.

⁸⁸⁶ Siddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 366.

⁸⁸⁷ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 426; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 366. Siddîk Hasan Han eserlerinde bu görüşün kime ait olduğunu açıkça belirtmemiştir. Bu görüşler İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Zerkeşî gibi usulcülerin görüşüdür. Cüveynî, *el-Burhân*, 2/743; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/5.

gerektiğine dolaylı olarak işaret etmektedir. Çünkü Hasan Han müctehidin fıkıh usulünü bilmesinin şart olduğunu ve kıyasın da onun bir bölümümü oluşturduğunu söylemişti.

Hasan Han bazen görüşünü güçlendirmek için sunduğu konuda kıyastan da bir delil olmadığını söylemektedir. Burada birkaç örnek zikretmeye çalışacağız:

Hayvan kesme sırasında (zebh) kibleye yönelmenin (istikbâl-ı kible) mendûp (müstehap) olduğuna dair ne kitaptan ne sünnetten ve ne de kıyastan bir delilin bulunduğunu söylemiştir. Hayvan kesme sırasında kibleye yönelmenin kurban kesmeye (udhiyye) kıyas edilmesini doğru bulmamıştır. Çünkü fer‘in asla kıyas edebilmesi için asılda delilin bulunması gerekir. Oysa zaten kurban kesme esnasında kibleye doğru yönelmesinin müstehap olduğuna dair bir delil yoktur. Dolayısıyla fer‘de (zebh) olduğu gibi asılda (udhiyye) da tartışma mevcuttur. Ayrıca mendûb şer‘î hükümlerden biridir, dolayısıyla bir konuda delil olmadan sabit olmaz.⁸⁸⁸

Bir başka örnekte de Hasan Han şöyle der: “İstihâle⁸⁸⁹ eşyayı temiz hale getirir, bu konuda münakaşa etmek abestir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) cellâlenin⁸⁹⁰ etinin ve sütünün yenmesinin yasakladığına dair hadisi,⁸⁹¹ istihâlenin temizliğine karşı değildir. Şayet biri, ‘cellâlenin yediği necaset, karnında istihâleye uğradıktan sonra süt oluyor. Binaen nasıl sütünün içilmesi yasak olur?’ şeklinde itirazda bulunursa ona şöyle cevap veririz: ‘Hz. Peygamberin hadisi cellâlenin sütünün içilmesinin haramlığı hakkında varid olmuş, sütünün necisliği konusunda varid olmamıştır. Tahrim ve necaset arasında mülâzemet söz konusu değildir. Aynı şekilde necâset tahrimin fer‘i de değildir. Dolayısıyla cellâlenin etinin ve sütünün necisliğine hükmeden, ne nasthan, ne kıyastan ve ne de sahih re‘yden bir delil vardır.⁸⁹² Eğer cellânin yediği necis şey, istihâleden sonra tekrar aynen olduğu gibi ortaya çıksa aslının baki olduğu için aslın hükmüne tabi tutulur.

⁸⁸⁸ Sıddık Hasan Han, *Delilü't-talib*, 667-668.

⁸⁸⁹ Bir şeyin niteliğinin değişmesi demektir. Fıkhî bir terim olarak şer‘an necis sayılan bir maddenin uğradığı değişimden sonra temiz duruma gelmesi demektir. “İstihâle”, *el-Mevsû‘atü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, 2. Baskı (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve’s-Şuûni’l-İslâmî, 1404/1983), 3/213; Okur, Kâşif Hamdi, “İstihâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-1/674.

⁸⁹⁰ Pislik yiyen deve, sığır, koyun, tavuk gibi hayvan demektir. Bunlar boğazlanmadan önce belli bir süre içinde hapsolunurlar. “Cellâle”, *el-Mevsû‘atü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, (Kuveyt: 1409/1989), 15/260; Erdoğan, “Cellâle” md., 69.

⁸⁹¹ Hadis Abdullah İbn Ömer (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) pislik yemeyi alışkanlık haline getirmiş olan hayvanın etini yemeyi ve sütlerini içmeyi yasakladı.” Ebû Dâvûd, “Et‘ime”, 24; Tirmizi, “Et‘ime”, 24; İbn Mâce, “Zebâih”, 11.

⁸⁹² Sıddık Hasan Han, *Delilü't-talib*, 717-718; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 20.

Fakat renginin, kokusunun ve tadının değişmesiyle başka bir nitelikte ortaya çıksa necisliği ne nastan, ne kıyastan ve ne de sahlh reyden sabit olur".⁸⁹³

Yine, zifaf meydana gelmeden önce cariye efendisinin karısı sayılmaz. Fakat hür kadın nikâhın yapıldığı andan itibaren zevcinin karısı olur. Bu durumda cariyeyi hür kadına kıyas etmeyi gerektirmez.⁸⁹⁴

Kanaatimizce Hasan Han'ın kıyası hüccet kabul etmemesi, baştan beri karşı çıktığı ehl-i rey ekolünün sıkça bunu kullanmış olmasındandır. Kur'an ve Sünnet'in dışında delil kabul etmediği için kıyası da kabul etmemiş olması mantık olarak doğrudur. Fakat onun bu görüşü fazla taraftar bulmamıştır. Çünkü Muaz (r.a.) (ö. 17/638) hadisinde kıyas kelimesi "rey" şeklinde ve *أَجْتَهَدُ بِرَأْيِي* şeklinde bizzat geçmektedir. Bu durumda Hasan Han'ın bu görüşü zayıf olarak karşılık bulmuştur.

2.6.2.3. Sahâbî Sözü/İctihadı (Kavlü's-Sahâbî)

Usûlcü âlimlerin çoğunluğuna göre sahbâbî, Hz. Peygamber'i (s.a.v) gözleriyle görmüş, ona iman etmiş ve örfen "arkadaş" denebilecek bir süre onunla birlikte bulunmuş kimseye denir. Sahâbînin çoğulu sahbâbe veya ashaptır.⁸⁹⁵ Sahâbî kavli denildiğinde herhangi bir konudaki bir sahbâbîye ait fetva veya görüşü anlaşılmaktadır.⁸⁹⁶

Usûlcüler, ictihadî meselelerde bir sahbâbî kavlinin diğer müctehid sahbâbîler, hatta sıradan sahbâbîler için bile hüccet teşkil etmediği hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat söz konusu âlimler, re'y ve ictihada dayanan sahbâbî kavlinin, sahbâbe'den sonra gelen nesiller için bağlayıcı bir delil olup olmadığı hususunda ihtilaf etmiş ve bunun sonucunda birçok görüş ortaya çıkmıştır.⁸⁹⁷ Sıddîk Hasan Han konuyla ilgili mezhep görüşlerini zikrederek, sahbâbî kavlinin delil olduğunu kabul etmeyenlerin delillerini açıklamaya çalışmıştır.

⁸⁹³ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 15.

⁸⁹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 159.

⁸⁹⁵ Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, (Müessesetü Kurtuba: ts.), 260; Şa'ban, *İslâm hukuk ilminin esasleri*, 213; Vehbe, ez-Zühaylî, *el-Vecîz fi usûli'l-fik*, (Dimaşk: Dârü'l-Fikir, 1419/1999), 105; Atar, *Fıkıh usûlü*, 133; Apaydın, *İslâm hukuk usulü*, 71.

⁸⁹⁶ Erdoğan, "Sahâbî kavli" md., 490; Apaydın, *İslâm hukuk usulü*, 71.

⁸⁹⁷ Daha detaylı bilgi almak için bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/53; Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef, *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cebûrî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989), 407; Serahsî, *el-Usûl*, nşr. Ebü'l-Vefa el-Afganî, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1993), 2/105; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/995; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/182; Şa'ban, *İslâm hukuk ilminin esasleri*, 214-215; Apaydın, "Sahâbî kavli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/501.

Sonunda da kendi kanaat ve tercihini beyan etmiştir. Biz burada Hasan Han'ın sahâbî kavli ile ilgili görüşünü özetleyip değerlendirmeye çalışacağız.

Hasan Han da, Şevkânî ile aynı görüşü savunup sahâbî kavlini şer'î deliller arasında kabul etmez. O, görüşlerini, Allah Teâlâ'nin bu ümmete tek bir Kitap ve tek bir Peygamber gönderdiği ve bütün ümmetin Kur'an ve Sünnet'e ittiba etmekle emrolunduğu ile ilgili delillerle temellendirir. Sözlerinin delil olmaması açısından sahâbî ve sahâbîlerden sonra gelen nesiller arasında herhangi bir fark olmayıp, herkesin şer'î yükümlülükleri Kur'an ve Sünnet çerçevesinde yerine getirmekle mükellef olduğunu söyler. Kim Allah'ın dininde Kur'an ve Sünnet dışında başka şeyleri hüccet olarak ileri sürerse dinde olmayan yeni şeyleri ilave etmiş, ayrıca İslâm şeriatında Allah'ın emretmediği bir delili ispatlamaya çalışmış olur ki bu da çok büyük bir iftiradır.⁸⁹⁸

Hasan Han'ın sahâbî sözünün hüccet olmadığı hususunda sunduğu diğer bir delil ise sahâbînin masûm⁸⁹⁹ olmamasıdır. Başkalarının ona uyulması için onun üstünlüğünü gösteren bir nitelik olması gerekir. Mesela Resûlullah'a uymak vâciptir. Zira o masumdur. Ona göre sahâbînin günah işlememe özelliğinden hiçbir payı yoktur. Bunun yanında Ayrıca Hak Teâlâ sahâbenin söz ve fiilini hiçbir kimseye hüccet kılmamıştır.⁹⁰⁰ O, imam Şâfiî'nin (ö. 204/820) “sahabeler bir konu hakkında ihtilaf ettikleri zaman Kitap ve Sünnete uygun olanını kabul ederiz”⁹⁰¹ sözünü delil getirdikten sonra “Bu da, sahabe de olsa hiç kimsenin sözünün hüccet olmadığına delildir. Ancak Kur'an ve Sünnete muvafıkla kabul edilir. Çünkü Hz. Peygamber dışında kimse masum değildir. Aynı şekilde sahâbe, tâbiîn ve tebe-ı tabiînin ictihad ve re'yelerinin hükümleri aynıdır. Herkes Kur'an ve Sünnete tabi olmalıdır. Onların ictihad ve re'yleleri kıyamet gününe kadar mezkûr iki delile arz edilmeli” ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁰²

Hasan Han, İbn Abbâs'ın “*Yedi adet arz (dünya) vardır. O yerlerin her birisinde sizin Peygamberiniz gibi bir Peygamber, Hz. Âdem (a.s.) gibi bir Âdem, Hz. Nuh (a.s.) gibi bir Nuh, Hz. İbrahim (a.s.) gibi bir İbrahim ve Hz. İsa (a.s.) gibi bir İsa*

⁸⁹⁸ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 420; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 355-356. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 997-998.

⁸⁹⁹ Allah tarafından koruma altında olan ve günah işlemekten korunmuş kimse demektir. Erdoğan, “Ma'sûm” md., 346.

⁹⁰⁰ Siddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 9.

⁹⁰¹ EbûAbdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 596-597.

⁹⁰² Siddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 77.

bulunmaktadır”⁹⁰³ şeklindeki mevkûf⁹⁰⁴ hadisin İbn Abbâs’a ait olduğunu ve sahâbenin masum olmadığı gerekçesiyle de bunun hüccet olmadığını belirtmiştir.

Buna karşı aynı coğrafyanın âlimlerinden Abdülhay el-Leknevî, “Akıl (re’y) ve ichtihadla anlaşılmayan konularda sahâbenin sözünün merfû⁹⁰⁵ hadis hükmünde olduğu hadis usûlünde sabittir” diyerek Hasan Han’ın görüşünü reddetmiştir.⁹⁰⁶

Hasan Han, sahâbe makamının üstün bir makam ve yüksek bir meziyet olduğunu belirttikten sonra, bunun onların sözlerini Hz. Peygamber’in (s.a.v) sözleri mertebesine koymak, sözlerinin hüccet olduğunu söylemek ve insanların onlara ittiba etmekle mükellef olduğu anlamına gelmediğini söyler.

Sahâbe kavlinin hüccet olduğunu kabul edenlerin en çok kullandıkları delillerin başında “*Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız hidayet bulursunuz*”⁹⁰⁷ meâlindeki hadis gelmektedir. Hasan Han bu hadisi iki şekilde yorumlamaya çalışmıştır: *Birincisi* bu hadis, hadis usul âlimlerince hadis olarak tespit edilmemiş ve bundan dolayı şer’î hükümlerde bununla amel etmek caiz değildir. *İkincisi* ise şayet bu hadis sabit olsa bile, sahâbeler Kur’an ve Sünnet’e göre amel edip ve bunlara özen gösterdikleri için başkalarının da onların güzel yaşantı ve davranışlarını kendilerine örnek alması ve yollarından gitmesi gerektiği anlamındadır. Bununla birlikte sahâbeler Kur’an ve

⁹⁰³ Bu hadisin senedi Hâkim tarafından sahih tespit edilmiş fakat Bayhâkî ve İbn Kâsir senedini zayıf bulmuşlardır. bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/580; Beyhakî, Ebü Bekir Ahmed b. Hüsayn, *el-Esmâve’s-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, (Cidde: Mektebetü’s-Sevadî, 1413/1993), 2/267; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed v.dğr, (Cîze: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 14/45.

⁹⁰⁴ Sahâbeden birinin sözüne veya fiiline veya tasvibine ait olan bir haberdir. Erdoğan, “Mevkûf” md., 372.

⁹⁰⁵ Rasûlullah’a açıkça dayandırılan ya da hükmen ulaşılmış hadistir. “*Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu*”, “*Biz Rasûlullah (s.a.v) zamanında (onun bilgisi dâhilinde) şöyle şöyle yapardık*” gibi hadisler. Erdoğan, “Merfû’ Hadis” md., 363.

⁹⁰⁶ Leknevî, Muhammed Abdülhay, *Nakdü evhâmi Sıddik Hasan Han el-müsemma ibrazü’l-gay el-vâkı’ fişifâ’i’l-ay*, thk. Salâh Muhammed Ebü’l-Hac, (Amman: Dârü’l-Feth, 1421/2000), 159.

⁹⁰⁷ Beyhakî, *el-Medhal ile’s-süneni’l-kübra*, thk. Muhammed Ziyau’r-Rahman el-A’zamî, (Riyad: Mektebetü Edvai’s-Selef, 1420), 1/147 (152); Aclûnî, Ebü’l-Fidâismâil b. Muhammed, *Keşfu’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs*, (Kahire: Mektebetü’l-kudsî, 1933), 1/132 (381); İbn Abdülber bu hadisin zayıf olduğunu söylemiştir. bk. İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fazlihî*, 2/898, 923-924; İbn Hacer bu hadisin isnadının çok zayıf olduğunu açıklamıştır. bk. İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Telhîsü’l-habîr fi tahrîci ehâdisi’r-Râfi’iyyi’l-kebîr*, (nşr. Ebü Âsim Hasan b. Abbas), (yy., Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 4/350-351 (2594). İbn Hazm ise bu hadisi uydurma ve mevzû bir hadis olarak adlandırmıştır. bk. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkam fi Usuli’l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Dârü’l-âfâki’l-cedîde, ts.), 5/64, 6/82.

Sünnet'ten delil getirdikleri için başkalarının kendilerine uyması hidayet ve kurtuluştur.⁹⁰⁸

Sahâbe kavlinin hüccet olduğunu söyleyenlerin getirdikleri diğer bazı hadisler ise şunlardır: “*Benden sonra şu iki kişiye; Ebu Bekir ve Ömer’e iktida edin*”⁹⁰⁹ ve “*Benim sünnetime ve benden sonra Râşid halifelerin sünnetine bağlı kalın*”.⁹¹⁰

Hasan Han bu hadislerin de yukarıdaki yoruma benzer bir anlam içerdiğini ve dolayısıyla sahabe kavlinin kaynaklığıyla ilgili olmadığını ifade etmiştir.⁹¹¹

Hasan Han, sahabe kavlinin hüccet olmadığını defâlarca vurgulamıştır.⁹¹² Örnek olarak “*imamın arkasında namaz kılan kimse Fatihayı okumaz*” şeklindeki Câbir'den rivayet edilen hadisi “sahabe kavlidir delil olmaz” diyerek bunu kabul etmemiştir.⁹¹³ Efendinin nikâhlı köleyi boşama yetkisine sahip olduğu ile ilgili İbn Abbâs'tan gelen hadisi, sahabe kavlinin hüccet olmadığını gerekçe göstererek reddetmiştir.⁹¹⁴ Yine ona göre yetimin malında zekât yoktur. Bununla ilgili gelen rivayetleri bazı sahabelerin kavli olduğu gerekçesiyle hüccet kabul etmemiştir.⁹¹⁵

Prensip olarak Sahabe kavlini delil olarak kabul etmeyen Hasan Han, bazen bir konuyu ispatlamaya çalışırken sahabe kavlini delil olarak kullandığını görmekteyiz. Örneğin, talakın sayısı ve iddetin süresi hususunda hürlerle cariyelerin eşit olduğunu izah ettikten sonra sahabeden İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Câbir (ö. 78/697) ve Ebû Seleme (ö. 94/712-13) birçok sahâbenin bu görüşte olduğunu belirterek, konuyu delillendirir.⁹¹⁶

Hasan Han sahabe sözünün hüccet olmadığıyla ilgili konuyu toparlarken şu sert eleştiriyi yapmaktan kendini alamamıştır: “Âlim görünümlü kişiler ileriye sürdükleri

⁹⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 421.

⁹⁰⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 16; Heysemî bu hadisin zayıf olduğunu söylemiştir. bk. Heysemî, Nürüddin Ali b. Ebû Bekir, *Buğyetü'r-râ'id fi tahkiki Mecmau'l-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, thk. Muhammed Derviş, (Beyrut: 1414/1994), 9/485 (15606).

⁹¹⁰ Ebû Dâvûd, “Kitabu's-Sünne” 6; Tirmizî, “İlim”, 16; İbn Mâce, “Mukaddime”, 6; Dârimî, “Mukaddime”, 16.

⁹¹¹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 421. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/999.

⁹¹² Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 181; a.mlf., *Miskü'l-hitâm şerhu Bulûği'l-merâm*, (Kanpur/Nizâmî, 1288), 2/209; a.mlf., *Celbü'l-menfaat*, 77.

⁹¹³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/248. Câbir'in rivayet ettiği hadis şöyledir: “Namaz kılan bir kimsenin imamı bulunursa, imamın kıraati, onun için kıraattir,” İbn Mâce, “Salât”, 13; Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdelhak, (Beyrut: Alimu'l-kutub, 1414/1994), 1/217 (1294).

⁹¹⁴ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 181. Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrar*, 401.

⁹¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/460.

⁹¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 180.

uzun uzun iddialarını ispatlamak için sahâbelerin ‘şâzze ve fâzze’ (nadir ve kimsenin katılmadığı) söz ve fiillerinden hüccet getirmeye ve bunlarla ilimlerin hakikatlerine vakıf olmayan sıradan insanları (avâm) aldatıp yoldan çıkarmaya çalışırlar. Buna mukabil, yapılan bu araştırma insanları şüphelerden kurtarmak ve aydınlatmak amacıyla gayet faydalı, kâfi ve şâfi durumundadır”.⁹¹⁷

Sonuçta ve tercih olan görüşe göre ictihadi meselelerde sahâbe kavli bağlayıcı bir hüccet değildir. Hüccet olabilmesi için kaynaklığını gösteren delilin olması gerekir. Hüccet olduğunu söyleyenlerin getirdikleri hadis ise mevzu/uydurma bir hadistir. Ayrıca getirdikleri diğer bazı hadisler da daha çok sahâbenin fazilet ve mertebelerini ihtiva eden hadisler türündendir.

2.6.2.4. Amelü Ehli'l-Medîne (Medine Halkının Uygulamaları)

Medine ehlinin uygulaması Mâlikî mezhebinde özel bir değer ve hüküm kaynağını teşkil etmektedir. “Amelü ehli'l-Medîne” veya ‘icmâu ehli'l-Medîne’ tabirleri literatürde iki şekilde kullanılmaktadır. İmam Mâlik b. Enes’in seleflerinden yapılan aktarmalarda amel, usûlü'l-fikh eserlerinde ise icmâ şeklinde kullanılması daha yaygındır. Fakat bu iki ifadenin aynı anlamda kullanıldığı kabul edilmektedir.⁹¹⁸ Sıddîk Hasan Han bu konuyu “Hücciyet-ü icmâi ehli'l-Medîne” adı altında değerlendirmiş⁹¹⁹ ve ayrıca icmadan bahsederken tek başında Medine halkının icmâyı diye de çok kısaca bahsetmiştir.⁹²⁰

Medine halkının uygulamasının İmam Mâlik b. Enes tarafından delil olarak kabul edildiği yaygın olarak bilinmekle birlikte Mâlikî mezhebine mensup usûlcüler bunun mahiyeti konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bâcî (ö. 474/1081) gibi bazı Malikî âlimler onu Sünnet olarak değerlendirirken, diğer bazıları ise icmâ olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla Medine halkının uygulaması kabul edenler açısından tek başına bir delil olmayıp, aslında Sünnetin veya icmânın uzantısı mesabesinde dir.⁹²¹

Hasan Han’ın görüşüne gelince o, Medine halkının uygulaması hususunda cumhur ulemânın görüşüne uyarak, onu şer’i bir delil olarak kabul etmemektedir. O,

⁹¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 421.

⁹¹⁸ Dönmez, “Amel-i ehl-i Medîne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/21.

⁹¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 169.

⁹²⁰ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh*, 121.

⁹²¹ Apaydın, *İslâm hukuk usulü*, 74-75.

Medine halkının uygulamasını delil olarak kabul edenlere karşı, Medine halkının ümmetin bir kısmından ibaret olduğunu ifade ederek karşı tarafın görüşüne cevap vermiştir.⁹²²

Ayrıca Hasan Han bu usul görüşünü Şevkânî'nin *es-Seylü'l-cerrâr* eserinin Farsça olarak özeti mahiyetinde olan *Budûru'l-ehille*'de ve fûrû-i fikh eserinde cumhur ulemânın görüşüne muhalif olarak,⁹²³ kasten adam öldürmede diyetin âkile⁹²⁴ tarafından ödenmesi gerektiği hususunda şöyle değerlendirmede bulunmuştur:

İmam Mâlik Muvatta'ında Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) şu hadisi nakleder: “*Tatbik edilen sünnete göre âkile, kasten adam öldürme diyetini yüklenmez. Ancak kendileri isterlerse verilebilirler*”.⁹²⁵ Hasan Han bu hadisi zikrettikten sonra iki şekilde değerlendirip karşı çıkmıştır. *Birincisi* hadiste geçen sünnet kelimesinden Allah Resûlünün (s.a.v.) sünneti murad edilirse bu hadis diğer bazı hadislerle⁹²⁶ çelişir. *İkincisi* ise diyelim ki bu hadis başka hadislerle çelişmiyor fakat hadiste geçen sünnet kelimesinden Medine ehlinin ameli kastedilmiş olabilir. Bundan dolayı Medine ehlinin ameli hüccet değildir.⁹²⁷ Aynı şekilde Hasan Han, Abdullah b. Abbâs'tan gelen “*Âkile, ne kasten adam öldürmekten, ne bir suç ikrarından ne de kasten adam öldürenin anlaşma ile kabul ettiği diyetten sorumlu değildir*”⁹²⁸ şeklindeki hadisini, sahâbe kavli olması

⁹²² Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 169-170.

⁹²³ İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktasid*, (Beyrut: Dârü'l-marife, 1402/1982), 2/412.

⁹²⁴ (عقوبة) Kasıt olmadan işlenen cinayetin diyetini ödeyen asabe, aşiret, divan üyeleri gibi şahıslar topluluğudur. Âkile tarafından ödenen diyete ma'küle denir. Bu diyet âkile üyeleri tarafından üç sene içinde veliyy-i cinayete ödenir. Âkilenin meşrûluğu bütün fikhî mezheplere göre kabul edilmiştir. Erdoğan, “Âkile” md., 20, “Ma'küle” md., 340; Aktan, Hamza, “Âkile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/248.

⁹²⁵ Muvatta', “Ukul”, 8; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003), 8/182 (16363).

⁹²⁶ Ebû Hüreyre (r.a) şöyle rivayet ediyor: “*Hüzeyl kabilesinden iki kadın vuruşmuşlardı, biri diğerine bir taş atıp onu ve karnındaki ceninini öldürmüştü. Bunun üzerine onların yakınları diyet hususunda Resûlullah'a (s.a.v.) dâvâlaşmışlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ölen kadının ceninin diyetinin bir “gurra”, yani bir erkek köle veya bir kadın köle kadar olduğuna hükmetti. Hz. Peygamber (s.a.v.) öldürülen kadının diyetini ise öldüren kadının âkilesinin vermesi gerektiğine hükmetmiştir...*”.

Muvatta', “Ukul”, 5; Buhârî, “Tıp”, 46; Müslim, “Kasame”, 36; Dârimî, “Diyât”, 21. Diğer bir hadiste Cabir b. Abdillâh (r.a.) şöyle demiştir: “*Hz. Peygamber (s.a.v.) diyeti katile kadının âkilesi üzerine yükledi. Bunun üzerine öldürülmüş olan kadının âkilesi; Yâ Resûlallah öldürülen kadının mirası bizedir, dediler. Resul-i Ekrem (s.a.v.): “Hayır mirası kocasına ve çocuklarına” buyurdu. İbn Mâce, “Diyet”, 15.*

⁹²⁷ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 462. Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 911.

⁹²⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/182 (16360).

sebebiyle kabul etmemekte ve “sahâbe kavli sünnetin mutlakinı mukayyed edemez” diyerek hadisi reddetmektedir.⁹²⁹

2.6.2.5. İstihsân

İstihsân delilinin Hanefî mezhebinin kaynaklarından biri olduğunu ve başka mezheplerin hüküm çıkarmada bu delili hiç kullanmadığı yönündeki iddialar aslında gerçeği yansıtmamaktadır. Zira diğer mezheplerin, fûrû-ı fıkıh ile ilgili eserlerinde bu delile göre hüküm verdiklerini görmek mümkündür. İstihsân deliline en sert karşılık veren İmam Şafî (r.a.) bizzat kendisi bile bazı konularda bu prensibe göre hüküm vermiştir. Aynı şekilde istihsân kaynağına göre hüküm vermek İmam Ahmed b. Hanbel’in metotlarından biridir ve istihsân terimini birçok yerde kullanmıştır.⁹³⁰

Sıddîk Hasan Han’ın kabul etmediği ve çok sert karşılık verdiği delillerden biri istihsândır. O, istihsân delilini müstakil bir kaynak olarak görmemektedir. Onun bu delile karşı olduğu şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır: “İstihsânın müstakil bir kaynak olarak incelemesinin faydası yoktur. Çünkü istihsân şer’an muteber olan diğer delillere irca edilir. Şer’an muteber olan delillerin dışındaysa esasen şeriattan olmayıp tam tersine şeriate uydurulanlardandır”.⁹³¹ İşte Hasan Han’ın esasen istihsâna karşı olduğu bu son kısımdır.

Hasan Han, İmam Şafî’nin (ö. 204/820) istihsâna karşı oluşunu ve onun “İstihsân yapan yeni bir din ortaya koymuştur” şeklindeki ifadesini kendi görüşünü güçlendirmek için kullanmıştır.⁹³²

Hasan Han’ın “delilsiz olarak güzel görmek” şeklinde ifade ettiği istihsân deliline karşı olduğu ve buna göre hüküm verdiği şu örnekte görmekteyiz. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v) ve ilk hayırlı üç nesil tarafından sabit olan herhangi bir konuda ictima‘ (buluşma, toplanma, bir araya gelme) varsa, o ictimaya uyulur. Bir konuda delil olmadan, zahirde iyi ve güzel (مبجس) görünse bile (mevlid okuma, ölü için bir araya gelip camide veya ölünün evinde hatım indirme gibi) bidat sayılır ondan uzak durulmalıdır.

⁹²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 462.

⁹³⁰ İbn Kudame, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *Ravzatü’n-Nâzir ve Cünnetü’l-Menâzir*, nşr. Şabân Muhammed İsmâil, (Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiye, 1419/1998), 1/473; Şaban, *İslâm hukuk ilminin esasları*, 193.

⁹³¹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 353.

⁹³² Sıddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 646.

Hasan Han, delile dayanmayan, mezheplerin istihsân prensibine göre hüküm verilen meselelerin çoğunun bidat olduğunu söyleyerek bunu eleştirmiştir.⁹³³

2.6.2.6. İstislâh/Maslahat-ı Mürsele

Sıddîk Hasan Han'a göre maslahat ve mefsedet şeriatın iki kaynağı olan Kur'ân ve sünnetten elde edilebilir. Bir kaide olarak bunların etrafında dönmeye gerek yoktur.⁹³⁴ Çünkü Allah'ın kitabından ve Resûlüllah'ın sünnetinden hiçbir şey geri kalmamıştır. Bu iki kaynak, yaşanmış ve ileride yaşanacak bütün olayların hükümlerine cevap verebilecek durumdadır. Fakat ehli ilimin bunlara dikkatlice göz atmaları ve bunlara temessuk etmeleri gerekir.⁹³⁵

Öte yandan Hasan Han'a göre şeriatımız menfaatlara celb etmek ve mefsedetleri defetmek, maslahat ve mefsedetlerin çeşitleri arasında dengeyi kurmak üzere bina edilmiş, kişi veya toplumun maslahatına uygun olan her şey kabul edilebilir.⁹³⁶ Fakat diğer yandan nassa muhalif maslahatın delil olarak kabul edilmesine karşı çıkmış ve her maslahatın da delil olmasını uygun görmemiştir. O, deliller tedvin edildikten sonra bunların hilafına maslahatı uygun görenler ve buna göre hüküm verenlerin münafik olduklarını söylemiştir. Hatta Hasan Han Hz. Aişe'nin (r.a.) (ö. 58/678) "*Hz. Peygamber (s.a.v.) bu zamanın kadınlarının durumlarını görseydi asla onların camiye gitmelerine izin vermezdi*"⁹³⁷ şeklindeki hadisini naklettikten sonra şöyle demektedir: "Maslahata göre onların mefsedeti celb etmesinden dolayı camiye gitmemeleri uygundur. Fakat şârî'in emri olduğu için buna yapacak bir şey yoktur."⁹³⁸ Kaldı ki kadınlar Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında camiye gelirlerdi ve Resûlüllah (s.a.v.) onları gelmekten menetmemişti".⁹³⁹

⁹³³ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 646.

⁹³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 536.

⁹³⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/217; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 536.

⁹³⁶ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 60.

⁹³⁷ Mâlik, *Muvatta'*, "Kıble", 15; Buhârî, "Ezân", 163.

⁹³⁸ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 266-267.

⁹³⁹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 374.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in, (s.a.v.) Berîre⁹⁴⁰ hadisesinde⁹⁴¹ olduğu gibi bazı kişilere maslahat ve istişare kabilinden buyurduğu sözleri sadece o kişilere has olmak üzere taalluk edilir. Başkalarını onu ittiba etmeyi gerektirmez. Zirâ Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hadisede olduğu gibi şefaathat ve arabuluculuğuna muhalefet edenini kınamamış ve Berîre'yi kararından vazgeçmeye mecbur etmemiştir.⁹⁴²

Hasan Han naslarda hükmü açıkça belirlenmeyen durumlarda maslahatı furû-ı fıkıhta delil olarak kullanmıştır. Onun bu prensibe dayanarak verdiği hükümlerden bazı örnekler vermeyi yararlı görüyoruz:

Mesela, suda boğulmakta olan birini kurtarmak için namazdan ayrılmak namazı bozmaz. Çünkü namaza devam etmektense birini kurtarmak daha önemlidir. Aynı şekilde ona göre namaz kılmakta olan biri, zina eden veya içki içen birini görürse ve engellemeye kâdirse engellemiyorsa namaza devam etmesi caiz değildir. Zira emri b'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkere göre amel etmiş olur; tam aksine kurtarmaya gücü yettiği halde namazına devam eden biri, en büyük münkeri mürtekip ve en önemli marufu terk etmiş olur der.⁹⁴³

Bir diğer örnek ise Hasan Han'ın Harem-i Şerifte olan minarelerle ilgili kendisine sorulan soruya verdiği şu cevaplardır: "Minarelerin yükselmesinde asıl amaç insanların ezanı çok uzaklardan duymalarını temindir. Bu da güzel bir maksat ve dolayısıyla caiz bir maslahattır. Eğer maslahat, şeriata muhalif bir mefsetet ile karşı karşıya gelirse fıkıh

⁹⁴⁰ Berîre, câriyesi iken Hz. Aişe'nin (r.a.) hürriyetine kavuşturduğu bir sahâbîdir. Hz. Aişe onu satın alıp daha sonra hürriyetine kavuşturdu. Hz. Aişe'nin Berîre'yi satın alması hususundan ahlâkî ve hukukî açıdan âlimler 300 kadar mesele çıkarmışlardır. Hz. Aişe, İbn Abbas, Abdülmelik b. Mervan gibi bazı kişiler ondan hadis rivayet etmişlerdir. İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Ma'rifetü's-shâbe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azârî, (Riyad: Dârü'l-vatan, 1419/1998), 3275; İbn Abdülber, Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhamed el-Becâvî, (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.), 4/1795; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 1/63; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 8/29; Âşikkutlu, Emin, "Berîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/503-504.

⁹⁴¹ *Berîre âzat edildikten sonra Muğis adındaki kocasını terk etti. Fakat onu aşırı seven kocası ayrılmasına dayanamayıp Medine sokaklarında Berîre'yi razı etmek için arkasında ağlayarak döner dolaşırdı. Bir gün Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kendilerinin yeniden birleştirmesi için yalvarmıştı. Bunun üzerine Resûlüllah (s.a.v.) şefaathat (aracı) ve maslahat olarak Berîre'ye "Keşke Muğis'e dönüş yapsan. Çünkü senin çoçuğunun babasıdır" buyurdu. Berîre; Yâ Rasûlallah (ona dönüş yapmam için) bana emir ediyor musun? dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) "Ben emretmiyorum ancak şefaathatçı (aracı) oluyorum" buyurdu. Berîre de öyleyse Muğise ihtiyacım yoktur dedi". Buhârî, "talak", 16; İbn Mâce, "talak", 29.*

⁹⁴² Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-tâlib*, 266.

⁹⁴³ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 60.

usûlünün kaidesine göre mefsedetin defedilmesi maslahatın celb edilmesinden mukaddemdir".⁹⁴⁴

Hasan Han, sahibi bilinmeyen eski devirlerde sahibi bulunan mevât arazinin meselesini ele alırken, ülkede devlet başkanı (imam) varsa bu tür arazilerin beytü'l-mâle ait olduğunu ve bunlar üzerindeki tasarrufunun da devlet başkanına ait olduğunu söyler.⁹⁴⁵ Devlet başkanı araziye Müslümanların maslahatına en uygun şekilde satıp icâreye verebilir. Ülkede devlet başkanı yoksa bu tür araziler üzerindeki yetki, ülkedeki salih olan kişiye taalluk eder. O da araziye Müslümanların maslahatına uygun bir şekilde kullanır.⁹⁴⁶

2.6.2.7. Önceki Semâvî Şeriatler (Şer'ü men Kablenâ)

Müellif, bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v.), kendisine peygamberlik vazifesi (bi'set) gelmeden önce, önceki peygamberlerin birinin şeriatıyla amel edip etmediği meselesini tartışmıştır. Bununla ilgili olarak Sıddîk Hasan Han, âlimler arasında ihtilaf olduğunu söylemiş ve akabinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hz. İbrahim'in (a.s.) şeriatına göre ibadet ettiğini ileri sürenlerin görüşlerini kabule en yakın görüş olarak bulmuştur. Kur'ân ayetlerinin ifadelerinden ve siyer kitaplarından bunun anlaşıldığını söylemiştir.

Müellifin ele aldığı ikinci konu ise Hz. Peygamber'e (s.a.v.) peygamberlik vazifesi geldikten sonra daha önceki şeriatlara göre amel edip etmediği meselesidir. Hasan Han bu hususla ilgili üç görüşü aktarmış; ancak kendi görüşünü açıklamamıştır.⁹⁴⁷

Kabul veya reddi ile ilgili Kur'ân veya Sünnette herhangi bir açıklama bulunmayan Şer'ü men kablenânın hükümlerinin bizim için geçerli olup olmadığı hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hasan Han cumhur ulemânın görüşünü isabetli bulmuş ve şer'ü men kablenadaki hükümlerin mensûh olmadığı takdirde bizimiçinde geçerli olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁸ Aynı şekilde ona göre şayet şer'ü men kablenâ Hz.

⁹⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 15.

⁹⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 277.

⁹⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *Zaferü'l-lâdi*, 126-127.

⁹⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 351.

⁹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l- beyân*, 3/432.

Peygamber'in (s.a.v.) dilinden veya Abdullah b. Selâm⁹⁴⁹ ve Kâ'b el-Ahbâr⁹⁵⁰ gibi Müslüman olan eski din âlimlerinden bize ulaşmışsa, mensûh olduğuna dair bir delil yoksa ve tahsise de uğramamışsa bizim de şeriatımızdır ve onunla amel edilir.⁹⁵¹ Mesela yukarıda maslahat konusunda da dediği gibi bir kimse namaz kılarken zina eden veya içki içen birini görürse ve gücü de engellemeye yetiyorsa namazı terk edip münkeri engellemesi daha evlâdır. Buna delil olarak Cüreyc hâdisesini⁹⁵² zikreder. Bu hâdisenin önceki ümmetin döneminde meydana gelmesine ve onların şeriatında olmasına rağmen, Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu bize hikâye ettiği ve şeriatımızın bunun aksini getirmediği için bizim de şeriatımızdır.⁹⁵³

Velhasıl, şer'u men kablenâ kendi başına müstakil bir delil değildir. Aksine Kur'ân ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti kapsamındadır. İslam dinine aykırı ve mensûh olmadığı takdirde onunla amel edilir.

2.6.2.8. Örf

Genellikle Kur'ân ve sünnet dışındaki delilleri kabul etmeyen Sıddîk Hasan Han, naslarda açıkça hükmü beyan edilmeyen yerlerde örfü hüküm kaynağı olarak kabul

⁹⁴⁹ Ebû Yusuf Abdullah b. Selâm el-Hâris'dir. Benî Kaynukâ kabilesine mensup meşhur bir sahâbîdir. Müslüman olmadan önce Yahudi din âlimi idi. Müslüman olduktan sonra sahâbe fakihlerinden biri oldu. Oğulları başta olmak üzere birçok sahâbî kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Abdullah b. Selâm 43/643 yılında Medine'de vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifati's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Meavvez ve Adil Ahmed, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, ts.), 3/265; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/80; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/134-135.

⁹⁵⁰ Kâ'b el-Ahbâr: Ebû İshâk Kâ'b b. Mâti' b. Haynû' el-Himyeri'dir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Müslüman olmuştur. Benî İsrâil'e dair rivayetleri ile bilinen meşhur tâbiîdir. Kâ'b el-Ahbâr Şam'da 32/652 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 3/489-491; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/322-323.

⁹⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 352; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 60.

⁹⁵² Cüreyc, uğradığı iftirayı beşikteki çocuğu konuşurmakla çürütmesiyle ve ibadete düşkünlüğüyle bilinir. Uğradığı iftira olayı Hz. Peygamber'den (s.a.v.) Ebû Hüreyre (r.a.) yoluyla şöyle nakledilmektedir: "İsrâil oğulları içinde Cüreyc denilen bir adam vardı. Cüreyc bir kere mâbedinde (savmaa) namaz kılarken annesi geldi ve onu çağırды. Cüreyc anasına cevâb vermekten çekindi. Anama cevap mı vereyim, yâhud namaza devam mı edeyim deyip tereddüt etti. Anası onu üç defa çağırдыğı hâlde namaza devam etti. Sonra anası ona geldi ve Yâ Allah! Bu oğluma fahişe kadınların yüzlerini göstermedikçe onun canını alma! diye ilendi. Cüreyc mâbedinde bulunduğu sırada bir kadın gelip kendini Cüreyc'e arzetti ve onunla konuştu. Cüreyc zina teklifini kabul etmeyince bu kızgın kadın bir çobana gitti ve kendini ona teslim etti. Kadın bu cinsî temastan bir oğlan doğurdu. Kadın bu çocuğun Cüreyc'den olduğunu söyledi. Bunun üzerine halk Cüreyc'e geldiler ve mâbedini yıktılar. Kendisini aşağıya indirdiler ve dövdüler. Cüreyc abdest alıp namaz kıldı. Sonra çocuğun yanına geldi ve ey oğul, senin baban kimdir? diye sordu. Çocuk; Çobandır, diye cevap verdi. Bu garib olayı gören halk Cüreyc'e, "Senin mâbedini altından yapacağız" dediler. Cüreyc hayır, ancak eskisi gibi çamurdan yapınız dedi". Buhârî, "Amel fi's-Salât", 7, "Mezâlim", 35; Müslim, "Birr ve Sıla", 7; Küçük, Abdurrahman, "Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 137-138.

⁹⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 60.

etmiştir. Fakat örf doğrudan doğruya fıkıh kaynakları arasında yer almadığı için diğer fıkıh usûlü kitaplarda olduğu gibi bunu müstakil bir başlık altında incelememiştir.

Hasan Han, yargı ile ilgili yazdığı *Zaferü'l-lâdi* adlı eserinde örf ve âdetle ilgili kısa bir bilgi vermektedir. Burada şer'î örf⁹⁵⁴ ile sonradan bir topluluk arasında meydana gelen luğavî (istilahî) örf arasını ayırt etmektedir. Şer'î örfün kaynak olabileceğini kaydetmekte ve âlimlerin usûl ve furû' eserlerinde söz ettikleri örfün de bundan ibaret olduğunu söylemektedir. Fakat asr-ı saâdetten sonra ortaya çıkan luğavî örfün, yemin, ikrâr gibi durumlar dışında şer'î hükümlere istinad edilmesini uygun görmemektedir.⁹⁵⁵

Aynı şekilde kadının mehir hakkının tehir edilmesi hususunda örfü delil olarak gösterenlere Hasan Han karşı çıkmıştır. Buna delil olarak da şunu söylemiştir: “Şeriatın usûlüne muhalif örfler delil olamaz, aksine Allah ve Resulüne masiyet olur. Böyle olunca nasıl masiyet bir şey şer'î bir delil olsun ki?”⁹⁵⁶

Hasan Han usûl ile ilgili eserinde örf ile ilgili açıkça bir şey söylememekle beraber furû-u fıkıh görüşlerinde meseleleri incelerken delil olarak çokça kullanmıştır. Biz burada birkaç örnek vermeye çalışacağız. Fakat örneklere geçmeden önce şu bilgileri vermeyi de faydalı buluyoruz.

Köle satışında kölenin avretini örtecek elbiselerin satışa dâhil ve müşteriye ait olması örf'e göre yorumlanır. Onlara ayrı bir fiyat konulmaz. Hasan Han'a göre insanlar arasında yaygın örfler şeriate muhalif değil, aksine Allah (c.c.) bazı yerlerde böyle örflere yönelmeyi emretmiş ve hatta bir yerde örf kelimesini 'ma'rûf' lafzı ile zikretmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Mümin cariyelerinin velilerinin izniyle evlenin ve örf'e uygun bir şekilde mehirlerini verin.*” (en-Nisâ 4/25). Hadislerde de buna işaret edilmiştir.⁹⁵⁷ Dolayısıyla 'her mute'arif bih olan şey mantûk bih hükmündedir', yani toplum tarafından örf haline getirilmiş olan şey yazılı/sözlü kaide gibidir.⁹⁵⁸ Şeriate muhalif olmayan örf ve

⁹⁵⁴ Şer'î örf, şârî' Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kullandığı ve ondan özel bir mana kastettiği lafızdır. Salât kelimesi gibi. Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Mühazzeb fî ilmi usûl'lfikhi'l-mukaren*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1420/1999), 3/1021. Şer'î örf, Hz. Peygamber zamanında var olan örf demektir.

⁹⁵⁵ Siddîk Hasan Han, *Zaferü'l-lâdi*, 125.

⁹⁵⁶ Siddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 762.

⁹⁵⁷ Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle rivayet etmiştir: “Kim malı olan bir köleyi satın alırsa kölenin malı satıcının hakkıdır. Meğerki müşteri (kölenin malının kendisine ait olmasını) şart ederse”. Buhârî, “Müsâkât”, 17; Müslim, “Buyû”, 80; Ebû Dâvûd, “Buyû”, 42; Tirmizî, “Buyû”, 25; Nesâî, “Buyû”, 76; İbn Mâce, “Ticarât”, 31.

⁹⁵⁸ Siddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 252.

âdetler geçerlidir. Kur’ân ve Sünnette bazı konular örfe bırakılmıştır. Şimdi burada birkaç örnek vereceğiz:

Kişi, bir şeyi “yakınlarıma vakfettim” dese, bu sözüyle kimi kasdettiğini veya kimi kasdetmediği konusunda niyetine itibar edilir. O bölgenin belli bir örf ve âdeti varsa öncelikle söylenen sözü bölgenin örfüne göre yorumlanır.⁹⁵⁹

Yemin konusunda müstahlif (yemin teklifinde bulunan şahıs) zâlim değilse yeminde onun niyetine itibar edilir. Zira buna delil olan hadisler mevcuttur.⁹⁶⁰ Şayet müstahlif zâlimse o zaman halîfin (yemin edenin) kasdettiği mânâ, niyeti muteberdir. Bunun delili de Süveyd b. Hanzala’nın⁹⁶¹ anlattığı “*Biz Rasûlullah’ı (s.a.v.) ziyaret etmek üzere yola çıktık. Beraberimizde Vâil b. Hücr (ö. 51/671) de vardı. Yolda Vâil’i bir düşmanı yakaladı. Arkadaşlar (Vâil’i kurtarmak için) yemin etmeyi günah saydılar. Ben kendim yemin ederek “Bu benim kardeşimdir” dedim. Yeminim üzerine Vâil’in düşmanı onu serbest bıraktı. Sonra biz Resûlullah’ın (s.a.v.) yanına vardık. Ben, arkadaşlarımdan yemin etmeyi günah saydıklarını ve Vâil’in kardeşim olduğuna yemin ettiğimi Resûlullah’a arz ettim. Rasûlullah (s.a.v.) buyurdular ki, “Doğru söz söylemişsin. Müslüman, müslümanın kardeşidir” mealindeki hadistir.*⁹⁶² Buna göre yemin eden kasdettiği mânâdan başka bir şeye niyet etmek suretiyle tevriye edip yemin ederse, yemin etmesi doğrudur. Yemin edenin kasdettiği mânâ, beldesinde mütearif olana ve insanların murat ettiği şeye hamlolunur. Zira söz, söyleyenin kasd ve irade ettiği şeye atfedilir. Yemin edenin örfünün dışında başka bir mânâyı hamledilmesi yanlıştır.⁹⁶³

Hasan Han örf ve âdetin âmm lafızları tahsis etme gücüne sahip olup olmadığı meselesinde mezheplerin görüşlerini ve bu konuda usûl âlimlerinin ihtilaf ettiklerini aktardıktan sonra kendi görüşünü de beyan etmiştir. Onun nezdinde gerçek olan görüş

⁹⁵⁹ Sıddık Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 300.

⁹⁶⁰ Ebû Hureyre (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: “Senin yeminin, arkadaşının (yemin ettirenin) seni tasdik ettiği niyet üzere vâkidir”. Müslim, “Eymân”, 20; Tirmizî, “Ahkâm”, 19; İbn Mâce, “Keffarât”, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/524-525 (7119).

⁹⁶¹ Süveyd b. Hanzala sahâbîdir, Çölde yaşamış ve Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sadece yukarıda zikrettiğimiz hadisi rivayet etmiştir. Begavî, Ebû’l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz, *Mu’cemü’s-sahâbe*, thk. Muhammedü’l-Emîn b. Muhammed b. Mahmûd el-Cekenî, (Kuveyt: Mektebetü Dâri’l-beyân, 1421/2000), 3/221; Azîmâbâdî, Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emî Alî, *’Avnü’l-ma’bûd şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. Baskı (Medine: el-Mektebetü’s-selefiyye, 1388/1969), 9/82-83

⁹⁶² Ebû Dâvûd, “Eymân”, 7; İbn Mâce, “Keffarât”, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/134-135 (16672); Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, 7/104-105, (6464-6465).

⁹⁶³ Sıddık Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 323-324.

şudur: Şayet örf ve âdet Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında var olan, bilinen türünden ise, lafız mutlak olarak zikredildiğinde örfte olan dışında başka bir şey murad edilmiyorsa, tahsis etme gücüne sahiptir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) insanlara bildikleri şeylerle hitap eder. Onlar örf ve âdetlerin dışında başka bir şeyi anlamazlar. Bilinen ve yaygın bir örf ve âdetten değilse hücciyet açısından herhangi bir değeri yok ve ona itibar edilmez. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zamanından sonra ortaya çıkan âdetle Kur'ân ve sünneti tahsis etmek çok yanlış bir düşüncedir.⁹⁶⁴

Hasan Han'ın bu görüşünün daha önce Bâcî ve Fahreddin er-Razî gibi bazı âlimler tarafından savunulduğu ileri sürülmüştür. İmam Razî'ye göre âdet Resûlullah (s.a.v.) zamanında mevcut ise ve Hz. Peygamber onu görüp de yasaklamamışsa veya onaylamışsa bu durumda âdet tahsis etme gücüne sahiptir. Fakat bu durumda gerçekte tahsis eden Resûlullah'in (s.a.v.) takrirî sünneti olur.⁹⁶⁵

2.6.2.9. Sedd-i Zerî'a

Siddîk Hasan Han, "Sedd-i Zerâi'nin hükmü nedir?" başlıklı eserini kendisine Farsça olarak sorulan soruya cevap vermek için kaleme almıştır. Konu ile ilgili meseleleri Zerkeşî'nin *el-Bahrü'l-muhî't* inden çok az bir değişiklikle ve Şevkânî'nin *İrşadü'l-fuhûl*' undan ise herhangi bir değişiklik yapmadan aynen Farsça olarak nakletmiştir. Sedd-i zerî'anın tanımını yaptıktan sonra konuyu Kur'an ve Sünnet ışığında delillendirmiş ve sedd-i zerî'anın çeşitlerine değinmiştir. Genellikle konuyu Malikî mezhebine mensup Bacî (ö. 474/1081), Kurtubî (ö. 671/1273) ve Karâfî (ö. 684/1285) gibi âlimlerin görüş ve düşünceleriyle değerlendirmiştir. Ayrıca İbnü'r-Rif'a (ö. 710/1310) ve Şevkânî'nin görüşlerini nakletmiş ve sonunda kendi kanaatini de hadisler ışığında beyan etmiştir. Biz bunları özetle anlatmaya çalışacağız.

Zerâi' (الذرية), zerîa' (الذرية) kelimesinin çoğuludur. Luğatta "vesile, vasıta" anlamına gelmektedir.⁹⁶⁶ Usul âlimleri zerâ'inin ıstilahî manası için çok çeşitli tanımlar yapmışlardır. Siddîk Hasan Han'ın tercih ettiği tanım ise özetle şu şekildedir: "Zerâi' usûl terimi olarak zahiri mubah olan bir şeyle, yasak ve sakıncalı bir fiile ulaşmak demektir.

⁹⁶⁴ Siddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 264.

⁹⁶⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 3/131-132; Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, 177; Şevkânî, *İrşadü'l-fuhûl*, 698.

⁹⁶⁶ Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'i*, (Kahire: el-Matba'atü'l-Emiriyye, 1922), 1/282; Fütühî, İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî –Nezîh Hammâd (Riyad: Mektebetü'l-abîkân, 1413/1993), 4/ 434.

Zerîa'nın seddi (سد الذرطع) kötülüğe giden yolları engellenmesi demektir. Buna karşılık hayra giden yolları açmak da 'zerîa'nın fethi' (فتح الذرطع) demektir".⁹⁶⁷

Sedd-i zerâ'i düşüncesini savunanlar Kur'an ve sünnetten deliller getirmişlerdir. Bu bağlamda sıkça Kur'an'dan zikredilen delillerden bazıları şunlardır: "Ey iman edenler! "Ra'inâ" demeyin. "unzurnâ" deyin ve sözü iyi dinleyin..." (el-Bakara 2/104).

Daha öncede de değindiğimiz gibi, Hasan Han bu ayetin tefsirini yaparken söz konusu ayetin, kötülüğe götüren yolları engellemek ve vâsıtaları defetmek için sövmeye ve saygısızlığa yol açabilecek lafızlardan uzak durulması gerektiğine delil olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶⁸

Bir başka ayette Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Onların Allah'tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki, onlar da bilmeyerek sınırı aşıp Allah'a sövmesinler." (el-En'am 6/108).

Hasan Han Şevkânî'nin *Fethu'l-kadîr* adlı tefsirinden alıntı yaparak "cumhur ulemânın görüşüne göre bu ayet muhkemdir, mensûh değildir". Sonra "sedd-i zerâ'i ve şüpheli olan şeylerin önünü kesmeye delalet eden kesin bir delildir" der. Aynı şekilde ona göre hakka çağırın ve batıldan nehyeden bir davetçi, davetinin hakka muhalefet ve yasakları çiğneme ve batıla düşme gibi daha kötüye gitmesine sebep olmasından korkuyorsa, bu ayete göre davetinin terk etmesi daha evlâ hatta vaciptir.⁹⁶⁹

Hasan Han, "sedd-i zerî'a ile ilgili delil olarak gösterilecek en güzel hadisler" başlığı altında sahih ve hasen hadisleri sıralamış ve akabinde kendi görüşünü açıkça beyan etmiştir. Delil getirdiği hadislerden bazıları şunlardır:

"...Haberiniz olsun, Allah'ın yeryüzündeki koruluğu haram ettiği şeylerdir. Kim de şüpheli şeylerin etrafında bulunursa oraya düşmesi yakındır".⁹⁷⁰ "Seni şüpheye düşüren şeyi bırak şüpheye düşürmeyi yap!".⁹⁷¹ "Günah, kalbinde üzüntü yaptıran ve

⁹⁶⁷ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, 2/567; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/82; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1007; Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 421; a.mlf., *Husûlu'l-ma'mûl*, *Husûlu'l-ma'mûl*, 358; Şa'ban, *İslâm hukuk ilminin esasları*, 202; Atar, *Fıkıh usûlü*, 99.

⁹⁶⁸ Siddîk Hasan Han, *Fethulbeyân*, 1/243.

⁹⁶⁹ Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 4/217-218; a.mlf., *İfâdetü's-şüüh*, 46. Ayrıca bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 440-441.

⁹⁷⁰ Buhârî, "İmân", 40; Müslim, "Müsâkât", 107; Ebû Dâvûd, "Buyû", 3; Tirmizî, "Buyû", 1; Nesâî, "Buyû", 2; İbn Mâce, "Fiten", 14.

⁹⁷¹ Tirmizî, "Sıfatul-Kıyame", 14; Nesâî, "Eşribe", 53; Dârimî, "Buyu", 2.

başkalarının muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir.”⁹⁷² “Müftüler fetva verse de, sen bir de kalbinden fetva sor”⁹⁷³.

Hasan Han, sedd-i zerî’a hakkında Maliki mezhebinin görüşünü tercih etmiştir. Nitekim kendisinin de bu görüşte olduğu net bir şekilde ifade etmiş ve bu hususta şöyle demiştir: “Ben derim ki, sedd-i zerî’a hususunda mezheplerin en racihi imam Malik’in mezhebidir. Zira sahâbe, tâbiîn ve selef-i sâlihîn âlimlerinin davranış ve uygulamaları bu düşünceyi destekler. Ayrıca bu hususta zikredilen hadisler, İslâmın temellerinden ve dinin kâidelerinden ibarettir”⁹⁷⁴.

Öte yandan Hasan Han, kadınların cami ve çarşı gibi yerlere gitmelerini şeriata muhalif olarak görmemektedir. Ancak kadınların hacet ve zaruret olmadan insanlar arasında dolaşmalarını, öylesine vakit geçirmek için çıkmalarını veya gizli ziynetlerini ortaya çıkarmalarını da caiz görmemektedir. Buna mukabil fetvalarında çok sıkı davrananların ve kadınların dışarı çıkmalarını tahrimen mekruh olarak görenlerin görüşlerini eleştirmiştir. Onların görüşlerinin temelinde sadece fitne endişesi ve sedd-i zerî’anın yatmakta olduğunu, Kur’ân ve sünnetten delilleri olmadığını beyan etmiştir.⁹⁷⁵

Yukarıda değindiğimiz gibi Hasan Han sedd-i zerî’ayı delil olarak kabul etmektedir. Ancak burada başkalarının delillerinin sadece sedd-i zerâ’iden ibaret olduğunu ifade ederek tenkit etmesi ve dolayısıyla kabul etmemesi şaşırtıcıdır.

Sonuç olarak Hasan Han sedd-i zerâ’i’yi maslahat çerçevesinde değerlendirmiştir. Nitekim konu ile ilgili yukarıda delil olarak gösterdiği ayet ve hadislerden bu anlaşılmaktadır.

---

⁹⁷² Müslim, “Birrve’s-Sıla”, 14; Tirmizî, 52; Dârimî, “Rikâk”, 73.

⁹⁷³ Dârimî, “Buyu”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/533 (18006); İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1988/1409), 9/44; Suyûtî, *el-Fethu’l-Kebîr fidammî-ziyâdetii le’l-Camii’s-sağîr*, (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-Arabî, ts.), 1/180; Ali el-Müttakî, *Kanzü’l-ummâl fî süneni’l-aqvâlve’l-ef’âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet Sekkâ, (Beyrut: Müessisetü’r-Risâle, 1985/1405), 10/ 250, (29339).

⁹⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 422.

⁹⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 42.

2.7. HASAN HAN'IN İCTİHAD-TAKLİD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.7.1. İctihadın Tanımı

2.7.1.1. İctihadın Sözlük Tanımı

İctihad kelimesi “cehd” kökünden gelip lügatta güç, takat ve çaba anlamındadır.⁹⁷⁶ Sıddîk Hasan Han'a göre bu tanım, sadece güç ve meşakkat gerektiren işler hakkında hususî bir manada kullanılır, meşakkat gerektirmeden kolayca elde edilen hususlar için kullanılmaz.⁹⁷⁷ Ayrıca Hasan Han Fahreddin er-Râzî'den (ö. 606/1210) nakilde bulunarak şöyle der: “Arapça'da ağır bir şeyin taşınması için ‘taşımaya çabaladı’ denilir. Fakat ‘bir çekirdeği taşımaya çalıştı’ denmez”.⁹⁷⁸

İctihadın hem hakikî hem de mecâzi anlamları vardır. Bir şeyi elde edebilmek için çaba ve güç sarfetmek *hakikî*, kıyâs gibi yollarla hüküm çıkarmak *mecâzî* anlamları taşımaktadır. İctihad kelimesinin her iki anlamı Kur'ân'da geçmemekle birlikte, hadiste hem hakiki hem de mecâzi anlamı geçmektedir.⁹⁷⁹

2.7.1.2. İctihadın İstilahî Tanımı

Burada farklı mezheplere mensup birkaç fıkıh âliminin, içtihadın istilahî anlamı ile ilgili tanımlarına kısaca temas ettikten sonra Sıddîk Hasan Han'ın tercih ettiği tanımı zikredeceğiz.

Ebû Bekir el-Cessâs'a (ö. 370/980) göre: “İctihad, müctehidin araştırma yaptığı konuda var gücüyle çalışmasıdır”.⁹⁸⁰ Bâcî (ö. 474/1081) içtihadı, “Müctehid'in şer'î hükümlerde olanca gücünün harcamasıdır”⁹⁸¹ şeklinde, Gazzâlî (ö. 505/1111) ise “Müctehidin, şer'î hükmü talep etmesi için daha fazlasını yapamayacağını hissedecek ölçüde elinden geleni yapması”⁹⁸² şeklinde tanımlamıştır.

⁹⁷⁶ Firûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 3. Baskı (Mısır, Matba'atü Emîriyye, 1301), “el-Cehdu” md., 1/283; Cürânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, (Kahire: Dârü'l-fâzile, ts.), “el-ictihad” md., 12; Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 363; a.mlf. *Budûru'l-ehille*, 9.

⁹⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 423; a.mlf. *Budûru'l-ehille*, 9.

⁹⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 423; a.mlf. *Budûru'l-ehille*, 9; Râzî, *el-Mahsûl*, 6/6.

⁹⁷⁹ Karaman, *İslâm hukukunda ictihad*, 14.

⁹⁸⁰ (Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Acil Câsim en-Naşmî, 2. Baskı (Kuveyt: Vizaratü'l-Evkâfve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 4/11.

⁹⁸¹ (Bâcî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003), 194. Bâcî'nin bu eseri (*el-Hudûd*) yine Bâcî'nin başka eseri *el-İşârât fi usûli'l-fikh* ile birlikte basılmıştır.

⁹⁸² (Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4/4.)

İctihadın ıstılâhî anlamı hakkında farklı mezheplere mensup fakihler yukarıdaki gibi farklı tanımlar yapmışlardır. Bu tanımların birbirlerinden çok farkları bulunmamaktadır. Bunların ortak noktası ise “şer’î hüküm hakkında bir kanaate erişebilmek için olanca gücünün sarf edilmesi” tarzındadır.⁹⁸³

Hasan Han ictihad ve müctehid kavramlarının tanımını *Husul’ul-mamul mi’n ilmi’l-Usûl* adlı eserinde şöyle yapmaktadır: “Şer’î bir hüküm hakkında bir zanna ulaşabilmek için daha fazlasına acizlik hissedinceye kadar olanca gücün harcanmasıdır.” Ona göre müctehid, “şer’î delillerden hükümleri istihrâc edebilme melekesine sahip, âkil-bâliğ ve şer’î hükümle zannın oluşması amacıyla tüm gücünü harcayan fakihtir”.⁹⁸⁴ Tanımlardan anlaşıldığı gibi ictihadın, şer’î delillerden zanni hükümler elde etmek maksadında ictihad derecesine ulaşmış ve ictihad şartlarına hâiz olan bir âlim tarafından yapılması gerekir. Bu hususta müctehid elinden gelen bütün gayret ve dikkatini ortaya koymalıdır.

İctihadın terminolojik tanımıyla ilgili bilgileri verdikten sonra burada müellifin ictihadın şartları hakkında düşünce ve fikirlerini zikretmeye çalışacağız.

2.7.2. Müctehitte Bulunması Gereken Şartlarla İlgili Görüşleri

Müellif, bazı eserlerinin ictihad ile alakalı bölümlerinde ictihadın tanımını yaptıktan sonra, ictihadın sahih ve geçerli olması ve bir kişiye müctehid denmesi için kendisinde bulunması gereken belli başlı bazı şartlar ve vasıfların tespitinde bulunmuştur. O, taklid karşıtı ve ictihad savunucusu olduğu için ictihad ehliyeti için çok sıkı ve zor şartlar ileri sürmemiştir. Fakat Hasan Han’ın oğlu Ebu’n-Nasr Ali (ö. 1355/1936), bir âlimin müctehid olabilmesi için gerekli ilimler ve şartlardan bahsetmiştir. Daha sonra, tasnîf, neşir, kaza ve iftâ ile meşgul olacak olan bir kimse için ictihada gerekli olan ilimlerin (Arapça bilgisi, Kur’ân bilgisi ve Sünnet bilgisi gibi) derinlemesine kadar gittiğini de eklemiştir. Ona göre bu ilimleri bilen ve kendisinde toplayan bir kimse müctehid mertebesindedir. Bu mertebeye ulaşan bir kimsenin başkasını taklid etmesi haram olup Kur’ân ve sünnetle amel etmesi gereklidir. Dolayısıyla bu vasıfları haiz olan

⁹⁸³ Apaydın, *İslâm hukuk usulü*, 321.

⁹⁸⁴ (إدراكه) بتفراغ الوسع في طوبال ظنشي من ألكالماتر عجة في وجي حس لمنفس ال عجز عن المز يدعليه) Husulü’l-me’mül, 363. Aynı tanımı Farsça olan başka eserlerinde de yapmıştır. bk. a.mlf., *İfâdetü’s-şüyüh*, 122; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 424. Aslında Sıddîk Hasan Han’ın tercih ettiği tanım kendisinin de belirttiği gibi Amidi’ye aittir. bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 4/ 197. Ayrıca bk. Zerkeşi, *el-Bahrü’l-muhît*, 197; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 1027.

bir kimse inceleme ve tetkik etmeyi bırakıp başkalarının görüşlerine başvurmamalı ve müctehidlerin görüşlerine müracaat etmemelidir.⁹⁸⁵

Hasan Han'ın kanaatine göre, şer'î hükümlerin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'i bilme ve anlamada yetersiz olan bir kimse ya müctehid değildir veya icthad etmesi caiz değildir.⁹⁸⁶

Hasan Han bir eserinde müctehitte bulunması gereken şartlar başlığı altında şeyhi Şevkânî'nin ileri sürdüğü şartları aynen tekrar ederek saymıştır. Müellifin icthad için koştuğu şartlar sırasıyla şunlardır.⁹⁸⁷

2.7.2.1. Kur'an-ı Kerim'i Bilmek

Sıddîk Hasan Han, diğer âlimler gibi ilk şart olarak müctehidin şer'î delillerin ilki olan Kur'an-ı Kerim'i bilmesini şart koşturmuştur. Fakat müctehidin Kur'an'ın bütün ayetlerini değil, sadece ahkâma (helâl ve haram) taalluk eden ayetleri bilmesi yeterlidir. Ahkâm ayetlerinin ezberlenmesinin şart olmayıp, ihtiyaç anında gerekli olan ayeti bulabilmenin yeterli olduğu kanaatindedir. Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi bazı âlimlerin Kur'an'daki ahkâm ile ilgili ayetlerin sayısını beşyüz olarak tespit etmişlerdir.⁹⁸⁸ Fakat Hasan Han onların bu tespitlerini doğru bulmamıştır. Kendisine göre ahkâma taalluk eden ayetlerin sayısının bir ifadesinde çok az⁹⁸⁹ diğer bir ifadesinde ise iki yüz veya iki yüze yakın bir sayıdan ibaret olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹⁰

2.7.2.2. Hz. Peygamber'in Sünnetini Bilmek

Müctehidin, Kur'an'da olduğu gibi sünnette de ahkâma taalluk eden hadisleri bilmesi gereklidir. Fakat hadislerin hepsini ezbere bilmesi şart olmayıp ihtiyaç durumunda konuların yerlerini bilmesi yeterlidir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Gazzâlî

⁹⁸⁵ Han, Ebu'n-Nasr Ali Hasan, *el-İklid liedi'l-leti'l-ictihad ve't-taklid*, (İstanbul: Matbaatu'l-Cevâib, 1296), 36-37; Özen, Şükrü, *Mezheplerin doğuşu*, 308. Hayreddin Karaman, bu bilgileri sehven Sıddîk Hasan Han'a nisbet etmiştir. Çünkü daha önce dediğimiz gibi *el-İklid* adlı eser Sıddîk Hasan Han'ın eseri değil oğlunun eseridir. bk. Karaman, *İslâm hukukunda icthad*, 177.

⁹⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 424; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 364.

⁹⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ifâdetü's-şüüh*, 122-123; a.mlf., *Hidâyetü's-sâil*, 424-426; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 366-366. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1027-1034.

⁹⁸⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4/6.

⁹⁸⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ifâdetü's-şüüh*, 122.

⁹⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 364; *Hidâyetü's-sâil*, 426; a.mlf., *Neylü'l-merâm*, 1 ; a.mlf., *Ifâdetü's-şüüh*, 122.

(ö. 505/1111), İbn Arabî (ö. 543/1148) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi bazı usulcü âlimler ihtiyaç duyulacak hadis miktarı konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Fakat Hasan Han bu âlimlerin görüşlerine katılmamış ve bu görüşlere şaşırıldığını, ifrat ve tefrit kabilinden olduğunu ileri sürerek doğru bulmamıştır. Kendisine göre müctehidin hadis mütehasısları tarafından yazılmış *Kütüb-i Sitte* gibi temel Sünnet mecmualarının içerdiği ahkâm hadislerini bilmesi yeterlidir.

Müctehidin râvilerin cerh ve ta'dil durumlarını bilmesi gereklidir. Fakat râvilerin durumlarını ezberden bilmesi gerekli değildir.⁹⁹¹ Hasan Han, cerh ve tadil ilminin, hadis ilminin kapsamında ve hadis ilminin tamamlayıcısı durumunda olduğu için bunu ayrı bir şart olarak değerlendirmeye gerek olmadığını söylemiştir.⁹⁹²

2.7.2.3. İcmâyı Bilmek

Aykırı fetva vermemek için müctehid selefin icmâ ettiği meselelerde icmâ vâki olduysa müctehidin onları bilmesi şarttır. Fakat Sıddık Hasan Han'ın ifadesine göre bu şart, icma'ı şer'î delil olarak kabul edenler içindir.⁹⁹³ Çünkü önce söylediğimiz gibi kendisi, Şevkânî gibi icmâi şer'î delil olarak kabul etmemektedir.

2.7.2.4. Arapça Bilmek

Müctehidin, Allah ve Rasûlü'nün amacını, Kitap ve Sünnet'te varit olan garip ve buna benzer kelimeleri tefsir ve tahlil edecek kadar Arapça dilbilgisine sahip olması şarttır. Bunları ezbere bilmesi şart değildir. Fakat onları bu konu ile ilgili eser yazmış kişilerin eserlerinden ihtiyaç durumunda istihraç etme kabiliyetinde olması yeterlidir. Bu hususta müctehidin, sadece muhtasar ve mutavassıt gibi eserlerin bilmesinin yeterli olduğunu savunan bazı âlimlerin görüşüne katılmamıştır. Ona göre müctehid her ne kadar bu konuda çok bilgiye sahipse, o kadar doğru hedef uğruna güçlü delillerle ictihad edebilir.

2.7.2.5. Fıkıh Usûlünü Bilmek

Müctehidin fıkıh usulünü bilmesi şarttır. Müctehidin bilmesi gereken en önemli ilimlerden biridir. Çünkü daha öncede dediğimiz gibi bu ilim ictihad çadırının direği ve

⁹⁹¹ Sıddık Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 425.

⁹⁹² Sıddık Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 426; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 366.

⁹⁹³ Sıddık Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 425; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 365.

bu çadırı ayakta tutan temelidir.⁹⁹⁴ Sıddîk Hasan Han bununla ilgili Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Şevkânî ve Gazzâlî gibi usûlcülerin görüşlerini değerlendirmiştir.

Hasan Han'a göre kıyas fıkıh usûlünün konularından bir konu ve bu ilmin bir parçası olduğu için ayrı bir şart olarak zikretmesine gerek yoktur. Dolayısıyla ictehad yapacak olan kimse kıyasın şart ve rükünlerini bilmelidir.

Âlimler müctehid için akâid ve fûrû fıkıh ilimleri bilmenin gerekli olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Hasan Han ise şart olmadığını beyan eden cumhurun görüşünü tercih etmiştir.

2.7.2.6. Nâsîh ve Mensûhu Bilmek

Müctehidin Kur'an ve hadisin nâsîh ve mensûhunu bütün detay ve incelikleriyle bilmesi şarttır. Fetva vereceği konuda dayandığı ayet ve hadisin mensûh olmadığını bilmesi kâfidir. Sıddîk Hasan Han, Celâlüddîn es-Sûyûtî'nin (ö. 911/1505) tespitine dayanarak Kur'an'dan sadece beş ayetin⁹⁹⁵ ve sünnetten de sadece on hadisin mensûh olduğunu savunmuştur.⁹⁹⁶

Gazzâlî ve Râzî gibi âlimlerin müctehidin aklî delilleri bilmesini şart koşmalarına rağmen Hasan Han, ictehadın şer'î deliller üzerine cereyan ettiği gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkmıştır

Sonuç itibariyle Hasan Han başka bilginler gibi ictehad ile ilgili şartları çok sert ve sıkı tutmamıştır. Hatta daha önce dediğimiz gibi ahkâma taalluk eden ayet ve hadislerin çok az olduğunu söylemiştir.

2.7.3. İctihadın Belirli Bir Zamanla Sınırlandırılması Meselesi

Her asırda müctehidin bulunmasının zorunlu olup olmadığı konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Mezhepler arasında her ne kadar karşı görüşler varsa da Hanbelîler dışında çoğunluğu teşkil eden âlimlere göre müctehidsiz bir asrın bulunması mümkündür.⁹⁹⁷ Sıddîk Hasan Han'ın görüşüne gelince, o Hanbelîlerin görüşünü doğru bularak müctehidsiz bir asrın bulunmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir.⁹⁹⁸ Hasan Han müctehidsiz asrın bulunması anlayışının doğru olmadığı ve bunun tarihi gerçeklere

⁹⁹⁴ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü 'ş-şüyüh*, 123; a.mlf., *Hidâyetü 's-sâil*, 425; a.mlf., *Husûlü 'l-me'mûl*, 21, 366.

⁹⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü 'ş-şüyüh*, 4; a.mlf., *Husûlü 'l-me'mûl*, 366.

⁹⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü 'l-me'mûl*, 366.

⁹⁹⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü 'l-muhît*, 6/207; Apaydın, *İslâm hukuk usulü*, 348.

⁹⁹⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü 'ş-şüyüh*, 123; a.mlf., *Hidâyetü 's-sâil*, 424; a.mlf., *Husûlü 'l-me'mûl*, 367.

ters olduğu kanaatindedir.⁹⁹⁹ Câiz görenlerin görüşlerini delillerle reddetmeye çalışmıştır. Delil olarak da Peygamber efendimizin şu hadisini zikretmiştir: “*Ümmetimden bir tâife kendilerine Allah’ın emri gelinceye (kıyamet kopuncaya) kadar hak üzerinde birbirine yardım edici olmakta devam edecek ve bunlar (muhalefet edenlerine) daima galib olacaklardır.*”¹⁰⁰⁰

Ayrıca Hasan Han önceki ve sonraki âlimler arasında yapılmakta olan kıyaslamayı, yani Allah Teâlâ’nın önceki âlimlere sonradan gelen âlimlere nazaran anlama, güçlü algıma ve kolay ilim elde edebilme kabiliyeti verdiği gibi iddiayı doğru bulmamış ve kesin bir dille reddetmiştir.¹⁰⁰¹

Hasan Han yukarıdaki kıyaslamayı, Şevkânî’nin cevaplarını tekrarlayarak cevaplamıştır. O’na göre sonraki asırlarda yaşayan müctehidlerin önceki asırlarda yaşayan müctehidlere nazaran ictihadi faaliyetlerde bulunmaları daha kolay ve daha elverişlidir. Zira müctehidin en çok ihtiyac duyduğu Kur’ân ayetlerinin tefsirleri yapılmıştır. Asr-ı saadet döneminde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisleri insanların ağzında olup daha sonra konularına ayılarak sünnet mecmuaları ciltler halinde tedvin edilmiştir.¹⁰⁰² Öte yandan Hasan Han geçmişte *er-Rihle fî talebi’l-hadîs* ile bilinen, selefi sâlihın bir hadisi öğrenmek ve almak için bir bölgeden başka bir bölgeye meşakkatli yolculuk yaptıklarını, zamanımızda ise öyle bir sıkıntı ve meşakkat bulunmadığını bunun için örnek göstermiştir. Dolayısıyla ona göre akli başında olan ve doğru düşünen bu gerçeklere karşı çıkmaz. Buna karşı çıkanların düşüncelerinin ya mezhep taklidi karşısında sessiz kalmaları veya Kur’ân ve sünneti öğrenmekten el çekip başka ilimlerle meşgul olmadan kaynaklı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁰³

Ona göre, ilimler Allah’ın insanlara bahşettiği lütfu ve ihsanıdır, şeriatın anlamasını belirli kimselere hasretmek ve sınırlandırmak aslında Allah’a ve şeriatına suç isnat etmek demektir.¹⁰⁰⁴

---

⁹⁹⁹ Siddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 368.

¹⁰⁰⁰ Buhârî, “İ’tisâm” 10; Müslim, “İmâre”, 171.

¹⁰⁰¹ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 427; a.mlf. *Husûlü’l-me’mûl*, 368.

¹⁰⁰² Siddîk Hasan Han, *Husûlü’l-me’mûl*, 368-369; a.mlf., *Celbü’l-menfaat*, 77.

¹⁰⁰³ Siddîk Hasan Han, *İfâdetü’s-şüüh*, 123; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 427; a.mlf., *Husûlü’l-me’mûl*, 369; Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 1039.

¹⁰⁰⁴ Siddîk Hasan Han, *İfâdetü’s-şüüh*, 123; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 428.

Hasan Han, avâmın icmâsının müctehidsiz bir asırda hüccet olup olmadığı ile ilgili konuyu işlerken, kendisinin müctehidsiz asrın olmadığı kanaatinde olduğundan böyle bir değerlendirmenin de sahih olmadığına işaret etmiştir.¹⁰⁰⁵

Hasan Han müctehidsiz bir asrın bulunup bulunmaması ile ilgili Şevkânî'nin *İrşâdu'l-fuhûl* eserinden uzunca bir metni Farsça bir eserinde naklettikten sonra son söz olarak müctehidsiz bir asrın mümkün olmadığı ve icihadın sürekliliğinin devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁰⁶

Velhasıl İctihad zaman ve mekâna bağlı değildir. Şartlar meydana geldikten sonra icihad yapılabilir. Şeriatımız kıyamete kadar devam etmektedir, dolayısıyla belirli bir zaman ve kişiye mahdud edilemez. Gerçekten icihadın şartlarını kendisine toplayan bir kimsenin icihad etmesi lazımdır. Çünkü gün gittikçe Müslümanlar türlü türlü sıkıntı ve problemlerle karşı karşıya kalıyorlar. Bu yüzden her zaman bu sorunlara cevap verebilen müctehidler olmasına ihtiyaç vardır. Önceki asırlara nazaran şimdi icihad yapmak daha kolay ve daha elverişlidir. İctihadın tahdidi İslâmın ruhuna bağdaşmaz. Ayrıca tahdidi durumunda İslâm dünyası için büyük zararlara meydana getirebilir.

2.7.4. İctihatta Hata ve İsbet Meselesi

İctihatta hata-isabet meselesinde âlimler ihtilaf etmişlerdir. Her müctehidin doğruyu tutturmayıp içlerinden sadece birinin doğruyu tutturduğunu ve diğerlerinin hata ettiği görüşünü, başta Hanefiler, Mâlikiler, Hanbeliler, Şâfîilerden Ebû İshak el-İsferayîni, Ebû İshak eş-Şirazî, Râzî, Siraceddin el-Urmevî gibi birçok usulcû cumhur ulemâ savunmuşlardır. Bunlara karşı her müctehidin doğruyu tutturduğu görüşü Mu'tezilîler, Eş'arî (ö. 324/935-36), Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Süreyc (ö. 306/918), Gazzâlî, Necmeddin et-Tufi, Hanefilerden Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Ebû Zeyd ed-Debusî (ö. 430/1039) gibi önde gelen müctehid âlimler savunmuşlardır.¹⁰⁰⁷ Sıddîk Hasan Han burada cumhur ulemânın görüşünü doğru bulmuş ve her müctehid musîbtur (ictheadinde isabetlidir) diyenlerin görüşünü reddetmiştir. Ona göre cumhurun dediği gibi hak tektir. Gerçek olan ihtilafı şer'î

¹⁰⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 179; Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 415.

¹⁰⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 428.

¹⁰⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 47; a.mlf., *Husûlü'l-me'mûl*, 377-378; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 337; Apaydın, Yunus, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/440.

konularda icthad eden müctehid, icthadında Allah'ın maksadını tutturuyorsa musîbdir. Aksı halde muhtî'dir, hatalıdır.

Hasan Han, bu mesele ile ilgili Hz. Dâvûd ile oğlu Hz. Süleymân'ın bir davada farklı farklı hüküm vermeleri ve bu davada birinin isabetli olduğuna işaret eden “*Biz onun hükmünü hemen Süleyman'a bildirmiştik.*” (el-Enbiyâ, 21/79) meâlindeki ayeti ve “*İctihad edip isabet eden iki ecir, hata eden bir ecir alır.*”¹⁰⁰⁸ meâlindeki hadisi delil olarak öne sürmektedir.¹⁰⁰⁹ Aynı şekilde Hasan Han aklî delil olarak “Hz. Peygamber müctehidleri musîb ve muhtî olarak iki kısma ayırmaktadır. Binaen aleyh müctehidlerin her biri musîb olsaydı bu iki kısma ayırmasının anlamı kalmazdı” der.¹⁰¹⁰

Kanaatimizce cumhur ulemânın görüşü yukarıda zikrettiğimiz gibi aklî ve naklî gerekçelere dayanarak daha güçlüdür. Bunun yanında Hz. Peygamber (s.a.v.) Amr b. Âs'a (ö. 43/664) “*hüküm ver, isabet edersen senin için on ecir, hata edersen bir ecir vardır.*”¹⁰¹¹ demiştir. Yine Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) gibi sahabeler icthadlarında doğru-yanlış içinde kendini görüp, şayet doğru ise Allah'tan, yanlış ise kendisinden veya şeytandan olduğunu bilinmesini ifade etmiştir.¹⁰¹² Buradan anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber efendimizin rahle-i tedrisatında yetişen müctehid sahâbelerin bile icthadında hataya düşme ihtimalini ve hatadan sakındıklarını dile getirmişlerdir. Dolayısıyla yukarıdaki hadisler doğrunun tek olduğunu gösterir. Her müctehid musib olmayabilir. Olsaydı Hz. Peygamber müctehidleri ikiye ayırmazdı. Fakat buna rağmen hata eden müctehid de çaba gösterdiğinden dolayı Allah'tan ecir ve mükâfat görebilir.

2.7.5. Taklid

Sıddîk Hasan Han kesinlikle taklidi reddeder. Taklidi onulmaz bir hastalık olarak görür ve başka ümmetlerden ümmet-i müslimeye geçtiğini iddia eder. Ona göre bu onulmaz hastalık Yahudîlerden ve belki Sihlerden bu ümmete girmiştir.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁸ Buhârî, “İ'tisâm”, 13, 21; Müslim, “Akziye”, 15.

¹⁰⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 48.

¹⁰¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 378.

¹⁰¹¹ Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, 2/51(3805).

¹⁰¹² Ramazan Efendi, Ramazan b. Muhammed, *Şerhu Ramazan Efendi 'ala şerhi's-Saad 'ala'l-'Aka'idi'n-Nesefiyye*, nşr. Muhammed Hadi el-Mardinî, (Diyarbakır: Mektebetü Seyda, 2012), 524; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 342.

¹⁰¹³ Sıddîk Hasan Han, *Celbü'l-menfaat*, 74.

2.7.5.1. Sıddîk Hasan Han'a Göre Taklidin Tanımı

Sıddîk Hasan Han'ın taklîd tarifi, sadece i'tikâdî veya fikhî konularda herhangi bir âlimin görüşüne uymaktan ziyade hangi ilim dalında olursa olsun öne sürülen bir görüşe hüccetsiz bir şekilde uyma ve ona göre amel etme şeklinde anlaşılabilir.¹⁰¹⁴ Ona göre taklîd daha çok Kur'ân'da zikri geçen ve Allah tarafından gönderilen mesajlardan yüz çevirip ecdâtlarından miras kalanlara insanların başvurduğu bir yoldur.

Taklidin farklı tanımlarının bulunmasına rağmen Hasan Han, Şevkânî'nin isabetli bulduğu şu tanımı tercih etmiştir: "Taklid, delili olmayan birinin görüşünü delilsiz bir şekilde kabul etmek,¹⁰¹⁵ onu delil veya usûlden bir asıl olarak kabul etmek ve gerektirdiği her şeye bağlı kalmaktır. Çünkü şayet bir mesele hakkında ayet veya hadisten delil varsa o sözü söyleyen aslında o sözü değil o delili kabul eder. Bu yüzden muhaddis ve sünnet âlimlerinin rivayet ettiklerini kabul etmek, âlimlerin çoğunluğuna göre taklid sayılmaz.¹⁰¹⁶ Hasan Han onların sözlerinin Kur'ân ve Sünnet kaynaklı olduğunu kabul eder ve diğerlerin sözlerinin bu kaynaklardan mahrum olduğunu iddia eder.

Hasan Han, mukallidin Allah'ın kitabıyla ve Resulüllah'ın sünnetiyle hüküm ve karar vermesinin mümkün olmadığını söyler. Zira mukallit istidlali bilmez. Hadislerin sahihini, mevzusunu, zayıfını, sebab-i nüzûlünü, âmm, has, mutlak, mukayyed, mücmel, mübeyyen, nâsîh ve mensûhunu ve lafızların mefhumunun ne olduğunu bilmez.¹⁰¹⁷

2.7.5.2. Mukallidin İmanı

Araştırmamız her ne kadar fıkhâ dair olsa da müellif, farklı ilim dallarında eserler kalame aldığı için ve fıkîh mezheplerini taklid etme meselesini de ilgilendirdiği için kısmen bu konuda özet bilgi aktarmak istiyoruz. Kelâm âlimlerinin birkaçı hariç çoğunluğu inanca bağlı konularda taklidin câiz olmadığı kanaatindedirler. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) de mukallidin imanının sahih olmadığını söyler. Ehl-i Sünnet ulemâsı mukallidin imanının sahih olduğunu ileri sürmekle beraber, mukallidin imanını akîf ve dinî delillerle pekiştirmediği ve tefekkür ve tedebbür etmeyi terk ettiği için sorumlu ve günahkâr olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰¹⁸ Gerçekte de böyledir. Taklidî iman,

¹⁰¹⁴ Sıddîk Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'ân*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 12/339.

¹⁰¹⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 382; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/211. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fihûl*, 1082.

¹⁰¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Celbû'l-menfaat*, 68.

¹⁰¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/211-212.

¹⁰¹⁸ Atar, *Fıkîh usûlü*, 382, 383.

delile ve araştırmaya dayalı değildir. Kişi çevresinde, doğup büyüdüğü İslâmî ülkede veya ebeveynin telkiniyle bir imana sahiptir. İnkârcı ve sapık olanların itirazlarına karşı taklîdî imana sahip olanların imanları sarsıntıya uğrayabilir. Batı ülkelerinde yaşayan bazı yabancıların imanından vazgeçmeleri ve din değiştirmelerinin sebeplerinden bir tanesi iman ettikleri şeyler hakkında delile, bilgiye sahip olmamaları ve araştırmamalarıdır. Böyle kimselerin imanları zayıf ve örümcek evinden de daha çürüktür. Din ve imanlarını çok hızlı değiştirirler. şunu da de belirlemek gerekir ki, elbette dinine ve imanına gerçekten bağlı olanları görmemezlikten gelmek onlara haksızlıktır. Bunlar imanlarını bütün baskı, saldırı, şüphe ve itirazlara karşı muhafaza etmişlerdir.

Hasan Han fıkıh usulü ve sahîh gördüğü akâid âlimlerinin kanaatlerine katılarak başkaları taklid eden kişinin mümin ve imanının muteber olduğu görüşündedir. Zira Müslümanların çoğu delili bilmezler. Selefleri ve büyükleri iman ettiği hususların delilini Kur'ân ve Sünnete bakmadan öğrenmeden Allah ve Resulüne nasıl iman etmişlerse bunlarda o şekilde iman etmişlerdir. Nitekim her ne kadar mukallitlerin naslara ve delillere bilgili olana nispeten imanları nakıs ve zayıf olsa da mümindirler ve imanları sahîhtir.¹⁰¹⁹

Bu şekilde Hasan Han bir müslümanı sövmek, kelime-i şehadeti getiren birini tekfir etmek ve onun dinden çıktığını söylemeyi doğru bulmaz. Zira “Müslüman’a sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfür alâmetidir”¹⁰²⁰ ve “Herhangi bir Müslüman, Müslüman kardeşine kâfir derse o ikisinden biri bu sıfatla döner”¹⁰²¹ anlamındaki hadisler bunu yasaklamıştır. Ayrıca Abdülvehhâb eş-Şa'rânî¹⁰²² *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sında Takıyyüddîn es-Sübki'nin¹⁰²³ Ehl-i bida't ve hevaya dair tekfir etmeyi çok ağır bir itham olarak kabul

¹⁰¹⁹Sıddık Hasan Han, *ed-Dînu'l-hâlis*, 3/ 56.

¹⁰²⁰Buhârî, “Edeb”, 44; Müslim, “İmân”, 116; Nesâî, “Tahrim'd-dam”, 27; Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 52.

¹⁰²¹Buhârî, “Edeb”, 73; Müslim, “İmân”, 111; Tirmizî, “İmân”, 16.

¹⁰²²Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Hanefî'dir. Tasavvuf âlimlerinden idi. Kendi ifadesine göre eserlerin sayısı 300 civarındadır. Bazıları ise şunlardır: *Keşfü'l-ğumme'an cemî'i'l-ümme*, *Minehu'l-minne fi't-telebbüsi bi's-sünne*, *Hukûku uhuvveti'l-İslâm* (Hamid Eker tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir), *el-Ahlâku'l-Metbûliyye*, *Tabakâtü'l-Kübrâ (el-musammâ Levâkıhu'l-envârî'l-kudsiyye)*. Şa'rânî 973/1565 senesinde Kahire'de vefat etmiştir. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/180; Kaplan, Hayri, “Şa'rânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/347-348.

¹⁰²³Sübki, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdülkâfi b. Ali. Şâfiî fakihî ve usulcüsüdür. Bu zât meşhur tabakat sahibi Tâcuddin es-Sübki'nin babasıdır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-İbtihâc fi şerhi'l-Minhâc*, *Tekmiletü'l-Mecmû'*, *er-Resâ'ilü's-Sübkiyye fi'r-red'alâ İbn Teymiyye ve tilmîzihi İbn Kayyim el-Cevziyye*. es-Sübki Kahire'de 756/1355 tarihinde vefat etmiştir. Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3/461; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/302; Aybakan, Bilal, “Sübki, Takıyyüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/14-15.

edip karşı çıkmıştır.¹⁰²⁴ Hasan Han bu nakilleri yaptıktan sonra kısaca mezhep mukallitleri tekfir etme ithamında bulunanlara karşı şu anlamlı değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu asırda bir kavim çıkmış dört mezhep mukallitlerini taklit etmelerinden dolayı tekfir etmeye kalkmışlardır. Aslında bu yasaklanmış bir nevi taassuptur. Hâlbuki imamları taklit etmekten gaye, imamların nâsrları ve delilleri anladıkları şekilde onlara hüsn-i zanda bulunmaktır. Böyle olunca mukallitler sadece taklit etmekten dolayı tekfir etmeyi hak etmezler.”¹⁰²⁵

Hasan Han, nitelik açısından imanda artma ve eksiltme meydana geldiği kanaatindedir. Buna “*Karşularında Allah'ın ayetleri okunduğu zaman imanlarını artırır*” ayeti (Enfâl, 7/2) ve Hz. Peygamberin “*İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunların en üstünü 'Lâ ilâhe illâh' (Allah'tan başka ilah yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır*”¹⁰²⁶ anlamındaki hadisi, imanın yüksek ve alt mertebelere, artma ve eksiltme istidlal etmiştir. O iman etmeyi iki kısma ayırmıştır. *Birincisi tahkîkî iman ikincisi taklîdî iman*. Tahkîkî iman taklîdî imandan daha yüksektir. Kur'ân ve Sünnete ittiba edenlerin, muhaddislerin imanlarını bu kısımdan ibaret olduğunu söylemiş. Bunlar delillere vakıf oldukları için mukallitlere nazaran imanları daha güçlüdür. Mukallitlerin imanını taklîdî imanda değerlendirmiştir.¹⁰²⁷

2.7.5.3. Belli Bir Mezhebi Taklid Etmek

Nablusî (ö. 1143/1731), *Hulâsatü't-Tahkîk* adlı eserinde zamanımızda dört mezhep dışında başka mezheplerin taklid edilmesinin caiz olmadığını ileri sürer. Caiz görmemesinin sebebini diğer mezheplerin eksik veya nakıs olmaları değil, tedvin edilmedikleri ve bize kadar bu dört mezhep gibi tevatür yoluyla ulaşmamış olduklarını söyler.¹⁰²⁸

Sıddîk Hasan Han ise mezhepleri eleştirmekle birlikte, taklid anlayışına karşı olduğu için umumiyetle mezhepleri reddetmemekte, en azından din dışı olarak görmemektedir. O, daha çok sadece belli bir mezhebin taklid edilmesine karşıdır. “Hiçbir ayet ve hadiste hak ve doğrunun sadece meşhur dört mezhebe münhasır olduğuna dair

¹⁰²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu'l-'avâid*, 151-152; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Abdurrahim es-Sâih-Tevfik Ali Vahbe, (Kahire: Mektebetü es-sekâfeti'd-diniyye, 1426/2005), 1/27-28.

¹⁰²⁵ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu'l-'avâid*, 152.

¹⁰²⁶ Müslim, “İmân”, 58; Nesâî, “İmân”, 16. Buhârî'de farklı şekilde rivayet edilmiştir. Buhârî, “İmân”, 3.

¹⁰²⁷ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/55-56.

¹⁰²⁸ Nablusî, Abdulganî, *Hulâsatü't-tahkîk fi beyâni hükmi't-taklîd ve't-telfik*, (İstanbul: Mektebetü'l-hakîke, 2011), 4.

bilginin yer aldığına şahit değiliz.¹⁰²⁹ Sahabe, tâbiîn ve tebeu‘t-tâbiîn bir mezhebe sahip olduğuna dair bir delil yoktur.”¹⁰³⁰ şeklindeki yorumları, onun mezhep dışı düşünmeyi ya da mezheplerin haricinde başka bir alternatif aramanın doğru olmadığına dair kanaatini belirtmektedir.

2.7.5.4. Mezhep mukallitleri Eleştirisi

Sıddîk Hasan Han mezhep mukallitlerini eleştirirken, onların ayet ve hadisleri müntesip oldukları imamlarının görüşüne muvafık olduğu için aldıklarını, imamlarının sözüne muhalif başka ayet ve hadisleri almadıklarını açıklar. Burada mukallit için önemli olan dayandığı imamın sözü olduğunu iddia eder. Aynı şekilde mezhep mukallitlerinin mürsel ve müsned hadisleri almaları, delil olarak kullanmaları ve terk etmeleri hususunda da bu şekilde davrandıklarını söyler. “Hadis taklit ettiği imamın re‘yine muvafıkça delildir, muhalifse delil değildir” diyerek mukallitlerin böyle düşündüklerini iddia eder.¹⁰³¹

Hasan Han, Peygambere ittiba yerine âlimleri taklid etmeyi bir nevi zulüm olarak görür. O “*Zulümden sakının. Çünkü zulüm kıyamet gününde karanlıklar olacaktır...*”¹⁰³² mealindeki hadis ile delillendirir.¹⁰³³ Mezhep mukallitlerini, işlerinde tasarrufunu kaybeden, hacir altına alınan “sefih-i mahcûrun aleyh”e benzetir.¹⁰³⁴

2.8. SİDDÎK HASAN HAN’IN NÂSİH-MENSÛH HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Nâsîh ve mensûh ilmi, İslâmî ilimler içerisinde önemli bir ilimdir. Birçok âlim, nâsîh-mensûhun bilinmesini icihadın rûknü ve müctehitte bulunması gereken şartlardan biri olarak saymıştır. Müctehid veya müftü Kur‘ân ve hadisteki nâsîh-mensûhu bilmeden icihad veya iftaya kalkarsa hem kendisini hem de başkalarını helaka sürükleyebilir. Çünkü Allah‘ın helal kıldığına haram olduğuna ve haram kıldığına helal olduğuna hüküm verebilir.

Ehemmiyetine binaen Hz. Ali‘den (r.a.) bununla ilgili bir uyarı nakledilmiştir. Hz. Ali mescitte vaaz eden bir kişiyi nâsîh ve mensûh ilmini biliyor musun diye sormuş, bilmediğini söyleyince Hz. Ali ona hem kendisini hem de başkalarını helâke

¹⁰²⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dinü‘l-hâlis*, 3/242; a.mlf., *İbkâ-ul-Minen*, 87.

¹⁰³⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dinü‘l-hâlis*, 3/243.

¹⁰³¹ Sıddîk Hasan Han, *Zuhru‘l-muhtî*, 180.

¹⁰³² Müslim, “Birr ve Sıla”, 56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/474, (5662).

¹⁰³³ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu‘l-‘avâid*, 154.

¹⁰³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Riyâdu‘l-murtâd*, 70.

sürükleyebileceğini söylemiştir.¹⁰³⁵ Yine İbn Abbâs ve İbn Ömer nâsîh ve mensûh ilmini bilmeyenleri insanlara Kur'ân'ı tefsir etmekten ve öğüt vermekten menetmişlerdir.¹⁰³⁶ İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), fakihlere en çok zor gelenin, hadislerin nâsîh ve mensûhunu belirleme konusu olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³⁷ Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071) İmam Şafîî'den nakilde bulunarak, Allah'ın dininde ancak nâsîh ve mensûhu bilen birinin fetva verebileceğini belirtmiştir.¹⁰³⁸ Bu açıklamalar söz konusu ilmin ne kadar önemli olduğuna açıkça işaret etmektedirler.

Bundan dolayı birçok âlim tarafından Kur'ân ve Sünnet'in nâsîh-mensûhuyla ilgili yazılmış birçok müstakil kıymetli eser bulunmaktadır. Kur'ân'ın nâsîh-mensûhu hakkında eser yazan en eski âlimlerden bazıları şunlardır: Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö. 117/735), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö. 338/950), Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Süyûtî (ö. 911/1505).

Sünnetin nâsîh-mensûhu hakkında eser yazan en eski âlimlerden bazıları da şunlardır: Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Muhammed Kasım b. Asbağ (ö. 340/951), Ebû Bekr el-Hâzimî (ö. 584/1188), Ebû Hafs Ömer b. Şâhin (ö. 385/996), Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Abdülhak el-Vâsîtî (ö. 744/1344).¹⁰³⁹ Bunların ele aldıkları müstakil eserlerin haricinde fıkıh, tefsir ve hadis kitaplarında da nesih meselesi ele alınmıştır. İmam Şafîî *er-Risâle* adlı eserinde de nâsîh-mensûhu ele almıştır.¹⁰⁴⁰ Daha öncede ifade ettiğimiz gibi bu ilmin önemine binaen Sıddîk Hasan Han da önce Kur'ân'ın nâsîh-mensûhunu ve ardından hadisın nâsîh-mensûhunu Farsça olarak müstakil bir eserde ele almıştır. Ona göre hadiste nâsîh-mensûh konusunu en güzel şekilde içeren Ebû Bekr

¹⁰³⁵ Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb en-Nesâî, *Kitâbü'l-İlm*, nşr. Nâsîrüddin el-Elbânî, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1421/2001), 53.

¹⁰³⁶ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 3.

¹⁰³⁷ Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musâ b. Osman b. Hâzim, *el-İ'tibâr fi'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*, 2. Baskı (Haydarâbâd: Dairetu'l-me'ârifü'l-İslâmiyye, 1359/1940), 3; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 5/346.

¹⁰³⁸ Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Fakıhve'l-mütefakkih*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil el-Azzâzî, (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1417/1996), 2/331.

¹⁰³⁹ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 3; Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, 3. Baskı (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1404/1984), 2/28; Sedûsî, Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh vel'l-mensûh fi kitâbillâh*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, (Beyrut: Müessesetü'r risâle, 1985), 10. Neşredenin girişinden.

¹⁰⁴⁰ Şafîî, *er-Risâle*, 106.

el-Hâzîmî'nin (ö.584/1188) *Kitâbü'l-İ'tibâr fi'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr* adlı eseridir. Eser konuyla ilgili önemli kaynaklardandır.¹⁰⁴¹

Âlimler mensûh olan ayet ve hadislerin sayısı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Mensûh ayetlerin sayısına abartıya varan iddialarda mevcuttur. Örneğin, Hasan Han Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den naklederek 500 kadar ayetin mensûh olduğu şeklinde kabarıklı iddiaların bulunduğunu aktarır.¹⁰⁴² İbnü'l-Arabî, (ö.543/1148) seyf ayeti olarak bilinen Tevbe sûresinin 5. ayetin, Kur'ân'da gayr-i Müslimlere karşı mûsamaha, affetmek, hoşgörü ve yumuşak davranmaktan bahseden 124 ayeti neshettiğini iddia etmiştir.¹⁰⁴³ Süyûtî mensûh ayetlerin sayısının yirmi, Veliyyullah ed-Dihlevî ise beştane olduğunu ifade etmişlerdir. Hasan Han ise Dihlevî'nin tespitini benimsemiş ve hatta beşten de daha az olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁴⁴ Fakat araştırdığımız göre Sıddîk Hasan Han'ın Kur'ân'da sadece beş ve hatta beşten de az mensûh ayetin bulunduğunu söylemesi ile diğer bazı ayetleri de mensûh demesi arasında çelişki vardır. Dolayısıyla o, Dihlevî'nin tespitine bağlı kalmamış ve Dihlevî'nin mensûh kabul etmediği ayetleri (en-Nisâ, 4/15,16), Hasan Han mensûh demiştir. Bu ayetlerde Süyûtî ve Şevkânî'nin görüşlerini benimsemiştir.¹⁰⁴⁵ Bazen Dihlevî “bu ayet mensûhtur” demiş, fakat Hasan Han “aslında bu ayet mensûh değildir” diye onun görüşünü reddetmiştir.¹⁰⁴⁶ Hasan Han bazen hocası Şevkânî'nin görüşüne de muhalefet etmiştir. Şevkânî, Mümtehine sûresinin 11. Ayetinin mensûh ve Mekke'nin fethinden sonra nazil olduğunu söylemiştir. Fakat Hasan Han, Dihlevî'nin görüşünü tercih ederek mensûh olmadığını, aksine muhkem olduğunu benimsemiştir.¹⁰⁴⁷ Nehhâs, İbn Hazm, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi

¹⁰⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 119.

¹⁰⁴² Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/250; a.mlf., *İfâdetü's-şü'yûh*, 4; Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsir*, trc. Muhammed Envar el-Bedahşânî, 3. Baskı (Karaçî: Beytü'l-ilm, 1426/2006), 47.

¹⁰⁴³ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 85; Süyûtî, *el-İtkan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Şeyh Mustafa, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle nâşirûn, 1429/2008), 468. Zerkeşî aynı konuyu İbn Arabî'dan naklederek seyf âyetinin 114 âyeti neshettiğini aktarmıştır. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/40.

¹⁰⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/250; a.mlf., *İfâdetü's-şü'yûh*, 4, 84, 90; Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, 47, 52.

¹⁰⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 34; Süyûtî, *el-İtkan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 466; Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, 49-50; Şevkânî, *Fethu'l-Kadî*, 280.

¹⁰⁴⁶ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, 50; Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 49.

¹⁰⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yûh*, 73-74; Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, 52; Şevkânî, *Fethu'l-Kadî*, 1485.

âlimler bu ayetin seyf ayetiyle mensûh olduğu kanaatindedirler. Hatta Nehhâs, “çoğunluk âlimlerin kanaati bu yöndedir” der.¹⁰⁴⁸

Bazen de ayeti zikretmiş ve akabinde “bu ayetin seyf veya kîtâl ayetiyle mensûh olduğu söylenir” deyip herhangi bir değerlendirme yapmadan geçmiştir.¹⁰⁴⁹ Fakat çoğu yerde “bu ayet seyf veya kîtâl ayetiyle mensûhtur” diyenlerin görüşlerini kabul etmemiştir.

Şu ayetle ilgili değerlendirmesi konuyu daha açıklık getirecektir: “*Şüphesiz ki Allah, onların aralarında anlaşmadıkları şeyde hükmünü verecektir*” (ez-Zümer, 39/3). Hibetullah b. Selâme (ö. 410/1019) ve İbn Hazm bu ayetin seyf ayetiyle mensûh olduğu kanaatindedirler.¹⁰⁵⁰ Fakat Hasan Han mensûh olduğunu kabul etmemekte ve şöyle değerlendirmektedir: “derim ki, buna benzer ayetler Kur’ân’ı kerimde çokça vardır. Öyleyse bunların hepsi mensûh olması gerekir? Lâkin tercih olan mensûh olmamasıdır. Çünkü kıyamet gününde onlar arasında Allah’ın hüküm vermesi, dünyada onlarla savaşmaya münâfi değildir”.¹⁰⁵¹ Dolayısıyla bu ve buna benzer ayetleri nesihden saymak doğru değildir.

Yine Hasan Han, birçok ayetin mensuh olduğu ile ilgili iddialara karşı çıkmış ve söz konusu ayetleri tahsis, istisna, âmm, muhkem, tebyîn ve ayetler arasında cem‘ etme olarak değerlendirmiştir. Burada birkaç örnek vermek uygun olur. Mesela Hasan Han’a göre şu ayetler arasında iddia edildiği gibi bir nesih söz konusu değildir.

“*Üzerlerine Allah ismi anılmamış olanlardan yemeyin*” (el-En‘âm, 8/121), “*bugün, temiz nimetler sizin için helal kılındı. Kendilerine kitap verilen ümmetlerin yemekleri size helaldir*” (el-Mâide, 5/5).

Birinci ayette Allah’ın ismi zikredilmeden kesilen hayvanların etlerinin yenilmesinin haram olduğu, ikinci ayette ise Ehl-i Kitabın yiyeceklerinin helal olduğu

¹⁰⁴⁸ Nehhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî, *Kitâbü’n-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Kahire: el-Mektebetü’l-‘alâmiyye, 1357/1938), 248; İbn Hazm, *en-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’ân’l-Kerîm*, nşr. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1406/1986), 60; İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî, *el-Musaffâ bi-eküffi ehli’r-rusûh min ‘ilmi’n-nâsîh ve’l-mensûh*, nşr. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü’r-risale, 1418/1998), 57.

¹⁰⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü’s-şüyûh*, 49, 50, 55, 64.

¹⁰⁵⁰ İbn Selâme, Ebü’l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, nşr. Zühêyr eş-Şâvîş ve Muhammed Ken‘ân, (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1404/1984), 149; İbn Hazm, *en-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’ân’l-Kerîm*, 52.

¹⁰⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü’s-şüyûh*, 64.

bildirilmiştir. Birinci ayetin ikinci ayetle mensûh olduğu iddia edilmiştir. Abdullah İbn Abbâs'ın bu görüşte olduğu nakledilmektedir. Hasan Han'ın hocası Şevkânî de böyle düşünmektedir.¹⁰⁵² Fakat Hasan Han hocasına muhalefet ederek birinci ayetin ikinci ayetle mensûh olmayıp, aslında tahsis kabilinden olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵³ Yine örnek olarak “*Kendilerine apaçık deliller gelmiş ve peygamberin hak olduğuna şahitlik yapmışlar iken, imanlarının arkasından nankörlük yapıp inkâra saplanan bir toplumu Allah nasıl muvaffak eder? Hâlbuki Allah, zalimler gürhunu başarılı kılmaz.*” (Âl-i İmrân, 3/86) ve “*Ancak, bunun arkasından tövbe edip kendilerini düzeltenler başka. Çünkü Allah, çok bağışlayıcıdır, çok acıyıcıdır.*” (Âl-i İmrân, 3/89) ayetleri arasında da neshin cereyan etmediğini açıklamıştır.

Birinci ayetten Allah Teâlâ'nın dinden dönenleri hidayete erdirmediği anlaşılır. Ancak ikinci ayette tevbe eden ve samimiyetle İslâma dönenler istisna edilmiştir. İbn Hazm, ikinci ayetin birinci ayeti neshettiği kanaattedir.¹⁰⁵⁴ Fakat Hasan Han nesih iddiasını kabul etmemiş ve ikinci ayetin birinci ayetin istisnası olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵⁵

Aynı şekilde âlimler mensûh hadislerin sayısı hakkında da ihtilaf etmişlerdir. Hasan Han, Hâzimî'den (ö. 584/1188) nakiller yaparak 97 hadis mensûh olduğunun tartışıldığını ve yaklaşık 27'sinde âlimlerin icmâsının olduğunu söylemiş ve ardından onlara kısaca işaret etmiştir.¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre mensûh hadislerin sayısı 21, İbn Teymiyye'ye göre 10, öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre yaklaşık 10 hadistir ve bunda ümmetin icmâsı vardır.¹⁰⁵⁷ Hasan Han, İbnü'l-Cevzî'nin tespitini eleştirmiş ve mensûh dediği hadislerin çoğunda tartışmanın bulunduğunu söylemiştir.¹⁰⁵⁸ Hasan Han bu konuda İbn Teymiyye'nin kanaatini benimsemiştir.¹⁰⁵⁹ *İfâdetü's-şuyûh* eserinde 25 hadisi değerlendirmeye çalışmış ve ilk 21 hadisi İbnü'l-Cevzî'nin *İhbârü ehli'r-rüsûh fi'l-fikh ve't-tahdîs* adlı eserine göre sıralamıştır. Hasan Han, âlimlerin

¹⁰⁵² Şevkânî, *Fethu'l-Kadî*, 445.

¹⁰⁵³ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şuyûh*, 46.

¹⁰⁵⁴ İbn Hazm, *en-Nâsihve'l-mensûhfi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 31.

¹⁰⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şuyûh*, 32.

¹⁰⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şuyûh*, 116, 118.

¹⁰⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/250; a.mlf., *İfâdetü's-şuyûh*, 90; İbnü'l-Cevzî, *İhbârü ehli'r-rüsûh fi'l-fikh ve't-tahdîs bimikdâri'l-mensûh mine'l-hadîs*, nşr. Ebû Abdurrahman Mahmud el-Cezâirî, (Mekke: Mektebetü İbn Hacer, 1408/1988), 24

¹⁰⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şuyûh*, 109.

¹⁰⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 366.

mensûh dediği hadislerin çoğunda hadisler arasında cem‘ ve uzlaşma yöntemine başvurmuştur.

Hasan Han’a göre neshin cevazı ve vukuu konusunda usulcüler arasında ittifak vardır. Nesih aklen câiz ve sem‘an vaki olmuştur. Muhalefeti dikkate alınmayan Ebû Müslim Isfahânî (ö. 322/934) gibi bazı kişilerin dışında kimse bu konuya karşı çıkmamıştır.

2.8.1. Sıddîk Hasan Han’a Göre Neshin Tanımı

Nesih kelimesi sözlükte izâle, iptal, nakil ve tahvil gibi anlamlara gelmektedir. Sıddîk Hasan Han âlimlerin neshin sözlük anlamı konusundaki farklı görüşlerine yer vermiş ve kendi kanaatini açıkça belirtmemiştir. Fakat ulemânın çoğunun kanaatinin nesih kelimesinin hakikî anlamının izâle olduğunu ve naklin ise mecâzi anlamı olduğunu belirtmiştir.

Neshin ıstilahî anlamı için usul âlimleri farklı tanımlarda bulunmuşlardır. Hasan Han, başka tanımların çeşitli itirazlara maruz kaldığını söyleyerek Şevkânî’nin tercih ettiği tanımı benimsemiş ve neshi, “Nesih, şer‘î hükmün, daha sonra gelen şer‘î bir hüküm ile kaldırılmasıdır” şeklinde tanımlamış¹⁰⁶⁰ ve âlimlerinin çoğunun neshin ıstilahî tanımına yaklaşımlarının da bu şekilde olduğunu ileri sürmüştür. Böylece Hasan Han ve âlimlerin çoğu, neshin ıstilahî tanımında “ortadan kaldırma” anlamına gelen ref‘ ve izâle sözcüğünü kullanmışlardır.¹⁰⁶¹ Buna karşı Hanefî âlimler genel olarak “beyân” sözcüğünün kullanmasını tercih etmişlerdir. Hatta Cessâs (ö. 370/981) Debûsî (ö. 430/1039), Semerkandî (ö. 539/1144) gibi bazı Hanefî âlimler neshin ref‘ olarak tanımlamasını eleştirmişlerdir.¹⁰⁶²

¹⁰⁶⁰ مورفح لمح شرح يبيتملم مع تراخي ه عه Siddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 297; a.mlf., *İfâdetü’ş-şüüyûh*, 4; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 2/787.

¹⁰⁶¹ مورفح المحكم ل شرح يبيتل شرح يبيتملم آخر bu tanım İbnu’l-Hâcib’e aittir. İbnu’l-Hâcib, *Muhtasaru Münthe’s-sûl*, 2/971; Cüveynî, *el-Burhân*, 1293; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/35; İcî, *Şerhu’l-Adud*, 268; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhît*, 4/64; İbnü’n-Neccâr, *Şerhu’l-Kevkebi’l-munîr*, 3/526; İbn Selâme, Ebû İslâm Mustafa b. Muhammed, *et-Te’sîs fi usûli’l-fikh ‘ala davi’l-Kitab ve’s-Sünnet*, (Riyad: Mektebetü’l-Harameyn, ts.), 401; Ebû Zehre, *Usûlü’l-fikh*, 185; Atar, *Fıkıh usûlü*, 318; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 278.

¹⁰⁶² Cessâs, *el-Fusûlfi’l-usûl*, 2/199, 200; Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü’l-edille fi usûl’l-fikh*, thk. Halil Muhayiddin el-Meys, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1421/2001), 229, 235; Serahşî, *el-Usûl*, 2/54; Semerkandî, *Mizânü’l-usûl*, 700-701; İbn İmâmü’l-Kâmilîyye, Kemâleddin Muhammed b. Muhammed, *Teysirü’l-vusûl ila Minhâci’l-usûl*, nşr. Abdülfettah Ahmed Kutub, (Kahire: el-Faruku’l-hadisat, 1423/2002), 4/124; Ensârî, *Fevâtihu’r-rehâmût*, 2/62. Cessâs neshin tanımını şöyle yapmıştır: مورفح لمح المحكم الذي كان في يتو مفواتق يرن ا جوايقاه. Nesih; kendi

2.8.2.Sıddîk Hasan Han'a Göre Neshin Hikmetleri

Aşağıda izah edileceği üzere neshin birçok hikmetlerinden bahsedilir. Kur'ân'da ve Sünnette neshin bulunması insanlar için bir maslahat, tedbir, kolaylık olup İslâm dininin yüceliğinin bir göstergesidir. Hükümlerin konulmasındaki asıl maksat insanların maslahatıdır. Aynı şekilde neshin hikmeti insanları yerleşmiş kötü alışkanlıklardan birden bire değil tedrici bir şekilde uzaklaştırıp kalplarını dine alıştırmaktır. Mesela içkinin yasaklanmasındaki durum böyledir.

Naslarda nâsih ve mensûhun bulunması Yahudilerin ve müşriklerin sandığı gibi asla kusur veya çelişki değil, aksine Cenâb-ı Hakk'ın insanlar için hayır ve faydalı olacak sonuçların gerçekleşmesidir. İnsanlar ilahi kanunun sırlarını bilmezler. “*Biz bir ayeti, bir ayetin yerine koyduğumuz zaman, Allah indirdiğini ve indireceğini daha iyi bildiği halde, o şeytanın dostları, “sen sırf bir iftiracısın” dediler. Hayır, onların çoğu bilmezler.*” (en-Nahl 16/101). İşte bu ayet-i kerime neshin var olduğuna ve neshin hikmetine açıkça işaret etmektedir. Müşrikler tarafından Peygamber efendimize atılan iftiraya cevaptır. Nitekim Fahreddin er-Razî tefsirinde Abdullah b. Abbâs'tan şu bilgiyi aktarmaktadır: “Hz. Peygamber'e içinde şiddet bulunan bir ayet inip daha sonra o ayete göre daha hafif bir ayet inince kâfirler, ‘Hz. Muhammed ashâbıyla alay ediyor. Bugün bir emir veriyor yarın onu yasaklıyor. O, bunları kendinden söylüyor’ derlerdi. Bunun üzerine “*Biz bir ayeti, bir ayetin yerine koyduğumuz zaman...*” (en-Nahl 16/101) mealindeki ayet nazil oldu.”¹⁰⁶³ Böylece Allah, Hz. Peygamber efendimize iftira atanların cahil olduklarını beyan etmiştir.

Sıddîk Hasan Han neshin hikmetlerini özetle şöyle açıklamıştır:¹⁰⁶⁴

Nesihte hikmet Hz. Peygamber'in onur ve yüceliğinin beyanı vardır. Zira O'nun getirdiği şeri'at bütün şeri'atların nâsihi vardır. O'nun şeri'atını nesheden başka bir şeri'at ise yoktur.

Nesih insanların maslahatına ve menfaatine riayet etmek içindir. Binaen insanların bir hükümden başka bir hükme yönlendirmeleri Allah tarafından insanların

---

açımızdan devam edeceğini sandığımız hükmün müddetinin beyân edilmesidir. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/199; Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, 278.

¹⁰⁶³ Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâfihu'l-gayb*, (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1401/1981), 20/118.

¹⁰⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şü'yüh*, 5; a.mlf., *Fethu'l-beyân*, 2/247-248, 7/316. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/790-791.

maslahatına göre o hüküm değiştirilmiştir. Zaten hükümlerin konulmasındaki asıl maksad da budur. Maslahat durumdan duruma, zamandan zamana ve kişiden kişiye değişir. Kâfirler nesihte bulunan hikmeti bilemezler. Allah kullarına neyin faydalı ve aslah/uygun olduğunu daha iyi bilir, kimse O'nun bildiğine karışamaz. Hatta Kureyş kâfirleri Hz. Peygamber'e "sen iftiracısın bunları kendinden getiriyorsun" dedikleri ve neshin hikmetini bilmedikleri için Allah, "*Allah indirdiğini ve indireceğini daha iyi bilir*" (en-Nahl 16/101) buyurarak bir nevi tevbih ve serzenişte bulunmuştur. Aynı şekilde Hasan Han "...biz ondan daha iyisini veya bir benzerini getiririz." (el-Bakara 2/106) mealindeki ayeti tefsir ederken şunları söylemiştir: "Allah Teâlâ dünya ve ahirette insanların menfaati için daha hayırlı ne ise onu getirir demektir. Sonradan gelen hüküm (nâsîh) önceki hükümden (mensûh) kolay olabileceği gibi zor da olabilir. Kolay ve daha hafif ise amel bakımından insanlar için kolaylık vardır. Daha ağır ise ahirette insanların kazanacak sevapları daha fazladır".¹⁰⁶⁵ İşte bu açıklamalarından da anlaşıldığı gibi her durumda nesihte hikmet, muhakkak Allah'ın insanların maslahatını ve menfaatini sağlamasıdır.

Nesih Allah'ın mukadderatındandır. Dolayısıyla neshi inkâr etmek "*Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmiyor musun?*" (el-Bakara 2/106) ayetine göre ilahî kudreti inkâr etmektir.

Nesih insanların yükünü hafifletmek ve onlara kolaylık sağlamak için gerçekleştirilmiştir. Ağır olan bir hüküm daha kolay ve hafif olan bir hükümle değiştirilmiştir.

2.8.3. Sünnetin Kur'ân'ı Neshi

Kur'ân ayetiyle sabit olan bir hükmün sünnetle neshedilebilmesi fikrine bazı âlimler karşı çıkmışlardır. İmam Şâfiî *er-Risâle* adlı eserinde mütevâtir veya meşhûr bile olsa sünnetin Kur'ân'ı neshedilmeyeceğini, Kur'ân'ın ancak Kur'ân ile neshedebileceğini dile getirmiştir. İmam Şâfiî ile beraber imam Ahmed b. Hanbel de sünnet ile ayetin neshinin câiz olmayacağına kanaat getirmiştir.¹⁰⁶⁶ Fakat Sıddîk Hasan Han bu imamların özellikle imam Şâfiî'nin görüşüne karşı çıkmış ve sünnet ile Kur'ân'ın neshedilebileceği görüşünü doğru bulmuştur.¹⁰⁶⁷ Çünkü Kur'ân ve sünnet ikisi Allah tarafından. "*O*

¹⁰⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/247.

¹⁰⁶⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 106, 107; Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî, 2. Baskı (Riyad: yy., 1410/1990), 3/ 788; Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/ 248; Atar, *Fıkıh usûlü*, 325.

¹⁰⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/ 247, 249.

Muhammed arzusuna uyararak konuşmuyor. O, ancak vahyolunan bir vahiydir.” (en-Necm 53/3-4.) ve *“Hz. Peygamber size ne emrettiyse onu tutun.”* (el-Haşr 59/7) meâlindeki âyetlere binaen Sünnet de Kur’ân gibi vahiy kaynaklıdır.

Aynı şekilde âlimler, haber-i vâhidin Kur’ân nassını veya mütevatir hadisi neshedip etmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Cumhur âlimlerin kabulüne göre haber-i vâhid Kur’ân-ı veya mütevatir hadisi neshetmez. Çünkü haber-i vâhid kesinlik ifade etmez. Kur’ân ise kesinlik ifade eder.¹⁰⁶⁸ Haber-i vâhid ameli gerektirir, fakat yakînî ilmi gerektirmez. Kur’ân ise ikisini gerektirir.¹⁰⁶⁹ Buna karşı Zâhiriler, bir rivayette Ahmed b. Hanbel, İbn Hazm, İbn Kudâme (ö. 620/1223), Tûfî (ö. 716/1316) ve Şevkânî gibi âlimler, haber-i vahidin Kur’an ve mütevatir hadisi neshedeceği kanaatine varmışlardır.¹⁰⁷⁰ Hasan Han da neshedeceğine kâni olanların görüşlerinin hak görüş olduğunu vurgulamış¹⁰⁷¹ ve şöyle bir yorumda bulunmuştur: “İhtilaf ve münâkaşa Kur’ân metninin kesinliğinde ve haber-i vahidin zannîliğinde değildir. Kur’ân’la sabit olan bir şey kesindir ve haber-i vâhidle sabit olan bir şey zânnidir. Fakat ihtilaf ve münâkaşa delalettedir. Kur’ân’la sabit olan bir hükmün umumu veya muhtemel olan kısmının delaleti haber-i vâhid gibi zânnî duruma düşüyor. İşte Kur’ân’ın haber-i vâhidle neshi bu kısım için geçerlidir. Dolayısıyla kesin olan Kur’ân’ın zannî olan kısmı haber-i vâhidle nesh olmıştır.” Hasan Han devamında Kur’ân’ın haber-i vâhidle birçok olayda neshe uğradığını gösteren birkaç örneği sıralamıştır. Meselâ, *“De ki: Bana vahyolunanda, ölü, dökülen kan, pisliğin ta kendisi olan domuz eti ve günah işlenerek Allah’tan başkası adına kesilen hayvandan başkasının yemenin haram olduğuna dair bir şey bulamıyorum.”* (En’âm 6/145) meâlindeki ayeti *“Resûlullah (s.a.v.) dört ayaklı hayvanların azı dışı*

¹⁰⁶⁸Siddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 305; a.mlf., *Fethu’l-beyân*, 1/ 249; Mekkî b. EbûTâlib, Ebû Muhammed, *el-İzâh li-nâsihi’l-Kur’ân ve mensûhih*, thk. Ahmet Hasan Ferhât, (Cidde: Dârü’l-menâr 1406/1986), 110; Cüveynî, *el-Burhân*, 1311; İbnİmâmü’l-Kâmilîyye, *Teyrirü’l-vusûl ila Minhâci’l-usûl*, 4/ 184. Bâkillânî, Bâcî ve Gazzâlî gibi âlimlerin tercihihine göre haber-i vâhidleKur’ân’nın neshi sadece Hz. Peygamber zamanında vuku bulmuş, ondan sonra vuku bulması caiz değildir. Bâcî, *İhkâmü’l-fusûl*, 358; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/ 106.

¹⁰⁶⁹Mekkî b. EbûTâlib, *el-İzâh li-nâsihi’l-Kur’ân ve mensûhih*, 110.

¹⁰⁷⁰İbn Hazm, *el-İhkâm*, 4/107; Tûfî, Ebû’r-Rebî‘ Necmüddîn Süleymân b. Abdülkavî b. Abdilkerîm, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, nşr. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü’risale 1408/1988), 2/325; İbn İmâmü’l-Kâmilîyye, *Teyrirü’l-vusûl ila Minhâci’l-usûl*, 4/ 184; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 2/ 810.

¹⁰⁷¹Siddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 305.

olanların hepsinin etini yemekten nehyetti.”¹⁰⁷² Hadis neshetmiştir.¹⁰⁷³ Fakat Hasan Han ve Şevkânî'nin haber-i vâhidle mensûh edildiğini düşündüğü bu ayet, mensûh değil âmmidir, buhadisle tahsis edilmiştir.¹⁰⁷⁴ Kaldı ki Hasan Han nâsih ve mensûh ile ilgili yazdığı *İfâdetü's-şüyûh* adlı eserinde En'am sûresinde nâsih ve mensûh ayetler olup olmadığını incelerken bu ayet hakkında herhangi bilgi vermemektedir.¹⁰⁷⁵ Ayrıca neshin şartlarından bahsetmiş ve beşinci şart olarak şunları beyan etmiştir: Nâsihin delil açıdan mensûh gibi veya ondan daha kuvvetli olması gerekir. Zira zayıf kuvvetliyi neshedemez. Akıl buna hükmeder ve icmâ da bu yöndedir. Bunun yanında sahâbe-i kiram haber-i vâhidle Kur'an ayetinin neshedileceğini kabul etmemişlerdir.¹⁰⁷⁶

Usulcülerin tercihine şâyân kanaate göre haber-i vâhid Kur'anla sabit olan hiçbir hükmü neshedemez. Zira haber-i vâhid Kur'an'la aynı güce sahip değildir. Zayıf olan kuvvetli olanı neshedemez.¹⁰⁷⁷ Genel kanaat ve bizim kanaatimizde bu yöndedir.

2.8.4.Neshin Şartları

Neshin meydana gelebilmesi için birtakım şartların bulunması gerekir. Bunların bazılarını usûl âlimleri ittifakla kabul ederken, bazılarında ihtilaf etmişlerdir. İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) neshin dört şartının var olduğunu,¹⁰⁷⁸ Âmidî (ö. 631/1233) ise üzerine ittifak edilmiş üç şartın olduğunu beyan etmiştir.¹⁰⁷⁹ Fakat Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) neshin şartlarını yedi olarak sıralamışlardır. Hasan Han da bu iki âlimin kanaatini tercih etmiştir.¹⁰⁸⁰ Neshin şartları şunlardır:

- Neshedilen (mensûh) hüküm aklî değil, şer'î bir hüküm olmalı.

¹⁰⁷² Buhârî, “Zebâih”, 29; Müslim, “Sayd”, 16; İbn Mâce, “Sayd”, 13.

¹⁰⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 1/249-250; a.mlf., *Delilü't-talib*, 244-245; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/814. Sıddîk Hasan Han benzer yorumları başka eserlerinde de yapmıştır. bk. Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 305; a.mlf., *İfâdetü's-şüyûh*, 8.

¹⁰⁷⁴ İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Teysirü'l-vusûl*, 4/187. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Nevâsihu'l-Kur'an* adlı eserinde bu hadisin mezkûr âyeti neshettiğini iddia edenlerin görüşlerini doğru bulmamış ve haber-i vâhidin Kur'an'ın neshedemeyeceğini açıklamıştır. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Eşref Ali el-Malabârî, (Medine: el-Meclisu'l-ilmî, 1404/1984), 336.

¹⁰⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüyûh*, 45-48.

¹⁰⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüyûh*, 5; a.mlf., *Husûlu'l-ma'mûl*, 298. Şevkânî de aynı kanaattedir. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/792.

¹⁰⁷⁷ Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, (Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1377/1958), 195; Vezir Ahmed, *el-Musaffâ fi usûli'l-fikh*, 735; Şaban, *İslâm hukuk ilminin esasları*, 429.

¹⁰⁷⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/89.

¹⁰⁷⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 3/142.

¹⁰⁸⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 4/78-79; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/ 792-793; Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-ma'mûl*, 298-299; a.mlf., *İfâdetü's-şüyûh*, 5.

- Zaman bakımından nâsih-mensûhtan daha sonra nazil olmuş olmalı ve nâsih-mensûhla bitişik olmamalı. Çünkü mensûha bitişik şart, sıfat, istisna gibi durumlar nesih değil tahsisdir.
- Nesih, şer‘î bir hitap ile olmalı. Zira mükellefin ölmesiyle hükmün ortadan kalkmış olması nesih olarak adlandırılmaz.
- Mensûh belli bir zamana mukayyet olmamalı. Bu şart Hasan Han’ın *Husûl’ul-me’mul* eserinde “mensûh belli bir zamana mukayyet olmalı” diye hata yazılmıştır. Çünkü müellifin *Husûl’ul-me’mul*’u ihtisar ettiği *İrşadü’l-fuhûl*’da ve aynı şekilde müellifin diğer bir eserinde başta zikrettiğimiz gibi yazılmıştır.¹⁰⁸¹
- Nâsih kuvvette mensûh mesabesinde veya ondan daha güçlü olmalı.
- Mensûhun muktezîsi nâsihin muktezîsinde olmamalı.
- Mensûh, câizu’n-nesh olmalı. Buna göre mesela, tevhidin aslı neshe konu olamaz. Çünkü Allah isimleri ve sıfatlarıyla beraber bâkî ve daim, yani (lemyezal ve lâyuzâl/ لا يزل و لا يزال) dir.

Bu saydıklarımız dışında Hasan Han’ın sözlerinden nesih için şu şartın da bulunduğu anlaşılmaktadır: Ona göre nasların bir arada anlaşılması (cem‘i) mümkün olduğu sürece nesih cihetine gidilmesi doğru değildir. Nasların uzlaştırılmasını kabul etmek daha evladır. Örnek vermeye gidilmeden önce şunu da zikredelim ki Hasan Han’ın bazen bu şarta bağlı kalmadığı da görülmektedir.¹⁰⁸²

Şimdi ayetler arasında cem‘etmeyi şu örnek ayetlerde görelim: “*Ey iman edenler, Allah’tan nasıl korunmak gerekiyorsa öyle korunun, hakkıyla takvalı olun.*” (Âl-i İmrân 3/102), “*onun için gücünüz yettiği kadar Allah’tan korkun.*” (et-Teğâbün 64/16).

Bu ayetlerin ilkinde Allah’tan gereği gibi korkmak, isyan etmeksizin ona itaat etmek, unutmaksızın onu zikretmek ve nankörlük etmeksizin şükretmek murad edilmiştir ki bu insanın gücünü aşmaktadır. Fakat ikinci ayette Allah Teâlâ bunu insanın gücünün yettiğine sınırlandırılmıştır. Öyleyse ikinci ayet birinci ayeti neshetmiştir. Katâde (ö.

¹⁰⁸¹ Siddik Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mul*, 298. Doğrusunu bakmak için bk. Siddik Hasan Han, *İfâdetü’ş-şüyûh*, 5; Zerkeşi, *el-Bahrü’l-muhît*, 4/79; Şevkânî, *İrşadü’l-fuhûl*, 2/792.

¹⁰⁸² Siddik Hasan Han, *İfâdetü’ş-şüyûh*, 35.

117/735),¹⁰⁸³ Rebî‘ b. Enes (ö. 139/757), İbn Zeyd ve Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) gibi âlimler birinci ayetin mensûh olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşı Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687-88), dördüncü ve beşinci asırda nâsih-mensûh üzerine eser yazanlardan Nehhâs (ö. 338/950) ve Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), yine Kurtubî, Dihlevî ve Hasan Han’ın abisi Seyyid Hasan el-Arşî gibi âlimler de mensûh olduğunu kabul etmemişlerdir.¹⁰⁸⁴

Kurtubî’ye göre, ikinci ayet birinci ayetin açıklayıcısıdır. Yani gücünüzün yettiği kadar Allah’tan nasıl korkmak gerekirse öyle korkun demektir. Çünkü nesih, iki nassın arasında cem‘ etmesi mümkün olmadığına söz konusu olur. Fakat burada cem‘ etmeleri mümkündür.¹⁰⁸⁵ Dihlevî’ye göre ise birinci ayette gereği gibi korkmak (حَقِّقْ قَلْبَكَ) anlamına gelen kelimesi şirk, küfür ve inanç konusundadır. İkinci ayette gücünüz yettiği kadar (مَا سَبَّحْتُمْ) kelimesi ise eylem konusundadır. Buna şöyle bir örnekte vermiştir: Meselâ abdest alamayan teyemmüm eder veya ayakta namazı kılamayan oturarak kılar.¹⁰⁸⁶

Hasan Han bu âlimlerin açıklamalarını aktarmış ve bunların kanaatlerini tercih etmeyi uygun görmüştür. Ona göre ikinci ayet birinci ayetin nâsihi değil onun müfessir ve mübeyyinidir. Çünkü nasları cem‘ etmek neshe gitmekten daha evladır. Ayrıca diğer ayetlerde belirtildiği gibi Allah kullarını güçleri yettiği şeylere ve güçleri yettiği kadar mükellef kılmıştır (el-Bakara 2/286). Yine Allah, dinde zorluk da yüklememiştir (el-Hac 22/78). Aynı şekilde Hasan Han görüşünü güçlendirmek için kelâm kitaplarda yazılan “istitrat (güç yetirebilme)¹⁰⁸⁷ fiil ile beraberdir”, yani insanın sorumluluğu güç

¹⁰⁸³ Sedûsî, *en-Nâsihvel’l-mensûh*, 38.

¹⁰⁸⁴ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü’ş-şüyyûh*, 32-33; Nehhâs, *Kitâbü’n-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 90; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İzâh li-nâsihi’l-Kur’ân ve mensûhih*, 204.

¹⁰⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi’li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/ 238.

¹⁰⁸⁶ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzü’l-kebîr*, 49.

¹⁰⁸⁷ İstîtâat sözlükte muktedir olmak, güç yetirmek demektir. İstilahta ise ihtiyarî fiillerin meydana getirmesini sağlayan yetenek ve güç demektir. Yavuz, Yusuf Şevki, “İstîtâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/399. İstîtâat konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Cehmiyye istîtâati insandan nefyederler. İstîtâat ne fiilden önce ne de fiil ile beraber vardır. Çünkü onlara göre kulun tercihi asla yoktur. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/98; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 186. Mutezileye göre istîtâat fiilden önce vardır. Bunlara göre insan hayır ve şer fiillerinin yaratıcısıdır. Eş‘arî, Ebû’l-Hasan Alî b. İsmâîl, *Makâlâtü’l-islâmiyyîn*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1411/1990), 1/300; Kadî Abdülcebbar, Ebû’l-Hasan Kadî’l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed, *el-Usûlü’l-hamse*, nşr. Faysal Bedir Avn, (Kuveyt: Lecnetü’t-te’lif, 1998), 78; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/57. Buna karşı Eş‘arilere göre istîtâat fiil ile beraber vardır. Fakat genel olarak Ehl-i sünnetin kabul ettiği orta görüş Mâtürîdilerin görüşüdür. Bunlara göre istîtâat hem fiilden önce ve hem fiille beraber vardır. İbn Teymiyye ve Şeyh Elbânî da bu düşüncüyü savunmuşlardır. Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü’l-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçî, (Beyrut: Dârüsadr, İstanbul: Mektebetü’l-irşâd, ts.), 342; İbn Ebû’l-İz, Ebû’l-Hasan Sadrüddîn Alî b. Muhammed, *Şerhu’l-‘Akideti’t-Tahâviyye*, thk. Abdullah b.

yetirebileceğine kadardır “el-Fi’lu maa’l-istitâat مع الإبتطاعة” kaidesinde de işaret etmektedir.¹⁰⁸⁸ İşte bu ayetlerin birinin neshi yerine, bu şekilde ikisiyle de amel etmek daha doğrudur.

2.9. ÖZEL BİR SEBEBE BİNAEN VÂRİD OLAN ÂMM LAFİZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

“Özel Bir Sebebe Binaen Vârid Olan Âmm Lafız” meselesi müctehidler arasında ihtilaflı bir konudur. Bu konuda Sıddîk Hasan Han’ın görüşlerini aktarmak istiyoruz: Âmm lafzının gelişi bazen hususî bir sebebe sevk edilmezken, bazen de bir sorunun sorulması veya bir olayın meydana gelmesi gibi özel bir sebeple olur. Böyle bir durumda, yani âmmın özel bir sebeple gelmiş olmasının, onu umûmundan çıkarıp çıkarmayacağı hususunda usul âlimleri ihtilaf etmişlerdir.¹⁰⁸⁹ Sıddîk Hasan Han’ın bu konuda âlimlerin görüşlerini değerlendirdikten sonra cumhur ulemânın görüşünü gerçek ve isabetli bulmuştur. O bu konuda “şek ve şüphesi olmayan gerçek bir görüştür” diye cumhurun görüşünü teyid eder. Hasan Han nassın hükmünün umûma hamledilmesi gerektiğini savunup bununla ilgili üç delili zikretmiştir. Delilleri şunlardır:

Birincisi, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) özel soru sorulmuş ve Hz. Peygamber genel bir cevap vermiştir. O’nun genel bir cevap vermesinden maksadı umûmu kastedtiğine bir delildir.¹⁰⁹⁰

İkincisi, hüccet lafzın umûmiliğindedir. Binaen cevabın özel bir sebeple vârid olması buna engel değildir.

Üçüncüsü ise şâri‘ insanları amel ve ibadet etmeleri hususunda âmm lafzla mükellef kılmıştır. Binaenaleyh nassın hükmünün, sadece özel soru sorana hasredilmesi (daraltması), özel sorunun buna karine olarak sayılması doğru değildir.¹⁰⁹¹

Abdûlmusin et-Türkî ve Şuayb el-Arnaût, 2. Baskı (Beirut: Muessesetü’r-risale, 1413/1993), 633; İbn Teymiyye, *Mecmû’atü’l-fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr ve Enver el-Bâz, 3. Baskı (Mensûre-Riyad: Dâru’l-vefa, 1426/2005), 8/222; Elbânî, *el-Akîdetü’t-Tahâviyye şerh ve talîk*, (Riyad: Mektebetü’l-mearif, 1422/2001), 88. Sıddîk Hasan Han metinde işaret edildiği gibi istitâat fiille beraber var olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla Eş‘arîler gibi düşünmüştür.

¹⁰⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü’s-şüyüh*, 33.

¹⁰⁸⁹ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 229-230; Şaban, *İslâm hukuk ilminin esasları*, 357-358.

¹⁰⁹⁰ Sıddîk Hasan Han’ın örnek olarak getirdiği, sahabeden biri Hz. Peygamber’e Buzâ’a kuyusunun suyu hakkında sorduğu soruya “su temizdir, onu hiçbir şey pisletmez” diye genel olarak cevap verdiği hadistir. Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 230. Hadis şu hadis kitaplarda geçmektedir: Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 34; Tirmizî, “Tahâret”, 49; Nesâî, “Miyâh”, 1.

Diğer bir ifade ile Hasan Han'a göre, âmm lafzının özel bir sebeple vârid olması, onu umûmilik hükmünden çıkarmaz ve sırf bu sebebe hasredilmesi doğru değildir. O' bu hususla ilgili usulcülerin tespit ettiği "İtibar lafzın umumî oluşudur, sebebin hususî oluşuna değildir" (العبر قبحه و موطنه في نظر لابن خنيس وصاله سبب) kaideyi her tarafta gerek fıkıh ve fıkıh usûlü eserlerinde ve gerekse tefsir eserlerinde çokça kullanmış ve sebebin özelliğine değil lafzın umumiliğine itibar edileceği kanaati taşımaktadır.¹⁰⁹² Bu kanaatiyle ilgili birkaç örnek vereceğiz:

"Zina eden bir erkek, ancak zina eden veya müşrik bir kadınla evlenebilir. Zina eden bir kadın da, ancak zina eden veya müşrik bir erkekle evlenebilir" (en-Nur, 24/3).

Hasan Han, bu ayetin Mersed b. Ebî Mersed'in (ö. 3/625) Anâk'la evlenmek istediği hakkında¹⁰⁹³ nazil olduğu ve dolayısıyla ona hass olduğu görüşünü reddetmiştir. Delil olarak "lafzın umûmiliğine itibar edilir, sebebin hususîliğine değil" kuralını göstermiştir.¹⁰⁹⁴

Hasan Han "*Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra harcayanlar var ya, işte onların Rablerinin yanında sırf kendileri için mükâfatları vardır*". Bakara suresinin 274. ayetinin tefsirini yaparken birkaç âlimin bu ayetin sebab-i nüzûlü ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Ona göre bu ayetin nüzûl sebepleri, hükmün sadece o sebeplere tahsis edilmesini gerektirmez. Çünkü lafzın umûmuna itibar edilir, sebebin hususîliğine değil.¹⁰⁹⁵

Aynı şekilde Enfâl sûresinin 4. ayetinde geçen "*mü'minlere güzel bir rızık vardır*" ayetiyle ilgili bazı kişilerin kanaatlerini beyan ettikten sonra kendi kanaatini beyan etmiştir. O'na göre burada "lafzın umûmuna itibar edilir, sebebin hususîliğine değil" kuralı söz konusudur. Böylece bu kurala göre "güzel rızık" genel olarak cennetin içinde ve dışında bütün nimetlerden ibarettir. Allah'ın fazlı bundan daha geniştir.¹⁰⁹⁶ Fakat

¹⁰⁹² Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 13/224; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/36, 58, 204, 205, 211, 355; a.mlf., *Neylü'l-merâm*, 275; a.mlf., *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/46; a.mlf., *Delilü't-talib*, 185, 197, 472, 666.

¹⁰⁹³ Rivayete göre Mersed bin Ebi Mersed denilen bir adam vardı. Mersed'in Mekke'de Anâk adlı fahişe bir dostu vardı. Mersed bir gün Resulullah'a (s.a.v.) gelerek, "Ya Resulullah (s.a.v.) Anâk'la evlenebilir miyim" diye sordum. Resulullah (s.a.v.) sustu ve bir cevap vermedi. Sonra, "Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkasını nikâhlanmaz..." âyeti nazil oldu. Resulullah (s.a.v.), "Ey Mersed, Anâkla evlenme." buyurdu. Ebû Dâvûd, "Nikâh", 4; Nesâî, "Nikâh", 12; Tirmizî, "Tefsiri'l-Kur'ân", 24.

¹⁰⁹⁴ Siddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/46.

¹⁰⁹⁵ Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 2/137.

¹⁰⁹⁶ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/57-58.

Sıddîk Hasan Han bu ayeti tefsir eserinde yorumlarken “güzel rızık” ile ilgili kendi görüşünü beyan etmemiştir.¹⁰⁹⁷

Özetle, âmm bir nass umûmiyeti üzerine bâkîdir. Dolayısıyla nassın umumiliğini/genelliğini onun sebab-i nüzûlü ve/ya sebab-i vürûdu daraltmaz.

2.10. HASAN HAN’IN ÇOK KULLANDIĞI BAZI İFADELER

Sıddîk Hasan Han delile çok önem veren âlimlerdendir. Başkalarının görüşlerine karşı çıktığında ve onların görüşlerini eleştirdiğinde çokça kullandığı bazı ifade ve terkipler vardır. Bunlardan bazılarını zikredebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz gibi ona göre şer’î deliller Kur’ân ve sünnettir. Bunlarla beraber icmâ ve kıyasa da delil diyenlerin görüşüne karşı “leyse ‘aleyhi esâratü’n min ilmin” (ليس علي منارة من فؤام)¹⁰⁹⁸ ictihad ve re’y erbabı, kişileri taklid eden ve mütaassıb düşündüğü fakihlerin tamamı için; “leysü ‘ala esâratü’n min ilmin” (ليس و اعلى منارة من فؤام)¹⁰⁹⁹ başkaların görüşüne karşı çıktığında “leyse ‘aleyha delilun” (ليس علي هادئيل)¹¹⁰⁰ gibi terkipleri kullanmıştır. Bir mezhebi başka bir mezhebe tercih etmesini delilsiz bulmuş ve “tehakkümü’n lâ delile ‘aleyhi” (تحكم لادئيل)¹¹⁰¹ ifadesini kullanmıştır. Kendisine göre delile dayanmayıp sadece re’y mahsulu olan başkaların görüşlerine karşı “re’yün bahtun” (رأيي حوت), “mücerredü’r-re’y” (مجرد) veya “re’yu’l-mücerred” (رأي الم مجرد)¹¹⁰² ve âlimlerin verdiği fikhî fetvalara “mutevellidetün min hâlisu’r-re’y” (متهددة من خلص لارئ)¹¹⁰³ tabirlerini kullanmıştır.

Sıddîk Hasan Han, bazen bir konu hakkındaki âlimlerin görüşlerini değerlendirdikten sonra genellikle görüşü cumhur ulemânın görüşüne muvafıkça o görüşleri teyid etmek ve kabul etmek için “ve hüve’l-hakku’l-lezî la şekke fihi ve la şübhete” (وهو الحق لادئ لاشئفئ ه و لاشئ ه)¹¹⁰⁴ veya “ve hüve’l-hakku’l-lezî la sûtretbihî” (وهو الحق لادئ لاشئ رقبه)¹¹⁰⁵ ve bazı âlimlerin görüşlerini tercih etmek için “ve’r-racih”

¹⁰⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 5/132.

¹⁰⁹⁸ “Onda ilimden bir eser yok”. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 2/405; a.mlf., *er-Ravdatü’n-nediyye*, 1/366.

¹⁰⁹⁹ Onlarda ilimden bir eser yok Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/195.

¹¹⁰⁰ “Delili yok”. Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 204.

¹¹⁰¹ “Delilsiz baskı-tahakküm”. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-ulûm*, 2/402.

¹¹⁰² “Basit bir görüş”. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/11, 209.

¹¹⁰³ “halis-muhlis bir görüş”. Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü’l-hâlis*, 3/41.

¹¹⁰⁴ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 231, 234.

¹¹⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu’l-ma’mûl*, 299.

(ولدراجح) veya kendisine göre gerçek bulduğu âlimin veya âlimlerin görüşleri için “ve hüve'l-hakk” (وهوالحق) gibi ifadeler kullanmıştır.¹¹⁰⁶

Hasan Han bazen bir konu hakkında güvendiği âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşünü beyan etmiş veya başkalarının görüşünü aktarmadan doğrudan kendi görüşünü beyan etmiş ve sonunda ise “Allah daha iyisini bilir” anlamına gelen (والله أعلم) ¹¹⁰⁷ veya “doğrusunu Allah daha iyi bilir” (والله أعلم بالصواب) ¹¹⁰⁸ tabirlerini kullanmıştır. Bazen delili zikreder ve akabinde bu delilin o konu hakkında yeterli olduğunu ve delili pekiştirmek için “delâleten kâfiyeten şâfiyeten vâfiyeten” (اللكافي شافية لوفية) ¹¹⁰⁹ bazen “kâfi ve şâfi” (كافي و شافى) ¹¹¹⁰ ifadelerini kullanmıştır.

¹¹⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Husûlu'l-mâ'mûl*, 305; a.mlf., *İfâdetü's-şüüh*, 45, 51.

¹¹⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 415, 434, 536; a.malf., *Delilü't-talib*, 398; a.mlf., *İfâdetü's-şüüh*, 51, 52, 54.

¹¹⁰⁸ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh*, 102; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/373; a.mlf., *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekin*, 292.

¹¹⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/284.

¹¹¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 421.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN FURU-U FIKHA DAİR BAZI GÖRÜŞLERİ

Şimdiye kadar mevzumuzla alakalı ana hususlara ve temel unsurlara değindik. Önceki bölümde Sıddîk Hasan Han'ın usûl-ı fıkha dair görüşleri tetkik etmeye çalışıldı. Bu başlık altında ise Sıddîk Hasan Han'ın furû-ı fıkha dair öne çıkan bazı görüşleri karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Burada daha çok Sıddîk Hasan Han'a ait ya da ona nisbet edilen bir takım önemli görüşler ele alınacaktır.

3.1.ABDESTLE İLGİLİ MESELELER

3.1.1.Mâ-i Müsta'mel (Kullanılmış Su)

Öncelikle, fıkhıta sular; mutlak ve mukayyed olmak üzere iki kısma ayrılır. Mutlak su, aslî özelliğini kaybetmemiş olan yağmur, kar, deniz, göl, ırmak, pınar ve kuyu sularıdır. Bunlardan her birine “mutlak su” denir. Mukayyed su ise; kendisine herhangi bir maddenin karışmasıyla renk, koku, tad gibi aslî özelliklerinden birini veya birkaçını kaybetmiş ve hususî bir ad almış olan sulardır. Gül suyu, çiçek suyu, meyve suyu, et suyu gibi... Bunlardan her birine de “mukayyed su” denir.

Mutlak sular, hem temiz hem de temizleyici olup olmama yönünden farklı kısımlara ayrılmıştır. Bunlardan biri de, sözlük anlamı itibâriyle “kullanılmış su” demek olan “mâ-i müsta'mel'dir. Abdest almak veya gusletmek gibi mânevi bir pisliği gidermek, herhangi bir farzı yerine getirmek veya sevap kazanmak niyetiyle insan bedeninde veya bir uzvunda kullanılan sular, kullanılmış su hükmündedir. Keza abdesti olan bir kimsenin sırf sevap kazanmak amacıyla başka bir mecliste veya bir ibadet yaptıktan sonra aynı mecliste tekrar abdest aldığı su da böyledir. Aynı şekilde, yemeklerden önce ve sonra Hz. Peygamber'in sünnetine riayet etmek amacıyla elleri yıkamada kullanılan su da bu gruba girer.

Fakihler, mâ-i müsta'melin temiz ve temizleyici özelliğe sahip olup olmadığı hakkında ihtilaf etmişlerdir. Önce fakihlerin görüşlerini ardından Sıddîk Hasan Han'ın kanaatini zikretmeye çalışacağız.

Fukaha'ya göre müsta'mel su temizdir, ancak temizleyici değildir. Abdest veya boyabdesti için kullanılamaz.

Bu görüşün ayrıntılarında bazı görüş ayrılıkları bulunsa da Hanefiler, mezheb-i cedidde Şafîiler ve Hanbelîler bu kanaati ileri sürmüşlerdir.¹¹¹¹ Hanefî mezhebinde, müsta‘mel su temizdir temizleyici değildir görüşü İmam Muhammed’in görüşüdür. Mezhepte fetva da bu yöndedir. İmam Ebû Hanife ve Ebû Yusuf’a göre ise kullanılmış su temiz değil, pistir.¹¹¹²

Mâlikîler ve zahîrîlere göre ise müsta‘mel su hem temizdir hem de temizleyicidir.¹¹¹³

Muasır âlimlerden Seyyid Sâbık *Fıkhü’s-sünne* adlı eserinde de müsta‘mel suyun temiz ve temizleyici olduğunu vurgulamıştır.¹¹¹⁴

Sıddîk Hasan Han’ın kanaatine gelince o müsta‘mel suyun hem temiz hem de temizleyicidir diyenlerin görüşünü daha doğru bulmuştur. Müsta‘mel su temizdir temizleyici değildir diyenlerin istidlallerini ise eleştirmiştir. Hasan Han, Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Sufyan es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Sevr (ö. 240/854), bütün Zahîrîler, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Zührî (ö. 124/742) ve Nehâî (ö. 96/714) gibi selef ve haleften birçok âlimin de bu görüşte olduğunu söyler.

O, görüşünü şu delillerle desteklemektedir: Suyun aslî durumuna ve istishabu’l-hâl prensibine binaen aksine bir delil olmadığı müddetçe suyun temiz ve temizleyici özelliğe sahip olduğuna hükmedilir. O, bu kanaatini “Su temizdir, onu hiçbir şey kirletmez” hadisine¹¹¹⁵ de dayandırmakta ve suyun doğal vasıflarından biri değişmedikçe sadece tahâret için kullanılmaktan dolayı temizleyici özelliğinden çıkmadığını delil göstermektedir. Yine sahabe-i kiram’ın, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) abdest aldığı zaman

¹¹¹¹ Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd, *Bedâiu’s-sanâi’*, 1/66-67; İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *el-Muğnî*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdulfettâh Muhammed el-Huly, 3. Baskı (Riyad: Dâru’l-Alemi’l-Kütüb, 1417/1997), 1/45; Nevevî, *el-Mecmu‘şerhu’l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Nacib el-Muti‘î, (Cidde: Mektebetü’l-İrşâd, ts.), 1/203, 205; Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Mohammed b. Ahmed b. Arafê, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebir*, (Beirut: Dârüihyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, ts.), 1/41.

¹¹¹² Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd, *Bedâiu’s-sanâi’*, 1/67; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, (Ankara: Akçağ, 2014), 64.

¹¹¹³ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi’l-âsâr fişerhi’l-Mücellâ bi’l-ihtisâr*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Mısır/İdareti’d-tabâati’l-muniriyye, 1349), 1/183-184.

¹¹¹⁴ Seyyid Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, (Kahire: el-Fethli’l-İlâmi’l-Arabî, ts.), 1/12.

¹¹¹⁵ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 34; Tirmizî, “Tahâret”, 49; Nesâî, “Miyâh”, 1.

O'nun abdest alışı esnasında vücudundan ayrılan ya da yere düşen suyu teberrüken alıp abdest almak için kullanmalarına delalet eden hadisi¹¹¹⁶ de kendisine delil almaktadır.¹¹¹⁷

Sıddîk Hasan Han'ın bu konuda Malikî ve özellikle Zahirî mezhebinin görüşlerine yakın olduğu ya da onlarla aynı kanaatte olduğu söylenebilir.

Âlimlerin bu konuda görüşlerini beyan ettikten sonra tercihimiz; müsta'mel su temizdir, fakat temizleyici değildir, görüşünün daha münasip olduğu şeklindedir. Onunla ne abdest alınır ne gusül ve ne de necaset giderilir. Müsta'mel su temizdir çünkü selef-i salih üzerlerine damlayan müsta'mel sudan kaçınmıyorlardı. Ayrıca bunu destekleyecek şekilde *Buhârî* ve *Müslim*'de Hz. Peygamber'in ölüm döşegindeki Cabir'i ziyaret ettiği ve abdest alıp suyundan üzerine serptiğini anlatan hadis¹¹¹⁸ geçmektedir. Bu uygulamaya mukabil 'müsta'mel su temizleyici değildir' kanaati de vardır. Çünkü sahabe-i kiram suları az olmasına rağmen müsta'mel suyu tekrar kullanmak için biriktirmez bunun yerine teyemmüm ederlerdi. Muasır âlimlerimizden Vehbe ez-Zuhaylî'nin kanaati de bu yöndedir.¹¹¹⁹

3.1.2. Gül Suyunun Temizlikte Kullanılması

Âlimlerin çoğunluğuna göre gül suyuyla necaset giderilmez. Şafiî, Mâlik, sahih rivayete göre Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer, İshak b. Râhûye gibi âlimler bu görüştedirler. Gül suyu temizdir, temizleyici değildir.¹¹²⁰

Sıddîk Hasan Han'a göre gül suyu ve buna benzer sular kendisi temizdir; fakat temizleyici değildir. Çünkü mutlak su isminden çıkmış ve özel bir isimle anılarak muzaf su, yani isim tamlaması yapılarak kullanılan veya mukayyed su tabiri haline gelmiştir. Binaen aleyh Şârî'in bize temizleyici kıldığı su kendisine bir şey karıştığında ona izâfe edilmeyen mutlak sudur. Gül suyunun temiz olma vasfından çıkmamasının nedeni, mutlak suya temiz bir şey karışmış olmasından dolayıdır. Öyleyse ictima-ı tahireyn, daha

¹¹¹⁶ Buhârî, "Vudû", 40.

¹¹¹⁷ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/68.

¹¹¹⁸ Buhârî, "Vudû", 44; Müslim, "Feraiz", 4123. (Hz. Peygamber hastalığının ağırlaştığı bir sırada beni ziyarete gelmişti; abdest aldı ve abdest suyundan üzerime serpti. Ben kendime geldiğimde, Ya Rasûlullah! Mirasım kime düşer, benim varislerim, usûl ve fûru'umdan olmayan kimselerdir (kelâle) dedim. Bunun üzerine ferâiz ayeti nazil oldu.)

¹¹¹⁹ Zuhaylî, Vehbe, *el-fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*, 2. Baskı (Dımaşk: Dârü'l-Fikir, 1405/1985), 1/124, 125.

¹¹²⁰ Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Nacib el-Muti'î, (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 1/142; Zuhaylî, Vehbe, *el-fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*, 1/126

önce (birleşmeden) her birisinin sahip olduğu temiz olma vasıfları, birleştiğinde temiz olma vasıflarından çıkmasını gerektirmez.¹¹²¹

Görüldüğü gibi o, bu konuda cumhur ulemâ ve imam Şevkânî'nin görüşünü tercih etmiştir. Doğru olan görüşte budur. Zira gül suyu mutlak su değil mukayyet sudur. Sıddîk Hasan Han Ebû Hanife, Ebu Yusuf, Dâvûd ez-Zâhirî, İbn Teymiyye ve Dihlevî'nin gül suyuyla hades ve pislik giderilebilir görüşlerine muhalefet etmiş¹¹²² ve hatta bir eserinde İbn Teymiyye'den bahsederken gül suyuyla ilgili görüşünü garib bile karşılamıştır.¹¹²³ Şunu belirtelim ki, Sıddîk Hasan Han'ın oğlu Seyyid Nuru'l-Hasan Han babasının eserinin kenarında bir not düşerek İbn Teymiyye gül suyunun temiz ve temizleyici özelliğe sahip olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁴

3.1.3. Abdestte Besmele, Niyet, Mazmaza ve İstinşak

Sıddîk Hasan Han, abdestin farzları ile ilgili olarak Mâide 6. ayetinde geçen yüzü yıkamak, dirseklerle birlikte elleri yıkamak, kulaklarla beraber başı meshetmek ve topuklarla beraber ayakları yıkamaktan ibaret olan yerleri saymıştır. Bunun yanında abdeste başlarken besmele çekmek,¹¹²⁵ abdest almaya niyet etmek¹¹²⁶ ve ağza su verip iyi bir ağız temizliği (mazmaza) ve buruna su çekip iyi bir burun temizliği yapmayı da zikretmiştir.¹¹²⁷

Hasan Han *Fethu'l-beyân* adlı eserinde abdeste niyetin vacip olduğu hususunda Şafî'nin görüşünü teyit etmekte ve Ebû Hanîfe'nin “niyet abdeste farz değildir. Zira Allah ayette abdeste sadece dört yerin yıkanmasını farz kılmıştır. Niyet etmeyi farz kılmamıştır. Bunu farz kılması demek ayete ziyade etmek demek olur ki o da nesih manasındadır. Dolayısıyla haber-i vahid ve kıyasla Kur'ân'ı neshetmek caiz değildir”

¹¹²¹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/56.

¹¹²² Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/56; a.mülf., *Budûru'l-ehille*, 21; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/142; Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, thk. Seyyid Sabık, (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1426/2005), 1/313; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 38, 39.

¹¹²³ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcu'l-mukellel*, 421.

¹¹²⁴ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 21.

¹¹²⁵ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/117. Buna Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği şu hadisi delil olarak zikretmiştir: “Abdesti olmayanın namazı, abdeste başlarken besmele çekmeyen kimsenin de abdesti yoktur.” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/243, (4818); Ebû Dâvûd, “Tehâret”, 48; İbn Mâce, “Tehâret”, 41.

¹¹²⁶ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/137; a.mülf., *Fethu'l-beyân*, 3/360.

¹¹²⁷ Mazmaza ve istinşakın abdestin farzlarından olmasının sebebi bunlar yüzdendir. Nitekim Allah-ı müteâl Kur'ân-ı Kerim'de yüzü yıkamayı emretmiştir ve bunlarda yüze dâhildirler. Ayrıca Hz. Peygamber'in de mazmaza ve istinşak yapmayı emrettiği hadisleri de zikretmiştir. Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/121-122. Buhârî, “Vudû”, 26; Müslim, “Tehâret”, 20; Ebû Dâvûd “Tehâret”, 56; Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, nşr. Şuaybel-Arnaut v.dğr., 1/178, (347).

şeklindeki görüşüne karşı gelmektedir. Buna Mâide süresinin 6. ayeti ve *Buhârî* ve *Müslim*'de geçen şu meşhur “*Ameller ancak niyetlere göredir.*”¹¹²⁸ hadisini delil göstermiştir. Ayrıca “*Oysa onlar; Allah’ı birleyen bir hakperestler olarak dini, yalnız Allah’a halis kılıp, yalnız Allah’a ibadet etmeleri ile emrolunmuşlardı.*” (el-Beyyine 98/5) mealindeki ayeti delil olarak öne sürmüş ve ayette geçen ihlâs kelimesinin doğru bir niyetten ibaret olduğunu ifade etmiştir.¹¹²⁹

3.1.4. Ateşte Pişen ve Deve Eti Yemekten Dolayı Abdest Alınması

Ateşte pişen bir şeyi yedikten dolayı abdest almanın gerekli olup olmaması hususunda âlimlerin ihtilaf ettiklerine müşahade olunur. Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Hasan el-Basrî, Zührî Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Ebu Kılâbe (ö. 276/890) gibi âlimlere göre bu durumda abdest alınmalıdır. Bunlar Ebû Hureyre’nin rivayet ettiği “*ateşte pişen bir şey yedikten sonra abdest alınız*”¹¹³⁰ hadisini delil gösterirler.¹¹³¹ Fakat cumhura göre ateşte pişen şeyleri yemekten dolayı abdest alınması gerekmez. Bunlar biraz önce geçen hadisin mensûh olduğu kanaatindedirler. Nevevî, bu ihtilafın İslâm’ın bidayetinde var olduğunu; fakat daha sonra böyle bir durumda abdestin gerekli olmadığı hususunda icmâ‘ oluştuğunu belirtmiştir.¹¹³² İbn Şâhin, Hâzimî ve İbnü’l-Cevzî de Ebu Hureyre’nin rivayet ettiği “*tevaddaû mimmâ messet’n-nâr*” hadisinin mensûh olduğu kanaatindedirler. Hâzimî, Hulefâ-i Râşidîn ve ondan sonraki imamların abdest almamada ittifak ettiklerinin, mensûh olduğunun sıhhatına delalet ettiğini savunmuştur.¹¹³³

Hasan Han’ın görüşüne gelince o, cumhur ulemânın görüşünü teyit etmiş ve Nevevî’nin açıklamasını paylaşmıştır. Ona göre ateşte pişen şeyi yemekten dolayı abdest almak gerekmez. Daha evvel geçen Ebu Hureyre’nin rivayet ettiği hadis, İbn Abbâs’ın “*Rasulûllah (s.a.v.) koyun küreği yedi, sonra abdest almadan namaz kıldırdı*”¹¹³⁴ ve Câbir

¹¹²⁸ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 1; Müslim, “İmâret”, 155; Tirmizî, “Fezâilu’l-Cihâd”, 16; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 10; Nesâî, “Tehâret”, 60; İbn Mâce, “Zuhd”, 26.

¹¹²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 3/360.

¹¹³⁰ Müslim, “Hayz”, 90; Ebû Dâvûd, “Taharet”, 75; Nesâî, “Taharet”, 122.

¹¹³¹ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (Kahire: el-Metba‘atu’l-Misriyye, 1347/1929), 4/43; Aynî, Ebû Muhammed Bedrûddin Mahmûd b. Ahmed, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Halid b. İbrhim el-Mısri, (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1420/1999), 1/438; Yeniçel, Necati ve Kayapınar, Hüseyin, *Sünen-i Ebu Dâvud Tercume ve Şerhi*, (İstanbul: Şamil Yayınları, ts.), 1/349-350.

¹¹³² Nevevî, *el-Minhâc*, 4/43.

¹¹³³ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman, *Nâsihu’l-hadis ve mensûhuh*, nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, (Amman: Mektebetü’l-menâr, 1408/1988), 76; Hâzimî, *el-İ’tibâr fî’n-nâsih ve’l-mensûh mine’l-âsâr*, 52; İbnü’l-Cevzî, *İhbârü ehli’r-rüşûh fî’l-fikh ve’t-tahdîs*, 32.

¹¹³⁴ Buhârî, “Vudû”, 50; Müslim, “Hayz”, 91; Ebû Dâvûd, “Taharet”, 74.

b. Semüre'nin (ö. 76) “*Rasulûllah'ın iki işinden sonuncusu, ateşin pişirdiği şeyden dolayı abdest almamasıdır.*”¹¹³⁵ rivayet ettiği hadislerle mensûh olmuştur. Aynı şekilde Hasan Han daha evvelce hadiste geçen “vudû” kelimesini, abdest almaya değil yemekten sonra el ve ağız yıkamaya hamledenlerin görüşüne de işaret etmiştir.¹¹³⁶

Tercihe şayan görüş cumhur ulemânın görüşüdür. Çünkü abdest almayı ifade eden hadis mensûh olmuştur. Hz. Peygamber efendimiz kendisi et yedikten sonra abdest almadan namaz kılmıştır. Ayrıca Hulefâ-i Râşidîn, sahâbiler ve dört mezhep müctehid imamları da ateşte pişen şeylerden abdest almamışlardır.

Öte yandan, deve eti yemenin abdesti bozup bozmaması hususunda da âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere bazı diğer sahabeler, cumhuru tâbiîn, Ebû Hanîfe, Malik, Şafiî gibi ekseriyeti teşkil eden ulemâyâ göre deve eti yemek abdesti bozamaz. Bunlar Hz. Peygamber'in son tatbikatının ateşte pişen şeyden dolayı abdest almadığı şeklindeki hadisle¹¹³⁷ istidlal etmişlerdir. Cumhur, bu hadisin ateşte pişen şeyden abdest alma ile ilgili hadisi¹¹³⁸ neshettiği kanaatine varmışlardır. Buna mukabil Sıddîk Hasan Han İmam Nevevî'den naklederek bazı sahabeler, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhuye, Yâhyâ b. Yahya, Ebû Bekr İbnu'l-Münzir İbn-i Huzeyme ve Ebû Bekr Beyhakî gibi âlimlerin deve eti yemenin abdesti bozduğu fikrini savunduklarını belirtir. Bunlar delil olarak Hz. Peygamber'den Câbir'in rivayet ettiği “*bir kişi Resûlullah'a (s.a.v.) deve eti yedikten sonra abdest alayım mı?*” sorması üzerine Resûl-i Ekrem “*Evet, deve eti yedikten sonra abdest al.*”¹¹³⁹ şeklindeki hadisi ileri sürmüşlerdir. Nevevî kendi mezhebine muhalefet etmesine rağmen delilin kuvvetli olmasından dolayı bu görüşü savunmuştur.¹¹⁴⁰ Dihlevî, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Şevkânî de bu görüştedirler.

Hasan Han'ın görüşüne gelince o, bunların görüşlerini naklederek tercih etmiş, özellikle Nevevî'nin kanaatini isabetli bulmuştur.¹¹⁴¹ Cumhurun istidlal ettiği delile karşı cevap vermeye çalışmış ve şöyle demiştir: “Cumhurun ileri sürdüğü hadiste Hz. Peygamber'in deve etinden dolayı abdest almayı terk ettiğine dair hiçbir hüküm yoktur.

¹¹³⁵ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 74; Nesâî, “Tahâret”, 123.

¹¹³⁶ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/155; a.mlf., *İfâdetü's-şüüh*, 93.

¹¹³⁷ Muvatta', “Tahâret”, 22; Buhârî, “At'ima”, 53; Müslim, “Hayz”, 91; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 74.

¹¹³⁸ Müslim, “Hayz”, 90.

¹¹³⁹ Müslim, “Hayz”, 97; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 71; Tirmizî, “Tahâret”, 60; İbn Mâce, “Tahâret”, 67; Beyhakî, *Sünenu'l-kübrâ*, 1/245 (737).

¹¹⁴⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 4/49; a.mlf., *el-Mecmû'*, 2/66.

¹¹⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *İfâdetü's-şüüh*, 93; a.mlf., *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/145-146.

Buna göre nasıl ondan abdest almak mensûh olsun”?. Bir diğer ifadesinde “ateşin pişirdiği şeyden abdest almayı gerektiren hadis âmmdır, devenin eti ile ilgili hadis ise hâsıdır. Usûl kaidesine göre hâs âmna mukaddemdir” demektedir.

Bu konuda Dihlevî gibi ihtiyâtlı olmayı önermiş ve Hasan Han, Dihlevî'nin “deve eti (abdestin gerekli olup olmaması) hususunda bir şey söylemek zordur. Sahâbe ve tâbiîn fakihleri abdestin gerekli olmasına kâil değildirlere. Mensûh olmasına hükmetmeye da bir yol yoktur. Bana göre bu konuda insanın ihtiyâtlı olması uygundur.” dediğini nakletmiştir.¹¹⁴²

Yine Hasan Han deve eti yemekten dolayı abdest almanın gerekli olması hususunda insaflı olmaya davet etmiş ve cumhura karşı deve eti abdesti gerektiren hadisin senedi üzerine de durmuş ve bu hadis *Sahih-i Müslim* ve *Sünen* yazarları tarafından tahrir edilmiş ve âlimlerce sahih kabul edildiğini söylemiştir. Ona göre bu hadise karşı Hz. Peygamber'in ne kavlinde ne fiilinde ve ne de takririnde muhalif bir şey rivayet edilmemiştir.

Hasan Han, hadislerdeki abdest almanın eli veya ağzı yıkamaya hamledilmesine de karşı çıkmıştır. Ona göre şer'î lafızlar ilk önce gerçek anlamlarına hamledilmeli, buna göre burada kastedilen “vudû” eli yıkama değil belli organları yıkama yani abdest almak demektir.¹¹⁴³ Fakat yukarıda belirtildiği üzere ateşte pişen şeyi yemekten dolayı abdest alma meselesinde “vudû” kelimesini eli ve ağzı yıkamaya hamledilenlerin görüşünü delil olarak belirtmişti.¹¹⁴⁴

3.1.5. Meninin Temiz Olması

Meninin temiz olup olmadığı meselesinde fakihler ihtilaf etmişler ve herkes kendi görüşünü hadislerle desteklemişlerdir. Sıddîk Hasan Han, meninin temiz olduğu görüşünü tercih etmiş ve sadece meninin necisliğine delalet eden herhangi bir delilin bulunmamasının bu görüşü savunmaya yeterli görmüştür. Ona göre her şeyde asl olan onun temizliğidir. Dolayısıyla meninin necisliğine delil olmadığı için berâet-ı asliyye prensibine göre temiz olduğuna hükmedilmesi yeterlidir.¹¹⁴⁵ O, meninin necisliğine

¹¹⁴² Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/300; Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/145-146; a.mlf., *İfâdetü's-şüyüh*, 93-94.

¹¹⁴³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/146; a.mlf., *İfâdetü's-şüyüh*, 94.

¹¹⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/155; a.mlf., *İfâdetü's-şüyüh*, 93.

¹¹⁴⁵ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/83-85; a.mlf., *Delilü't-talib*, 714.

hükmedenlerin delillerini geçerli olmadığını iddia ederek reddetmiştir. Ona göre bir şeyin necisliğine hükmetmek için hakkında sağlam bir delilin bulunması lazımdır. Ayrıca Emîr es-Sen‘ânî’nin (ö. 1181/1768) *Sübülü’s-Selâm* adlı eserinden şunları nakletmiştir: “Gerçekte, menide asl olan temizliğidir. Necasetine hükmedenlerin buna dair delil getirmeleri gerekir. Biz ise asılda kalırız”¹¹⁴⁶.

3.2.NAMAZLA ALAKALI BAZI MESELELER

3.2.1.İmama Rükûda Yetişen Kimsenin Durumu

Sıddîk Hasan Han, imam rükûda iken, yetişen bir kimsenin, o rek‘ati idrak etmiş olup olmadığı hususunda cumhur ulemânın görüşüne karşı çıkmış ve ona göre bir rek‘atin rükûna yetişen bir kimse, o rek‘ata yetişmiş sayılmaz. İmama nerede yetişmişse onun için orası namazın başlangıcı olur. Delil olarak *Buhârî* ve *Müslim*’de geçen hadisi¹¹⁴⁷ göstermiştir. İmam Buhârî ve Şevkânî gibi bazı âlimler da bu görüşü savunmuşlardır.¹¹⁴⁸

3.2.2. Bayram Namazı ve Cuma Namazının Aynı Güne Denk Gelmesi

Bayram namazı cuma gününe denk geldiğinde bayram namazını kılanların cuma namazını kılmalarının gerekli olup olmadığı hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Sıddîk Hasan Han’a göre bayram cuma gününe denk geldiğinde bayram namazı kılındıktan sonra cemaat ve imam Cuma namazını kılıp kılmamakta ruhsat sahibi/serbesttirler. Kılmaları da terk etmeleri de caizdir. Cuma namazını kılmalarının gerekli olmadığı kanaatindedir. Kılmak istemeyenler ruhsata göre amel etmiş olur, yerine getirenler ise vacib olmamakla birlikte mükâfatlandırılırlar. Hasan Han bu kanaatini hadislerle¹¹⁴⁹ ve

¹¹⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, *Miskü’l-hitâm*, 1/39; a.mlf., *er-Ravdatü’n-vediyeye*, 1/83-85. Sıddîk Hasan Han’ın naklettiği cümleyi *Sübülü’s-Selâm*’de bulamadım. San‘ânî, Muhammed b. İsmâil el-Emîr, *Sübülü’s-Selâm şerhu Bulûği’l-merâm*, nşr. Halil Ma’mun Şihâ, (Beyrut: Dârü’l-marife, 1415/1995), 1/57-58.

¹¹⁴⁷ Hadisi Ebû Hüreyre şöyle rivayet etmektedir: “...namazın eriştiğiniz kadarını (imâmla beraber) kılınız. Kaçırduğunuz kısmını ise kendiniz tamamlayınız”. Buhârî, “Ezân”, 21, “Cum‘a”, 18; Müslim, “Mesâcid”, 152.

¹¹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 65. Şevkânî hatta bu konuda müstakil bir risale de yazdığını aktarmaktadır. Şevkânî, *es-Seylü’l-cerrâr*, 161. Şevkânî, *Neylü’l-evtâr minesrâr-ı Müntaka’l-ahbâr*, nşr. Ebû Muaz Tarik, (Riyad: Dârü İbn Kayyim, 1426/2005), 3/123-127; Azîmâbâdî, *‘Avnü’l-mabûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: el-Mektebetü’s-selefiyye, 1388/1968) 3/145.

¹¹⁴⁹ Bu konu ile ilgili Sıddîk Hasan Han Ebû Dâvûd ve İbn Mâce gibi bazı hadis kitaplarında rivayet edilen iki hadisten bahsetmiştir. Hadisler şöyledir: Birinci hadis Zeyd b. Erkam’dan gelen bir hadistir: *Muâviye b. Ebî Süfyân’ın Zeyd b. Erkam’a; “İki bayram (bayram ve cuma) aynı güne rastladığı bir günde Resûlullah (s.a.v.) ile beraber bulundun mu?” diye sordu. Zeyd; Evet, dedi. Peki nasıl yaptı? Bayramı kıldı sonra cuma için ruhsat verip “kılmak isteyen kulsın” buyurdu. Nesâî, “Salâtu’l-İdeyn”, 32; Ebû Dâvûd, “Salât”, 210; İbn Mâce, “Salât”, 166. İkinci hadis ise Ebû Hüreyre’den gelen bir hadistir: “Sizin şu gününüzde iki bayram bir araya geldi. İsteyene bayram namazı yeter. İsteyen Cuma namazını kılmayabilir ama biz cumayı kılacağız.” Ebû Dâvûd, “Salât”, 210.*

sahabenin amali ve kavliyle destekler. Abdullah b. Zübeyr de kendi hilafeti döneminde bayram namazını kıldırdıktan sonra cuma namazını kıldırmamıştır. Ayrıca Abdullah İbn Abbâs'a durum bildirince "Sünnete uygun davranmış" diye yanıt vermiştir.¹¹⁵⁰ İşte bu konuda Hasan Han hadislerin yanında sahabelerin yaptıklarını ve sözlerini de delil olarak kullanmıştır. Hâlbuki tezimizin ikinci bölümde deliller kısmında sahabenin sözü başlığı altında zikrettiğimiz gibi Hasan Han "sahabenin sözü"nü delil olarak kabul etmez idi.

Dolayısıyla Hasan Han bu konuda Hanbelîlerin görüşünü de tercih etmiş olmaktadır. Zeydilerin de görüşü bu yöndedir. Hanbelî ve Zeydiyye mezhebinin dışında Hanefiler, Şafiiler, Mâlikiler ve hatta Zahiriler bayramın Cuma gününe denk gelmesi durumunda, Cuma namazının kılınması gerektiğine ittifak etmişlerdir. Bunlara göre bayram namazı Cuma namazının yerine geçmez.¹¹⁵¹

Şunu de belirtmek gerekir ki, Hanbelîlere göre ruhsat sadece cemaati kapsar imamı kapsamaz.¹¹⁵² Fakat Hasan Han yukarıdaki hadis ve sahabenin yaptıkları ve söylediklerine dayanıp buna muhalefet ederek cuma namazının terk etmesinin ruhsatının imam ve cemaatin her ikisini kapsadığını söyler.¹¹⁵³

Kanaatimizce bayram namazının cuma gününe denk gelmesi durumunda bayram namazı cuma namazının yerine geçmemelidir. Çünkü sünnet olan bayram namazı, farz olan Cuma namazını iskat etmemelidir. Farziyeti kesin delillerle sabit olan cuma namazı, kılınmamasına delalet eden âhad hadislerle düşmez. Aynı şekilde Abdullah b. Zübeyr'in kılmaması da delil olamaz.

3.2.3. Kasten Terk Edilen Namazın Kazâsı

Sıddîk Hasan Han mazeret olmaksızın bilerek terk edilen namazın, -kişinin küfre düşmesini gerekçe göstererek-kazâsının gerekmediği kanaatindedir. Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884), İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Şevkânî ve Şafîî mezhebine mensup bazı âlimlerin de bu kanaatte olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁵⁴ Ancak

¹¹⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 74; a.mlf., *Miskü'l-hitâm*, 1/355.

¹¹⁵¹ Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Câmiu's-sagir*, (Karaçi: İdaretü'l-Kur'ânve'l-ulumi'l-İslâmiyye, 1990), 113 (Abdülhay el-Leknevî'nin *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sagir* şerhi ile beraber); Şafîî, *el-Üm*, nşr. Rif'at Fevzi Abdülmutallib, (Mansûre: Dâru'l-vefâ, 2001), 2/516; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 5/89; Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, (Kahire: Mektebetü'tevfikiyeye, ts.), 157, 164.

¹¹⁵² Makdisî, Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî ve Abdulfettah Muhammed el-Huluv, (Riyad: Dâru'l-âlem el-kütüb, 1417/1997), 3/242.

¹¹⁵³ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 74.

¹¹⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/335; a.malf., *Budûru'l-ehille*, 69; a.mlf., *Delilü't-talib*, 569; Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 177.

uyku, sehv, unutma ve düşman korkusu gibi mazeretli durumlarda kaçırılmış namazların hatırladığı zaman yerine getirilmesi (eda etmesi) gereklidir. Ona göre hatırladığı zaman eda etmek o kaçırılmış namazın kazâ vakti olarak değil eda vakti olarak kabul edilir. Çünkü bu yönündeki hadisler,¹¹⁵⁵ aslında kazâyâ değil edaya delalet etmektedirler.¹¹⁵⁶ Hasan Han, bu konu ile ilgili Şevkânî'nin görüşlerini de aynen tekrar etmektedir.¹¹⁵⁷

Cumhur ulemâya göre özürsüz terk edilmiş namazın kazâsı vâciptir.¹¹⁵⁸ Hasan Han, onların görüşlerine karşı çıkıp bu konuda Kur'ân ve Sünnet'ten delil olabilecek delillerinin olmadığını öne sürmüştür.¹¹⁵⁹

Namazı bilerek terk eden kişinin kâfir olduğunu vurgulayan Hasan Han buna delil olarak şunları söylemektedir: “Çünkü böyle bir kişinin hükmü sahih hadislerle¹¹⁶⁰ sabit olmuştur. Böyle olunca devlet başkanı tarafından namazı kılması istenilir. Yüz çevirirse üç gün sonra hemen öldürülmelidir”. Nitekim bilerek namazı terk eden kişiye fasık denmesine karşı çıkmış ve fasık diyen bazı fakihlerin görüşlerini garip karşılamıştır. Çünkü ona göre fasık denmesi için kesin bir delilin bulunması lâzımdır.¹¹⁶¹

Diğer taraftan İslâmî tevîl etmekle isbat edilmesi mümkün olduğu müddetçe, İslâmî ikrar eden ve açıkta şeriatın getirdiği hükümlere amel eden kimsenin tekfir edilmesini doğru bulmamıştır. O burada Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235), İbn Seb'în (ö. 669/1270), Afifüddin et-Tilimsânî (ö. 690/1291) gibi bazı mutasavvıflar tekfir edenlere karşı çıkmıştır.¹¹⁶²

¹¹⁵⁵ Hz. Peygamber efendimiz şöyle buyurmaktadır: “Kim bir namazı unutursa onu hatırladığında kalsın. Zira onun kefareti ancak budur...”. Buhârî, “Mevâkîtü's-Salât”, 37; Müslim, “Mesâcid”, 314; Tirmizî, “Salât”, 17; Ebû Dâvûd, “Salât”, 11.

¹¹⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/337; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 69.

¹¹⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 69. Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 176-177.

¹¹⁵⁸ İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hafîd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1402/1982), 1/182; Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/76; Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, (Beyrut: Dârü'l-fikir 1400/1980), 2/700; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, 2/130-131; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, Sadeleşiren: Ali Fikri Yavuz, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014) 185.

¹¹⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/335; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 69.

¹¹⁶⁰ *Sahiheyn*'de Abdullah İbn Ömer yoluyla rivayet edilen şu uzun hadis yer almaktadır: *Resulullah (s.a.v.) “Allah'dan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet, namazı ikaame ve zekâtı edâ edinceye kadar insanlarla sevash etmeye me'mur oldum. Bunları yaptılar mı canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak İslâm haklarından bir hak karşılığı olursa o başka! (Batını) hesapları da Allah'a kalmıştır”*. Buhârî, “İmân”, 17; Müslim, “İmân”, 36. Ebu Hüreyre tarafından da bu hadis rivayet edilmektedir. İbn Mâce, “Mukaddime”, 10; Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, 1/432.

¹¹⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/336; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 70.

¹¹⁶² Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 249.

Hasan Han kâfir olan bir kişinin Müslüman olduktan sonra önceki namazlarının kazâ etmesinin gerekmediği görüşündedir. Ona göre bu konu, zahir olan görüşe göre dinden dönmüş (mürted) kişinin hakkında de geçerlidir. Yani namazları kazâ etmesi gerekmez.¹¹⁶³ Bu konuda Hanefî ve Mâlikî ulemâsı gibi düşünmektedir.¹¹⁶⁴

3.2.4. Özürünün İmameti

Sıddîk Hasan Han, idrarını tutamayan ve buna benzer özürlü (mâzur) kişinin özürsüz olanlara imamlık yapmasında bir sakıncanın bulunmadığını iddia eder. Çünkü ona göre özürlü kimsenin yaptığı fiili, özrü olmayan kimse de yapar. Bu anlamda özürlüyle özürlü olmayan kimse arasında herhangi bir fark yoktur. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında özür sahibi olanların durumlarından haberdar olduğu halde onların başkalarına imam olmalarını yasaklamamıştır. Böylece şeri'atta özürlü kimsenin imam olmasının engelliğine delalet eden bir delil yoktur. Bilakis imam olmasının caizliğine delil vardır.¹¹⁶⁵

3.3. ORUÇ

3.3.1. Kasıtlı Orucu Bozma Keffâreti

Sıddîk Hasan Han *Budûru'l-ehille minrabtı'l-mesâili bi'l-edille* eserinde Şevkânî'nin *es-Seylü'l-cerârü'l-mütedeffik* eserinden görüşünü aynen naklederek; cinsel temas (cima') dışında ramazanda kasıtlı orucu bozan kişinin sadece bir gün kaza etmesi gerektiğini beyan etmiştir. Buna Ebû Davûd'un rivayet ettiği, ramazanda gündüz vaktinde bilerek cinsel temasta bulunan kişinin orucunun bozacağını ve devamında ziyade lafızlarla “o gün yerine bir gün oruç tut ve aff dile” şeklindeki hadisi¹¹⁶⁶ delil getirmiştir. Çünkü bu rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.), o kişiye oruç tutmasını buyurmuştur.¹¹⁶⁷ Ancak Hasan Han hocasının eserinin şerhi olan diğer bir eserinde ramazanda kasıtlı olarak orucunu bozan kişinin üzerine keffâret lazım olduğunu beyan etmiş ve metinde hocası da “kasıtlı olarak orucunu bozanın kefareti, zihârın keffâretidir” diye oruç keffâretini zihâr keffâretine kıyaslamıştır. Hasan Han buna ramazanda cinsel ilişki olayı olarak

¹¹⁶³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/338.

¹¹⁶⁴ Hindî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, 1/768-769; Burhânîpûrlu Şeyh Nizâm, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, nşr. AbdullatifHasen Abdurrahman, (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1421/2000), 1/134; *el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*, 34/27.

¹¹⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 396-398.

¹¹⁶⁶ Ebû Dâvûd, “Savm”, 38; İbn Mâce, “Savm”, 14; İsfârâyînî, Ebû Avâne Ya'kub b. İshâk b. İbrhîm, *MüsnedüEbî 'Avâne*, nşr. Eymen b. Arifed-Dımaşkî, (Beyrut: Dârü'l-marife, 1419/1398), 2/206 (2859); Tahâvî, *Şerhu müşkilü'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 4/173.

¹¹⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 127; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 288.

bilinen ve başta *Sahîhayn* ve diğer hadis kitaplarında Hz. Ebû Hüreyre ve Hz. Aişe tarafından merfu olarak rivayet edilen hadisi¹¹⁶⁸ delil göstermiştir. Devamında Şevkânî'nin yeme ve içmeyi cinsel ilişkiye (cima') kıyas etmesini ve dolayısıyla cimâ'da keffâret gerekli olduğu gibi ramazanda özürsüzce yeme ve içmede de keffâretin gerekli olduğunu nakletmiştir. Hasan Han bu konuda şunları kaydetmektedir: “Deniliyor ki cinsel ilişki dışında sebebi ne olursa olsun bilerek iftar (orucu bozan bir şey) eden kişinin üzerine keffâret gerekmez. Şevkânî bu yaklaşıma karşı çıkmış, yeme ve içmeyi cima'ya kıyas etmiştir. Keffâret olarak kişinin eşyle cinsel temasta bulunmasına ne gerekirse bir şey yiyip içmekte de o gerekir. Çünkü bunlar hepsi helaldir, fakat oruç yasağından dolayı bunlar ramazanda gündüz vaktinde yasaklamışlardır”. Hatta bazı rivayetlerde cima'yi zikredilmeksizin “Âdemin biri ramazanda orucunu bozmuştu.”¹¹⁶⁹ şeklindeki mutlak ifadenin kullanılması da vaki olduğunu da söylemiştir.¹¹⁷⁰

Görüldüğü üzere burada Hasan Han kıyas yaparak bilerek bir şey yemek ve içmekte keffâretin vacip olduğunu savunmuştur.¹¹⁷¹ Bu konuda da Hanefiler gibi düşünmektedir.

Buna mukabil O İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Bulûğul Meram* eserini şerh ettiği eserinde de Şevkânî'nin görüşünü getirdikten sonra ramazanda bilerek orucunu bozan

¹¹⁶⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında meydana gelen ve oruç keffâretinin delili olan hadis Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bir adam gelerek “Helak oldum yâ Resûlallah” dedi. Resûlullah (s.a.v.) “Seni helak eden nedir” diye sordu. O zât, “Ramazan gününde zevcemle cima ettim” cevabını verdi. Hz. Peygamber, “Bir köle azâd edecek bir şey bulabilecek misin?” buyurdu. Adam/ “Hayır” cevabını verdi. Resûlullah (s.a.v.); “İki ay ara vermeden oruç tutabilecek misin?” diye sordu. Adam yine “Hayır” cevabını verdi. Peygamber (s.a.v.), “O halde altmış yoksulu doyurabilir misin?” dedi. Adam yine “Hayır” cevabını verdi. Sonra oturdu derken bu sırada Hz. Peygamber'e bir sepet hurma getirildi. Hz. Peygamber “O mesele soran nerede?” buyurdu. “Benim” (diyerek ayağa kalktı). Rasûlullah; “Al bunu tasadduk et” buyurdu. O kişi “Benden daha fakirine mi? seni hakikat üzere gönderene Allah'a yemin ederim ki, siyah taşlı şu Medine şehrinin içinde bizden daha muhtaç kimse yoktur”. Dedi. Rasûlullah (s.a.v.) güldü, hatta yan dişleri göründü ve “Haydi bunu al ve ailene yedir.” Buyurdu. Buhârî, “Savm”, 30, 31, “Hibe”, 20, “Nefekât”, 13, “Edeb” 68, 95, “Keffarât”, 2, 3, 4, “Hudûd” 26; Müslim, “Siyâm”, 81; Muvatta', “Siyâm”, 28; EbûDâvûd, “Savm”, 38; Tirmizî “Savm”, 24.

Hz. Aişe'nin (r.a.) rivayet ettiği hadis de şöyledir: “Resûlullah'e (s.a.v.) bir adam gelerek, “Yandım” dedi. Resûlullah (s.a.v.), “Niçin?” diye sordu. Adam: “Ramazanda güpegündüz eşimle cima' ettim.” dedi. Peygamber (s.a.v.) “Sadaka ver, sadaka ver” buyurdular. O zât, “Bende hiçbir şey yoktur.” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) onun oturmasını emir buyurdu. Derken Resûlullah'e arak denilen büyük bir sepetle hurma getirildi. Rasûlullah (s.a.v.) o zâta bu hurmaları tasadduk etmesini emir buyurdu.” Buhârî, “Savm”, 29; Müslim “Siyâm”, 85; Ebû Dâvûd “Siyâm”, 38.

¹¹⁶⁹ Muvatta', “Siyâm”, 28; Müslim, “Siyâm”, 83; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16/403 (10687); Ebû Dâvûd, “Savm”, 38; Tahâvî, *Şerhu me'ani'l-âsâr*, 2/60 (3197).

¹¹⁷⁰ Siddik Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/545; a.mlf., *Miskü'l-hitâm*, 1/522.

¹¹⁷¹ Siddik Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/544.

kişinin üzerine zıhar keffâreti gibi keffâret lazım olduğu kanaatini açıkça paylaşmaktadır.¹¹⁷²

İmam Beğâvî (ö. 516/1122) orucun keffâreti ile ilgili şunları söylemektedir: “Cima‘ dışında, yani kasıtlı olarak yiyip içmekle orucunu bozan kimseye cima‘ yapan gibi üzerine keffâret vacibtir. Hanefîler, Mâlikîler, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797) ve Ebû İshâk (ö. 418/1027) bu görüştedirler. Buna karşı İmam Şafîî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) göre yalnız kazâ gerektirir. Keffâret gerektirmez.¹¹⁷³

3.3.2. İtikâfta Oruç

Oruç, itikâfın şartı değildir. Şart olduğunu söyleyenlerin delil getirmeleri gerekir. Buna mukabil şart olmadığını kabul edenlerin sadece inkâr etmeleri ve şart olduğuna teslim olmamaları yeterlidir. Ayrıca şart olmasına dair Rasûlullah tarafından bir şey sabit olmamıştır. Hz. Aişe (r.a.) ve İbn Abbâs (r.a.) gibi bazı sahabilerden “Oruç olmadan itikâf olmaz”¹¹⁷⁴ gelen rivayet onlara mevkuftur.¹¹⁷⁵ Mevkuf olan rivayet hüccet değildir.¹¹⁷⁶ Daha önce sahâbî sözü başlığı altında Sıddîk Hasan Han’ın görüşünü değerlendirirken onun genel olarak sahabe sözünü hüccet olarak kabul etmediğini, dolayısıyla itikâf için oruçlu olmayı şart görmez.

3.4. ZEKÂT

3.4.1. Ticaret Malında Zekât

Ticaret malında zekâtın verilmesi gerekli olup olmaması hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hz. Ömer, İbn Ömer, İbn Abbas, Fukahâ-yi seb‘a,¹¹⁷⁷ Hasan, Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Meymûn b. Mıhrân (ö. 117/735), Tâvûs b. Keysan (ö. 1066/725), İbrâhîm

¹¹⁷² Sıddîk Hasan Han, *Miskü’l-hitâm*, 1/522; San‘ânî, *Sübülü’s-Selâm*, 2/261.

¹¹⁷³ Beğâvî, *Şerhu’s-Sünne*, 6/289.

¹¹⁷⁴ Ebû Dâvûd Hz. Aişe (r.a.)’den uzun bir hadisi nakletmiştir. Ebû Dâvûd, “Savm”, 80; Dârekutnî, *Süneni’d-Dârekutnî*, 3/184-185.

¹¹⁷⁵ Mevkuf hadis sahabeden rivayet edilen söz, fiil veya takrirlerdir. Mevkuf hadiste hadisin senedi Resulullah’a (s.a.v.) ulaşmaz sahabide son bulur. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs (Mukaddimetü İbn Salâh)*, 46.

¹¹⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 129.

¹¹⁷⁷ Tâbiîn döneminde yaşamış meşhur Medineli yedi fakihdir. Bunlardan Urve b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 93/721), Saîd b. Müseyyeb (94/713), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718-19), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725), Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725) üzerine ittifak vardır. Yedinci fakih için şu üç farklı isim kaydedilmektedir: Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712-13) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725). Kureşi, Ebû Muhammed, *el-Cevâhirü’l-mudıyye*, 4/ 548-549; Hafnâvî, Muhammed İbrâhîm, *el-Fethu’l-mübîn fi hall-i rumûz ve mustalahâtı’l-Fukahâve’l-Muhaddisîn*, nşr. Abdulkadir Mahmud el-Bekâr, 3. Baskı, (Mısır: Dâru’s-selâm, 1430/2009), 265-266.

en-Nehaî, Süfyân es-Sevrî, Evzaî, Hanefiler, Şafiiler, Malikiler ve Hanbelîler yani cumhur ulemaya göre ticaret mallarının zekâtını vermek vâciptir.¹¹⁷⁸ İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) *el-İcmâ'* adlı eserinde ticaret maksadıyla bulunan ticâret mallarında üzerinden bir yıl geçtiği zaman zekâtın vermesi vâcip olduğu hususunda İslam hukukçularının icma ettiğini de bildirmiştir.¹¹⁷⁹ Fakat Sıddîk Hasan Han cumhur ulemanın görüşüne katılmayıp Zâhirîler¹¹⁸⁰, Şevkânî¹¹⁸¹, Nâsirüddin el-Elbânî¹¹⁸² gibi ticaret mallarında zekâtın vâcip olmadığını iddia etmektedir. Bu iddiasıyla ilgili dayandıkları bazı delilleri ileri sürmektedir. Delillerine geçmeden önce cumhurun Kur'ân'dan, sünnetten, icmadan ve tabiinden getirdikleri şu delilleri zikredeceğiz:

“Ey iman edenler, kazandıklarınızın temizlerinden Allah yolunda harcayın” (el-Bakara, 2/267). Ayette geçen “kazandıklarınızdan” ifadeyi müfessirlerin çoğunluğu “ticari yolla kazandıklarınızdan zekât verin” diye yorumlamışlardır.¹¹⁸³

Bu konu ile ilgili Kur'ân'dan getirilen diğer bazı ayetler şunlardır.¹¹⁸⁴ “Onların mallarından bir sadaka al” (et-Tevbe, 9/103), “Onların mallarında dilenenler ve yoksullar için bir pay var idi.” (ez-Zâriyât, 51/19), “Onların mallarında, belirli bir hak vardır. Hem isteyen, hem de mahrum olan için.” (el-Meâric, 70/24-25).

¹¹⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/190; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2/20; İbn Abdülber, *el-Kâfî fi fikhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992), 97; Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yusuf, *el-Mühezzeb fi fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, nşr. Zekeriyya 'Umeyrât, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/293; Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedî*, 2/191; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 4/248; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6/3; Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-Muhtâc ilâ ma'rifetihî'âni el-fâzi'l-Minhâc*, nşr. Muhammed Halîl 'İtânî, (Beyrut: Dâru'l-marife, 1418/1997), 1/586; Seyyid Sâbık, *Fikhü's-sünne*, 1/247; Kardâvî, Yusuf, *Fikhü'z-zekât*, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1393/1973), 1/315-326.

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî, *el-İcmâ'*, nşr. Ebû Hammâd Sağîr Ahmed b. Muhammed Hanîf, 2. Baskı, (Acman: Mektebetü'l-Furkân, 1420/1999), 57.

¹¹⁸⁰ İbn Hazm, *el-İhkam*, 5/209.

¹¹⁸¹ Şevkânî, *es-Seylü'l-Cerrar*, 236; a.mlf., *ed-Dürerü'l-behiyye fi'l-mesâili'l-fikhiyye*, nşr. Ebû Huzeyfe İbrâhîm b. Muhammed, (Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, 1408/1987), 22.

¹¹⁸² Elbânî, *Tamâmü'l-minnefi't-talik'alâ Fikhi's-sünne*, (Amman: Dâurraye, 1408), 363.

¹¹⁸³ Taberî, EbûCa'fer, *Câmiu'l-beyân an te'viliâyi'l-Kur'ân*, 5/555-556; Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kimhâvî, (Beyrut: Dâr-ı İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1412/1992), 2/174; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdulkadir 'Ata, 3. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/313; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/466;

¹¹⁸⁴ Kardâvî, Yusuf, *Fikhü'z-zekât*, 2/316.

Hadisten istidlal edilen deliller ise şunlardır: Semüre b. Cündeb¹¹⁸⁵ şöyle demiştir: “Resulûllah (s.a.v.) ticaret için hazırladığımız mallardan zekât vermemizi bize emrederdi.”¹¹⁸⁶

Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653) diyor ki, Resulûllah (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “Deve ve koyundan zekât vardır, kumaştan da zekât vardır.”¹¹⁸⁷

Ebû Amr b. Hammâs, babasından şunu rivayet eder: “Hz. Ömer bana uğrayıp, “Ey Hammâs malının zekâtını öde.” dedi. “Bende sadece deriden bir ok torbasıyla bir miktar arzak var” dedim. Bunun üzerine “bunların kıymetini tespit et, sonra da zekâtını öde” dedi.¹¹⁸⁸ Burada da anlaşılacağı gibi Hulefâyı Râşidîn’den olan Hz. Ömer (r.a) Hammâs’tan ticaret malından zekâtın verilmesini emretmiştir. Dolayısıyla ticaret malında zekâtınvâcip olduğunu göstermektedir.

Hasan Han’ın görüşüne gelince ona göre ticaret malı zekâta tabi değildir. Çünkü ticaret malında zekâtın gerekliliğini beyan eden bir delil yoktur ve iddiasını şu delillerle desteklemektedir:

Allah-u Teâlâ Kur’ân-ı kerimde “Onların mallarından bir sadaka al” (et-Tevbe, 9/103) buyurmaktadır. Bu ayet genel olarak mal denilen her şeye zekâtı gerektirmez. Şâri’in gerekli kıldığı mallarda zekât düşer. Zekâta tabi olan mallar bellidir. Nitekim hiçbir âlim bütün mallar zekâta tabidir dememiştir. Dolayısıyla ticaret malı zekâta tabi tutulacağına dair bir delil yoktur. Ayrıca Hasan Han’a göre bu ayet tefsir âlimlerin de zikrettikleri gibi nafile sadaka ile ilgilidir farz zekât ile ilgili değildir.¹¹⁸⁹

Ebû Hüreyre’nin Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivayet ettiği “Müslüman kişi üzerine atı ve kölesi için zekât vermek vâcip değildir.”¹¹⁹⁰ hadisine göre ticaret malında zekât

¹¹⁸⁵ Ebû Saîd Semüre b. Cündeb b. Hilâl el-Fezârî’dir. Allah Resûlundan birçok hadis rivayet eden sahabilerden biridir. Künyesi Ebû Abdurrahman’dır. Yaşı küçük olmasına rağmen Uhud savaşına katılır. Bey’atıridvân’dablundu. İlk gençlik yıllarında Hz. Peygamber efendimiz yanında bulundu ve kendisinden duyduğu hadisleri titizlikle ezberledi. Küfe ve Basra valiliğini yaptı. Valiliği sırasında, Müslümanları tekfir edip cinayetler işleyen Hâricîlere karşı çok sert devrandı. Küfede ve ya Basra’da 60/680 yılında vefat etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, 3/1415; İbn Abdülber, *el-İstî’âb*, 300; Erul, Bünyamin, “Semüre b. Cündeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/ 501-502.

¹¹⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 3.

¹¹⁸⁷ Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 2/488; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/247.

¹¹⁸⁸ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü’l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Sayyid b. Receb, (Mısır: Dâru’l-Hediyî’n-Nebevî, 1428/2007), 2/80-81; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/248.

¹¹⁸⁹ Siddîk Hasan Han, *er-Ravdatü’n-nediyye*, 1/475-476; a.mlf. *Delilü’t-talib*, 692.

¹¹⁹⁰ Buhârî, “Zekât”, 45, 46; Müslim, “Zekât”, 982; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 11; İbn Mâce, “Zekât”, 15; Tirmizî, “Zekât”, 8. İmam Tirmizî bu hadis ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır. *Ticari maksadyyla*

gerektirmez. Bu hadisin zahir delaletine göre kişinin ne ticaret malında ne de ticarete konu edilmeyen malında zekât vacip değildir. (ancak onu delil tahsis edilmişse).¹¹⁹¹

Yine Hasan Han cumhur ulemanın görüşüne karşı ileri sürdüğü bir aklî delil; Allah Resûlu zamanında sahabenin ticaret malı, kıymetli eşyaları (mücevher) ve yeşil ürünler gibi malları vardı. Fakat Allah Resûlu (s.a.v) sahabeyi bunların temizlenmesi ve zekâtlarını vermelerini emretmedi. Bunlarda zekât gerekli olmuş olsaydı onlara ticaret malından zekât vermelerini emrederdi.¹¹⁹²

Hasan Han İslam hukukunun küllî kaidelerinden olan “berâet-i zimmet asıldır/berâet-i asliye istishâbı”¹¹⁹³ ilkesini de delil olarak zikretmektedir. Kişinin şâriin hükmü olmadan mükellef tutulmamasıdır. Dolayısıyla bu kaideye istinaden bir delil olmadığı için ticaret malında zekât yoktur.¹¹⁹⁴

3.4.2.Yetimin Malının Zekâtı

Yetimin malında zekâtın düşüp düşmeyeceği hususunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. Genel olarak iki görüşe ayrılır.

Birinci görüşe göre nisap miktarı mala sahip olan yetim çocuğun malı zekâta tâbidir velisi onun zekâtını vermelidir. Birçok Sahabenin kavli ve uygulaması ve cumhur ulemanın görüşü bu yöndedir. İmam Tirmizî'nin (ö. 279/892) belirttiğine göre İmam Mâlik, imam Şâfiî, İmam Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) bu yönde hükmetmişlerdir.¹¹⁹⁵ Bu gruptaki olanlar genel olarak şu delillere dayanmaktadırlar:

“Onların mallarından, kendilerini hem temizleyip, hem de arındıracağı bir sadaka al” (et-Tevbe, 9/103).

---

bulundurulmayan at ve köleye zekât yoktur. Ama ticaret maksadıyla bulundurulan at ve kölelerde bir yıl geçtikten sonra değerleri üzerinden zekât verilmesi gerekir. Tirmizî, “Zekât”, 8.

¹¹⁹¹ Siddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/477.

¹¹⁹² Siddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/459, 476.

¹¹⁹³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kevâ'id ve fûrû'ifihki's-Şâfi'iyye*, 2. Baskı (Rıyad: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Bâz, 1418/1997), 1/95; Mecelle, md. 8.

¹¹⁹⁴ Siddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/475, 479.

¹¹⁹⁵ San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1391/1972), 4/66-69; Şâfiî, *el-Ümm*, 2/68, 70; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 2/109-113; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Câmi'u't-Tirmizî*, (Ürdün: Beytü'l-efkâr ed-duveliyye, ts.), 126; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 4/ 69; Şirâzî, *el-Mühezzeb fî fihki'l-İmâm eş-Şâfiî*, 1/261; Nevevî, *el-Mecmû'*, 5/302; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifetimeânielfâzi'l-Minhâc*, 1/602.

“Onların mallarında, belirli bir hak vardır. Hem isteyen, hem de mahrum olan için.” (el-Meâric, 70/24-25). Bu ayetlerde Allah teâlâ tahsis edilmeden genel bir ifade ile zekâtın verilmesini emreder.

Amr b. Şuayb’ın (ö. 118/736) babasından ve dedesinden rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) insanlara hutbe irad ederek şöyle buyurdu: “*Dikkat kim malı olan bir yetimin velisi olursa o malı ticarete değerlendirsün ve o malı zekâtın yiyip tüketmesine terk etmesin.*”¹¹⁹⁶ “*Yetimin malına zekât düşer*”¹¹⁹⁷ Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Yetimlerin mallarını işletmeye çalışın ki zekât onların malını tüketmesin*”¹¹⁹⁸ buyurmuştur. Bu hadisi Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb (94/713) Hz. Ömer’den de aynı şekilde buyurduğunu aktarmıştır. Nitekim Sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer bu hadislere dayanarak velileri oldukları yetimlerin mallarının zekâtını ödemişler ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) bu konuda fetva vermiştir. Hatta Hz. Ali’nin, velisi bulunduğu Ebû Rafî’in¹¹⁹⁹ oğullarına ait bir tarlanın satışından elde edilen on bin dirhem zekâtını vermiştir. Aynı şekilde tâbiînden Mücâhid, Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân ve Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12) yetimin malından velisinin zekât ödemekle mükellef olduklarına dair fetva vermişlerdir.¹²⁰⁰ Hatta İbn Hazm *el-Muhalla* adlı eserinde bazı mevkuף hadisleri zikrettikten sonra sahabeden bu konuda İbn Abbas’tan gelen zayıf bir rivayet dışında kimse muhalefet etmediğini kaydetmektedir.¹²⁰¹ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) ve muasır âlimlerimizden Vehbe ez-Zühaylî ve Karadâvî de bu görüşü savunmaktadırlar.¹²⁰² Delillerin güçlü olması, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer gibi sahabilerin bir görüşte olmaları, fakirin maslahatına daha uygun olması ve ayrıca yetimin malının korunması ve nefis arınması açısından bu görüş daha isabetlidir.

¹¹⁹⁶ Tirmizî, “Zekât”, 15; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/179.

¹¹⁹⁷ Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 3/6.

¹¹⁹⁸ San’ânî, Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 4/66; Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, 2/109.

¹¹⁹⁹ Ebû Rafî künyesiyle meşhur olmuştur. İsmi İbrâhîm ve ya Eslem el-Kıbtîdir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) âzatlî kölesidir. Allah Resulü’nden birçok hadis rivayet etmiştir. Kendisinden başta oğlu, torunu ve birçok kişi hadis rivayet etmişlerdir. İlim ve fazilet sahibi bir kişiydi. Ebû Rafî Hz. Ali (r.a.) hilafeti döneminde Küfe’de hicretin 40. yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Siyeru’l-âmi’n-nübelâ*, 2/16.

¹²⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, 2/109-112; Şâfiî, *el-Umm*, 2/68-75; Seyyid Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 1/241; Erkal, Mehmet “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/198.

¹²⁰¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 5/208.

¹²⁰² Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-Emvâl*, 2/116-117; Zuhaylî, Vehbe, *el-fıkhü’l-İslâmî ve Edilletuhu*, 2/740; Kardâvî, Yusuf, *Fıkhü’z-zekât*, 1/112-113.

İkinci görüşe göre yetimin malı zekâta tâbi değildir, velisi onun malından zekâtını ödemekle mükellef değildir. İbrahîm en-Nehaî (ö. 96/714), İmam Ebû Hanife, Süfyan es-Sevrî, Abdullah İbnü'l-Mübarek, Hasan-ı Basrî ve Şevkânî bu görüştedirler. Hasan Han'ın savunduğu ve tercih ettiği görüş de budur.¹²⁰³ Bunların istidlal ettiği bazı deliller şunlardır:

Hz. Ali ve Hz. Aişe Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buyurduğu şu hadisi rivayet etmişlerdir: “*Üç gruptan kalem kaldırılmıştır: uyanıncaya kadar uyuyandan, iyileşinceye kadar cinnet getirenden ve büyüyünceye kadar çocuktan.*”¹²⁰⁴ Kalemin kaldırılması demek her çeşit teklifin kaldırılması demektir.

Abdullah b. Abbas “*Çocuğa namaz farz olana kadar zekât farz değildir*”¹²⁰⁵ demiştir.

Yine Abdullah b. Mes'ud da şöyle bir rivayet vardır: “*çocuğun malının zekâtını hesapla ama onun zekâtını verme. Çocuk bulûğa erişince ona ver ve yaptığın hesabı da ona haber ver, dilerse zekâtını ödesin dilerse ödemesin*”¹²⁰⁶

Hasan Han, cumhurun ileri sürdükleri delillerine karşı itiraz etmektedir. Hadislerin senetlerin sübutundan, sahabeler hepsi aynı görüşte olmamaları, konu ile ilgili sahabeler farklı rivayetlerde bulunmaları, sahabenin kavlini hüccet saymamaları, çocuk namaz ve oruç gibi rükûnlara yükümlü olmadığı gibi zekâta da yükümlü olmaması gerekçesiyle yetimin malında zekâtın düşmesini kabul etmemektedir. Cumhura karşı söyledikleri bazı açıklamaları özetle şu şekildedir:¹²⁰⁷ Zekât İslam'ın beş rükününden biridir. Diğer dört rükün için yükümlü olmada aranan şartlar ilke olarak zekâta da aranmalıdır. Delil olmadan zekâtı gayri mükellefe (çocuk, yetim) yüklemek doğru değildir. Görüldüğü üzere burada Hasan Han zekâtı başka rükunlara kıyaslanmaktadır, hâlbuki kendisi kıyası şer'î bir delil olarak kabul etmemektedir.

¹²⁰³ Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, nşr. Mehdî Hasen el-Keylânî el-Kâdirî, 3. Baskı, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/457-462; San'ânî, Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 4/69; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 2/113; Tirmizî, “Zekât”, 15; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/162-163; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/70; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 228; Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/460-461; a.mlf. *Delilü't-talib*, 689-690.

¹²⁰⁴ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 17; Nesâî, “Talak”, 21; İbn Mâce, “Talak”, 15.

¹²⁰⁵ Dârekutnî, senedinden dolayı bu hadis delil olmaz demiştir. Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, 3/9.

¹²⁰⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/181.

¹²⁰⁷ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 1/460-461; a.mlf. *Delilü't-talib*, 688-690.

Mal sahibi bir yetimin velisi o malı ticarete değerlendirse ve o malı zekâtın yiyip tüketmesine terk etmemesi hususunda gelen hadis, merfû bir hadis değil mevkuf bir hadistir. Ya da bazı sahabelerin uygulamalarıdır. Dolayısıyla mevkuf hadis hucet değildir. Ayrıca yetimin malından zekât ödenip ödenmemesi hususunda sahabelerden farklı rivayetler gelmiştir.

Zekât, malın temizlenmesi ve nefsin arındırması için meşru kılınmıştır. Binaenaleyh bunlar mükellef olanları kapsar. Çocuk veya yetim mükellef değildir ve günah işlemediklerinde arınmaya da ihtiyaçları yoktur.

İnsanların mallarındaki tasarruflarda aslolan, naslara¹²⁰⁸ göre hürmettir. Özellikle yetimlerin malları hususunda ki, birçok ayette¹²⁰⁹ ve hadislerde¹²¹⁰ dokunulmasına titizlik ve sert bir şekilde üzerine durulmuştur.

Hasan Han'ın yapmış olduğu bu itirazları gibi daha önce konu hakkında yapılmış itirazlara karşı, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, imam Nevevî ve Karadavî gibi âlimler kâfi ve şâfi bir şekilde cevaplamışlardır. Cevaplarından bazıları şunlardır.¹²¹¹

“Onların mallarından, kendilerini hem temizleyip, hem de arındıracağı bir sadaka al” (et-Tevbe, 9/103). Bu ayet umumiyet ifade etmektedir. Küçük-büyük, akıllı ve deli herkesi kapsamın içine almaktadır. Tahsis edilmemiştir, tahsis edildiğini iddia eden delil getirmelidir. Aynı şekilde ayette geçen “temizlenme ve arınma” sadece günahı temizlenme değil, aynı zamanda nefsi terbiye etmesi, yardım etmeye alıştırmayı ve ahlakî olgunlaşmayı da kapsar ki çocuk veya yetim de buna dâhildir.

İslam'ın rükunları birbirine kıyaslanmaz. Çünkü her birisinin kendisinin farzları, vacipleri vardır. Birçok hususta birbirine farklıdır. Meselâ zekât vucübiyetinden önce de verilebilir, fakat namazın vakti girmeden önce kılınmaz. Mükâtebin¹²¹² üzerine namaz

¹²⁰⁸ “Mallarınızı aranızda haksız sebeple yemeyin.” (el-Bakara, 2/188). Hz. Peygamber (s.a.v.)

buyuruyorki, “Müslüman kişinin kendi malı ancak gönül hoşnutluğuyla olursa başkasına helal olur.” Dârekutnî, *Süneni'd-Dârekutnî*, 3/ 424.

¹²⁰⁹ “Yetimlerin mallarını zulmederek yiyenler, muhakkak karınlarında sırf bir ateş yerler ve yarın, çılgın bir ateşe yaslanırlar.” en-Nisâ, 4/10. ve “Yetimlerin malına, ergenlik çağına erişinceye kadar en güzel şekilde başka bir sürette yaklaşmayın.” el-En'âm, 66/152.

¹²¹⁰ Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuş: “Yedi helak edici günden sakının”. Onlardan biri “yetim malı yemek” olduğunu saymıştır. Buhârî, “Vasâyâ”, 23, “Tıp”, 38; Müslim, “İmân”, 145.

¹²¹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 2/115-117; Nevevî, *el-Mecmû'*, 5/301-302; Kardâvî, Yusuf, *Fıkhu'z-zekât*, 1/111-119.

¹²¹² Efendisizle bir ücret karşısında hürriyetine kavuşmak için anlaşma yapan köleye denilir. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Mükâteb” md., 417.

kılma farzdır, fakat zekât vermesi farz değildir. Aynı şekilde adet gören bir kadın ramazanda oruç tutamadığı günleri kaza eder, fakat namazları kaza etmez.

3.4.3. Gayrimenkullerin Gelirini Zekâta Tabi Tutması

Hasan Han, öncelikle ticaret mallarından zekât verilemeyeceği görüşündedir. Öte yandan, sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan veya vasıfları ve ekonomik değeri değişen mal varlıkları, Hz. Peygamber döneminde mevcut olmadığı gibi, fikhın tedvin ve oluşum dönemlerinde de bulunmamaktaydı. Fikhın tedvin ve oluşum dönemiyle Hz. Peygamber'in dönemindeki ekonomik şartlar bir nevi benzerlik arz etmektedir. Bu nedenle o dönemlerde yaşayan İslâm hukukçularının bir kısmı zekât mallarını, nasslarda zekâta tabi olduğu beyan edilen malî varlıklarla sınırlı tutmuş, daha sonra gelen muasır fıkıhçıların bir kısmı da onları takip etmiştir. Zekât mallarını hadislerde zekâta tabi olduğu beyan edilen malî sektörlerle sınırlı tutan fıkıhçılara göre kiralık binaların kıymetinde zekât yoktur. Bunların geliri, nisap ve yıllanma şartıyla 1/40 oranında zekâta tabidir. Sıddîk Hasan Hân'ınbu görüşünün, hocası Şevkânî¹²¹³ ile benzerlik arzettiği anlaşılmaktadır.

3.4.4. Fî Sebilillah Kavramı

Tevbe süresinde zekât verilecek sekiz sınıftan bahseden ayetteki *فِي سَبِيلِ اللَّهِ* (Allah yolundakilere) ifadesinin tefsirine de Hasan Han farklı yorumlar yapar. Ona göre, ayetteki bu ifade mutlak bir kavram olup sadaka-i cariye cinsinden kabul edilen yol, cami, köprü, şadırvan, cihad için teçhizat gibi Allah yolunda yapılan bütün hayır işlerini ihtiva eden bir kavramdır. Nitekim, fakih müfessirlerin “Allah yolundakiler” ifadesinden asıl muradın mücahitler olduğu kanaatinde olduklarını kaydeder.¹²¹⁴

Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân* adlı eserinde, cumhurun “zengin de olsalar, bu sınıfın gaziler ve savaşta nöbet tutanlar” olduğu görüşünü öncelikle savunmakta ve İbn Ömer, İmam Ahmed ve İshak'tan nakledilen rivayetleri de zikrettikten sonra şöyle demektedir: “Allah yolunda sözü geneldir ve onu özel bir şeye tahsis etmek caiz olmaz. Bu sebeple ölüyü teçhiz etmek, köprü yapmak, cami, yol, kale inşa etmek gibi bütün hayır yolları bu sınıfa girer. Evla olan birinci görüştür. Çünkü cumhur bu manada ittifak

¹²¹³ Şevkânî, *es-Seylû'l-Cerrar*, 237.

¹²¹⁴ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 9 cilt (İstanbul: Eser kitabevi, 1972), 2580-2581.

etmiştir”¹²¹⁵ Dolayısıyla Hasan Han, yine hadislerden elde ettiği hükmü öncelemekte, daha sonra ise prensip olarak icmayı delil olarak kabul etmediği halde fukahanın icmasını bu konuda delil kabul etmiştir.

3.5. NİKÂH VE TALAKLA İLGİLİ KANAATLERİ

3.5.1. Dörtten Fazla Hür Kadınla Evlenme Yasağı

Sıddîk Hasan Han, dörtten fazla yani beşinci hür kadınla evlenmenin caiz olmayıp, haram olduğunu ve bu konuda âlimler arasında ihtilafın olmadığını belirtmiştir. Fakat Hasan Han hocası Şevkânî'nin eserlerine atıfta bulunarak cumhurun bu konuda Nisâ süresinin 3. Ayetindeki “*Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın...*” ifadesi ile istidlal etmesini doğru bulmamıştır. Ona göre dörtten fazla hür kadınla evlenmenin yasağı hadisle sabit olmuştur.¹²¹⁶ Gaylân b. Seleme es-Sekafî (ö. 23/644), Nevfel b. Muaviye ve Kays b. Hâris'in (ö. 12) Müslüman oldukları zaman nikâhları altında dörtten fazla kadın olduğunu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) anlatınca, Hz. Peygamber bunlardan dördünü seçip diğerlerini boşamaları gerektiğini emretmiştir.¹²¹⁷

Hasan Han, Murtaşâ'nın (ö. 840/1437) *el-Bahrü'z-Zehhâr* eserinden naklederek bazı Zahirîlerin dokuz kadına kadar evlenmenin caiz olduğunu iddia ettiklerini¹²¹⁸ ve bunun yanında Şâfiî fakihî İbn Sabbâğ (ö. 477/1084), yine Şâfiî fakihî Yemenli el-'Umrânî (ö. 558) ve bazı Şîilerin de aynı görüşü öne sürdüklerini nakletmiştir. Bunlar yukarıdaki ayeti ve Hz. Peygamberin filini delil göstermişlerdir. Ayette geçen “mesnâ” kelimesinden sonra ve “sülâse”, “rübâ'a” kelimelerden önce gelen “vav” atıf harfinin matematikteki toplama işlemi ifade ettiğini söylemişlerdir. Hasan Han bunların görüşlerine karşı çıkmış ve böyle düşünenlerin Arap dil ve edebiyatını tam anlamıyla bilmediklerini ve Arapçaya cahil olduklarını ifade ederek tenkit etmiştir. Bunun yanında

¹²¹⁵ Sıddîk Han, *Fet'ul-beyân fî makasîdi'l-Kuran* (Kahire: yy., 1965), 151.

¹²¹⁶ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/ 51; a.mlf., *Fethu'l-beyân*, 3/ 17; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 160. Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerâ*, 355.

¹²¹⁷ Kays b. Hâris şöyle anlatır: “*Ben (nikâhlım olarak) yanımda sekiz tane kadın varken müslüman olmuştum. Bunu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) anlattım. Rasûlullah (s.a.v.); “Bunlardan dördünü (kendine) seç (diğerlerini bırak)” buyurdu. Ebû Dâvûd, “Talak”, 24; İbn Mâce, “Nikâh”, 40; Beyhâkî, *es-Süneni's-Seğîr*, nşr. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, (Karâçî: Cami'atu dirâsatü'l-İslâmiyye, 1410/1989), 3/51 (2472); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/297. Gaylan b. Seleme ile ilgili Abdullah İbn Ömer şöyle demiştir: “*Gaylan b. Seleme nikâhı altında on kadın bulunduğu halde müslüman oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ona, “Onlardan dört tanesini al” buyurdu. Ahmed b. Hanbel, Müsned*, 9/393 (5558); İbn Mâce, “Nikâh”, 40; Tirmizî, “Nikâh”, 33; Beyhâkî, *es-Süneni's-Seğîr*, 3/51 (2469); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/249.*

¹²¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/54. Ayrıca bk. İbnü'l-Murtaşâ, Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, (San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1409/1988), 3/34.

ayetin devamında Allah Teâlâ “Eğer bu suretten adalet yapmayacağınızdan korkarsanız, o zaman bir tane alın.” adaletten bahs etmiştir. Oysa bu onların düşündükleri adalet siygasına uymaz.¹²¹⁹ Yine bu konuda Hasan Han, berâet-i asliye ilkesini de delil olarak göstermiş ve ırlarda (furûc) aslolan tahrîm olduğu kaidesini de zikretmiştir.¹²²⁰ Dolayısıyla ona göre delil olmadan dörtten fazla kadınla evlenmek haramdır.

Hasan Han, Şevkânî'nin görüşünü diğer bir eserinde aynen aktararak dokuz kadınla evlenmenin caizliğine yönelik görüşün Zahirilere nispet edilmesini doğru bulmamıştır. Zirâ ona göre Zahirîlerin mezhebine vakıf olanlar, onların söz konusu görüşü inkâr ettiklerini anlar.¹²²¹ İbn Hazm (ö. 456/1063) *el-Muhallâ* adlı eserinde dörtten fazla kadınla evlenmenin haram olduğunu ve bu hükmün de Kur'ân ve Sünnet'le sabit olduğunu zikretmiştir.¹²²²

3.5.2. Mut'a Nikâhı

Sıddîk Hasan Han'a göre mut'a nikâhı haramdır ve şer'î bir nikâh değildir. Hz. Peygamber tarafından ruhsat verilen bu nikâh zarûrete dayanmaktaydı.¹²²³ Ayrıca Hasan Han, muhaddis ve fakih âlimlerden olan imam Bağavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-Sünne* adlı eserinden nakilde bulunarak, mut'a nikâhının haramlığı konusunda âlimlerin ittifak ettiklerini ve Müslümanların bu konuda icmâsının bulunduğunu bildirmiştir.¹²²⁴ Bununla ilgili Kadî İyâz (ö. 544/1149), İbn Battâl (ö. 449/1057) ve Hattâbî (ö. 388/998) gibi âlimlerin sözlerini de aktarmıştır.¹²²⁵

Hasan Han'a göre Rafizîler dışında kimse mut'a nikâhının caizliğine hükmetmemiştir. Bunların görüşleri ne icmâyâ zarar verecek durumda ne de görüşlerini çürütmeye ihtiyaç vardır. Bunlar kendi mezhebinde Kur'ân, Sünnet ve Müslümanların icmâsına muhalefet etmişlerdir. Mut'anın cevazlığı hususunda bütün Şia ve Rafizîler görüş birliği içinde değildir.¹²²⁶

¹²¹⁹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/57; a.mlf., *Fethu'l-beyân*, 3/80.

¹²²⁰ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/55.

¹²²¹ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 160. Ayrıca bk. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 355.

¹²²² İbn Hazm, *el-Muhallâbi'l-Âsâr*, thk. Muhammed Münir ed-Dımaşkî, (Mısır: İdareti't-taba'ati'l-müniriyye, 1351), 9/441.

¹²²³ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 164.

¹²²⁴ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/34. Ayrıca bk. Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, 9/100.

¹²²⁵ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 165.

¹²²⁶ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 165.

Mut‘a nikâhının İslam’ın ilk döneminde var olduğunu ve buna Hz. Peygamber’in zarûret nedeniyle izin verildiğini söyleyen Hasan Han, daha sonra yine Hz. Peygamber tarafından nesh edildiğini kabul etmektedir. Bu yasağı ve neshi bildiren birçok hadis de rivayet edilmiştir.¹²²⁷ Bunlardan imam-ı Müslim’in *Sahihin*’de Sebre b. Ma‘bed el-Cühenî’nin naklettiği şu hadisi delil olarak göstermektedir:

“Hz. Peygamber Mekke fethi gününde veya Vedâ haccında şöyle demiştir: “Ey insanlar! Ben size kadınlarla mut‘a nikâhı yapmanız konusunda izin vermişim. Şüphesiz Allah bunu kıyamete kadar haram kılmıştır. Kimin yanında mut‘a nikâhı kadın varsa, onu serbest bıraksın. Onlara verdiğiniz hiçbir şeyi almayın.”¹²²⁸

Hasan Han *Fethu’l-beyân* adlı tefsirinde mut‘a nikâhının tahrir ve neshine dair Saîd b. Cübeyr’in (ö. 94/713) “mut‘a nikâhını miras ayeti nesh etmiştir. Çünkü mut‘a nikâhında miras yoktur” şeklindeki sözünü delil getirmiştir. Devamında ise Hz. Aişe ve imam Kâsım b. Muhammed’in (ö. 107/725) mut‘a nikâhının haramlığı ve neshinin “O mü’minler ırzlarını korurlar. Ancak, eşlerine ve sahip oldukları cariyelerine karşı başka. Çünkü bunlardan dolayı kınanmazlar.” (el-Mü’minûn 23/5-6.) mealindeki ayetle sabit olduğu görüşlerini beyan etmiştir. Çünkü mut‘a yoluyla yapılan nikâhta menkuha ne gerçek bir eş ve ne de sahip oldukları cariyedir. Zirâ zevcenin hususiyetinden kendisi vâris olmak ve kendisine mirasçı bırakmaktır. Oysa mut‘ada böyle bir şey söz konusu değildir.¹²²⁹

Ayrıca mut‘anın yasaklığına delalet eden Hz. Ali’nin rivayet ettiği şu hadis *Sahiheyn*’de geçmektedir: “Rasûlullah (s.a.v.) Hayber gazvesinde mut‘a nikâhını ve evcil eşek etini yasaklamıştır.”¹²³⁰

Tirmizî’nin, Abdullah İbn Abbâs’tan rivayet ettiği hadise göre Abdullah İbn Abbâs şöyle demiştir: “Mut‘a ancak İslâm’ın ilk dönemlerinde vardı. Mü’minûn sûresinin 6. ayeti (*Ancak ailelerine ve elleri altındaki cariyelere...*) nazil olunca bu tür nikâh kaldırılmış oldu.”¹²³¹

¹²²⁷ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü’n-nediyye*, 2/34-35.

¹²²⁸ Müslim, “Nikâh”, 21.

¹²²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 3/82.

¹²³⁰ Buharî, “Megâzî”, 38; Müslim, “Nikâh”, 29.

¹²³¹ Tirmizî, “Nikâh”, 30.

Hasan Han, mut'a nikâhının kıyamete kadar ebedî olarak yasaklandığını ve bununla ilgili varid olan hadisin sübûtü konusunda ihtilafın olmadığını iddia eder.¹²³² Çünkü Hz. Peygamber'den gelen nehy onun son sefere çıktığında vaki olmuştur. Hz. Peygamber ondan dört ay sonra vefat etmiştir.¹²³³ Buna mukabil Hz. Peygamberin vefatından sonra da bazı sahabenin mut'a evliliği yaptığını ileri sürenlerin görüşlerinin, ebedi olarak yasaklamasına karşı olmadığı kanaatindedir. Çünkü bu uygulama ilk değildir. Zira birçok yerde bazı hükümler bazı sahabeye gizli kalmıştır. Bundan dolayı Hz. Ömer, hilafeti döneminde bazı sahabenin mut'a evliliği yaptığı haberini alınca minbere çıkararak mut'anın haram olduğunu ilân etmiştir. Kaldı ki hüccet, bir veya birkaç sahabenin uygulamaları değil, Hz. Peygamber'den sabit olan emrettiği şeydedir ki, o da mut'a nikâhının haramlığıdır.¹²³⁴

3.5.3. Şiğâr Nikâhı

Şiğâr nikâhı, iki farklı erkeğin velayeti altında bulunan iki kadını, biri diğerine mukabil olmak üzere aralarında mehir olmaksızın nikâhlanması demektir. Câhiliye döneminde bilinen bir nikâh idi.¹²³⁵ Zamanımızda da bazı nedenlerle mevcudiyetini hala sürdürmektedir.

Müçtehitlerin çoğunluğuna göre haram kabul edilen şiğâr nikâhını Sıddîk Hasan Han da haram olarak kabul eder, bu konuda onlardan çok ince kanaat belirtir.¹²³⁶ Delil olarak şiğâr nikâhının yasaklığını bildiren başta *Sahiheyn* ve diğer hadis kitaplarında geçen rivayetleri göstermiştir. Rivayetlerin bazıları şunlardır:

Buhârî ve *Müslim*'de Abdullah İbn Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: “*Rasûlullah (s.a.v.) şiğârı yasaklamıştır.*”¹²³⁷ İbn Ömer diğer bir hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “*İslâm'da şiğâr yoktur*” dediğini nakletmiştir.¹²³⁸

¹²³² Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 164.

¹²³³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/35-36.

¹²³⁴ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 164-165.

¹²³⁵ İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1383/1963), 2/482; Erdoğan, “Nikâh-ı şiğâr” md., 457; Güleç, Hasan, “Şiğâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/142.

¹²³⁶ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/39-40; a.m.f., *Budûru'l-ehille*, 164.

¹²³⁷ Buhârî, “Nikâh”, 28, “Hiyel”, 4; Müslim, “Nikâh”, 56. Başka hadis kitaplarında da geçmektedir. Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 14; Tirmizi, “Nikâh”, 30; Nisâî, “Nikâh”, 61; İbn Mâce, “Nikâh”, 16.

¹²³⁸ Müslim, “Nikâh”, 60.

Ebu Hüreyre'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: “*Rasûlullah (s.a.v.) şîğardan nehiy buyurdu.*”¹²³⁹

Bu delillerin yanında Sıddîk Hasan Han, Mâlikî âlimlerinden İbn Abdülber'den (ö. 463/1071) şîğar nikâhının caiz olmadığına dair âlimlerin icmâsının olduğunu fakat sıhhati konusunda ihtilaf ettiğini nakletmiştir.¹²⁴⁰

Hasan Han, İmam Şafîî'nin “şîğar nikâhı mut‘a nikâhı gibi batıldır” dediğini ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin ise “bu nikâh caizdir kadınların her birine mehr-i misil lazım olur” dediklerini aktardıktan sonra kendi görüşünü beyan etmiştir.¹²⁴¹

Hasan Han şîğar konusuyla ilgili hocası Şevkânî'nin görüşlerini *Budûru'l-ehille* eserinde aynen tercüme ederek herhangi bir görüş belirtmeden aktarmıştır. Fakat hocasının eserini şerh ettiği diğer eserinde hocasına muhalefet ettiği görülmektedir. Biz burada önce hocasının görüşünü ardından kendi değerlendirmesini zikretmeye çalışacağız.

İmam Şevkânî'ye göre şîğar nikâhı haramdır, batıldır. Hadislerle sabit olmuştur. Ona göre nehiy siygası tahrîm ifade eder. O nehyi lizati şey ya cüz-i şey veya harici bir karineye ayırmasını karşı çıkmış ve bunu soyut bir görüş ve sırf bir iddiadan ibaret olduğunu söylemiştir. Ona göre şâri‘ insanları her hangi bir şeyden nehyetmişse ona yaklaşmamalarını ve ondan vazgeçmelerini talep etmiştir. Hadiste şîğar hakkında varid olan nehiy ile bu nikâhın zatının (mahiyetini) nefyi murat edilmiştir.¹²⁴²

Hasan Han'ın görüşüne gelince ona göre de şîğar nikâhının yasaklanması sahih hadislerle sabit olmuştur. Fakat her halükârda şîğarın nikâh akdini fasid (batıl) hale getirmesine hükmetmesi uygun değildir. Hasan Han buna karşı çıkmıştır. Çünkü şîğardan nehiy edilmesi, görüşlere göre nehyedilen fiilin (menhiyyün anhin) kabîh, tahrîm veya fasidliğinden ötürüdür. Böyle olunca erkeklerin her ikisinin kadınların mehirlerini ödemesi gerekir. Bu tesmiyenin fasit olduğu akde benzer. Öyleyse tesmiyenin fesadı nikâh akdinin fesadını gerektirmez. Çünkü mehir nikâh akdinin şartı da değildir. Ayrıca Sıddîk Hasan Han'a göre şîğarla ilgili nehiy doğrudan akdin zâtına (mahiyetine) veya vasfına yönelik değil harici bir karine ile ilgilidir. Dolayısıyla usul kaidesinde olduğu

¹²³⁹ Müslim, “Nikâh”, 61.

¹²⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/40.

¹²⁴¹ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/40-41.

¹²⁴² Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 361-362; Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 164.

gibi bu durum akdi fesad etmez.¹²⁴³ Yani bu durum akde zarar vermez, yasaklama akdin dışında varlığı vardır. Bunu da bir delil olarak sunmuştur.

Kısacası Şevkânî'ye göre de şîğar nikâhı haramdır. Yapılan akid batıldır. Çünkü şâri' bu akdin mahiyetini yasaklamıştır. Sıddîk Hasan Han da şîğar nikâhını haram sayar. Ancak, yapılan akit aslında sahihtir batıl değildir. Zevceyn mehr-i misil alırlar. Hadiste nehyedilen akdin kendisi değil akda bitişen harici bir karinedir.

Şîğar sadece bir erkeğin kızı veya kız kardeşine mahsus değildir. Aynı şekilde velayeti altındaki başka kızların (akrabası) şîğar usulü ile evlendirilmesi durumunda hüküm aynıdır. Şafî mezhebinin önde gelen âlimlerden imam Nevevî'nin bu konuda ulemânın icmâsının olduğunu beyan etmiştir.¹²⁴⁴

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki şîğar nikâhı veya şîğar usulü ile evlenmek maalesef Afganistan'da "bedel nikâhı" adı altında örf ve adet haline gelmiştir. Ekonomik sıkıntıdan ve başlık parasının yüksekliği gibi nedenlerle bu tarz evlenmelere rastlanır. Fakat daha önceki yıllara göre son zamanlarda azalmıştır. Böyle bir nikâhın şer'an yasak olmasının yanında aklen de sakıncalıdır; zira bazı ailevi sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Örnek olarak birine zulüm ve eziyet etmek diğerine zulüm ve eziyet etmeye sebep olur. Binaen böyle bir nikâhın meydana gelmemesi makuldür.

3.5.4. Bir Mecliste Sarfedilen Üç Talak Lafzı

Bir mecliste sarfedilen üç talak mı yoksa bir talak mı sayılacağı meselesinde âlimlerimiz ihtilaf etmişlerdir. Her iki tarafın savunanları ve ileri sürdükleri delilleri olmuştur.

Çoğunluk fıkıh âlimlerine göre bir mecliste sarfedilen üç talak, üç talak olarak meydana gelmiş olur. Dört mezheb imamların görüşü bu yöndedir. Aynı görüş ashaptan ve tabînin ekseriyetinden de nakledilmiştir. Bunlar görüşlerini Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyas ile desteklemektedirler.¹²⁴⁵

¹²⁴³ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/40-41.

¹²⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 164.

¹²⁴⁵ Detaylı bilgi almak için bkz., Şafîi, *el-Üm*, 6/467; Tahâvî, *Muhtasarı ihtilâfi'l-Ulemâ*, ihtisar eden. Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Razî, thk. Abdullah Nazir Ahmed, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1417/1996), 2/462; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/55; Serahsî, *el-Mebsût*, 6: 4; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 10/334; İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, 4/434; Zühaylî, *el-fikhu'l-İslâmî*, 7/406-407.

Diğer taraftan bazı sahâbeler, müteahhîr âlimlerimizden İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Emîr es-San'ânî, Şevkânî gibi fakihler bir mecliste yapılan üç talakı bir talak olarak savunmuşlar ve buna Kur'ân'dan ve sünnetten deliller getirmişlerdir.¹²⁴⁶

Sıddîk Hasan Han'ın görüşüne gelince o, cumhur ulemanın görüşüne muhalefet eden, taraftarı kalmayan mezhepleri dikkate almayarak kendi içtihatlarıyla/görüşleriyle fetva veren İbn Teymiyye ve Şevkânî gibi âlimlerin görüşlerini benimsemiştir. Hasan Han üç talakla ilgili delilleri ve kanaatını belirttikten sonra şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “deliller ve nakl-i kavillar gösteriyor ki tek sözle üç defa talak (üç talakla boşsun) veya bir mecliste lafizlarla (boşsun, boşsun, boşsun) verilen talak, neticede bir talak vakî olmuş olur.¹²⁴⁷

Bizim kanaatimize göre böyle bir talak bid'î olmakla birlikte sonuçlarını doğurur. Böyle bir talakta bulunan kişi günahkâr olur. Çünkü Kur'ân ve Hz. Peygamberin öngördüğü ve tavsiye ettiği talak tarzına aykırıdır. Toplumun çekirdeğini oluşturan ailelerin çocukların dağılmaması göz önünde bulundurmak, maslahat ve sedd-i zerâi prensiplerine göre hareket etmek ve mevcut şartları dikkate almak, bir mecliste vuku bulan üç talakı bir talak olarak sayılması daha uygundur.

3.5.5. Mükrehin Talakı

Mükrehin (baskı ve tehdit altında, zorlananın) boşanması geçerli olup olmaması hususunda müctehid âlimlerimiz ihtilaf etmişlerdir. Hanefilere göre mükrehin boşanması geçerlidir. Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî, Ebû Kilâbe, Sâid b. Müseyyeb, Kadî Şüreyh, Zührî, Katâde ve Sâid b. Cübeyr gibi müctehid tabiiler de mükrehin boşanmasını muteber görmüşlerdir.¹²⁴⁸ Hanefilerin bu konudaki dayanakları şunlardır: “Eğer erkek kadını

¹²⁴⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*; 2/61; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 10: 334; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed ve Muhammed, (Medine: Mucemmei'l-Melik Fahd, 1425/2004), 33/12; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-mvakkî'in*, 5/227; a.mlf., *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-ibâd*, nşr. Şuayb el-Arnaût-Abdülkadir el-Arnaût, 26. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1992), 5/248; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 8/182-183.

Şevkânî “bir mecliste yapılan üç talak gerçekleşip gerçekleşmemesi” hususunda bazı eserlerinde dediği ile beraber mustakil küçük bir risale de ele almıştır. Bu risalede yalnız bir talak gerçekleşir görüşünü esahbulmuş ve bununla ilgili gerekçeler zikretmiştir. bk. Şevkânî, *Bahsün fi't-talaki's-selâs muctemiaten helyakau em lâ, el-Fethü'r-Rabbânî minfetava'l-İmâm eş-Şevkânî* içinde, nşr. Muhammed Subhî b. Hasan Hallak, (San'a: Mektebetü'l-Ciyyli'l-Cedîd, 1402/2002), 3463-3473.

¹²⁴⁷ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/110; a.mlf., *Miskü'l-hitâm*, 2/211-212.

¹²⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/40; Süğdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn, *en-Nüteffî'l-fetâvâ*, nşr. Muhammed Nebîl el-Bahsilî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996), 222-223; Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/162; Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, nşr. Mahmûd Ebû Dakika, (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 3/124; Zeylaî, Abdullah b. Yusûf, *Nasbü'râye litahrîci ahâdisi'l-Hidâye maa Haşiyetihî Buğyetü'l-Elmaî fi Tahrîci'z-Zeylaî*, thk. Muhammed Avvâme, (Beyrut:

üçüncü defa boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz.” (el-Bakara 2/230) Bu âyette baskı altında ve kendi iradesi ile hareket eden arasında bir ayırım yapılmamıştır. Hz. Peygamber efendimiz şöyle buyurmuş: *“Her yapılan talak geçerlidir, ancak aklî dengesi yerinde olmayanın yaptığı talak geçerli değildir.”*¹²⁴⁹ Burada baskı altında bulunan kişinin boşaması istisna edilmemiştir. Bir başka delil de rivayet edildiğine göre kadının biri kocasını tutup yere yatırmış, göğüsünün üzerine oturmuş ve hançeri boğazına dayayarak *“beni üç defa boşaksı halde keserim”* demiştir. Kocasını bu tehdit ve baskı altında üç defa boşamış, sonra bu kişi Hz. Peygamber’e gidip durumu anlatmıştı. Hz. Peygamber de ona *“Boşamada ögle uykusunun hükmü yoktur”* buyurarak boşanmanın geçerli olduğunu söylemiştir. Yine Hanefiler mükrehin boşamasının geçerliliğini şakacı kimsenin (hâzil) boşamasına kıyaslamışlardır.¹²⁵⁰

Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre baskı ve tehdit altında verilen boşama geçerli değildir. Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Ömer, İbn Abbas, İbn Zübeyr, Cabir b. Semure, gibi birçok sahâbi ve tabiîn ve muasır âlimlerimizden Şevkânî de bu görüşü savunmuşlardır.¹²⁵¹ Bunların istidlal ettikleri deliller şunlardır:

“Her kim inandıktan sonra Allah’ı inkâr eders- kalbi iman ile huzura erdiği halde zorlanan hariç- ve her kim küfre gönlünü açarsa, muhakkak onların üstüne Allah’tan bir gazap iner ve onlara büyük bir azap vardır.” (en-Nahl 16/106) Bu âyete göre mademki baskı altında küfrü dile getiren kişinin hükmü geçersizse, baskı altında meydana gelen boşanma gibi halların hükmü de böyle olması gerekir. Şirk ve küfür boşanmaktan daha büyüktür.

Müessesetü’r-Reyyân, 1418/1997), 2/223; Aynî, ‘Umdetü’l-Kârî, 20/255-256, 24: 146-147; İbnü’l-Hümâm, Şerhu Fethi’l-Kadir, 3/469.

¹²⁴⁹ Tirmizi, “Talak”, 15. İmam Tirmizi hadisi zayıf söylemiştir.

¹²⁵⁰ Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 5: 14; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/41; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’*, 4/214; Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd, *el-Ihtiyâr li-ta’lîl-i-Muhtâr*, 3/124; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle aile ilmihali*, (İstanbul: Altınoluk yay, 1995), 366-367

¹²⁵¹ Sahnûn, Abdisselam b. Saïd, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1415/1994) 2/79; İbn Abdülber, *el-İstizkârü’l-câmi’ li-mezâhibi fukahâ’i’l-emsâr ve ulemâ’i’l-aktâr fî mâ tezamenihü’l-Muvatta’ minme’âni’r-re’y ve’l-âsâr*, nşr. Abdülmu’tî Emîn Kal’acî, (Beyrut: Dâr-ı Küteybe, 1414/1993), 18/152; İbn Rüşd, el-Hafid, *Bidâyetü’l-müctehid*; 2/81; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 10: 350-351; Nevevî, *el-Mecmû’*, 18/209; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 8: 187-188; a.mlf., *es-Seylü’l-cerrar*, 401-402.

“Şüphesiz Allah, ümmetinden yanılma, unutmaya ve yapmaya zorlandığı şeyin hükmü kaldırılmıştır.”¹²⁵² Bu hadise göre zorlama ile yapılan boşanmanın hükmü de kaldırılmıştır.

Mükrehin (baskı altında, zorlama) boşanmasının geçerli olmadığına kâil olanların sundukları diğer bir delil Ahmed İbn. Hanbel, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Hâkim ve Beyhakî'nin rivayet ettiği “İğlâk (ikrah)”¹²⁵³ hadisidir. Hadis şöyledir: “İğlâk hâlinde boşama geçerli değildir.”¹²⁵⁴

Sıddık Hasan Han'ın görüşüne gelince O, mükrehin boşaması geçerli olmadığı kanaatindedir. Kanaatini yukarıda cumhurun zikrettikleri delillerle desteklemektedir.¹²⁵⁵ Aynı şekilde sarhoşun boşanmasını da geçersiz kabul etmektedir.¹²⁵⁶

Görüldüğü gibi Hasan Han bu konuda âlimlerin çoğunluğunun görüşünü benimsemiştir. Maslahat, ruhsat, zaruret veya zaruret derecesine varan ihtiyaca binaen bu görüş daha uygundur. Çünkü Allah farklı yetlerde şöyle buyurmaktadır: “ve kendilerinizi öldürmeyin, Allah size karşı hakikaten çok merhametlidir.” (en-Nisâ 4/29) “kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.” (el-Bakara 2/195) “Ey Rabbimiz, bize gücümüzün yetmeyeceği şeyi yükletme.” (el-Bakara, 2/286).

3.6. BEY' (Satım Akdi)

3.6.1. Bey' Bi'l-Vefâ

Sıddık Hasan Han, bey' bi'l-vefâ'yı¹²⁵⁷ Hanefî mezhebine mensup muteber ve güvenilir eserlerinden olan Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Gurerü'l-ahkâm* ve Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'dan nakil yaparak konu hakkındaki

¹²⁵² İbn Mâce, “Talak”, 16; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/584 (15094).

¹²⁵³ “İğlâk” kelimesini dilci âlimler ikrah, kapamak, kilitlemek, şiddetli öfke gibi manalara yorumlamışlardır. Çoğunluk âlimler iğlâk kelimesinin ikrah (zorlama, baskı) olarak tefsir etmişlerdir. Çünkü insan baskı altında ve zorlandığı zaman iradesi selbedilir, düşüncesi kapanır, düşünemez hâle gelir. Biz de bu manai esas aldık. Sıddık Hasan Han da çoğunluğun görüşünü tercih etmiştir. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*, 3/379; Zeylaî, Abdullah b. Yusûf, *Nasbü'râye*, 3: 223; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 8/187; Sıddık Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/117.

¹²⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/378 (26360); Ebû Dâvûd. “Talak”, 8; İbn Mâce, “Talak” 16; Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/237 (2861, 2862); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/585 (15097); Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 8/186.

¹²⁵⁵ Sıddık Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/116; a.mlf., *Budûru'l-ehille*, 182.

¹²⁵⁶ Sıddık Hasan Han, *Budûru'l-ehille*, 182.

¹²⁵⁷ Bir malı, bedeli geri verdiği zaman malı iade edilmek üzere bir kimseye bir para karşılığında satmak demektir. Şafiiler bu akda “rehnen mu'âden”, Mısır'da “bey'u'l-emâne” ve Şam'da “bey'u'l-itâ'a” gibi başka isimlerle de adlandırılmaktadır. Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Muhtâr şerh-ı Tenviru'l-Ebsâr ve Camii'l-Bihâr*, nşr. Abdulmunim Halîl İbrâhîm, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002), 449; Erdoğan, “Bey'i bi'l-vefâ” md., 54.

kanaatini özetle şöyle değerlendirmiştir: “Bazılara göre bey’ bi’l-vefâ bir rehin akdidir. Bu durumda ‘Rehin, onu rehn eden sahibinin elinden çıkmaz. Onun geliri sahibinin, masrafı da sahibinindir’¹²⁵⁸ anlamındaki hadisin hükmüne göre fazlasının ve menfaatinin ödenmesi gerekir. Muhammed İbn Abdürreşid el-Kirmânî (ö. 565/1169) *Cevâhirü’l-fetâvâ*’sında bey’ bi’l-vefânın rehin bir akid olduğuna ve Hayreddîn b. Ahmed er-Remlî’nin (ö. 1081/1671) *el-Fetâva’l-Hayriyye*’sında âlimlerin çoğunluğunun böyle düşündüğüne işaret etmişlerdir”.

Bazılara göre bey’ bi’l-vefâ kendi başına müstakil bir bey’dir. Ribadan korunmak için insanların buna zaruret duyduğuna binaen bazıları caiz görmüşlerdir. Mutekaddim ve muteahhir bazı âlimler bu görüşü tercih etmişlerdir.

Hasan Han bu bey’in caiz olup olmadığı ile ilgili açıkça bir şey söylememekle birlikte genel değerlendirmesine göre bey’ bi’l-vefânın caiz olmadığı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bey’ bi’l-vefâ ile ilgili son değerlendirmeyi yaparken Şah Abdulaziz ed-Dihlevî’nin (ö. 1239/1824) bu bey’in gerçekte bir rehin akdi olduğunu ve dolayısıyla caiz olmadığına dair tercihini aktarmış ve böylece kendisinin de bu görüşte olduğunu göstermiştir.¹²⁵⁹

Bey’ bi’l-vefâ hakkında şu bilgiyi paylaşmakta da fayda görmekteyiz: Hasan Han’ın yaşadığı Hindistan, Pakistan bölgelerine yakın olan Afganistan’da da bu akit faizden kaçınmak, borcu teminat altında almak ve ihtiyaçtan dolayı halk arasında çok yaygın bir şekilde teâmül haline gelmiştir. Afganistan’da *girevî* (گروى) olarak bilinen bu alışveriş, bey’ bi’l-vefânın benzeridir. Bu alışveriş genellikle taşınmaz denilen arsa, tarla, ev veya dükkân gibi akar mallar üzerinde cereyan edip örf haline gelmiştir. Paraya ihtiyacı olan biri, parası olana mülkiyetindeki malını verir. Fakat tarafeyn bu eylemi (*girevî*) yaparken alışveriş ifade eden bey’ kelimesini kullanmazlar. Tarafeyn karşılıklı olarak bedellerden yararlanırlar. Taraflar tek yanlı iradeyle dilediği zaman akdi feshedebilirler. Borç verdiği kişi aldığı tarla veya daireyi eker, oturur yani menfaatinden

¹²⁵⁸ Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 3/437-440, (2919-29-27); Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/51-52; Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî, *Kitabu’l-Merâsîl*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessisetu’r-Risâle, 1408/1988), 172, (187); İbn Hacer, *Bulûğu’l-Merâm minedilleti’l-Ahkâm*, nşr. Muhammed Hamid el-Fekî, (Kahire: el-Matba’atu’s-Selefiyye, 1347), 176.

¹²⁵⁹ Siddik Hasan Han, *Delilü’ t-talib*, 783.

yararlanmış olur. Elinde bulunan malı başka birine satamaz. Borcu eline geçtikten sonra elinde bulunduğu malı aslı sahibine geri teslim eder.

Bu bölgede yaşayan âlimler söz konusu uygulamanın hükmü hakkında ihtilaf edip kimilerine göre faizi celb ettiği için caiz değilken, kimilerine göre caizdir. Fakat genel itibariyle çoğunluk caiz görmemişlerdir. Buna rağmen yukarıda dediğimiz gibi insanlar bu şekil muameleye yönelmiş ve devam ettirmektedir. Kanaatimize göre olağanüstü şartlarda yaşayan Afgan halkı bu uygulamanın faiz olduğu fetvasından değil, aksine bir malı rehin vererek, verilen rehinden her iki tarafın da faydalanmasını en azından caiz gördükleri söylenebilir. Rehin akdi de caiz olduğundan ve başka da ödünç para temin imkânı olmadığından zarureten bu uygulamanın caiz olduğu en azından geçici olarak kabul edilebilir.

3.6.2. Kaparolu Satım (Bey‘u’l-urbûn)

Kaparonun Arapçadaki karşılığı arabûn ve urbûn (عربون) dur. Türkçe’de kaparo pey veya pişmanlık akçası demektir. Klasik fıkıh ıstılahında müşterinin anlaştıkları bir şey karşılığında satıcıya önden verdiği bir miktar paradır. Şöyleki, akit gerçekleştiği zaman bu para fiyattan sayılmak, akit gerçekleşmediği takdirde bu para hibe olarak satıcının olmak şartıyla verilir. Arapça’da bu şartla yapılan satışa “*bey‘u’l-urbûn*” veya “*el-bey‘bi’l-urbûn*” denilir.¹²⁶⁰

Kaparolu satış hususunda fıkıh âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerin çoğunluğu Hanefiler, Şafîiler, Malikîler, Hanbelî fakihî Ebû Hattâb (ö. 432/1041) ve Şevkânî bunun câiz olmadığına hükmetmişlerdir. Bu görüşü savunanlar Hz. Peygamber (s.a.v.) kaparolu satışı yasakladığına dair Amr b. Şuayb (ö. 118/736) babasından ve dedesinden rivayet ettiği hadisi¹²⁶¹ delil olarak sünmektedir. Bu akdin cevâzına hüküm verenler bu hadisin zayıf olduğuna kanaat getirmişlerdir.¹²⁶² Hanefiler kaparolu satışı fasid, Şafîiler ve Mâlikîler ise batıl akidler arasında saymışlardır.¹²⁶³ Bu görüşü savunanlar bu satımın câiz

¹²⁶⁰ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî ġaribi’l-hadîs ve’l-eser*, 3/202; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “‘Urbân” md., 588; Kallek, Cengiz, “Kaparolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/339.

¹²⁶¹ “Rasulûllah (s.a.v.) kaparolu satıştan nehyetti”. Ebû Dâvûd, “Beyû”, 65; İbn Mâce, “Ticârat”, 22; Muvatta’, “Buyû”, 1; San’ânî, *Sübülü’s-Selâm*, 3/28.

¹²⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/332; Nevevî, *el-Mecmû’*, 9/406-408; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 6/448.

¹²⁶³ Suġdî, Ebu’l-Hasen Ali b. Huseyn, *en-Nüteff i’l-fetâvâ*, nşr. Muhammed Nebil el-Bahsilî, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-ilmîyye, 1996), 290; İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü’l-Müctehid*, 2/162-163; Nevevî, *Ravdatü’t-âlibîn*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd ve Ali Muhammed Muavvid, (Riyad: Daru âlem el-

olmamasının gerekçesi olarak şu nedenleri kaydetmişlerdir: bu tür bir akit garar (belirsizlik), fâsid şart, başkasının malını haksızca elde etme, kumar unsuru, peşinat veren alıcıya tanınan muhayyerliğin süresinin belirsiz olması ve satıcının akitten cayma hakkının tamamen ortadan kalkması gibi sakatlık hususları ihtiva etmektedir.¹²⁶⁴

Ahmed İbn Hanbel ve Hanbelîlerin çoğunluğu cumhurun görüşüne muhalefet etmiş ve kaparolu satışın câiz ve helallığına hükmetmiştir. Hz. Ömer, Abdullah İbn Ömer, İbn Sîrîn (ö. 110/729), Zeyd b. Eslem, Mücahid ve Hasen-ı Basrî gibi bazı sahabe ve tabiîn âlimlerin görüşü de bu şekildedir.¹²⁶⁵ Bu görüşü savunanlar Zeyd b. Eslem'den (ö. 136/754)¹²⁶⁶ gelen “*Resûlullah’a kaparo ile alışverişin hükmü soruldu. O, bunun helâl olduğunu bildirdi*” zayıf hadisi¹²⁶⁷, sahâbe uygulamasını ve ayrıca akidlerde mubahlığın asıl olup imkân ölçüsünde şartlara riayetin gerektiği, kaparo şartının sebebpsiz zenginleşme değil beklemenin karşılığı ve ya satıştan vazgeçmeyi önleyici yaptırım gibi

---

Kütüb, 1423/2003), 3/65; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/331; San‘ânî, *Sübülü’s-Selâm*, 3/28; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 6/448-449.

¹²⁶⁴ İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü’l-Müctehid*, 2/163; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/332; Nevevî, *el-Mecmû‘*, 9/408; San‘ânî, *Sübülü’s-Selâm*, 3/28; Derdîr, Ebû’l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *eş-Şerhu’l-kebîr*, (İsâ el-Bâbî el-Halebî), (Desûkî, *Hâşiye ‘ale’s-Şerhi’l-kebîr* içinde), (yy., Dâr-ı İhyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, ts.), 3/63; Senhûrî, Abdurrezzak Ahmed, *Mesâdiru’l-hak fi’l-fikhi’l-İslâmî Dirâse mukârene bi’l-fikhi’l-ğarbî*, (Kahire: Ma‘hadi’t-derâsâti’l-Arabiyyeti’l-Âlemiyye, 1954), 2/99; Necmeddin Güney, *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013), 134.

¹²⁶⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/ 331; Merdâvî, Ebû’l-Hasen AlâüddînAlî b. Süleymân b. Ahmed, *el-İnsâf fi ma‘ rifeti’r-râcih mine’l-hulâf ‘alâ mezhebi’l-İmâmî’l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasen İsmâil eş-Şafî, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1418/1997), 4/345; San‘ânî, *Sübülü’s-Selâm*, 3/28.

¹²⁶⁶ Tâbiîn âlimidir. Hz. Ömer’in (r.a.) azatlısıdır. Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Atâ b. Yesâr ve Abdurrahman b. Ebî Saidi’l-Hudrî gibi birçok sâhabî ve tâbiînden hadis rivayet etti. Mescid-i Nebevî’de bir hadis ve fıkıh ders halkası vardı. Medine’de vefat etti. İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d, *et-Tabakatü’l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü’l-Hncî, 1421/2001), 7/507.

¹²⁶⁷ Şevkânî, Sıddîk Hasan Han ve Vehbe ez-Zuhaylî bu hadis, Abdürrezzâk’ın (ö. 211/826-27) *el-Musannef* adlı eserinde geçtiğini belirtmektedirler. Fakat araştırmamıza rağmen onun eserinde bulamadık. Hataannisset etmiş olabilirler. Hadis İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849) eserinde geçmektedir. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musanneffi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, nşr. Muhammed Avvâme, (Cidde: Dâru’l-kible, 1427/2006), 11/671; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 6/448; Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü’n-nediyye*, 2/204; Zühaylî, *el-fikhu’l-İslâmî ve Edilletuhu*, 4/449. Bu hadis mursel olması nedeniyle zayıf kabul olmuştur. İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü’l-Müctehid*, 2/163; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 6/448; Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü’n-nediyye*, 2/204.

hususları delil olarak zikretmektedirler.¹²⁶⁸ Bazı Hanbelîler kaparolu satışın belli bir süreye sınırlandırılmasını şart koşmuşlardır.¹²⁶⁹

Sıddîk Hasan Han cumhur ulemanın görüşünü tercih etmiş ve kaparolu satışı haram olan satışlar başlığı altında zikretmiştir. Tarifini yaptıktan sonra haramlığına delalet eden yukarıda zikrettiğimiz Amr b. Şuayb'tan (ö. 118/736) gelen hadisi delil olarak ileri sürmektedir. Ayrıca bu hadis, İbn Hanbel'in kaparonun helallığına esas aldığı Zeyd b. Eslem'den (ö. 136/754) gelen hadisle çelişmediğini de belirtmektedir. Çünkü bu hadis sened bakımından zayıf ve mürseldir der.¹²⁷⁰

Muasır âlimlerimiz ve İslâm İşbirliği teşkilatı altında bulunan fıkıh akademisi (Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî) örf ve maslahata, satıcının zarara uğrama riskini azaltması, güven ortamı oluşturması gibi hususlara binaen Hanbelî mezhebinin görüşü doğrultusunda kaparolu satışın cevâzına hükmetmişlerdir.¹²⁷¹

Görüldüğü üzere her iki taraf görüş sahipleri kaparolu satışın câiz ve câiz olmamasına dair zikrettikleri hadisleri zayıf olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla konu ile ilgili hadislerde kesin bir hüküm var olduğunu söylemek zordur. Kanaatimizce cevâzına fetva verenlerin görüşü isabetlidir. Zamanımızda kaparolu satış birçok sektörün ve ticari şirketlerin örfleri ve olmazsa olmazları haline gelmiştir. Kur'ân ve Sünnete muhalif olmayan örf ve uygulamalar genel olarak kabul görülmüştür.

3.7. ÇEŞİTLİ MESELELER

Bu başlık altında Sıddîk Hasan Han'ın hem fıkıhı doğrudan ilgilendiren hem de dolaylı olarak ilgilendiren çeşitli konulardaki kanaatleri hakkında bilgi aktarılacaktır:

3.7.1. Bulûğ Çağı

Bulûğ çağı, insanın çocukluk dönemini geride bırakıp vücudunda bazı belirtilerin ortaya çıkmasıyla veya müctehid âlimlerinin ileri sürdüğü belli bir yaş sınırına geldiği

¹²⁶⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/331-332; Behûtî, Mansûr b. Yunus, *Şerhu Müntehe'l-İrâdât Dekâiki uli'n-nühyâ li-Şerhu'l-Müntahâ*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (yy., Müessesetü'r-risâle, 1421/2000), 3/179-180; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 6/448; Kallek, Cengiz, "Kaparó", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/340.

¹²⁶⁹ Mer'î b. Yûsuf, Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kermî, *Ğayetü'l-müntehâfi cem'i'l-İknâ' ve'l-Müntehâ*, nşr. Yasîr İbrahim el-Mezrûi ve Raid Yûsuf er-Rumî, (Kuveyt: Müessesetu Ğarâs, 1428/2007), 1/523.

¹²⁷⁰ Sıddîk Hasan Han, *er-Ravdatü'n-nediyye*, 2/204-205.

¹²⁷¹ Zühaylî, Vehbe, *el-fıkhü'l-İslâmî*, 4/450; Güney, *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar*, 136.

zamandan itibaren başlar. Diğer bir ifade ile bu çağ, insanın çocukluk zamanına veda edip gençlik dönemine merhaba demesidir. Bu çağda kişi ibadetlerle mükellef olur.

Sıddîk Hasan Han çoğunluk âlimlerin görüşlerini tercih ederek, 15 yaşını tekml eden kişinin bulûğ çağına girmiş ve yetişkin insanların (رجال) hükmüne tabi olduğunu söyler. Bu kanaatini de Tirmizî’de geçen Abdullah İbn Ömer’in rivayet ettiği şu hadise dayandırır: “On dört yaşında iken savaşa gitmek üzere hazırlanmış bir orduya katılmam için Rasulüllah’a takdim edildim. Savaşa katılmamı kabul etmedi. Ertesi sene on beş yaşında iken savaşa hazır bir orduya katılmak için O’na takdim edildim bu sefer kabul etti.”¹²⁷² Yine Hasan Han, Ahmed b. Hanbel ve İshak’tan nakille, bulûğ çağına ermenin üç âlâmetinin var olduğundan bahsetmiştir. Bunların; on beş yaşı doldurmak, ihtilâm olmak ve bunlar görülmezse kasıklarda kıl bitmesinden ibaret olduğunu belirtmiştir.¹²⁷³

3.7.2. Hz. Peygamber’in(s.a.v) Kabrini Ziyaret Etmek İçin Yolculuk

Allah tarafından âlemlere rahmet olarak gönderilmiş Hz. Peygamber efendimizin ve diğer bazı kabirlerin ziyaret edilmesinin caiz olduğu hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Fakat âlimler Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret maksadıyla yolculuğa çıkabileceği meselesinde ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluğu teşkil eden âlimlere göre müstehaptır. Bunlar Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmeye teşvik eden hadisleri¹²⁷⁴ delil olarak göstermişlerdir. Bunun aksini düşünen hadisçiler, İmam Mâlik, Cüveynî, Kadî İyâz (ö. 544/1149), özellikle İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi âlimler, *şeddü’r-rahl* olarak bilinen hadise¹²⁷⁵ dayanarak Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret maksadıyla yolculuğa çıkabileceğini doğru bulmadığını ve bunun haram olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹²⁷⁶

¹²⁷² Tirmizî, “Ahkâm”, 24. Hadis Buhârî ve Müslimde de geçmektedir. Buhârî, “Şehadât”, 18, “Meğâzî”, 29; Müslim, “İmâret”, 91.

¹²⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 22. Ayrıca bk. Mübârekpûrî, Ebu’l-Ulâ Muhammed b. Abdurrahman, *Tuhfetü’l-ahvezî bi-şerhi Câmi’i’t-Tirmizî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllâtif, (Kahire: Dârü’l-fikir, ts.), 4/595-597.

¹²⁷⁴ Bazı hadisler şöyledir: “Ben öldükten sonra kabrimi ziyaret eden beni hayata iken ziyaret etmiş gibidir.” Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 3/ 334, (2694); Beyhakî, *el-Câmi’ li-Şu’abi’l-îmân*, nşr. Muhtar Ahmed en-Nedvî, (Riyad: Mektebetü’r-ruşd, 1423/2003), 6/47, (3855). “Kabrimi ziyaret edenlere mutlaka şefa’at ederim.” Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 3/334 (2695); Beyhakî, *el-Câmi’ li-Şu’abi’l-îmân*, 6/51, (3862). “Haccedip kabrimi ziyaret eden, beni hayatta iken ziyaret etmiş gibi olur.” Dârekutnî, *Süneni’ d-Dârekutnî*, 3/333, (2693).

¹²⁷⁵ Buhârî ve Müslim’de geçen hadis şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.v.) buyuruyorki: “(ibadet için) şu üç mescitten başkasına yolculuk edilmez: Mescidu’l-Haram, Mescidu’r-Resûl ve Mescidu’l-Aksâ.” Buhârî, “Fazlu’s-salât fi mescidi Mekke ve’l-Medîne”, 1; Müslim, “Hac”, 95.

¹²⁷⁶ Şevkânî, *Neylû’l-evtâr*, 6/318-325; Sıddîk Hasan Han, *Rihletü’s-Sıddîk*, 151-158; a.mlf., *es-Sirâcü’l-vehhâc*, 5/99-114.

Şafî mezhebine mensup âlimlerinden Takıyüddin es-Sübki (ö. 756/1355) bu konuda İbn Teymiyye'nin görüşlerini eleştirmek için *Şifâ'ü's-sekam fi ziyâreti hayri'l-enâm* adında mustakil bir eser yazmıştır. Bu eserde Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmeye teşvik eden hadislerin güvenilirliğini açıklamış, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret maksadıyla yola çıkabileceğini ispatlamıştır. Bu esere karşı İbn Teymiyye'nin öğrencilerinden İbn Abdülhâdi (ö. 744/1343) *es-Sârimü'l-münki fi'r-red 'ale's-Sübki* adında bir eser yazmıştır. Yine İbn Hacer el-Heytemî *el-Cevherü'l-munazzam fi ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzam* eserinde İbn Teymiyye'nin görüşünü eleştirmiştir.¹²⁷⁷

Siddik Hasan Han'ın görüşüne gelince, O konuyu İbn Teymiyye'nin talebelerinden İbn Abdülhâdi'nin *es-Sârimü'l-münki* ve Şevkânî'nin *Neylü'l-evtâr* eserden iktibas ederek değerlendirmiştir. Hasan Han, Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret maksadıyla seyahate çıkabileceğini doğru bulmayanların kanaatlerini tercih etmiştir. Cevazına hüküm verenlerin ileri sürdükleri delilleri kabul etmemiş ve eleştirmiştir. Ona göre Sübki'nin *Şifâ'ü's-sekam* ve İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Cevherü'l-munazzam* gibi eserlerinde istidlal ettikleri hadisler hasen veya sahih derecesinde değildirler. Onlar aslı olmayan zayıf, mevzu ve münker hadislerden ibarettir.¹²⁷⁸ Ayrıca *Sahih-ı Müslim*'i şerh ettiği eserinde “*şeddü'r-rahî*” hadisin şerhi altında Nevevî, İbn Hacer ve Şevkânî'den nakiller yapmış, bunların kanaatlerini bir nevi eleştirmiş ve konu ile ilgili şöyle açıklamada bulunmuştur: “Bu imamlar ziyaret maksadıyla seyahate çıkma ile ziyaretin kendisi arasında ayırım yapmamışlardır. Hâlbuki ikisi kendi başına ayrı konulardır. İbn Teymiyye birincisini reddeder. Ziyaret maksadıyla çıkabileceğine hükmedenlerin Kur'ân ve sünnetten ileri sürdükleri deliller konu ile alakalı değildir. Bazı sahabelerin fiilleri ise şer'î delil olamaz. İcma' iddiası da doğru olamaz çünkü bazı selef ve halef âlimler buna muhalefet etmişlerdir.” Birkaç sayfa sonra yine şöyle der: “Hz. Peygamber'den ne fiilinde ve ne de kavlinde sahih bir şey varid olmamış, zamanında böyle bir şey vaki olmamış ve

¹²⁷⁷ Sübki, Tekiyüddîn, *Şifâ'ü's-sekam fi ziyâreti hayri'l-enâm*, nşr. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1429/2008); İbn Abdülhâdi, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *es-Sârimü'l-münki fi'r-red 'ale's-Sübki*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985), 6; Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hacer, *el-Cevherü'l-munazzam fi ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzam*, nşr. Muhammed Zeynhum Muhammed Azb, (Kahire: Mektebetü Metbüli, 2000), 29-30.

¹²⁷⁸ Siddik Hasan Han, *Rihletü's-Siddik*, 158; a.mlf., *Riyâdu'l-murtâd*, 77; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 6/318-325.

ashâbtan cevazına dair bir şey gelmemiştir. Rasûlullah'ın (s.a.v.) bazı kabirleri ziyaret etmesi, seyahat maksadı dışında olmuştur.¹²⁷⁹

Hasan Han bu konuda biraz önce değindiğimiz gibi hocası Şevkânî'nin eserinden çokça istifade etmiş fakat onunla aynı görüşü paylaşmamıştır. Çünkü Şevkânî konu hakkında ihtilafları beyan ettikten sonra en sonunda olumsuz düşünenlere karşı olumlu düşünen cumhurun istidlallarını zikretmiştir. Oysa Hasan Han İbn Teymiyye'nin görüşünü açıkça savunmuştur.¹²⁸⁰

Hasan Han'ın muasırı allame Abdülhay el-Leknevî, *İbrâzü'l-gayyi'l-vâki' fi Şifâi'l-'ay* adlı kitabında konu ile ilgili Hasan Han'ın görüşünü yer yer tenkit etmiştir. Ona göre Siddîk Hasan Han'ın ileri sürdüğü görüş çok zayıftır. İnkâr edenlerin görüş ve delilleri hadis ve fıkıh uzmanları tarafından tenkit edilmiş ve böylece eserler kaleme alınmıştır. Âlimlerin kabirlerini ziyaret etmek, özellikle Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmek maksadıyla yolculuğa çıkabileceğini caiz görülmüş ve bazı âlimler mendub bile olduğunu açıklamışlardır. Hatta Leknevî bu meselede doğru görüşü savunduğuna dair rüya gördüğünü ve dolayısıyla cumhurun görüşünün isabetli olduğunu zikretmiştir.¹²⁸¹

Hasan Han aslında sünnete muhalif olmayan, şirk, bid'at ve hurafelerle karışmayan kabir ziyâretine karşı değildir. Çünkü kendi anlattığına göre genç yaşta Delhi'de eğitim görürken her fırsat bulduğunda şeri'at ve tarikat ehlinin büyük zatlarının kabirlerini ziyaret etmiştir. Çiştîyye tarikatına mensup Ferganalı mutasavvıf Hâce Kutbüddîn Bahtihâr (ö. 633/1235), yine Çiştîyye tarikatının önde gelen şeyhlerinden Şeyh Nizâmeddin Evliyâ (ö. 725/1325), Çiştîyye tarikatına mensup meşhur sûfi Şeyh Nasîrüddin Çirâğ-ı Dehlî (ö. 757/1356), muhaddis Şeyh Abdülhakk ed-Dihlevî (ö. 1052/1642), Nakşibendiyye tarikatına mensup mutasavvıf Şeyh Mazhar Cân-ı Cânân (ö. 1195/1781) ve meşhur âlim Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi zevatların kabirleri onun ziyaret ettiği kabirlerin bazılarıdır. Bunların mezarlarını sık sık ziyaret edip saadet ve şeref elde ettiğini dile getirir.¹²⁸² Aynı şekilde hacc görevini yerine getirirken Medine'de

¹²⁷⁹ Siddîk Hasan Han, *es-Sirâcü'l-vehhâc*, 5/109-110, 113-114.

¹²⁸⁰ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 6/318-325; Siddîk Hasan Han, *Rihletü's-Siddik*, 158.

¹²⁸¹ Leknevî, Muhammed Abdülhay, *Nakdü evhâmi Siddik Hasan Han*, 98-99.

¹²⁸² Siddîk Hasan Han, *er-Ravdu'l-hasib*, 163-164.

ikamet ettiği sürece Hz. Peygamber efendimizin kabrini, Cennetü'l-baki' mezarlığını ve Uhud şehidliğini ziyaret etmiştir.¹²⁸³

Velhasıl âlimlerin ittifakıyla kabirleri ziyaret etmek müstehaptır. Bunun yanında cumhur ulemânın kanaatine göre Hz. Peygamberin kabrini ziyaret maksadıyla sefere çıkmak da caizdir. Kur'ân'ın ayeti buna şöyle delalet eder: “*Eğer onlar, kendilerine haksızlık ettiklerinde sana gelip günahları için Allah'dan af dileseler; peygamber de kendilerinin bağışlanması için dua etseydi, elbette Allah'ı tövbeleri kabul eden ve merhamet sahibi bulacaklardı.*” (en-Nisâ, 5: 64) Caiz olmadığına kanaat getirenlerin dayandıkları daha önce zikrettiğimiz “şeddü'r-rahl” hadisidir ki, bu hadiste sadece o üç mescide sınırlıdır. Âhireti hatırlatacağı için kabirlerin ziyaret edilmesi Hz. Peygamber efendimiz tarafından emredilmiştir.¹²⁸⁴ Aynı şekilde Hz. Peygamber Medine'deki *Baku'l-garkad* mezarlığını sık sık ziyaret edip dua etmiştir.¹²⁸⁵ Fakat zamanımızda bazı insanlar tarafından yapılan ziyaretler, sünnete muhalif bid'at ve şirkle karışmıştır. Caiz olan şeyi caiz olmayan şey haline getirmeye çalışmışlardır. Ziyaret edenler her şeye kadir olan Allah'ı bırakıp kabire yatan ve kendisine yardımcı bile dokunamayan müteveffadan yardım dilerve isteklerini ona iletirler. İşte böyle kabir ziyareti caiz değildir.

3.7.3. Mevlit Kandili ve Bazı Kutlamalar

Sıddîk Hasan Han, şeri'at tarafından hakkında bir hüküm varid olmayan, fakat Hz. Peygamber'in (s.a.v) dünyaya teşrif buyurduğu ve örfümüzde “mevlid kandili” olarak bildiğimiz kutlamaların ya da törenlerle ölümler için camilerde, evlerde veya belirli yerlerde toplanıp Kur'ân okumanın, caiz olup olmadığı hususlarında da açıklamalarda bulunmuştur. Bu konularla ilgili Şevkânî'nin görüşlerini¹²⁸⁶ aktardıktan sonra zamanımızdaki veya örfümüzdeki etkinlik, tören ve kutlama (ictimâ) için toplanmayı iki kategoride değerlendirmiştir.

İlki, haram, günah ve masiyetten uzak olan etkinlik veya kutlamaların bidattan sayılmasını doğru bulmamıştır. Bidat olduğunu zannedenlere karşı çıkıp hatalı bir düşüncede olduklarını söylemiştir. Zira bidat dinde yeni bir şeyi ortaya çıkarmaktır. Oysa bu tür toplanmalarda amaç bu değildir.

¹²⁸³ Sıddîk Hasan Han, *Rihletü's-Sıddîk*, 189.

¹²⁸⁴ Müslim, “Cenâ'iz”, 106; Ebû Dâvûd, “Cenâ'iz”, 75; Nesâî, “Cenâ'iz”, 100.

¹²⁸⁵ Müslim, “Cenâ'iz”, 102.

¹²⁸⁶ Şevkânî'nin bu konu ile ilgili görüşleri için bk. Şevkânî, *İrşâdu's-sâil*, 46.

İkincisi ise mekruh ve münker içerikli bile olsa genel olarak böyle etkinlik ve kutlamaları caiz görenlerin de hatalı olduğunu söylemiş ve buna zamanımızda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğum yıl dönemi için yapılan etkinlik ve diğer kutlamaları örnek olarak vermiştir. O mevlit kutlamalarına karşı çıkmış ve kutlamaları bidat olarak kabul etmiştir. Ona göre böyle kutlamalar ilk asırda vaki olmamış ve ümmetin selefi de bunu tanımamıştır.¹²⁸⁷

Öte yandan Hasan Han Hz. Peygamber efendimizin doğumuyla ilgili yazdığı *eş-Şemâmetü'l-'anbâriyye min mevlidi Hayri'l-beriyye* adlı eserinde İbnü'l-Hâc'in¹²⁸⁸ mevlit kutlamaları sırasında insanların yaptığı haram olan müzik aletlerle çalgı çalınıp şarkı söylenmesi gibi olumsuz uygulamalara şiddetle karşı çıktığını; ancak görüşlerinin çok abartılı olduğunu söylemiştir. Sıddîk Hasan Han, Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî'nin¹²⁸⁹ bu münker uygulamaları inkâr etmemekle beraber Mevlid-i Nebi'de sevinç göstermeyi de reddetmediğini zikretmiştir. Sonra "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mevlid-i şerifinde sevinmeyen veya Allah'ın bize verdiği bu nimete şükretmeyenin gerçek manada Müslüman olmadığı" şeklinde kendi görüşünü açıklamıştır.¹²⁹⁰ Bu izahlardan onun genel olarak mevlid kutlamalarına karşı olmadığı, fakat İslam'a muğayir veya olumsuz uygulamalara karşı olduğu söylenebilir.

Hasan Han, kabir üzerinde veya yanında, ölünün evinde veya camide topluca veya yalnızca Kur'ân okuma konusuna da değinmiştir. O, Ma'kıl b. Yesâr'ın (ö. 59/679) rivayet ettiği "*Ölülerinizin üzerine Yasin okuyun*"¹²⁹¹ hadisi değerlendirirken şunlara işaret etmiştir:

¹²⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 10; a.mlf., *Delilü't-talib*, 646.

¹²⁸⁸ Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Abderî'dir. Fas'ta 640 (1243) yılından sonra doğmuştur. Maliki mezhebinin fakihlerinden idi. Zühd ve takva sahibi olan bir kişiydi. Memleketinde ve Kahire'de birçok değerli hocalardan ders aldı, Kahire medreselerinde hocalık yaptı ve birçok öğrenci yetiştirdi. Bidat ve hurafalara verdiği mücadele ile tanınırdı. Eseri *Medhalü's-şer'iş-şerîf (el-Medhal)*'dir. İbnü'l-Hâc 735/1336 yılında Kahire'de vefat etti. Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/149; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/35; Köse, Saffet, "İbnü'l-Hâc el-Abderî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/52.

¹²⁸⁹ Abdülhak b. Seyfiddin b. Sa'dillâh el-Buhârî ed-Dihlevî'dir. Hanefî fakihidir. 958/1551 yılında Delhi'de doğdu. Delhi'de ve Mekke'de hocalardan ders aldı. Zamanında Hindistan'ın muhaddisiydi. 100'e yakın Arapça ve Farsça eseri bulunmaktadır. Dihlevî 1052/1642 yılında vefat etti. Sıddîk Hasan Han Dihlevî'yi eleştirmiştir. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/228-229; Kettânî, Abdülhay, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/525-728; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/280-281.

¹²⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *eş-Şemâmetü'l-'anbâriyye*, 12. İbnü'l-Hâc'ın görüşleri için bk. İbnü'l-Hâc, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed *el-Medhal*, (Kahire: Mektebeti Dâru't-terâs, ts.), 2/2-33.

¹²⁹¹ EbüDâvûd, "Cenaiz", 19-20; İbn Mâce, "Cenaiz" 4; İbn Balabân, *Sahih*, 7/269 (3002).

“Hadiste geçen “mevtâküm=ölüleriniz” kelimesinden, ölmek üzere bulunan hastaya veya ölümden sonra evinde veya kabrinde bu sûrenin okunması anlamı çıkmaktadır.¹²⁹²

Hadisten ölünün bütün ehlinin bir araya gelip topluca Kur’ân okuması anlamı çıkmaz. Hz. Peygamber (s.a.v.) bütün ümmeti muhatab kılmış, herkesin kendi ölüsü üzerine Kur’ân okumasını emretmiştir. Binaenaleyh ölü için Kur’an hatmi merasimi düzenlenip topluca Kur’ân okumaya bu hadisin delil alınması doğru değildir. Ayrıca ümmetin selefi de cenaze üzerine, ölümden önce ve definden sonra tek başına Kur’ân okurlardı.¹²⁹³ Buradan anlaşılıyor ki Hasan Han, örfümüzde yaygın olan ölüm döşeğine düşen hastanın başında veya definden önce ve sonra ölünün başına hocaların çağırılıp Kur’ân okuma merasiminin düzenlenmesine ve topluca Kur’ân okumasına karşıdır.

Siddîk Hasan Han, Şevkânî’nin “Mevta için, mevtanın evinde, camide veya kabrinin üstünde topluca Kur’ân’ın bir kısmının veya hepsinin okunmasının sakıncası yoktur” şeklindeki görüşüne katılmamış ve “şu kadar var ki böyle bir uygulamanın ilk hayırlı nesilde gerçekleşmesi görülmemiştir”¹²⁹⁴ diyerek zımnem itirazını yapmıştır.

Kısacası Siddîk Hasan Han’ın anlattıklarından çıkan sonuçlar şunlardır:

İnsanların böyle merasimlerde bir araya gelmeleri, toplanmaları normalde mubah, meşru ve caizdir. Fakat meşruluğuna zarar veren bu uygulamaya bitişen mekruh ve münker hareketlerdir. Böylece günümüzdeki toplantılar, törenler masiyetsiz olduğu sürece buralara gitmenin ve buralarda bulunmanın herhangi bir sakıncası yoktur. Çünkü Sahabe-i kiram, Hz. Peygamber (s.a.v.) onların arasındayken evlerde veya camilerde toplanıp aralarında şiir okur ve günün gelişmelerini değerlendirip aralarında müzakere ederlerdi.

Hasan Han mevlid kutlamasının bizzat kendisine değil bu vesileyle işlenen münkerlere karşıdır.

Ölüm döşeğinde bulunan kimse üzerine, aynı şekilde definden önce ve sonra ölünün üzerine hatim merasimi yapmak ve topluca Kur’ân okumak caiz değil, fakat infiradî bir şekilde okumasının sakıncası yoktur.

¹²⁹² Siddîk Hasan Han, *Miskü’l-hitâm*, 1/414.

¹²⁹³ Siddîk Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 646.

¹²⁹⁴ Siddîk Hasan Han, *Budûru’l-ehille*, 9-10.

Burada şunu belirtelim ki, mevlid kutlamaları etkinlikleri Afganistan'da da özellikle Hanefî mezhebine ve tarikatlara mensup kişiler, âlimler tarafından farklı yerlerde kutlanır ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumu münasebetiyle her sene törenler düzenlenir. Fakat 2021 yılı kutlama etkinliği, kutlamaktan ziyade maalesef kan gölüne dönmüştür. Kabil'de bir düğün salonunda toplanan yüzlerce âlim, bombalı saldırıda hedef alındı. Bu intihar saldırısının mevlid kutlamasına karşı olma kanaatiyle mi yoksa bir araya toplanmış âlimleri toptan öldürme amacıyla mı yapıldığı konusunda bir açıklama bulunmadığından, bu tür kötü amaçlı terör eylemlerinin yaşandığı zamanlarda mevlid kandili kutlamalarının da en azından maslahat gereği yapılmamanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Çünkü herhangi bir farz ya da vacip bir fiil terkedilmiş olmamaktadır.

Müteveffa için topluca Kur'ân okumaya gelince; memleketim olan Afganistan'da mevta üzerine Kur'an okuma gibi bazı merasimler yapılmaktadır: Şöyle ki, kişi öldükten sonra daha defin edilmeden müteveffânın ailesi tarafından yemekler hazırlanır. Cenaze merasimine gelenlere yemek yedirilir. Defn edildikten sonra ertesi gün erkekler için ayrı bir camide ve bayanlar için evde veya ayrı bir mekânda (taziye salonunda) taziye merasimi (Afganistan'da buna Fatiha merasimi derler) düzenlenir. Hocalar orada sesli olarak Kur'an okurlar. Gelenler müteveffânın ailesine baş sağlığında bulunurlar. Bu merasim bittikten sonra mevtanın 40. gününe kadar her haftada ve 40. gününde de Kur'ân hatmi merasimi düzenlenir ve mevta için hocalar topluca Kur'ân okuduktan sonra ziyafet verilir ve daha sonra dağılırlar. Bu merasimleri yapmayan, ziyafet vermeyen mevtanın ailesi ayıplanmaya ve kınanmaya çalışılır. İşte, belki de Hasan Han'ın karşı çıktığı ve bid'at saymasının sebebi de bu olsa gerektir. Yani dinin aslından olmayan ve aslından olmadığı halde kişilerin kınanmasının dinle herhangi bir alakası yoktur ve dini açıdan da doğru değildir.

3.7.4. Tütün İçmenin Hükümü

Siddîk Hasan Han bu konuyu kendisine sorulan soruya cevap vermek üzere ele almıştır. Konu ile ilgili verdiği bilgileri ilk başta tamamen Şevkânî'nin *İrşâdu's-sâil* eserinden Farsça olarak iktibas etmiş ve devamında kendi tercihini desteklemek için Hanefî muhakkik âlimlerinden İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve İbn Âbidîn'nin (ö. 1252/1836) görüşlerini de aktarmıştır.¹²⁹⁵

¹²⁹⁵ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü's-sâil*, 16-17; Şevkânî, *İrşâdu's-sâil ilâ delâilü'l-mesâil*, 50-51.

Hasan Han, hocası Şevkânî gibi bazı delillerden dolayı tütün içmenin mubahlık hükmünü tercih etmiştir. Mubah görmesinde dayandığı en önemli delillerinden tütün içmenin haramlığına dair Kur’ân ve sünnetten bir delilin bulunmamasıdır. Bunun yanında “bir şeyin haramlığına sarîh bir delil olmadıkça eşyada aslolan mubahlıktır” şeklindeki istishab ve berâet-i asliye delillerini de esas almıştır.¹²⁹⁶

Kanaatimizce, Sıddîk Hasan Han’ın tütünün haramlığına dair herhangi bir delilin bulunmadığı şeklindeki fetvası doğru değildir. Çünkü onun yaşadığı zamanlarda bilmese de günümüzde tütün içmenin, özellikle sigara içmenin birçok zararının olduğu konusunda tıp dünyası ittifak etmiştir. İslâmda kurunması gereken beş temel esas dediğimiz (dinin, neslin, nefsin, aklın ve malın korunması) esasların hepsine sigaranın bir nevi zararı vardır. En önemli zararları; kansere sebep olma, dişleri çürütme, ağzı kokutma, nefes daralmasına sebep olma gibi zararlardır. Bu zararlar ise, kişinin hem Allah’a karşı görevlerini yapmasına hem de kullara karşı sorumluluklarını yerine getirmesine olumsuz etki yaratmaktadır.

3.7.5. At Eti Yemenin Hükmü

Sıddîk Hasan Han’ın görüşüne geçmeden önce mezhep imamlarının görüşlerini zikretmek uygun olacaktır.

At etini yemenin helal olup olmaması hususunda müctehid âlimler ihtilaf etmişlerdir. Abdullah İbn Abbas, İmam-ı Azam Ebu Hanife, Evzaî, İmam Mâlikat etini yemenin caiz olmadığı kanaatindedirler. Ebu Hânife’ye göre helale yakın tenzihen mekruhtur. (Yine ondan gelen bir diğer görüşe göre harama yakın tahrimen mekruhtur). Mekruh olmasının sebebi, etinin pisliğinden veya haramlığından değil saygınlığından, az bulunmasından, cihada yarayan değerli olmasındandır. Dolayısıyla bir maslahata binaen böyle bir ictihatta bulunmuştur.¹²⁹⁷ Bunların delilleri Ebû Dâvûd’un Hâlid b. Velîd’ten (ö. 21/642) rivayet ettiği at etinin yenmesinin yasakladığını bildiren “Rasûlullah (s.a.v.), atların, katırların ve eşeklerin etlerini yasaklamıştır.” Hadistir.¹²⁹⁸ Bu âlimlerin ileri sürdükleri diğer bir delil ise “*Atları, katırları, merkepleri hem binesiniz hem zinet olsun*

¹²⁹⁶ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 16-17; a.mlf., *et-Tâcu’l-mukellel*, 385.

¹²⁹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 11/233-234; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 5/38; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 9/442; *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh*, 706; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, 414. İbn Âbidîn, İmam Ebu Hanife vefatından üç gün önce at etinin yemesinin haram olduğuna dair verdiği fetvadın rücu ettiğini kaydetmiştir. İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 9/442.

¹²⁹⁸ Ebû Dâvûd, “et’ime”, 25.

diye yarattı” (en-Nahl 15/8) mealindeki ayettir. Bu ayet-ikerîmede Allah Teâlâ at, katır ve eşeğin yük taşımacılığında ve süslenmede kullanıldığına işaret etmektedir. At etinin yenmesi söz konusu olsaydı Allah (c.c.) ona işaret ederdi.¹²⁹⁹

Diğer taraftan Ebû Yusuf, İmam Muhammed gibi Hanefî imamlar, imam Şafii, İmam Ahmed b. Hanbel, Şüreyh (ö. 80/699) Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797), İbn Teymiyye, Şevkânî gibi âlimlere göre at eti helaldir. Bunlar *Sahiha*’da yer alan Câbir b. Abdullah’ın rivayet ettiği at etinin yenmesinin helal olduğunu bildiren “Rasûlullah (s.a.v.) Hayber gazvasında at etini yemeye izin verdi.”¹³⁰⁰ ve Esmâ bt. Ebû Bekr’in (ö. 73/92) rivayet ettiği “*Biz Rasûlullâh zamanında bir at keserek yedik*”¹³⁰¹ şeklindeki sahih hadisleri delil olarak zikrederler.¹³⁰² Aynı şekilde İbn Kudâme (ö. 620/1223) bu konuda yine delil olarak “at temiz, güzel, rağbet edilen bir hayvandır, yırtıcı ve pençeli bir hayvan değildir” yorumunda bulunmuştur.¹³⁰³

Hasan Han’ın görüşüne gelince ekseriyetin görüşünü tercih etmekte ve at etinin helal olduğu kanaatindedir. Haramlığına ise herhangi bir delilin olmadığını iddia eder. Buna; “*de ki: Bana vahyolunanda, ölü, dökülen kan, pisliğin ta kendisi olan domuz eti ve günah işleyerek Allah’tan başkası adına kesilen hayvandan başkasının yemenin haram olduğuna dair bir şey bulamıyorum*” (el-En’âm 6/145), ve de ki: “*Sizin için bütün temiz nimetler helal kılındı.*” (el-Mâide 5/4,5) gibi Kur’ân’da umumiyet (mubahlık) ifade eden ayetleri ve biraz önce geçen at etinin helal olduğunu belirten hadisleri delil olarak zikreder. Ona göre pis olan hayvanlar dışında hayvanlarda asıl olan mubahlıktır. İlaveten at eti yemenin helal olduğuna dair sahabenin icmâsının var olduğunu da belirtir. Ona göre, Cahiliye döneminde insanlar at etini yiyorlardı, İslam geldiğinde onu onayladı.

Ayrıca Hasan Han, at etinin haramlığına dair “*Atları, katırları, merkepleri hem binesiniz, hem zinet olsun diye yarattı*” (en-Nahl 15/8) ayetini delil gösterenlerin görüşlerini doğru bulmayıp bu ayetle istidlal etmelerini isabetli görmemiştir.¹³⁰⁴

¹²⁹⁹ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 5/38; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 21/190; Siddik Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 7/212.

¹³⁰⁰ Buhâri, “Zebâih”, 28, “Meğazi”, 38, “Nikâh”, 21; Müslim, “Sayd”, 36

¹³⁰¹ Buhâri, “Zebâih”, 24; Müslim, “Sayd” 38

¹³⁰² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13/324-325; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 21/190; Şevkânî, *es-Seylü’l-cerrar*, 724-725; Siddik Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 366, 318, 319; a.mlf., *Fethu’l-beyân*, 7/211-212.

¹³⁰³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13/324-325.

¹³⁰⁴ Siddik Hasan Han, *Delilü’t-talib*, 366, 318, 319; a.mlf., *Fethu’l-beyân*, 7/211-212; a.mlf., *Budûru’l-ehille*, 347.

3.7.6. Müzik Âletlerini Dinlemenin Hükümü

Sıddîk Hasan Han, *Hidayetu's-sail* isimli eserinde müzik dinleme hususunda lehteki ve aleyhteki görüşler hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra çalgısız (mizmâr), mutlak olarak müzik dinlemek haram değil mubahtır. Fakat mutlak müziğin kendisine münkerler eklenmeden meydana gelmesi de imkânsızdır, der.¹³⁰⁵

3.7.7. Sıddîk Hasan Han'ın “Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir” Hadisi ile İlgili Değerlendirmesi

Mezhep denilince genellikle “ihtilaf” akla geldiğinden bu meseleyi burada zikretmeyi uygun bulduk. İnsanların dillerinde dolaşan bu hadis hakkında¹³⁰⁶ ulemâ ihtilaf etmiş ve kabul edenlerle etmeyenler olmuştur. Muhaddis Sıddîk Hasan Han, hadisi kabul etmemektedir. Onun detaylı değerlendirmesine başlamadan önce bu hadisin senedini zikretmeye çalışacağız.

Hadisi Beyhakî (ö. 458/1066) *el-Medhal*'da, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) hadis usulüne dair yazdığı *el-Kifâye* adlı eserinde ve Aclûnî (ö.1162/1749) Beyhakî'ye havele ederek *Keşfü'l-hafâ* eserinde zikretmiştir. Beyhakî İbn Abbâs'tan şöyle bir hadisi rivayet etmiştir: “Allah'ın Kitab'ından size ne verildiyse onunla amel etmeniz gerekir. Onun terki konusunda hiçbiriniz için mazeret yoktur. Eğer Allah'ın Kitabında yoksa o zaman benim bir sünnetim geçmiştir. Şayet benim geçmiş bir sünnetim yoksa bu defa ashabımın dedikleri vardır. Çünkü ashabım semadaki yıldızlar gibidir. Hangisinden hadis alırsanız, doğruyu bulursunuz. Ashabın ihtilafı sizin için rahmettir.”¹³⁰⁷

Yine bu hadis bazı muhaddisler tarafından farklı lafızlarla da rivayet edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, mevkuf olarak “Âlimlerin ihtilafı bu ümmet için bir rahmettir”, şeklinde; Deylemî, (ö. 509/1115) Müsned'inde İbn Abbâs'tan merfu olarak “*ashabımın ihtilafı sizin için rahmettir.*”¹³⁰⁸ mealinde ve İbn Sa'd Tebekât'ında Kâsım b. Muhammed

¹³⁰⁵ Sıddîk Hasan Han, *Hidayetu's-sail*, 114

¹³⁰⁶ Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 207-215. Ayrıca bk. Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ* (Kahire: Mektebetü'l-kudsî, 1351), 1/64-66.

¹³⁰⁷ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/147; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti udûli 'ilmi'r-ivâye*, thk. Ebî İshak İbrâhîm b. Mustafa, (Mısır: Dârü'l-hudâ, 2003), 1/184; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/64.

¹³⁰⁸ Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986), 4/160.

(ö. 107/225) yoluyla “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ahabının ihtilafı insanlar için rahmet idi” şeklinde rivayet etmiştir.¹³⁰⁹

Bu hadis, Beyhakî, Abû Abdullah el-Halîmî (ö. 403/1012), İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Süyûtî (ö. 911/1505), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Münâvî (ö. 1031/1622) ve Aclûnî gibi birçok fakih ve muhaddis âlim tarafından kabul edilmiştir. Bu âlimlerden bazıları hadisi “*Ümmetimin ihtilâfı rahmettir*” şeklinde de nakletmişlerdir.¹³¹⁰

Hasan Han’ın değerlendirmesine gelince o bu hadisi hocası Şevkânî gibi delil olarak kabul etmemekte ve bu hadisin ihtilafı tasvip ve taklidi tecviz etmediğini ileri sürmektedir. Hadisi kabul edenlerin görüşlerini zikrederek eleştirir. O bu hadisin “Şu kendilerine açık deliller geldikten sonra ayrılık çıkarıp anlaşmazlığa düşenler gibi olmayın.” (Âl-iİmrân 3/105), “*Hepiniz birlikte Allah’ın ipine sımsıkı tutunun, birbirinizden ayrılmayın.*” (Âl-ı İmrân 3/103), “*Dinlerini parça parça ederek grup grup olanlar var ya senin onlarla hiçbir alakan yoktur.*” (el-En‘âm 6/159) ve “*Cemaat rahmettir ayrılma azabtır*”¹³¹¹ gibi kesin ayetler ve hadislerle reddedildiğini söyler.

Ayrıca Hasan Han fukahanın bu hadisi zikretmelerinin bu hadisin sahih ve sabit olduğu anlamına gelmediğini söyler. Ona göre her alan ve sanatta o alan ve sanatın kendi ehlinin sözüne itibar edilir. Hadis tenkitçileri tarafından hadis olarak kabul edilmedikçe fakihlerin sadece zikretmeleri bunun sahih ve sabit olduğunu meydana getirmez der.

Hasan Han, Hârûnürreşîd’in (ö. 193/809) İmam Mâlik’e “senin kitabını yazalım ve İslam dünyasının her etrafına dağıtalım” şeklindeki isteği üzere İmam Mâlik’in “ulemânın ihtilafı Allah teâlanın bu ümmete bir rahmetidir” demesine aynı şekilde Hattâbî’nin (ö. 388/998) “bu hadise iki kişi itirazda bulunmuştur. Birisi deli diğeri mulhid. Onlar İshâk el-Musilî ve Câhiz’tirler.” dediklerine itiraz etmiş ve onların nakletmelerinin bu hadisin sıhhatine delalet etmediğini ve ikna edici bir söz olmadığını söylemiştir. Sıddîk Hasan Han, Sübkî’nin (ö. 756/1355) “bu hadis muhaddislerce gayri

¹³⁰⁹ Sıddîk Hasan Han, *Delilü’l-talib*, 210, 215; Mulla Ali el-Kârî, Nûrüddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî, *el-Esrârü’l-merfû’a fi’l-ahbâri’l-mevzû’a*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, (Beyrut: el-Mekteb’l-İslâmî, 1986), 1/110; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 1/64.

¹³¹⁰ Süyûtî, *el-Câmiu’s-sağir min ahadisi’l-beşiri’n-nezîr*, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2004), 1/24; Ali el-Kârî, *el-Esrârü’l-merfû’a*, 1/108; Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf Ali, *Fezû’l-kadir şerhu’l-Câmi’i’s-sağir*, (Beyrut: Dârü’l-marife, 1391/1972), 1/209; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 1/64.

¹³¹¹ Süyûtî, *el-Câmiu’s-sağir*, 1/220.

maruftur” demesine de karşı çıkmış ve “Sübki fakihdir, muhaddis değildir” diye de tepkisini göstermiştir.

Aynı şekilde Hasan Han, Süyûfi (ö. 911/1505), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ve Münâvî'nin (ö. 1031/1622) görüşlerini tek tek inceleyerek eleştirmiştir. Ona göre, Süyûfi ve Ali el-Kârî'nin “diğer ümmetlerin ihtilafı gazaptır. Bu ümmetin ihtilafı ise rahmettir” şeklindeki söylemleri ne hadis ne mutabakat ne tazammun ve ne de iltizam yoluyla delalet eder. Bu rivayetin anlamı umumiyet ifade eder. Hâricîler, Revâfiz ve diğer sapık grupları da içine alır. Bunlar ise ashâb-ı dalâlettirler. Şari'in nassıyla hezimet ve dalâlete uğramış gruplardır. Böyle olunca bunların ihtilafı asla rahmet değildir, tam aksine gazaptır.

Kıyası müellife göre bu hadis sabit değildir. İhtilâfi tasvip ve taklidi tecviz etmez. Şayet hadis olduğu sabit edilirse o zaman taklid edenlere karşı ittiba edenlerin delili ve aynı şekilde taklidi terk etmeye ve belli bir mezhebe bağlı kalmamaya kesin bir delil olur.

Bu hadise, Hasan Han dışında da karşı çıkan başka âlimler de vardır. İbn Hazm bu rivayetin hadis olmadığına işaret etmiş¹³¹² ve son devir hadis âlimlerinden Şeyh Elbânî (ö. 1999) *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife* adlı eserinde bu hadis hakkında “aslı yoktur” demiştir.¹³¹³

Fakat Hasan Han belli bir mezhebe bağlı kalmanın gerekli olmadığı hususunda kardeşinin eserinden nakillerde bulunmuştur. Kardeşinin ise bu hadisi kabul ettiği zımnî olarak anlaşılır.¹³¹⁴ Hanefî mezhebinin son asır âlimlerinden İbn Âbidîn bu hadisi kendi eserinde Âlim b. Alâ el-Enderpetî'nin (ö. 786/1384) *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*'sine ve Aclûni'nin (ö.1162/1749) *Keşfü'l-hafâ*'sine dayanarak değerlendirmiştir. O bu hadisi kabul etmekte ve hatta ferî meselelerde mezhep imamlarının ihtilafını ümmet için bir genişlik ve kolaylık olarak görmektedir.¹³¹⁵

Bize göre yukarıdaki hadiste zahiri manasından ziyade hadisin hangi mana ve maksat için söylendiği önemlidir. Hadiste kastedilen ihtilaf, dinin aslı, kesin meselelerinde veya Müslümanlar arasında çatışma ve çekişme anlamında değil, müctehid

¹³¹² İbn Hazm, *el-İhkam*, 5/64.

¹³¹³ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife'l-mevzû'a*, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1412/1992), 1/141.

¹³¹⁴ Sıddık Hasan Han, *Delilü't-talib*, 213.

¹³¹⁵ İbnÂbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 1/167. Ayrıca bk. Aclûni, *Keşfü'l-hafâ*,1/64-66.

âlimlerin, fikhî konularda değişik yorumlarda bulunmalarınıdır. Aynı şekilde ihtilaftan maksad insanların kendine özgü yapıya sahip olmaları, aynı şekilde farklı sanat, mekân, mevki ve derecelere sahip olmalarıdır. Bu açıdan ümmetin, âlimlerin ve diğer bilginlerinin ihtilafı insanlar için rahmettir. İctihadın şartlarına haiz olan herkes icthad ve görüş beyanında bulunabilir. İctihadı isabetliyse iki sevap alır hatalıysa bir sevap alır. Herkesin bakış açısı ve değerlendirme tarzı farklıdır. Ferî meselelere Kur'ân'dan ve Sünnetten anladığı şekilde değerlendirebilir.

3.7.8. Hasan Han'a Göre Hindistan'da İngilizlere Karşı Cihad Etmek

Birinci bölümde de açıklandığı üzere Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönem daha çok İngilizlere karşı yapılan siyasi, dini ve toplumsal mücadelelerle doludur. O, hem Bâbü Devleti'nin çöküş senelerine ve hem sömürgeci İngiliz hükümetine şahit olmuştur. Kısaca, Bâbü Devleti'nin son padişahı II. Bahâdır Şah'ın hükümdar olduğu yılların son zamanlarında herhangi bir ırk ayrımı yapılmaksızın İngilizlere karşı büyük bir ayaklanma başladı. İngilizler aldığı katı tedbirlerle ayaklanmayı acımasız ve kanlı bir şekilde bastırdı ve bundan sonra binlerce insan öldürüldü veya sürgün edildi. Yıllarca hüküm süren Müslüman Büyük Bâbü Devleti'nin hâkimiyeti 21 Eylül 1857'de resmen sona ermiş oldu.

Bu ayaklanma Müslümanlar liderliğinde odaklaştığı için İngilizler Müslümanlara büyük zulümler yapmış, resmi dili Farsça yerine İngilizce'ye dönüştürülmüş ve bu birçok Müslümanı işsiz ve hoşnutsuz bırakmıştır. Müslüman görevliler arasında İngiliz hükümetine hizmet etmenin küfrü kapsayıp kapsamayacağı tartışılmaktaydı. Gün gittikçe İngilizlere karşı cihada davet edenin sayısı azalmış, hatta Gulam Ahmed (ö. 1328/1908) gibi bazı kişiler, cihadın İslâmın özünde ve temelinde olmadığını ve ona sonradan sokulduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Hindistan'ın Dârü'l-Harp değil Dârü'l-İslâm olduğu yönüne bazı fetvalar verilmiştir. Zeki ve yetenekli gençleri modern eğitime teşvik etmeye, eğitim görmemiş insanların kafalarına İslâmiyetin namaz, oruç ve sarıktan ibaret olduğu ve naslardaki siyasal ayet ve hadisleri İngilizler'in menfaatine yorumlamaya çaba göstermişlerdir.

Hasan Han ise eserlerinde Müslümanları cihada teşvik etmek, Vehhabi mezhebini yaymaya çalışmak ve hanımının başını örtmeye zorlamak gibi sebeplerle İngilizler tarafından merkezi hükümete şikâyette bulunmuşlar ve neticede İngiliz hükümetinin

sağladığı ünvan ve lakapları kendisinden geri almışlar ve bir sene sonra hükümete girmesini de engellemişlerdir. Ayrıca bağımsızlık savaşı sırasında görevinden uzaklaştırılmış ve birkaç yıl aradan sonra tekrar görevine getirilmiştir.¹³¹⁶

Şimdi Hasan Han'a göre Hindistan'daki İngilizlere karşı cihad etmenin doğru olup olmadığı konusunda inceleyelim:

Enteresan bir şekilde fıkıh mezheplerine muhalif olan, ehl-i hadis ekolünün güçlü savunuculuğunu yapan Hasan Han, İngilizlere karşı cihad etmeyi şeriata muhalif olarak değerlendirmiş ve bu görüşünü çeşitli delillerle desteklemeye çalışmıştır. Ona göre İngilizlerle cihad etmek için cihadın şartlarının vuku bulması gerekir. Oysa Hindistan'daki İngilizlere karşı cihadın şartları vuku bulmamıştır. O delil olarak şunları sıralar:

Âlimler, Hindistan'ın İngilizler'in iktidarına geçtikten sonra dârülharp veya dârülişlâm olduğuna ihtilaf etmişlerdir. Hanefîlerin fetvasına göre dârülişlâmdır. Öyleyse İslâm'da kalırsa cihadın mefhumu kalmaz ve kiminle cihad olsun. Hasan Han'ın kendisine¹³¹⁷ ve Delhî âlimlerin fetvasına göre Hindistan dârülharp'tır. Dârülharp olunca ister İngilizlere ister bunların dışındakilere karşı olsun buradan bir İslâm ülkesine hicret etmeden ve orada yerleşmeden cihad etmek caiz değildir. Çünkü hicret etmeden dârülharpta oturup cihad etmenin caiz olması hususunda hiçbir görüş bulunmamaktadır. İlaveten Sıddîk Hasan Han cihad için cihadın ilk şartı mükemmel emirlik vasfını taşıyan birine biat etmek ve ümmetin temsilcileri (ehlu'l-halli ve'l-akd) emîrin imâmetini onaylanması gibi bazı hususların altını çizmiştir. Bu hususların İngilizlere karşı başlatılan savaşta ve şimdiye kadar da eksik olduğu kanaatindedir.¹³¹⁸

Hatta o, yukarıda izah edildiği üzere 1273/1857 yılında Hindistan'da İngilizlere karşı başlatılan büyük savaşı cihad olarak değil, fitne olarak görür ve bu savaşı “gadr”¹³¹⁹

¹³¹⁶ Daha detaylı bilgi için bk. Birinci bölüm. Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemin siyasi durumu. 4-9.

¹³¹⁷ Sıddîk Hasan Han'a göre metinde dediğimiz gibi Hindistan Dârülharptır. Dârülharp olunca buradan dârülişlâma hicret etmenin hükmü geçerlidir. Hicret etmek hacte olduğu gibi istitâ'aya bağlıdır. Dinini izhâr edemeyen, fitneden kurkan ve hicret etmeye kadir olanlar için vacibtir. Buna karşı hicret etmek için kudret ve kuvvete sahip olan ve şer'î bir mazireti olmayan bir kimse hicret etmezse asî ve günahkâr olur. Sıddîk Hasan Han, *Delilü't-talib*, 239, 240.

¹³¹⁸ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu'l-'avâid*, 34.

¹³¹⁹ Hiyanet, sözünde durmamak ve ahd ve anlaşma hükümlerine riayet etmemek demektir. Erdoğan, “Gadr” md., 151. Hz. Peygamber (s.a.v.) gadrı münâfıklık alâmetlerinden bir tanesi olarak saymıştır. Buhârî, “İmân”, 24, “Mezâlim”, 17; Müslim “İmân”, 106.

fitnesi, gadr zamanı” tabirleriyle ifade eder. Bunu sık sık dile getirir.¹³²⁰ Dahası bu savaşta İngilizlere karşı mücadele edenleri tenkit bile etmiş ve savaşa katılanların fahiş bir hataya düştüklerini,¹³²¹ münharif olduklarını, savaşmalarının da dinî cihad ve şerî gazve değil sadece zulüm ve sitemden ibaret olduğunu iddia eder. Bu savaşın Hindistan halkı için çok felaketsel yol açtığını, İngiliz devleti tarafından getirilen huzur ve güvenliğin ortadan kaybolduğunu, cihadın ise bunun tam aksine güvenliği sağlamak için yapıldığını söyler.¹³²² Ayrıca İngilizlere karşı savaşanları fitneci, yağmacı¹³²³ ve bâğî¹³²⁴ olarak niteler ve şöyle devam eder; “o bâğîlerin çoğunun emîrleri Hindu (sih) idiler ve savaşanların çoğu Müslüman değil idiler. Dolayısıyla onların Müslümanlar üzerinde imametleri (başkan) hiçbir İslâmî mezhebe göre sahih değildir.”¹³²⁵ Ona göre savaşa kalkışanların çoğunun niyet ve hedefleri gerçekten cihad etmek, dini savunmak ve i‘la-ı kelimetullah yapmak değil, devlet, menfaat ve mülk ele geçirmek sevdasıydı. Bu ve buna benzer savaşların şer‘î cihada hamledilmesi cihadın aslî hedefine aykırı olmuş olur. Böyle hedefler doğrultusunda savaşanlara da mücahid ismi verilemez, ecir ve sevaba da nail olamazlar. Fakat bu savaşta samimiyet ve hulus-ı niyetle canını feda eden azınlıklı cemaat da iştiha ve ictihadî hataya düşmüşlerdir. Hatta hâlihazırda sünnete tabi olanlardan cihada fetva verenin olmadığını da iddia eder.¹³²⁶ Dahası o, Hindistan’daki İngiliz yöneticileri veya başkaları öldürmeye kalkışan ve bu konuda fetva veren kimselerin ilimden ve dinden nasipsiz kaldıklarını ve İslâm şeri‘atını doğru bir şekilde anlamadıklarını iddia eder.¹³²⁷ Gadr zamanında, zamanın hâkimlerine karşı cihad etmenin, sevap olduğuna fetva verenlere şaşırdığını beyan etmiştir. Ayrıca aynı ülkede birden fazla cihad emîrlерinin bulunmasının, kadınların ve çocukların öldürülmesinin hangi ayet ve hadise dayandırdıklarının cevabını ister. Bu âlimlerin verdikleri bu fetvalar ile insanları canından, evinden, malından, mülkünden ettiklerini ifade eder.¹³²⁸

¹³²⁰ Siddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 32, 35, 36, 40; a.mlf., *Celbü’l-menfaat*, 75.

¹³²¹ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 122; Han, Ebü’n-Nasr, *Maâsır-ı Siddîkî*, 2/25.

¹³²² Siddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 36.

¹³²³ Han, Ebü’n-Nasr, *Maâsır-ı Siddîkî*, 2/25.

¹³²⁴ Çoğulu buğâttir. Meşrû olan bir yöneticiye karşı kendisince doğru görülen bir delile binaen isyan etmek ve başkaldırmaktır. Erdoğan, “Bâğî” md., 44. İbn Nüceym’e göre bâğîlerle mücadele edilirken öldürülürlerse cenâze namazları kılınmaz. Fakat yıkanır, kefen edilir ve defnedilirler. İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-râ’ik şerhu Kenzü’d-dekâ’ik*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1418/1997), 5/238.

¹³²⁵ Siddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 34, 35.

¹³²⁶ Siddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 122; a.mlf., *Mevâidu’l-‘avâid*, 35.

¹³²⁷ Siddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 38.

¹³²⁸ Siddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 34, 35.

Bunlara rağmen aslında Hasan Han asla cihadın kendisine karşı değildir. Küffara karşı cihadın kendisi, fazileti, menkıbeleri ve vaat edilen ecri İslâm dininde sabittir. Ancak sahih şartlar ve doğru hükümler altında vuku bulmasına bağlıdır. Binaen hiç kimse ne mukallid, ne mutbi‘ ne vehhâbî ve ne de mubtedi‘ sabitliğine muhalefet etmez. Gazvenin hükmünü mensûh edemez. Öbür taraftan şeriatta sadece bir hükmün sübutu ve sıhhati, aklen ve şeran o hükmün vuku bulmasını gerektirmez.¹³²⁹

Daha önce de belirtildiği üzere Hasan Han, eserlerinde cihada teşvik etmek ve Vehhâbî mezhebini yaymaya çalışmak gibi sebeplerden dolayı İngilizler merkezi hükümete jurnallemişlerdir, sonuçta kendisine verilen bazı ünvanları geri alınmış ve bağımsızlık savaşı sırasında görevinden uzaklaştırılmıştır.¹³³⁰ Fakat cihad sahih şartlar altında vuku bulur. Ona göre günümüzde yapılan cihad (ki bunu Müslümanlar kendilerine bir kurtuluş ve şahadet derecesine ulaşmak olarak zennedenler) fitne olmaktan başka bir şey değildir. Buna Hindistan’da İngilizlere karşı yapılan savaşı örnek olarak vermiştir.¹³³¹

Hasan Han, Hindistan’daki İngilizlere karşı savaşmayı uygun görmemesinin sebeplerinden bir tanesi olarak da İngilizlerle Hindistan yöneticiler arasında daha önce bir ahd ve anlaşmanın bulunduğunu gösterir. Bu anlaşma her iki taraf arasında nesilden nesile devam etmiş ve ahitnamelerinde yazılmıştır.¹³³² Sıddîk Hasan Han ahdi bozmayı büyük günah olarak değerlendirmiş ve bunu hadislerle ispatlamaya çalışmıştır. Hz. Peygamber birçok hadiste ahdi nakzetzemeyi ve anlaşmaya hıyanet etmeyi yasaklamış ve çok caydırıcı uyarılarla uyarılmıştır. O gadr etmeyi münafıklığın haslatı saymış, ahdi nakzeden kişinin kıyamet gününde insanlar arasında gâdir olarak teşhir edileceğini, ona gadir bayrağı dikilmesi ve gadirin İslâm’dan çıkmış sayılacağını belirtmiştir. İşte Sıddîk Hasan Han bu hadislerden yola çıkarak Müslümanlara karşı olsun veya gayri Müslimlere karşı olsun ahd ve anlaşmayı bozmanın kebre olduğunu vurgulamıştır. Çoğunluk âlimlerin görüşlerinin de bu yönde olduğunu belirtmiştir.¹³³³ O İngilizler’in mu‘âhed¹³³⁴

¹³²⁹ Sıddîk Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 122; a.mlf., *Mevâidu’l-‘avâid*, 34.

¹³³⁰ Birinci bölüm. Sıddîk Hasan Han’ın yaşadığı dönemin siyasi durumu. 14. Ayrıca bk. Hasenî, *Nüzhetü’l-havâtir*, 8/1248.

¹³³¹ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 34; a.mlf., *Hidâyetü’s-sâil*, 122.

¹³³² Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 41, 42.

¹³³³ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 40. Hadisler için bk. Buhârî, “İmân”, 24, “Edeb” 99; Müslim, “İmân”, 106, “Cihad” 11, “İmâre”, 53; Tirmizî, “Siyer” 27, 28, 1581; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 150, 152; İbn Mâce, “Diyât” 33.

¹³³⁴ Kendisiyle ya da uyuğu olduğu devleti ile sulh ya da saldırmazlık anlaşması yapılmış olan kimsedir. Hüseyin Algül, “Muâhât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30/308-309.

olduğunu savunmuştur. Mu‘âhedi öldürmenin büyük günah ve haram olduğunu söylemiştir. Onları düşman olarak görmezdi. Ona göre gayrı Müslim olsa bile Hindistan’daki İngilizler gibi bir mu‘âhedin karşılıklı yapılan anlaşmadan sonra öldürülmesi caiz değildir, haramdır ve Hz. Peygamber katilden beridir. Buna İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) rivayet ettiği hadisi¹³³⁵ delil göstermiştir. Ahdi nakzeden ve kendisiyle ahid yapılmış kimseyi öldüren kimse hem dünyada büyük günah işlemiş ve hem ahirette rezil ve rüsva olur. Ona göre aslında ahdi bozan kişi sadece kendi ahdini bozmuş olmuyor, Allah ve Resulu adına yaptığı anlaşmayı ve verdiği güveni ayaklar altına almış olur ki bu da iki dünyanın hüsranını beraberinde getirir. Ayrıca Buhârî’nin rivayet ettiği hadise¹³³⁶ göre Allah adına yemin edip ahdeden, sonra ahdini bozan kişinin kıyamet gününde Allah düşmanıdır. Allah’a karşı düşman olmak o işin kebîre olduğuna açıkça bir delildir.¹³³⁷

İslâm âlimleri de ahde vefa ve sözünde durmayı emrederler. Ahdi ve anlaşmayı bozmayı büyük günahlardan biri olarak saymışlardır. Şâfiî fakihi ve muhaddis İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâ’ir* adlı eserinde elli üçüncü kebâir statüsünde ahde vefa göstermemeyi mütalaa etmiştir. Konunun sonunda “Cihad zamanında bir kimse muharip bir askere emân verip sonra ona hıyanet eder ve ahdi bozup öldürürse büyük günah işlemiş olur” cümlelerine yer vermiştir.¹³³⁸ Sıddîk Hasan Han Heytemî’nin görüşünü naklettikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunur: “Bu delildir ki muharip birine hıyanet etmek, ahdi bozmak büyük günah ise başkalarıyla daha da büyük günahdır. İngiliz devletinin yöneticilerinin aslında muharip ve Hindistan’ın da Dârü’l-harp olduğunu kabul ettiğimiz takdirde de bizim onlarla savaşmamak, öldürmemek gibi yaptığımız taahhüt ve anlaşmalarımız vardır. Bu taahhüt ve anlaşmalara vefalı kalmamız gerekir ve bunu bozmak büyük günahdır.”¹³³⁹

Kısacası Hasan Han’ın Hindistan’daki İngilizlere karşı cihad etmeyi uygun görmemesinin sebebi, kendisine göre cihadın şartlarının vuku bulmamasıdır. Onların mu‘âhed olduğunu, mu‘âhedi öldürmenin şeri‘at açısından yasaklanmış olduğunu

¹³³⁵ İbn Balabân, Ebü’l-Hasen Emir Alâuddîn Alî b. Balabân el-Farsî, *Sahîhu İbn Hibbânbi-tertibî İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût, 2. Baskı (Beyrut: Müessisetu’r-Risâle, 1414/1993), 13/320.

¹³³⁶ Buhârî, “Büyü””, 106, “İcâre”, 10; İbn Mâce, “Rühûn”, 4.

¹³³⁷ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 43.

¹³³⁸ Heytemî, İbn Hacer, *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâ’ir*, nşr. Abdüllâtif Hasen Abdürrahman, (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1971), 1/156, 158.

¹³³⁹ Sıddîk Hasan Han, *Mevâidu’l-‘avâid*, 2.

söylemiştir. Bunun yanında bu fetvayı maslahata da dayandırmıştır. Ayrıca İngilizler’in azarlama, zulüm ve eziyetinden emanda kalmak için böyle fetva vermiş olabilir. Kaldı ki zalimin zulmünden korkan bir kimsenin takıyye¹³⁴⁰ yapmasının caiz olduğunu da söylemiştir.¹³⁴¹

---

¹³⁴⁰ Hemen bütün Şîî fırkalarının inanç esaslarındandır. Sözlükte kendini korumak, sakınmak anlamına gelir. İstilah olarak kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında itikadını gizleyip icap ettiğinde tersini beyan etmesidir. Erdoğan, “Takiyye” md., 540; Mustafa Öz, “Takiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/453.

¹³⁴¹ Sıddık Hasan Han, *Hidâyetü’s-sâil*, 116.

SONUÇ

Sıddık Hasan Han'ın hayatının ve fikhî görüşlerinin araştırıldığı bu çalışmada elde ettiğimiz bazı sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Hint alt kıtasında 19. yüzyılda yaşamış, burada Ehl-i Hadisin kurucu âlimlerden biri olan ve daha çok fikhî şahsiyetini incelemeye gayret ettiğimiz Sıddık Hasan Han'ın yazdığı eserler ve te'lif ettiği konular incelendiğinde onun çok yönlü bir âlim olduğu tespit edilmiştir. İslamî ilim dallarının birçok sahasında kıymetli eserler kaleme almış; bunlardan 74'ü Arapça, 45'i Farsça ve 103'ü Urduca olmak üzere toplam 222 adettir. Bunlardan 25 tanesinin henüz neşredilmediği tespit edilmiştir.

2. Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönem, Hindistan'daki İngiliz işgaline karşı Müslümanların başkaldırarak kurtuluş savaşı başlattıkları günlere, yani siyasi ve sosyal çalkantıların zirveye ulaştığı bir döneme rast gelir ve dönemin çalkantılarından onun da etkilendiği eserlerine yansımıştır. Bu dönemde Hasan Han'ın İngilizler'in Müslümanları birbirlerine düşürmek için İslam üzerinden oynanan oyunları deşifre etme ve Müslümanlara liderlik etme çabasına girdiği görülür.

3. Sıddık Hasan Han, ilk defa Hindistan âlimlerini Yemenli âlimlerin eserleriyle tanıştırmayı sağlamış ve ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Kendi imkânlarıyla hadis kitaplarını farklı bölgelere ücretsiz gönderen bir âlimdir.

4. Eserlerinde Hint Müslümanlarını cihada teşvik etmek, Vehhâbi mezhebini yaymaya çalışmak ve hanımının başını örtmeye zorlamak gibi sebeplerle bölgedeki İngilizlerin onu merkezi hükümete jurnalledikleri görülür.

5. Sıddık Hasan Han'ın önemli eserlerinin çoğu derleme, ihtisar veya çeviridir. Özellikle Şevkânî'nin eserlerini özetlemiştir. Bu sebeple kendisini eleştirenler hep bu yüzden eleştirmişlerdir. Eserlerinde kendi görüşünü zikretmekten daha ziyade sağlamlığına itimat ve güvendiği âlimlerin görüşlerini nakletmeye çalışmıştır.

6. Hasan Han'a göre fıkıh usulü konusunda yazılan en iyi eser Şevkânî'nin eseri *İrşâdü'l-fuhul* ve onun muhtasarı şeklinde kendisinin kaleme aldığı *Husûlü'l-me'mûl* isimli eseridir.

7. Sıddık Hasan Han kendisinin herhangi bir mezhebe bağlı olduğunu kesin bir dille reddetmesine rağmen Hanbelî geleneğine hatta Zâhirî mezhebine daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple ilmî kişiliğine yönelik ağır eleştiri ve suçlamalarda bulunanlar olmuştur.

8. Kur'ân ve sünneti mutlak otorite kabul etmektedir. Kur'ân ve sünnete dayanarak farklı fikhî konularda cumhur ulemânın görüşüne karşı kendi tercihleri olmuştur.

9. Hasan Han'ın Cumhur ulemâya muhalif olarak, icmayı şer'î delil olarak kabul etmediği tespit edilmiştir. Sünnete bağlılık açısından mezhepleri Hanbelî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî mezhepleri şeklinde sıraladığı, buna göre en fazla Sünnet'e uygun mezhebin Hanbelî mezhebi olarak gördüğü tespit edilmiştir.

10. Hasan Han'ın çelişkili görüş, düşünce ve kanaatlerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Mesela icmayı şer'î delil olarak kabul etmez, ancak bir muctehidin bilmesi gerekenler hususunda icmayı bilmeyi bir şart olarak zikreder. Aynı şekilde bazı meselelerde görüşünü desteklemek için bu icma deliline bizzat kendisinin de başvurduğu görülmüştür.

12. Sahâbi kavlini delil olarak kabul etmemesine rağmen bazı meselelerde bu delile de dayandığına müşahade edilmiştir.

13. Hasan Han'ın taklid ve re'ye karşı çıktığı, re'yi dinin tahrif edilmesinin sebebi olarak gördüğü, mezheplerin ve taklit düşüncesinin ortaya çıkışını bir tahrif unsuru olarak tavsif ettiği, taklid yapanları ehli kitaba benzeterek çok ağır eleştiriye tabi tuttuğu tespit edilmiştir. O, taklid yerine ittibâ' ve ictihad etmeyi önermiş ve ictihad kapısının hiçbir zaman kapanmadığını ve kapanmayacağını savunmuş, ictihad şartlarını kendisinde bulunan herkes ictihad etmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir.

14. Hasan Han, belli bir mezhebe bağlı kalmayı veya mezhep taklidini reddetmiş, bunun yerine ittiba ve ictihad etmeyi savunmaktadır. En çok Hint alt kıtasında yaygın olan Hanefî mezhebine karşı tavır almış, fakat namazları Hanefî mezhebine göre kıldığı tespit edilmiştir.

15. Hasan Han'ın fikhî mezheplerin dörtle sınırlandırılması anlayışına karşı olduğu, İbn Huzeyme, Süfyân es-Sevrî ve Taberî gibi mezheplerin de sünnete uydukları gerekçesiyle onların da en azından dört mezhep kadar muteber olduklarını söylemiştir.

16. Hasan Han'ın, en çok Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Hacer el-Askalânî, Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, San'ânî, Şevkânî gibi âlimlerin görüşlerinden etkilendiği, eserlerini bu âlimlerin kanaatleriyle olgunlaştırdığı, muhalif olduğu konularda çoğunlukla bu âlimlerin delilleriyle amel ettiği tespit edilmiştir. Fakat bazı konularda büyük değer verdiği hocası Şevkânî'ye de muhalefet ettiği görülmüştür.

17. Deve eti yemenin abdesti bozduğu, özürsüz terk edilen namazın kazası olmadığı, ticaret mallarda zekâtın vacip olmadığı, yetimin malı zekâta tâbi olmadığı, haber-i vahit Kur'ân ve mütevâtir hadisi neshedeceği, bir mecliste sarfedilen üç talakın bir talak meydana geleceği gibi konularda cumhur ulemânın görüşüne muhalif görüş beyanında bulunmuştur.

18. Hasan Han'a özürünün imameti caizdir.

19. Hasan Han'a göre itikafa girmek için oruçlu olmak şart değildir.

20. Mükrehin ve sarhoşun boşamasının geçersiz olduğu kanaatindedir.

21. Kendisi de ehl-i hadis taraftarı olduğu için kurtuluşa kavuşacak (firka-i nâciye) tek cemaat, ehl-i hadis cemaatıdır.

22. Sıddîk Hasan Han'ın Hindistan'ı dârüislâm değil dârülharp olarak gördüğü tespit edilmiştir. Belki de bu sebeple cihad etmeyi savunmuş fakat o dönemde tam şartlar gerçekleşmediği için İngilizlere karşı cihad etmeyi uygun görmemiştir.

Gücümüz ve imkânlarımız dâhilinde Sıddîk Hasan Han'ın fikhî görüşlerini incelemeye çalıştık. Hasan Han çok yönlü bir âlim, büyük bir fakih, müfessir, muhaddis ve edebiyatçıdır. Dolayısıyla onun farklı ilim dallarındaki eserleri ve görüşleri hakkında çalışma yapmak isteyenler için verimli bir çalışma alanıdır denilebilir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

Abdürrezzak el-Eru. *Mevakıfu'l-eimmeti'l-erbaa ve a'lami mezahibihim mine'r-Rafıza ve mevkıfi'r-Rafızati minhum*. Riyad: Edvâu's-selef, 2005.

Abdulmun'im en-Nimr. *Tarihu'l-İslâm fi'l-Hind*. Kahire: Dârü'l-'ahdi'l-cedidlit-teba'at, 1378/1959.

Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed (ö. 1162/1749). *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. Kahire: Mektebetü'l-kudsî, 1351/1933.

Ahmed, Ali b. Ahmed, *Da'vetü's-Şeyh Sıddık Hasan Han ve İhtisâbüh*. İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 1420.

Ahmed Ebû Hâkah. *Mu'cemu'n-Nefâis el-kebîr*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1428/2007.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Adil Murşid. Beyrut: Müessisetu'r-Risâle, 1416/1995.

Ahmad, Sayyid Maqbul. "Hindistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

_____, "Bombay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Akpınar, Muhammet Raşit. *Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî ve Fıkıh Düşüncesi*, Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2017.

Aktan, Hamza, "Âkile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

'Alam, Sayyad Akbar, *An Interpreter of Wahabism*, Kalkute: yy., 1884.

Ali el-Müttakî (ö. 975/1567), *Kanzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. BekrîHayyânî-Saffet Sekkâ. Beyrut: Müessisetu'r-Risâle, 1985/1405.

Âli's-şeyh, Abdurrahman b. Abdullâtif (ö. 1405/1985), *Meşahîri 'ulemâ-i Necd ve ğâyrihim*. Riyad: Dârü'l-yemame, 1394.

Algül, Hüseyin. “Muâhât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Allah Vesaya. *Mir'atü'l-Kâdiyâniyye*, Arapça'ya trc. Muhammed İbrahim Sururi'l-Ganî, Lahor: Cemiyetü tehfizu hatmü'n-nübüvve, ts.

Âlûsî, Nu'mân b. Mahmûd (ö. 1317/1899). *Cilâ 'ü'l-'ayneyn fi muhâkemeti'l-Ahmedeyn*, thk. ed-Danî b. Münir âl-Zehvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1427/2006.

Âlûsî, es-Sayyid Mahmûd Şükrî (ö. 1857/1924). *Muhtasarü't-Tuhfeti'l-İsnâ 'aşeriyye*, nşr. Muhibbuddin el-Hatîb. Kahire: el-Mektebetü's-selefiyye, 1373.

Âmidî, Seyfeddin Ali b. Muhammed (ö. 631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, nşr. Abdürrezâk Afîfî. Riyad: Dâru's-simi'î, 2003/1424.

Ârif, “Nevvâb Sayyid Sıddıkî'l-Hasan Han ki Arabî zeban min dinî or edebî hidemat”, *Muhaddis* 14/1, Kasım 1404/1983.

Aruçî, Muhammed. “es-Sevâdü'l-a'zam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Apaydın, H. Yunus. *İslâm hukuk usulü*. 2. Baskı. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.

_____, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/529-539. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

_____, “Sahâbî kavli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/500-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

_____, “humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/365-369, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

_____, “İbn Kayyım el-Cevziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/109-123, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

_____, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/432-445, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Âşikkutlu, Emin. “Berîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/503-504, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usulü*. 12. Baskı İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

Avacî, Galib b. Ali. *Fırakun muasiretün ile'l-islâm ve beyanü mevkîfi'l-islâm minha*, Cidde: el-Mektebetü'l-'asriyetü'z-zehebiyye, 1422/2001.

Aybakan, Bilal. "Sübki, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/14-15, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aydınlı, Abdullah, "Ehl-i hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/507-508, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451). *'Umdetü'l-Kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l ilmiye, 1421/2001.

_____, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-fikir 1400/1980.

_____, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Halid b. İbrhim el-Mısrî, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1420/1999.

Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî (ö. 1857/1911). *'Avnü'l-ma'bûd şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. Baskı. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1388/1969.

Aziz Ahmed. *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, trc. Ahmet Küskün, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef (ö. 474/1081). *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cebûrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.

_____, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

Bahrülulûm el-Leknevî, Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddîn (1225/1810). *Fevâtihu'r-Rehâmût fi Şerhi Müsellemi's-Sübût*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002/1423.

Behûtfî, Mansûr b. Yunus (ö. 1051/1641). *Dekâiku üli'n-nühâ li-Şerhi'l-Müntahâ (Şerhu Müntehe'l-İrâdât)*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, yy., Müessesetü'r-risâle, 1421/2000.

Bağdâdî, Ebû Mensur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed (ö. 429/1037-38). *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman el-Hoşt, Kahire: Mektebet-i İbn Sina, 1409/1988.

Bağdatlı, İsmail Paşa (ö. 1839/1920). *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat-İbnü'l-emin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, Beyrut: Dâr-ı İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1955.

_____, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-Zeyli alâ keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve-l-Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat-Şerefeddin Yaltkaya, Beyrut: Dâr-ı İhyai't-turâsi'l-Arabî ts.

Baytâr, Abdürrezzâk b. Hasen b. İbrâhîm (ö. 1837/1917). *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlis 'aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut: Dâr-ı sadr, 1413/1993.

Bayur, Yusuf Hikmet (1980). *Hindistan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' (ö. 516/1122), *Şerhu's-Sünne*. nşr. Züheyr eş-Şâviş-Şuayb el-Arnaût, 2. Baskı Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.

Begavî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz (ö. 317/929). *Mu'cemü's-sahâbe*, thk. Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed b. Mahmûd el-Cekenî, Kuveyt: Mektebetu Dâri'l-beyân, 1421/2000.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066). *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

_____, *el-Esmâ ve's-sifât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde: Mektebetü's-Sevadi, 1413/1993.

_____, *el-Medhal ile's-süneni'l-kübra*. thk. Muhammed Ziyau'r-Rahman el-A'zamî, Riyad: Mektebetü Edva'is Selef, 1420.

_____, *es-Süneni's-Seğîr*. nşr. Abdulmu'tî Emin Kal'acî. Kerâçî: Cami'atu dirâsatü'l-İslâmiyye, 1410/1989.

_____, *el-Câmi' li-Şu'abi'l-îmân*, nşr. Muhtar Ahmed en-Nedvî, Riyad: Mektebetü'r-ruşd, 1423/2003.

Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-müfessirîn, II*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960.

_____, *Büyük İslâm ilmihalı*, Sadeleştiren: Ali Fikri Yavuz, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Birişik, Abdulhamit, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28/333-338, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

_____, “Hindistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/94-101, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

_____, “Kur'âniyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/428-429, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Birişik, Abdulhamit-Eren A. Cüneyt, “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/92-95, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammad b. Ahmed (ö. 453/1061), *Tahkîku mâli'l-Hind min makûletin makhûletin fi'l-'akl ev merzûle*, Haydarâbad: Dairetü'l-me'arifi'l-Osmâniyye, 1377/1958.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*. nşr. EbûSuhayb el-Kerramî, Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, 1419/1998.

Burhânpûrlu Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679), *el-Fetâva'l-Hindiyye*. nşr. Abdullatif Hasen Abdurrahman, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1421/2000.

Büyükkara, Mehmet Ali. “Vehhâbîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/611-615, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981). *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Acîl Câsim en-Naşmî, 2. Baskı Kuveyt: Vizaratu'l-Evkâfve's-şuuni'l-İslâmiyye, 1414/1994.

_____, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kimhâvî, Beyrut: Dâr-ı ihyai't-turâsi'l-Arabî, 1412/1992.

Cici, Receb. “İmamzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/210-211, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö. 816/1413), *Mu‘cemu’t-ta’rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire: Dârü’l-fâzîle, ts.

Cüveynî, İmâm’ül-Haremeyn Ebû’l-Me‘âlîAbdumelik b. Abdullah (ö. 478/1085). *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb. Kahire: Dârü’l-Ensâr, 1400.

Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Sıddîk Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/95-96, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Dahlân, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Zeynî el-Mekkî (ö. 1304/1886), *ed-Dürerü’s-seniyye fî’r-reddi ‘ale’l-Vehhâbiyye*, nşr. Cibrîl Haddâd. Dımaşk: Mektebetü’l-ahbâb, 1424/2003.

Harâşî, Süleymân b. Sâlih. *er-Resâilu’l-mütebâdele beyne’ş-şeyheyn Sıddîk Hasan Han ve Ahmed b. İsa*, Riyad: Dârü’t-Tevhid, 1431/2010.

Daudî, Zaferullah. *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İnsan yayınları, 1995.

Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995). *Süneni’ d-Dârekutnî*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut: Muessesetü’r-risâle, 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (ö. 255/869). *Süneni’ d-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Eseded-Dârânî, Riyad: Dârü’l-Mugnî, 1421/2000.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsa (ö. 430/1039). *Takvîmu’l-edille fî usûl’l-fikh*, thk. Halil Muhayiddin el-Meys, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1421/2001.

Demir, Mahmut- Özafşar, Mehmet Emin, “Zayıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/157-160. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Derdîr, Ebû’l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1201/1786). *eş-Şerhu’l-kebîr*, (İsâ el-Bâbî el-Halebî), (Desûkî, *Hâşiye ‘ale’ş-Şerhi’l-kebîr* içinde), yy., Dâr-ı ihyâi’l-kütübi’l- Arabiyye, ts.

Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Mohammed b. Ahmed b. Arafе (ö. 1230/1815). *Hâşiye ‘ale’ş-Şerhi’l-kebîr*, Dâr-ı ihyâi’l-kütübi’l- Arabiyye, ts.

Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi-me’sûri’l—hitâb*, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1406/1986.

Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahim (ö. 1176/1762). *el-İnsâf fî beyânı esbâbi'l-ihtilâf*, nşr. Abdülfettah Ebû Gudda, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1403/198.

_____, *Hüccetullâhi'l-bâliġa*. thk. Seyyid Sabık. Beyrut: Dâru'l-cil, 1426/2005.

_____, *'İkdü'l-cîd fî ahkâmi'l-ictihâdve't-taklîd*. thk. Muhammed Ali el-Halâbî el-Esrî, Şârke: Dâru'l-feth, 1415/1995.

_____, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsir*, trc. Muhammed Envar el-Bedahşânî, 3. Baskı. Keraçî: Beytü'l-ilm, 1426/2006.

Dîrînî, Abdülaziz b. Ahmed (ö. 694/1295), *Kılâdetü't-durri'l-mensur fî zikri'l-ba's ve'n-nuşur*. thk. Abdulhakim el-Enîs, Dubai: Dairetuşuûni'l-İslâmiyye, 1432/2011.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel-i ehl-i Medîne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/21-25, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ebü'l-Fidâ, İmadüddin İsmail b. Muhammed el-Eyyubî (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-büldân*. nşr. Reinaud ve Mac Guckin, Paris: Dâri't-tebâ'ati's-sultâniyye, 1840.

Ebü'l-Kasım Abdülazim. "et-Tefcîrâtu'l-intihâriyyet-u ve hükmühâ fi'l-İslâm", *Savtu'l-umme* 45/6 Haziran 2013.

Ed Van Dyke, *İktifau'l-kanû' bimahuve matbû'*. thk. Muhammed Ali el-Biblâvî, Kahire: Metbe'atü't-talifi'l-hilâl, 1313/1896.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddin (ö. 1999). *et-Ta'likatu'r-Râdiyye 'ala'r-Ravzatü'n-nediyye*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî el-Esrî, Riyad: Dâru İbn Kayyim ve Kahire: Dâru İbn Affan 1423/2003.

_____, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a*, Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1412/1992.

_____, *el-Akîdetü't-Tahâviyye şerh ve talîk*, Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1422/2001.

_____, *Tamâmü'l-minnefi't-ta'lik 'alâ Fıkhi's-sünne*, Amman: Dâru'r-rraye, 1408.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889). *Sünenü Ebû Dâvûd*, Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, ts.

_____, *Kitabu'l-Merâsîl*. nşr. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1988.

Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 234/849). *Kitâbü'l-İlm*, nşr. Nâsirüddin el-Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1421/2001.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Sayyid b. Receb, Mısır, Dâru'l-Hediyi'n-Nebevî, 1428/2007.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda siyâsî ve itikadî mezhepler tarihi*, trc. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yaymevi, 1983.

_____, *Usûlü'l-fikh* (1974). Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1377/1958.

el-Fihrisü's-şamillî't-türâsî'l-Arabîyi'l-İslâmiyi'l-mahtut el-Fıkha ve Usuluh, Amman: Müessesetüali'l-beyt, 1425/2004.

el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-Kuveytiyye, 2. Baskı, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuuni'l-İslâmî.

el-Mevsuatü'l-Arabîyyetü'l-alemiyye. 2. Baskı, Riyad: Müessesetü'l-A'mali'l-mevsuali'n-neşrve't-tevzi', 1999.

Ensârî, Es'ad A'zemî b. Muhammed, “es-Seyyid Navâb Sıddîk Hasan Han fi Hayatihi'l-'Ailiyye”, *Savt'ul-umme* 44/10, Ekim 2012.

_____, “es-Seyyid Navâb Sıddîk Hasan Han fi hayatihi'l-'ailiyye”, *Savt'ul-umme* 44/11, Kasım 2012.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3. Baskı İstanbul: Ensar Yaymevi, 2010.

Eren, Cüneyt, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, Erzurum: EKEV Yay., 2001.

Eren, Cüneyt ve Yılmaz, Nurullah, “Hindistan Bopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 19, Erzurum, 2002.

Eren, Halit. “Aligarh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/460, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Erul, Bünyamin. “Semüre b. Cündeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/501-502, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Eş‘arî, Ebü’l-Hasan Alî b. İsmâîl (ö. 324/935-36), *Makalâtü’l-islâmiyyîn*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1411/1990.

Eyibil, İrfan, *Siddik Hasan Han’a göre Tevhid ve Şirk*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Ezherî, Ebû Mensûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980). *Tehzîbü’l-luğa*, thk. Abdulazîm Mahmud. Kahire: Müessesetü’l-Mısriyyeti’l-Amme, 1964.

Fars, Selim b. Ahmed, *Kurretü’l-a’yân ve meserretü’l-ezhân fi me’âsiri’l-meliki’l-celîl en-Nevvâb Muhammed Siddik Hasan Han*, İstanbul: Cevâib, 1298.

Fayda, Mustafa, “Abdullah b. Selâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/134-135, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Ferivâî, Abdurrahman Abdulcebbar, *Cuhûdumuhlasâ fi hidmatis-sünneti’l-mutahhârâ*, Benâres: el-Cami‘atü’s-Selefiyye, 1400/1980.

_____, *Takribu’s-sünneti’n-Nebevîye li’n-nâtikîyi’l-lugati’l-Urdiyyetive’l-Hindiyyeti fi şibhi’l-kareti’l-Hindiye*, Suud, yy., 1429.

_____, *Cuhûduehli’l-hadis fi hidmeti’l-Kur’âni’l-Kerim*, Benars: el-Câmia es-Selefiyye, 1400/1980.

Ferrâ, Ebû Ya‘lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî (ö. 458/1066), *el-Udde fi usûli’l-fikh*, nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî, 2. Baskı. Riyad: yy., 1410/1990.

Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed (ö. 770/1368-69). *el-Misbâhu’l-münîr fi garîbi’s-şerhi’l-kebîr li’r-Râfi‘i*, Kahire: el-Matba‘atü’l-Emiriyye, 1922.

Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Kâdiyânîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/137-139, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

_____, “XIX. yüzyıl sonlarında Hindistan, Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış.”, *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi 1*, İzmir, 1983.

Firûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*. 3. Baskı Mısır: Matba‘at-ı Emiriyye, 1301.

Füllânî, Sâlih b. Muhammed. Ömerî (ö. 1218/1803), *Îkâzu himemi üli'l-ebâr li'l-iktidâi bi Seyyidi'l-muhâcirîn ve'l-ensâr ve tehzirihim ‘ani'l-ibtidâi’s-şâifi’l-kurâ ve’l-emsâr min taklîdi’l-mezâhib maa’l-hamiyyeti vel’l-asabiyyeti beyne fukahâi’l-asâr*, nşr. Ebû İmâd es-Sehâvî. Şârke: Dârü'l-Feth, 1418/1997.

Furkani, Mehterhan, “Tahkîku el-İbâne fi’r-Red ale’l-Müşenniîn alâ Ebî Hanîfe” li’l-Kâdî Ebî Ca‘fer el-Belhî es-Sürmârî, *İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (2019): 73-181.

Fütûhî, İbnü’n-Neccâr (ö. 972/1564), *Şerhu’l-Kevkebi’l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî –Nezîh Hammâd Riyad: Mektebetü’l-abîkân 1413/1993.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ fi’lmi’l-usûl*, thk. Hamze b. Züheyr Hâfiz. Medine: el-Cami‘atü’l-İslâmiyye, 1413/1993.

_____, *İhyâu-‘ulûmi’d-dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.

_____, *İhyâu-‘ulûmi’d-dîn*. trc. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul: Pırlanta Yayınları, 1988.

Günay, H. Mehmet, *Cemâluddîn el-Kâsimî ve Fikhî Görüşleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Güney, Necmeddin, *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.

Güleç, Hasan. “Şiğar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/142-143, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, Kahire: Dârü’l-Harameyn, 1417/1997.

Halilurrahman, Abdulvehab, *ed-Da‘vetü’s-selefiyye fi şibhi’l-kareti’l-Hindiyye*, Doktora Tezi, Câmîatü Ümmi’l-kurâ, 1407.

Han, Ahmed, *Mu‘cemü’l-matbûâti’l-Arabiyye fi şibhi’l-kareti’l-Hindiyyeti’l-Bâkistaniyye munz duhûli’l-matbaa ileyha hatta ‘âm 1980*, Riyad: Mektebet-ı el-Melik Fehd el-Vataniyye, 1421/2000.

Han, Ebü'n-Nasr Seyyid Muhammed Ali Hasan (ö. 1355/1936). *Maâsır-ı Sıddîkî*.
Leknev: Cem'iyet-i Ehl-i Sünnet Lahur, 1342/1924.

_____, *el-İklid li edi'lleti'l-İctihâd ve't-Taklid*, Kustantiniye: Metbaatu'l-Cevâib, 1296.

_____, *el-İklidliedi'l-leti'l-ictihadve't-taklid*. İstanbul: Matbaatu'l-Cevâib, 1296.

Han, Nuru'l-Hasan (1336/1918), *et-Tarikatü'l-Müslâ*, İstanbul: el-Cevâib, 1296.

_____, *et-Tarikatü'l-müslâfi'l-irşâdi ilâ terki'd-taklîd ve ittibâ'umâhüve'l evlâ*, thk. Ebu Abdirrahman Said Ma'şşa. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

_____, *Fethu'l- 'allâm li-şerhi Bulûğu'l-merâm*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

_____, *er-Ravdul Bessam min tercümeti Büluği'l-meram ve tercumeti muellifihi'l-imam*, thk. Ahmed b. Abdulaziz al Abdul Muhsin. Riyad: Dâru'l-sâmi'î, 1411.

Han, Sıddîk Hasan, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Ali el-Kannucî (ö. 1307/1890), *Ebcedü'l-ulûm el-Veşyu'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-ulûm*. nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1978.

_____, *el-İzâ'a limâ kâne ve mâyekûnü beyne yedeyi's-sâ'a*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

_____, *Budûru'l-ehille min rabtı'l-mesâili bi'l-edille*, Bopal: Metbaa-i Şah Cihanî, 1298.

_____, *Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.

_____, *Fethu'l-beyân fî makasidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriye, 1412/1992.

_____, *et-Tâcu'l-mukellel min cevâhiri me'âsiri't-tirazi'l-âhiri ve'l-evvel*. Katar: Vizâretü'l-evkâf ve şüüni'l-İslâmiyye, 1428/2007.

_____, *Riyâdu'l-murtâd ve ğiyâdu'l-irbâd*, Bopal: Metbaa-i Şah Cihanî, 1297.

_____, *el-Hutta fî zikri's-Sihâhi's-Sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî, Beyrut: Dâru'l-cil, ts.

_____, *Kadâu'l-ireb fî tahkîk mes'eleti'n-neseb*. Kanpur: Metbaa-i Nizâmî, 1283

_____, *Lüktatü'l-'aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân*, İstanbul: Metba'atü'l-Cevâib, 1296.

_____, *İfadetu's-şuyûh bimikdâri'n-nâsih ve'l-mensûh*, Lahor: Metbaa-i Muhammedî, 1318.

_____, *Şem'î Encumen*, Kalküte: Şah Cihanî, 1293/1876.

_____, *İbkâ-ul-Minen bi ilkâi'l-mihen*. nşr. Mevlânâ Muhammed Hasif ve Karî Naimu'l-Hak Naim, Lahur: Dâru'd-daveti's-Selafîyye, 1407/1986.

_____, *İttihâfu'n-nübelâi'l-muttekîn bi ihyâi meâsiri'l-fukahâi'l-muhaddisîn*, Kanpur: Metbaa-i Nizâmî, 1288.

_____, *Rihletü's-Siddik ile'l-Beyti'l 'Atîk*, Kahire: Mektebetü's-sekâfetüd-diniyye 2007.

_____, *'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî*, Halep: Dâru'r-Raşîd 1984.

_____, *Katfû's-semer fî beyâni 'akideti ehli'l-eser*, thk. 'Asim b. Abdullah el-Karyutî. Beyrut: 'Âlimü'l-kütüb, 1404/1984.

_____, *el-İntikadü'r-racîh fî şerhi el-İtikâdi's-sahîh* thk. Ebi Abdurrahman Sa'id Ma'şâşa, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

_____, *Zuhru'l-muhtâ min âdâbi'l-müftâ*, thk. Ebû Abdurrahman el-Bâtînî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.

_____, *Neylü'l-merâm min tefsîri âyâti'l-ahkâm*, Mısır: el-Metbe'atü'r-Rahmâniyye, 1347/1929.

_____, *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, thk. Abdullah b. İbrahîm el-Ensârî. Katar, ts.

_____, *Nüzûlu'l-ibrâr-ı bil 'ilmi'l-ma'sûrât-ı mine'l-ed'iyyeti ve'l-ezkâr*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

_____, *Yakzatü üli'l-i'tibâr mimmâ verede fî zikri'n-nâr ve ashâbi'n-nâr*, thk. İyad b. Abdullâtif el-Kaysî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.

_____, *Mevâidu'l- 'avâid min uyûni'l-ahbârî ve'l-fevâid*, Bopal: Matba'a es-Sıddikî, 1298.

_____, *ed-Dînü'l-hâlis*, nşr. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1995.

_____, *Buğyetu'r-râid fî Şerhi'l-akâid*, Bopal: Matba'a es-Sıddikî, 1301.

_____, *Kasdu's-sebîl ilâ zemmi'l-keâm ve't-te'vil*, thk. Ebû Abdurrahman Said Ma'saşa, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.

_____, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, Leknev: Matba-i 'Ulvi, 1290.

_____, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Riyad: Mektebetü'l-kevser ve İngiltere: Dârü'l-erkâm, 1413/1993.

_____, *Delilü't-talib 'ala ercâhi'l-metâlib*, trc. Leys Muhammed Lâl Muhammed, Riyad: Dârü'd-da'i, Hind: Medînetü's-selâm, 1422.

_____, *el-Mev'izetu'l-hasene bimâ yuhtebü fî şühûri's-sene*, Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye 1428/2007.

_____, *Zaferü'l-lâdi bimâ yecibü fî'l-kadâ'i 'ale'l-kâdi*, Bopal: Metbe-i Sıddikî, 1294.

_____, *Zuhru'l-muhtî min âdâbi'l-müftî*, thk. Ebu Abdurrahman el-Bâtinî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

_____, *Budûru'l-ehille min rabtu'l-mesâili bi'l-edille*, Bopal. Şah Cihânî, 1298.

_____, *Hidayetu's-sâil ilâ edilleti'l-mesâil*, Bopal: Şah Cihânî, 1292.

_____, *Hüsünü'l-üsve bimasebete 'anillahi ve resulihî fi'n-nisve*, thk. Mustafa Saîd el-Hın- Muhyiddin Misto, Beyrut: Müessisetu'r-Risâle, 1401/1981.

_____, *Ziyâdetu'l-îmân bia 'mâli'l-cinân*, Agra: Metbe-i Mufid-i 'Âm, 1302.

_____, *Davu's-şems min şerhi hadisi "Buniye'l-İslâmu 'âlâ hamsin"*, Agra: Mufid-i 'Âm, 1305.

_____, *er-Ravdu'l-hasib min tezkiyeti'l-kalbi'l-munib*, Agra: Mufid-i 'Âm, 1298.

_____, *Sâiku'l-ibâd ilâ sıhâti'l-i'tikâd*, Benârs: Sa'idü'l-Metâbi', 1304.

_____, *Celbu'l-menfeat fi'z-zebbi 'ani'l-eimmeti'l-müctehidini'l-erbeat*, Agra: Mufid-i 'Âm, 1300/1883.

_____, *Gusnü el-bâni'l-müverrak bi-muhassenâti'l-beyân*. İstanbul: el-Cevâib, 1296.

_____, *Naşvatü's-sakrân min sahbâ'i tazkâri'l-ğizlân*, nşr. Muhammed 'Atiyye el-Kutbî, Mısır: Metbe-i Rahmaniyye 1338.

_____, *İklilü'l-kerâme fi tibyâni makâsıdı'l-ımâm*, Bopal: Metbaa-i Sıddîkî, 1294.

_____, *el-'İbretü mimmâ câ'e fi'l-ğazv ve's-şehâde ve'l-hicre*, thk. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.

_____, *eş-Şemâmetu'l-'anbâriyye min mevlidi Hayri'l-beriyye*, yy., 1305.

_____, *Misku'l-hitâm şerhu Bulûği'l-merâm*, Kanpur: Nizâmî, 1288.

Hansu, Hüseyin, "et-Tecrîdü's-sarîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 251-252, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Hasenî, Şerif Abdülhay b. Fahriddîn (ö. 1923), *el-İ'lâm bi-men fi Târîhi'l-Hind mine'l-a'lâm el-Müsemma Nüzhetü'l-havâtır ve Behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1420/1999.

_____, *es-Sekafetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, Dimaşk: Metbu'ât-ı mecme'i'l-lugati'l-Arabiyye, 1403/1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil el-Azzâzî, Rıyad: Dârü İbnu'l-Cevzî, 1417/1996.

_____, *el-Kifâye fi ma'rifeti udûli 'ilmi'r-ivâye*, thk. Ebî İshak İbrâhim b. Mustafa. Mısır: Dârü'l-hudâ, 1423/2003.

Hatîb et-Tebrîzî, Muhammed b. Abdullah (ö. 502/1109), *Miškâtü'l-mesâbih*, thk. Nâsirüddin el-Elbânî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1399/1979.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed (1088/1677), *ed-Dürrü'l-Muhtâr şerh-ı Tenviru'l-Ebsâr ve Camii'l-Bihâr*, nşr. Abdulmunim Halîl İbrâhîm. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.

Havvâ, Ahmed Saîd (ö. 1989), *el-Medhal ila Mezhebi'l-İmam-ı Azam Ebu Hanîfe en-Numan*. Cidde: Dârü'l-Endulus, 2002/1423.

Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Musâ b. Osman b. Hâzim (ö. 584/1188), *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*, 2. Baskı, Hayderâbâd: Dairetu'l-me'ârifü'l-İslâmiyye, 1359/1940.

Heysemî, Nuriddin Ali b. Ebû Bekir (ö. 807/1405), *Buğyetü'r-râ'id fi tahkiki Mecmua'l-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, thk. Muhammed Derviş. Beyrut, 1414/1994.

Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hacer (ö.974/1567), *el-Cevherü'l-munazzam fi ziyâreti'l-kabri'l-mu'azzam*, nşr. Muhammed Zeynhum Muhammed Azb, Kahire: Mektebetü Metbülî, 2000.

_____, *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*, nşr. Abdüllâtif Hasen Abdürrahman, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1971.

Hicazî, Abdulvehab. "İmam Nevvâb Seyyid Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopalî behasiyet müceddidin". *Muhaddis* 25/11, Kasım 2007.

_____, "Nevvâb Muhammed Sıddîk Hasan Han Bopalîka zevk şiir ve suhan". *Muhaddis* 27/2 Şubat 2009.

Himyerî, Muhammed b. Abdilmün'im (ö. 727/1327), *er-Ravzü'l-mi'târ fi ahbâri'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1984.

Hindi, Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî (ö. 786/1384), *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, thk. Seccad Hüseyin. Hayderabad: Dâiretü'l-me'arifi'l-Osmâniyye, ts.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (4ö. 63/1071), *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlih*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Riyad: Dâriİbnü'l-Cevzi, 1414/1994.

_____, *el-İntikâ fî fezâili's-selâseti'l-fukehâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-beşâirü'l-İslâmî, 1417/1997.

_____, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhamed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl ts.

_____, *el-İstî'âb, fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Âdil Mürşid, Amman: Dâru'l-A'lâm, 1423/2002.

_____, *el-Kâfî fî fikhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1413/1992.

İbn Abdülhadî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 744/1343), *es-Sârimü'l-münkî fî'r-red 'ale's-Sübki*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985.

İbn Âbidin, Muhammed Emîn (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994.

İbn Balabân, Ebü'l-Hasen Emir Alâuddîn Alî b. Balabân el-Farsî (ö. 739/1339), *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût. 2 baskı, Beyrut: Müessisetü'r-Risâle 1414/1993.

İbn Berhân, Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 518/1124), *el-Vusûl ile'l-usul*, nşr. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd. Riyad: Mektebetü'l-me'ârif, 1404/1984.

İbn Ebü'l-İz, Ebü'l-Hasan Sadrüddîn Alî b. Muhammed (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, thk. Abdullah b. Abdülmusin et-Türkî ve Şuayb el-Arnaût, 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1413/1993.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, nşr. Muhammed Avvâme, Cidde: Dâru'l-kible, 1427/2006.

İbn Hacer, el-Askkalânî Ebu'l-Fazl Şihabeddin Ahmed (ö. 852/1449), *Bulûğu'l-Merâm min edilleti'l-Ahkâm*, nşr. Muhammed Hamid el-Fekî. Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1347.

_____, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebîr*, nşr. Ebû Âsim Hasan b. Abbas, Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.

_____, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.

_____, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1421/2001.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn Târîhu İbn Haldûn, Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtede ve'l-Haber*, nşr. Hâilil Şehâdet, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2001.

İbn Hallikân, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sader, 1970.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *el-İhkam fî Usuli'l-Ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîde, ts.

_____, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihisâr*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır: İdareti'd-tabaati'l-muniriyye, 1349.

_____, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. thk. Muhammed Münir ed-Dımaşkî. Mısır: İdareti't-taba'ati'l-müniriyye, 1351.

_____, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1416/1996.

_____, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'ân'l-Kerim*, nşr. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986.

İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Abderî (ö. 737/1336), *el-Medhal*, Kahire: MektebetiDâru't-terâs, ts.

İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, Kemâleddîn Muhammed b. Muhammed el-Kâhirî (874), *Teysirü'l-vusûl ila Minhâci'l-usûl*, nşr. Abdülfettah Ahmed Kutub, Kahire: el-Faruku'l-hadise, 1423/2002.

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), *I'lâmü'l-muvakkî 'în 'an rabbi'l-'âlemîn*, nşr. Meshur b. Hasan Alselmân, Riyad: Dârü İbni'l-cevzi, 1423.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. Cîze: Müessesetu Kurtuba, 1421/2000.

_____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Riyad: Dârü hicr, 1419/1998.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravdetu'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Menâzır*, nşr. Şabân Muhammed İsmâil. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiye, 1419/1998.

_____, *el-Muğnî*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv, 3. Baskı Riyad: Dârü'l-Alemi'l-Kütüb, 1417/1997.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*. Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, ts.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dârü'l-mearif, 1119.

İbn Mâze el-Buhârî, Burhâneddin Mahmûh b. Ahmed b. Abdilazîz (ö. 616/1219), *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-Fıkhü'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerîm Sami el-Cundî. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2004/1424.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim (ö. 970/1563), *el-İşbâh ve'n-Nezâir*, Dımaşk: Dârü'l-Fikir, 1403/1982.

_____, *Fethu'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr el-Ma'ruf bi Mişkati'l-Envâr fi Usûli'l-Menâr*, Kahire: Şirket-ı Mektebet-ı ve Metba'at-ı Mustafa el-Bâbî, 1355/1936.

İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 595/1198). *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktasid*, Beyrut: Dârü'l-marife, 1982.

_____, *el-Keşf 'an menâhici'l-edille fi 'akâidi'l-mille*, nşr. Muhammed Abid el-Cabiri, Beyrut: Merkezi dirâsâtü'l-vahdeti'l-Arabiyye, 1998.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), *et-Tabakatü'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

İbn Selâme, Ebû İslâm Mustafa b. Muhammed, *et-Te'sîs fi usûli'l-fıkh 'ala davi'l-Kitabve's-Sünnet*, Riyad: Mektebetü'l-Harameyn, ts.

İbn Selâme, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali (ö. 410/1019), *en-Nâsihve'l-mensûh*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş ve Muhammed Ken'ân, Beyrut: el-Mektebu'l-islâmî, 1404/1984.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman (ö. 385/996), *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuh*, nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Amman: Mektebetü'l-menâr, 1408/1988.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm (ö. 728/1328), *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr ve Enver el-Bâz, 3. Baskı, Mensûre-Riyad: Dârü'l-vefa, 1426/2005.

_____, *Ref'u'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-a'lâm*, Riyad: er-Riasetu'l-âimme, 1413.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdulkadir 'Ata, 3. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nevâsihu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Eşref Ali el-Malabârî, Medine: el-Meclisu'l-ilmî, 1404/1984.

_____, *el-Musaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*, nşr. Hâtim Sâlih-ed-Dâmin, 3. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1418/1998.

_____, *İhbârü ehli'r-rüsûh fi'l-fikh ve't-tahdîs bimikdâri'l-mensûh mine'l-hadîs*, nşr. Ebû Abdurrahman Mahmud el-Cezâirî, Mekke: Mektebetü İbn Hacer, 1408/1988.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebü's-Seâdât, Mecdüddîn el-Mübarek b. Esîrüddîn Muhammed el-Cezerî (ö. 606/1210), *Camîu'l-usûl fî Ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkadir el-Arnaût, Dimaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1389/1969.

_____, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1383/1963.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifati's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Meavvez ve Adil Ahmed, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer (ö. 646/1249), *Muhtasarü Müntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, thk. Nazir Hamadu, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1427/2006.

İbnü'l-Humâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhîd (ö. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-kadîr*, nşr. Abdurrazzak Galib el-Mihdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-eheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnaût-Mahmud el-Arnaût. Beyrut: Dâri İbn Kesir, 1410/1989.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî (ö. 318/930), *el-İcmâ'*, nşr. Ebû Hammâd Sağir Ahmed b. Muhammed Hanîf, 2. Baskı, Acman: Mektebetü'l-Furkân, 1420/1999.

İbnü'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed el-Fütûhî (ö. 972/1564), *Şerhu'l-Kevkebi'l-munîr: el-Muhteberü'l-mübteker Şerhu'l-Muhtasar*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî –Nezîh Hammâd, Riyad: Mektebetü'l- Abikan, 1413/1993.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed (ö. 385/995), *el-Fihrist fî ahbâri'l-'ulemâ'i-l-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhaddesîn ve esmâ'i kütübihim*, nşr. Rızâ Teceddüd, Tahran, ts.

İbnü's-Salâh, Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmü'l-hadîs (Mukaddimetü İbn Salâh)*, nşr. Nüreddin İtır, Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1406/1986.

İcî, Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed (ö. 756/1355), *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Muntehe'l-usûlî*. nşr. Fadî Nesîf ve Tarik Yahya. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.

İrâkî, Melik Abdürreşîd, "Nevvâb Sıddîkî'l-Hasan Han or onki tesanif", *Muhaddis* 30/1 Eylül 1998.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrehîm b. el-Hasen (ö. 772/1370), *et-Temhîd fî tahrîci'l-furû' 'ale'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, 2. Baskı Beyrut: Müessiset'r-Risâle, 1401/1981.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfîyâ*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988/1409.

_____, *Ma'rifetü's-shâbe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azârî, Riyad: Dârü'l-vatan, 1419/1998.

İsferâyînî, Ebû Avâne Ya‘kub b. İshâk b. İbrâhîm (ö. 316/929), *Müsnedü Ebî ‘Avâne*, nşr. Eymen b. Arîfed-Dımaşkî, Beyrut: Dârü’l-marife, 1419/1398.

İzgi, Cevat, “Ebcedü’l-ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/70-71, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kadî Abdülcebbâr, Ebü’l-Hasan Kadı’l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1025), *el-Usûlü’l-hamse*, nşr. Faysal Bedir Avn, Kuveyt: Lecnetü’t-te’lif, 1998.

Kadirî, Şeyhu’l-İslâm Muhammed Tahir. *Miladu’n-Nâbi s.a.v.*, thk. Muhammed Ali Kadiri ve Muhammed Faruk Ranâ, Lahor: Minhacu’l-Kur’ân, 1428/2007.

Kahraman, Abdullah, *Fıkıh Usûlü*, 2. Baskı İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Kallek, Cengiz, “Kaparó”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/339, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Karadavî, Yusuf (ö. 2022), *Fıkhu’z-zekât*, 2. Baskı Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1393/1973.

Karâfi, Ebü’l-Abbâs Şihâbüdüddîn Ahmed b. İdrîs (ö. 684/1285), *Nefâisu’l-usûl fi Şerhi’l-Mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvez, Mekke-Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.

Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihad*, 2. Baskı İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

_____, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.

Kaplan, Hayri, “Şa‘rânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/347-350, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kaya, Eyyüp Said-Okuyucu, Nail, “Şevkânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/22-28, Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd (ö. 587/1191), *Bedâiu’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, 2. Baskı, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1406/1986.

Kehhâle, Ömer Rıza (ö. 1987), *Mu’cemu’l-müellifin: Terâcim, Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*, Beyrut: Müessisetü’r-Risâle, 1414/1993.

_____, *A'lamu'n-nisa fi 'Alemeyi'l- 'Arab ve'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts.

Kemâl Yavuz, Ramazan Ayvalli v.dğr., *Dîni terimler sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Gazetesi, ts.

Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâr-ı ihyai't-turâsi'l-Arabî, 1941.

Kettânî, Abdülhay (ö. 1962), *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve Mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselselât*, nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî 1402/1982.

Kevserî, Muhammed Zâhid (ö. 1952), *İrgamü'l-merîd fî şerhi'n-nazmi'l- 'atîd li-tevessüli'l-mürîd*, Kahire: el-Mektebetü'l-ezheriyyeli't-turâs, ts.

_____, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kahire: Mektebetu'tevfikiyeye, ts.

Khan, Alam, “Hint Alt Kıtasında Yer Alan Medreselerin Nebevî Sünnete Hizmetteki Rolü: Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-Ulemâ Örneği”, *Recep Teyyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2021): 165-178.

Koçkuzu, Ali Osman (ö. 2020), “el-Beykuniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 68, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Konukçu, Enver, “Cihangir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7: 538-539, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

_____, “Bopal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/283, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

_____, “Haydarâbâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/30-31, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Köse, Saffet, “İbnü'l-Hâc el-Abderî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/52, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kureşi, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdulkâdir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Baskı, Kahire: Hecer, 1413/1993.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273), *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Muhammed Ridvân Araksusî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.

Küçük, Abdurrahman, "Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/137-138, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Leknevî, Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed Emînillâh (ö. 1285/1868), *Kemaru'l-Akmâr li Nuri'l-Envâr fî Şerhi'l-Menâr*. nşr. Abdüsselâm Şahin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1415/1995.

Leknevî, Muhammed Abdülhay (ö. 1886), *Nakdü evhâmi Siddik Hasan Han el-müsemma' ibrazü'l-gay el-vâki' fî şifâ'i'l-'ay*, thk. Salâh Muhammed Ebü'l-Hac, Amman: Dârü'l-Feth, 1421/2000.

Lokman, Ahter Cemal, *es-Seyyid Siddik Hasan el-Kannûcî Ârâ'ühü'l-i'tikâdiyye ve mevkîfuhû min 'akideti's-selef*, Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ 1408.

Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Kitâbü'Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçî, Beyrut: Dâr-ı sadr, İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, ts.

Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed (ö. 437/1045), *el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*, thk. Ahmet Hasan Ferhât, Cidde: Dârü'l-menâr, 1406/1986.

Mer'î b. Yûsuf, Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kermî (ö. 1033/1624), *Ğayetü'l-müntehâ fî cem'i'l-İknâ' ve'l-Müntehâ*, nşr. Yasîr İbrahim el-Mezrûî ve Raid Yûsuf er-Rumî, Kuveyt: Müessesetu Ğarâs, 1428/2007.

Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed (ö. 885/1480), *el-İnsâf fî ma' rifeti'r-râcih mine'l-hulâf alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasenİsmâil eş-Şafîî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.

Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr (ö. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidayeti'l-mübtedî ma'a şerhi'l-'Allâme Abdilhay el-Leknevî*, nşr. Naim Aşraf Noorahmed, Pakistan: İdâretü'l-Kur'ânve'l-ulumi'l-İslamiyye, 1417.

Mücahid, Zeki Muhammed, *el-A'lâmu's-şerkiyyeti fi'l-mietî'r-rabi'ati 'aşeretî'l-hicriyye*, 2. Baskı Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1994.

Mulla Ali el-Kârî, Nûrüddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî (ö. 1014/1607), *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mekteb'l-İslâmî, 1406/1986.

İbnü'l-Murtazâ, Mehdî-Lidîfillâh Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), *el-Bahrü'z-Zehâr*, San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1409/1988.

Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed b. Abdurrahman (ö. 1935), *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllâtif, Kahire: Dârü'l-fikir, ts.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf Ali (ö. 1031/1622), *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, Beyrut: Dârü'l-marife, 1391/1972.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahihu Müslim*. nşr. Ebû Suhayb el-kerrâmî, Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, 1419/1998.

Nablusî, Abdulganî b. İsmâil (ö. 1142/1731), *Hulâsatü't-Tahkîk fi beyâni hükmi't-taklîd ve't-telfîk*, İstanbul: Mektebetü'l-hakîke, 2011.

Nakavi, Seyyid Ali Riza, *Tezkirenevisî Farsî der Hind ve Pakistan*, Tahran: Müessise-i Metbuati Elmi, 1968.

Nedvî, Ebü'l-Hasen Ali el-Hasenî (ö. 1999), *ed-Da'vetu'l-İslâmiyye fi'l-Hind ve tetevvuratuha*, Leknev: el-Mecme'ul İslâmî el-'ilmî, Nedvetü'l-ulemâ, 1406/1986.

Nedvî, Mesud (ö. 1373/1954), *Tarihu'd-Da'veti'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.

Nedvî, Muhammed İctiba, "el-Emir Sıddîk Hasan Han", *Mecelletu Sekâfeti'l-Hind* 52/2, New Delhi, 2001.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî (ö. 338/950), *Kitâbü'n-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: el-Mektebetü'l-'alâmiyye, 1357/1938.

Nemle, Abdulkerim b. Ali b. Muhammed (ö. 1435/2014), *el-Mühazzeb fi ilmi usûl'l-fikhi'l-mukaren*, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1420/1999.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1277), *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Kahire: el-Metba'atu'l-Misriyye, 1347/1929.

_____, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Nacib el-Muti'î, Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.

_____, *Ravdatü't-tâlibîn*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd ve Ali Muhammed Muavvıd, Riyad: Daru âlem el-Kütüb, 1423/2003.

_____, *et-Takrîb ve't-teysîr lima'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Muhammed Osmân el-Hışt, Beyrut, Dârü'l-kitabi'l-Arabî, 1405/1985.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, ts.

Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hakim (ö. 405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Beyrut: Dârü'l-marifa, ts.

Nuveyhîd, Adil. *Mu'cemu'l-mufessirîn min Sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-Hâdir*, nşr. Hasan Halid, Beyrut: Müessesetu Nuvayhid es-Sekâfiyye, 1409/1988.

Okur, Kâşif Hamdi, "İstihâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-1: 674-676. İstanbul: TDV Yayınları 2016.

Öğüt, Salim, "Füllânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/248-249, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Öngör, Sami, *Coğrafya sözlüğü*, "Multan" md., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.

Öz, Mustafa, "Takıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/453-454, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özcan, Azmi. "Pencab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/224-225 İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

_____, "Leknev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/133. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

_____, "Dârülulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/553-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

_____, "Kanpûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

_____, “Nedvetü’l-ulemâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/514-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

_____, “Şah Cihan Begüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/252-253, İstanbul: TDV Yayınları 2010.

_____, “Hindistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/75-85, İstanbul: TDV Yayınları 1998.

_____, “Nevvâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/67-68, İstanbul: TDV Yayınları 2007.

Özen, Şükrü, *Mezheplerin doğuşu ve ictihad tartışması*, İstanbul: Pınar Yayınları 2003.

Özşenel, Mehmet, *Pakistan’da Hadis Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Ramazan Efendi, Ramazan b. Muhammed (ö. 1016), *Şerhu Ramazan Efendi ‘ala şerhi’s-Saad ‘ala’l-‘Aka’idi’n-Neseftiyye*, nşr. Muhammed Hadi el-Mardinî, Diyarbakır: Mektebetü Seydai 2012.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210), *Mefâtihu’l-gayb*, Beyrut: Dârü’l-fıkr, 1401/1981

_____, *el-Mahsûl fî İlmi usûli’l-fıkh*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. Beyrut: Müessiset’r-Risâle, ts.

Reşîd Rizâ, Muhammed (1935), *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Hâkîm*, Kahire: Metba‘at-ı Menâr, 1338.

_____, “Meleket-i Bopal el-Hindiyye fi İngiltere”, *el-Menâr* 6/14, 1911.

Rızvî, Saiyid Athar Abbas. “Lahor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/57-58, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh, trc. Abdullah Feyzi Kocaer, 4. Baskı. Konya: Hüner Yayınları, 2004.

Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (ö. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 2. Baskı. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1405/1985.

Samarraî, Ahmed Suhad Hamdân, *el-Bulga ila Usûli'l-Luga*. Câmiatü Tikrit, Külliyyetü't-terbiye li'l-benat, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004.

Sâmi, Şemsettin (ö. 1904), *Kâmûsu'l- a'lâm*. “Delhi” دلهي md., Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.

Sâdâtî, Ahmed Muhmûd (ö. 1992), *Târîhu'l-müslimîn fi şibhi karreti'l-Hindiyye ve hadâretühüm*, Kahire: Mektebetü'l-edeb, 1957.

San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1391/1972.

Sedûsî, Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme (ö. 117/735), *en-Nâsîh vel'l-mensûh fi kitâbillâh*, nşr. Hâtim Sâlih-ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetür risale, 1985.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân (ö. 902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-kerni't-tâsi'*. Beyrut: Dârü'l-ceyl, ts.

Smerkandî, AlâüddînEbû Bekir Muhammed b. Ahmed (ö. 539/1144), *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-'ukul el-Muhtasar*, nşr. Muhammed Zekî Abdülber, Kater: Metabi' ed-Devhat el-Hâdise, 1404/1984.

Sen'ânî, Muhammed b. İsmâil el-Emîr (ö. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm şerhu Bulûği'l-merâm*, nşr. Halil Ma'mun Şihâ, Beyrut: Dârü'l-marife, 1415/1995.

Senhûrî, Abdurrezzak Ahmed (ö. 1971), *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî: Dirâse mukârene bi'l-fikhi'l-ğarbî*, Kahire: ma'hadi't-derâsâti'l-Arabiyyeti'l-Âlemiyye, 1954.

Serkîs, Yusuf b. Elyân (ö. 1932), *Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, ts.

Sıddıqı A. “Sıddîk Hasan Han”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-marife, 1409/1989.

_____, *el-Usûl*, nşr. Ebü'l-vefa el-Afganî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1414/1993.

Seyyid Sâbık (ö. 2000), *Fikhü's-sünne*, Kahire: el-Fethli'l-İlâmi'l-Arabî, ts.

Suğdı, Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn (ö. 461/1068), *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, nşr. Muhammed Nebîl el-Bahsilî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996.

Sübki, Tekiyüddîn (ö. 756/1355), *Şifâ'ü's-sekam fi ziyâreti hayri'l-enâm*, nşr. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1429/2008.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Câmi'u'l-ehâdis*, nşr. Abbas Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.

_____, *el-Fethu'l-Kebîr fi dammi-ziyâdeti ile'l-Camii's-sağîr*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.

_____, *el-Câmiu's-sağîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1425/2004.

_____, *el-İtkan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle nâşirûn, 1429/2008.

_____, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kevâ'id ve fîrû'i fikhî's-Şâfi'iyye*, 2. Baskı. Riyad: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Bâz, 1418/1997.

Şaban, Zekiyyüddîn, *İslâm hukuk ilminin esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 18. Baskı Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820), *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.

_____, *el-Üm*, nşr. Rif'at Fevzî Abdülmutallib, Mansûre: Dâru'l-vefâ, 2001.

Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî (ö. 973/1565), *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Abdurrahim es-Sâih-Tevfik Ali Vahbe, Kahire: Mektebetü es-sekâfeti'd-diniyye, 1426/2005.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Emir Ali Mahnâ-Ali Hasan Fa'ur, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *İrşadü'l-fuhûl ila tahkiki'l-hak min'lmi'l-usûl*, thk. Ebû Hafs Amir el-Arabî el-Aş'ari. Riyad: Dâru'l-Fazilet, 1421/2000.

_____, *es-Seylü'l-cerrâri'l-mütedeffik alâ hadâiki'l-ezhâr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425/2005.

_____, *ed-Dürerü'l-behiyye fî'l-mesâili'l-fikhiyye*, nşr. Ebû Huzeyfe İbrahim b. Muhammed, Tanta: Mektebetu's-Sahâbe, 1408/1987.

_____, *Fethu'l-Kadîr el-câmiü beyne fenneyi'r-rivayeti ve'd-dirayeti min 'ilmi't-tefsîr*, nşr. Yusuf el-Ğuş, Beyrut: Dârü'l-m'arife, 1428/2007.

_____, *Neylü'l-evtâr min esrâr-ı Müntaka'l-ahbâr*, nşr. Ebû Muaz Tarik, Rıyad: Dâr-ı İbn Kayyım, 1426/2005.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan (ö. 189/805), *el-Câmiu's-sağir*, (Abdülhay el-Leknevî'nin *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sağir* şerhi ile beraber) Keraçî: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-ulumi'l-İslâmiyye, 1411/1990.

_____, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*, nşr. Mehdî Hasen el-Keylânî el-Kâdirî, 3. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yusuf (ö. 476/1083), *el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfî*, nşr. Zekerıyya 'Umeyrât, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.

Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (ö. 977/1570), *Muğni'l-Muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî el-fâzi'l-Minhâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Îtânî, (Beyrut: Dârü'l-marife, 1418/1997.

Taberânî. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, Kahire: Mektebet-i İbn Teymiyye, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir- Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Mektebeti İbn Teymiyye, ts.

Tancî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm (ö. 770/1368-69), *Rihlet İbn Battûta: Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr*, nşr. Muhammed Abdülmün'im el-'Aryân ve Mustafa el-Kassas, Beyrut: Dâr-ı İhya-ı ulûm, 1407/1987.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö. 321/933), *Şerhu müşkilü'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

_____, *Şerhu Me'aniy'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdelhak, Beyrut: 'Alimü'l-kutub, 1414/1994.

Taşağul, Ahmet, “Bahadır Şah II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/456, İstanbul, TDV Yayınları, 1991.

Taşköprizâde Ahmen Efendi (968/1561), *Miftahu's-Saâde*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985.

Tayfur, Sabğatullah, *Sıddik Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2018.

Tehânevî, Muhammed Ali (ö. 1158/1745), *Mevsu'atu Keşşâfü İstulâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. thk. Ali Duhrûc, Beyrut: Mektebeti Libnan Naşirun, 1996.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892), *Câmi'i't-Tirmizî*, Riyad: Beytü'l-efkâr ed-devliyye, ts.

Topaloğlu, Bekir, “Fırka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/35, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdülkavî (ö. 716/1316), *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, nşr. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'risale, 1988.

Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler tarihi*. 2. Baskı Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Ubeydurrahman Tayyib. “Musahemetü'l-allâme Sıddik Hasan Han fî tatviri'n-nesri'l-Arabî fi'l-Hind”, *Savtu'l-umme* 46/10, Ekim 2014.

Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/538-543, İstanbul: TDV Yayınları 1999.

Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/131-138, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Veliyuddin en-Nedvî, *el-İmam Abdülhay el-Leknevî allametu'l-Hind ve imamu'l-muhaddisin ve'l-fukehâ*, Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1415/1995.

Vezir Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Musaffâ fî Usûli'l-fikh*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1417/1996.

Yaman, Ahmet – Çalış, Halit, *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul: İFAN Yayınları, 2012.

Yavuz, Adil, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Alûsî, Nu‘mân b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/549-550, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

_____, “İstitâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23: 399-400, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yazır, Elmalı Muhammed Hamdi (ö. 1942), *Hak Dini Kuran Dili*, 9 cilt, İstanbul: Eser kitabevi, 1972.

Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-büldân*. Beyrut: Dâr-ı sadr, 1977.

Yeniçel, Necati ve Kayapınar, Hüseyin, *Sünen-i Ebû Dâvûd Tercume ve Şerhi*, İstanbul: Şamil Yayınları, ts.

Yörükân, Yusuf Ziya. “Vahhabîlik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1953): 64.

Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (ö. 1205/1791), *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kamûs*, thk. Hüseyin Nassâr, Kuveyt: et-Türâsi’l-Arabî 1369/1969.

_____, *Ukûdü’l-cevâhiri’l-münîfe fî edilleti mezhebi’l-İmâm Ebî Hanîfe*, İskenderiye, 1292.

Zehebî, Şemsu’d-din Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nâim el-Arkavsî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Behâdır eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *el-Bahrü’l-Muhît fî Usûli’l-Fikh*, nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, 2. Baskı, Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâfve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1413/1992.

_____, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhim, 3. Baskı, Kahire: Mektebetü Dâru’t-Türâs, 1404/1984.

Zeydân, Corcî b. Habîb (ö. 1914), *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, nşr. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru’l-hilâl, ts.

Ziriklî, Hayreddin (ö. 1976), *el-A'lâm: Kamusu Terâcim li-eşhuri'r-ricâl ven-nisâi-minel-Arab-i vel-must'rabîn vel-mustaşrikîn*, Beyrut: Dârü'l-'ilm li'l-melâyin, 2002.

Zühaylî, Vehbe (ö. 2015), *Usûlu'l-fikhu'l-İslâmî*, Dımaşk: Dârü'l-Fikir, 1986.

_____, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*, Dımaşk: Dârü'l-Fikir, 1405/1985.

https://en.wikipedia.org/wiki/Lepel_Griffin, 15.02.2014.

<http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=323916>, 14.11.2019.

<http://mail.al-forqan.net/articles/1351.html>, 17.11.2019.

<http://magazine.mohaddis.com/shumara/162-nov1983/2072-nawab-syed-sadeq-Hasan-khan-ki-arbi-zaban-main-deeni-wa-adbi-khidmaat>, 17.11.2019.

<https://books.google.de/books?hl=tr&id=m34sAAAAYAAJ&dq=>

چق الات+الإحسان فبى+مقامات العرفان 17.11.2019.

http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=3205.

<http://wadod.com/bookshelf/book/396>, 17. 11.2019.